

SANSKI MOST

DERVENTA דרוונטה

TRAVNIK טראוויניק

BIJELJINA ביילינה

BRČKO ברצ'קו זאווידוביצי

DOBOJ דובוי

בניה לוקה

BANJA

ZAVIDOVIĆ

זאגרב

ZAGREB

TUZLA טוזלה

VLASENICA ולאסניצה

ZENICA זניצה

VISOKO ויסוקו

ŽEPČE ז'פצ'ה

SARAJEVO

בלגראד

VIŠEGRAD

וישגראד

BEOGRAD

MOSTAR מוסטאר

MI SMO

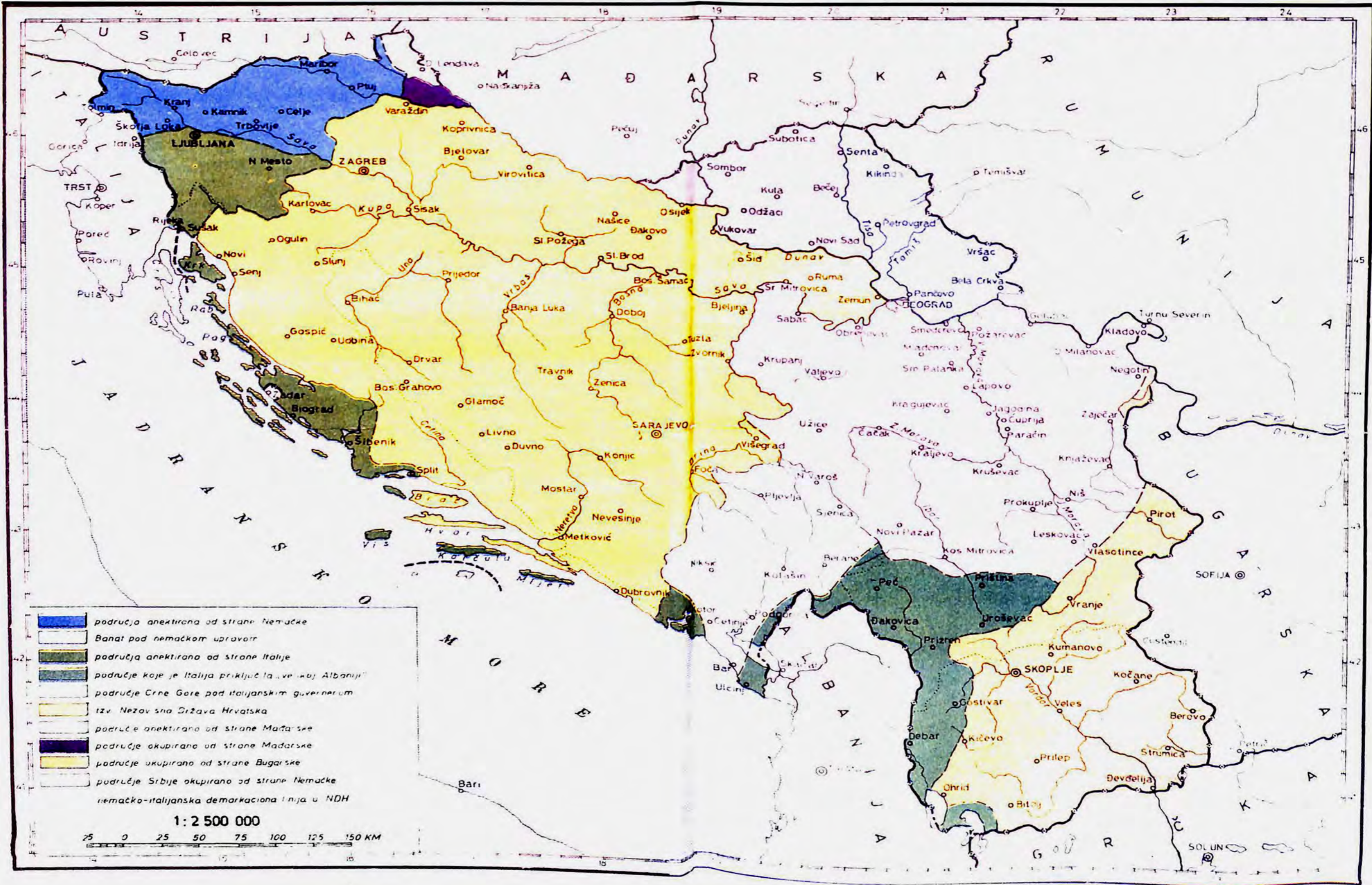
PREŽIVELI... 3

JEVREJI O HOLOKAUSTU טיינה

סקופייה

SKOPLJE

KOMADANJE I OKUPACIJA JUGOSLAVIJE POSLE APRILSKOG SLOMA 1941.

MI SMO PREŽIVELI... 3
Jevreji o Holokaustu

Izdavač

Jevrejski istorijski muzej
Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore
Beograd, Kralja Petra 71/a

Odgovorni urednik
Aleksandar Gaon

Redakcija

Aleksandar Gaon, Teodor Kovač, Aleksandar Mošić, Eta Najfeld,
Luci Petrović, Andreja Preger, Eva Timar, Eva Čavčić, Milinko
Radević i Branka Džidić (*sekretar redakcije*)

Tehnički urednik
Milinko Radević

Štampa
PRESSING – Beograd

Tiraž
1000 primeraka

ISBN 86-903751-3-9

Korice:

Dolina zatrtih zajednica – detalji sa spomenika nestalim
jevrejskim zajednicama u Memorijalnom muzeju Jad Vašem
u Jerusalimu

MI SMO PREŽIVELI... 3

Jevreji o Holokaustu

BEOGRAD, 2005.

*Objavlivanje ove zbirke sećanja
Jevreja, preživelih žrtava progona u
Drugom svetskom ratu, omogućio je
svojom donacijom Haim Mile Pinkas
sa porodicom.*

SADRŽAJ

PREDGOVOR	11
I U PARTIZANIMA	15
Žamila-Andela Kolonomos: <i>U borbi od prvog dana</i>	17
Vukica Kajon-Stupar: <i>Prijatelji uvijek u pomoći</i>	25
Dr Igor Najfeld i dr Vesna Najfeld: <i>Dr Alfred Najfeld – sećanje na razgovore sa našim ocem</i>	32
Avram Sadikario: <i>U ilegalstvu</i>	39
Đuro Seleš: <i>Ma che Ebrei?</i>	45
Tina Finci: <i>„Je li to dobro za Jevreje?“</i>	54
Moris Montiljo: <i>Mladić i rat</i>	58
Gonda Pinto: <i>Prijatelji im spasili živote</i>	67
II PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, JASENOVAC	71
Dvora Acmoni: <i>Putovanje na kojem sam porasla</i>	73
Vera Bruner: <i>U ćeliji 33, u Terezinu</i>	91
Edita Armut Kašiković: <i>Svako svoju sudbinu nosi sa sobom</i>	97
Alegra Gita Simha Kalderon: <i>I sad pitam i Boga i sebe – zašto?!</i>	109
Irena Fišer: <i>Tužno detinjstvo i mladost</i>	118
Žuža Marinković: <i>Najmučnije putovanje u neizvesnost</i>	124
Albert Ruben: <i>Kad su živi grabili od mrtvih</i>	130
Irena Vukov: <i>U mađarskim i nemačkim logorima</i>	136
Ljubica Peruško: <i>Sećanje kao diranje u živu ranu</i>	139
Cadik-Braco Danon: <i>Sine, idi samo napred!</i>	144
Dr Edo Neufeld: <i>Progon židovskih advokata u NDH</i>	152
Emil Freundlich: <i>Tragedija židovskih omladinaca u Zagrebu</i>	175
Jolan Strapač: <i>Bez prijatelja, ni krštenica ne bi pomogla</i>	189

III POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU	195
Gabi Deleon: <i>Tri puta rođen</i>	197
Dr Paja Ciner: <i>Prozivka smrti na Tašmajdanu</i>	206
Mirjam Ferera: <i>Ustaše, Nemci, Italijani...</i>	218
Dina Katan Ben Cion: <i>Tamni vilajet djetinjstva</i>	223
Klara Pinto: <i>Setni pogled majke</i>	229
Vera Robiček-Siporen: <i>Poruka spasa:</i> <i>ne vraćajte se u Beograd!</i>	241
Lea Sorger: <i>Pod okriljem sreće</i>	244
Flora Albahari-d'Acampora: <i>Medusobno spasavanje</i>	256
Pavle Minh: <i>Četiri godine pod senkom smrti</i>	262
IV POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	273
Magda Simin: <i>Od zatvora do logora</i>	275
Irena Vajnman: <i>Do pakla i nazad</i>	286
Lajčo Klajn: <i>Spasio nas hrabri Ečika Hauer</i>	295
Lea Ljubibratić: <i>Jedino ime ostaje</i>	302
Aleksandar Kerenji: <i>Opsesija</i>	308
Henrijeta Kahan-Orsini: <i>Bezimeno detinjstvo</i>	313
Vilma Jovanović: <i>Skrivanje u Budimpešti</i>	319
V U OKUPIRANOJ SRBIJI	327
Benjamin Vinter: <i>Dečak skriven u Beogradu</i>	329
Olga Adam: <i>Spasili ih dobri ljudi</i>	340
Julije Kemenj: <i>Vreme prolazi, ljudi nestaju</i>	350
Rahela Levi: <i>Da nije bilo čika Save...</i>	360
Aleksandar Nahman: <i>Dete u ratu</i>	367
Ana Šomlo: <i>Nisu znali da je rat završen</i>	371
Breda Kalef: <i>Zahvalna sam muzici...</i>	380
Vera Karaoglanović-Krotić: <i>Zauvek je ostao strah</i>	385
VI U ALBANIJI	389
Jozef Baruhović: <i>Pod istim krovom sa Nemcima</i>	391
Rukula Bencion: <i>Gledala sam ubijanje najbližih</i>	402
Mila Karaoglanović: <i>Spasila nas Božija ruka</i>	405
Tamara Aloni: <i>Preko planina u Albaniju</i>	411

VII U SARAJEVSKOM ZATVORU	415
Jozef Hajim Kabiljo: „ <i>Brat si ti nama mio...</i> “	417
VIII NONANTOLA	433
Jozef Ben Cion Papo: <i>Spasenje -- pravac linija fronta!</i>	435
Arni Vajninger: <i>Spasonosni odlazak u Švajcarsku</i>	448
IX EL ŠAT	451
Mira Altarac: <i>Život pod šatorima</i>	453
Rikica Vostrel: <i>Neizvesno putovanje do luke spasa</i>	458
X U ZATVORIMA U SRBIJI I U NEMAČKOJ	465
Ženi Lebl: <i>Drug iz detinjstva – moj „Zid plača“</i>	467
XI PRILOZI	491
PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	493
PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	497
PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE	502
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	503
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	509
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	511

PREDGOVOR

Kada je pre šest godina grupa preživelih, koja je ubrzo prerasla u redakciju, došla na ideju da od Jevreja koji su uspeli da prežive Holokaust prikupi i objavi sećanja na strahote kroz koje su prošli, nije ni slutila da se upustila u jedan doista pionirski posao koji će vremenom dobiti široku društvenu dimenziju i istorijski značaj.

Neposredna svedočenja autora sabrana u trećem tomu duboko prožima tenzija potresnog kazivanja o ličnim iskustvima i načinima preživljavanja i u ravni su onih objavljenih u prve dve knjige. Sve što su svedoci koji su imali snage, upornosti i sreće da prežive užase, patnje, mučenja i poniženja kojima su bili izloženi u periodu izvršenja projekta istrebljenja jevrejskog naroda, i u ovoj knjizi se izlaže kao na filmskoj traci. Svaka priča je posebna i različita i onda kada potiče sa istog mesta, iz istog logora, ali su slične u duboko ljudskoj težnji da se istraje i u uslovima koji su bili stvoreni upravo da ih niko ne preživi. Čitaoci ove knjige neće biti pošteđeni gorčine i mučnog utiska dok budu čitali svedočenja i pred očima će im stalno lebdeti pitanje: da li je sve to bilo moguće, dokle seže ljudska izdržljivost i koji je prag do kojeg može da se spusti zlo u čoveku!? No, i sama redakcija, čijih je sedam članova preživelo pakao Holokausta, svesna je da će ta pitanja ostati bez odgovora.

Holokaustom kao produktom pomračenog uma, jedinstvenog u istoriji čovečanstva i civilizacije, već više od šest decenija bave se brojne svetske organizacije i najveći umovi savremenog sveta. Niko dosad nije dao odgovor na pitanje – kako je bilo moguće da se u dvadesetom veku pojavi opaki naum o iskorenjivanju jednog naroda sa lica zemlje!? Ljudska svest ne doseže do otkrića koje bi pomoglo da se tom zlu nađe koren, a još manje da se opravda.

U predgovoru druge knjige, u osvrtu na stradanja u poslednja dva milenijuma, spomenuti su progoni kojima su Jevreji bili izloženi počev od robovanja pod faraonima u Egiptu, gubitka samostalnosti i raseljavanja od strane Rimljana, tokom izгона iz Španije u vreme inkvizicije,

sve do genocida realizovanog u Holokaustu, najvećem organizovanom zločinu u istoriji civilizacije. Stradanja Jevreja u logorima nacističke Nemačke i državama koje su joj pomagale tokom Drugog svetskog rata prevazišla su sve do tada zabeležene pogrome prema bilo kojem narodu. U Drugom svetskom ratu stradalo je oko 50 miliona ljudi, među kojima 30 miliona civila, od toga šest miliona Jevreja. Sa toliko umorene dece, žena i ljudi sa evropskog tla u koncentracionim logorima i krematorijumima i drugim stratištima, Jevreji su narod koji je procentualno najviše stradao i gotovo je bio pred fizičkim nestankom. Uprkos toj činjenici, posledice Holokausta još uvek nisu u potpunosti istražene niti je sagledana veličina zla koja je u jednom trenutku prosto buknila u bezumlju vođa jednog kontinenta i civilizacijskog kruga, koji su, inače, pretendovali na prosvetećenost.

Istraživanja u tom pravcu nisu ni danas suvišna, jer je zlo u čoveku, izgleda, teško iskorenjiva osobina. To zlo i danas drsko pomalja svoje zlokobno lice u mnogim sredinama, kao da civilizacija na početku trećeg milenijuma nije izvukla nikakve pouke iz paklenih i delom ostvarenih namera iz bliske prošlosti. To zlo se ponovo javlja u sveprisutnoj mržnji i, na žalost, u vidu ponovnog oživljavanja antisemitizma u zemljama koje još nisu zalečile traume iz perioda koji će ostati crna tačka u razvoju ljudskog društva. To zlo seme niče na mnogim mestima, a podlogu nalazi i u sredini u kojoj su živeli ili i sada žive autori svedočenja sakupljenih u ovoj knjizi. To navodi na zaključak da zlo nije poraženo, da se protiv njega treba stalno boriti, da ga ne treba potcenjivati. Ako se ćutke prelazi preko pojava antisemitizma na početku 21. veka, ne može se biti siguran da ta opaka poremećenost ljudske svesti ponovo ne uzme danak u životima pripadnika novih generacija jevrejskog, pa i drugih naroda.

Već prve dve knjige predstavljaju značajan doprinos u upoznavanju najšire javnosti sa stradanjima Jevreja na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, ali i njihovom doprinosu pobedi nad fašizmom. Zbog toga je vredan pažnje napor da se od zaborava otme i onima koji dolaze posle nas ostavi u nasleđe slika o značajnim tragovima i doprinosu koje su jevrejske zajednice ostavile u svim vidovima razvoja i stvaralaštva u sredinama u kojima su postojale.

Treba istaći da bi napori redakcije ostali bez vidljivog rezultata da u njima mnogi pojedinci nisu prepoznali pionirski posao i donacijama omogućili objavljivanje knjiga sećanja. Odjek na koji je prva knjiga

naišla u jevrejskim zajednicama i organizacijama, kao i kod najšire javnosti, bio je razlog da se ona što pre prevede na engleski jezik kako bi se i pojedinci i institucije na najvećem govornom području, upoznale sa stradanjima Jevreja sa ovog prostora. O tome se, inače, još uvek nedovoljno zna i u jevrejskim zajednicama i u najširoj javnosti. Skorim objavljivanjem na engleski jezik druge knjige ta slika biće još više upotpunjena.

Redakcija se najsrdačnije zahvaljuje svima koji su, pored glavnog donatora Haima Mileta Pinkasa, priložima omogućili objavljivanje knjiga, kao i onima koji će tu volju i dalje pokazivati, JOINT-u, Memorijalnoj fondaciji za jevrejsku kulturu i drugim institucijama kod kojih je naišla na razumevanje za pružanje materijalne pomoći. Takođe, zahvalnost duguje Jevrejskom istorijskom muzeju i Savezu jevrejskih opština u Beogradu za stvaranje ambijentalnih i drugih uslova i uključivanje ovog projekta u svoje programske obaveze.

Da bismo čitaocima koji nisu imali priliku da nabave prve dve knjige predložili teme i autore čiji su prilozi u njima objavljeni, na kraju knjige donosimo sadržaj prva dva toma.

Milinko RADEVIĆ

I

U PARTIZANIMA

Žamila-Andela KOLONOMOS

U BORBI OD PRVOG DANA

Rodena je u Bitolju 18. juna 1922. godine od oca Isaka Kalefa Kolonomosa i majke Esterine Samuel Fransez, iz Skoplja. Imali su petoro dece: Žamilu, Belu, Rašelu, Kalefa i Menahema.

Majka Esterina je umrla marta 1941. od srčanog udara. Otac Isak bio je direktor Francusko-srpske banke, sestra Bela udata 1942. godine za Moisa Kasorla sa bebom od tri meseca, Kalef, Menahem i Rašela, učenici, svi su stradali u logoru Treblinka. Baba Đamila, baba Rahel i deda Samuel, sa celom rodbinom, su takođe stradali u logoru Treblinka 11. marta 1943. godine. Od uže i šire porodice samo je Žamila preživela Holokaust.

Završila je francusku školu 1940. godine u Bitolju. Od 1941. do 1945. učestvovala je u Narodnooslobodilačkom pokretu u Makedoniji. Kako se razvijala borba i uvećavao broj boraca i stvarale nove jedinice tako je i Žamila napredovala – od pomoćnika komesara čete, zatim bataljona i brigade dospela je do zamenika političkog komesara 42. divizije Jugoslovenske armije.

Posle rata bila je politički funkcioner: narodni poslanik u više saziva, predsednik Saveza ženskih društava, Saveta za brigu i vaspitanje dece, Saveza boraca i drugih. Penzionisana je kao član Saveta Republike Makedonije.

Godine 1961. diplomirala na Filozofskom fakultetu i bila izabrana za docenta Katedre za romansku filologiju. Godine 1962–1963. u

Parizu na Sorboni u „Ecole des Hautes Etudes“, sa mentorom profesorom Izraelom Revahom izradila rad „Les paroles judeo-espanjol de Bitola (Monastir) et Skopje (Üsküb)“. Autor je više objavljenih radova o judeo-espanjol jeziku i članaka o učešću Jevreja u NOB i o životu Jevreja u Bitolju. Autor je Zbornika dokumenata „Evreite vo Makedonija vo vtora svetovna vojna 1941–1945“, knjige „Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije“, urednik je knjiga „Sefardski odglasi“, „Cvetovi vo Plamen“ (dokumenti o učešću omladine u NOB), „Zbirke poslovice sefarskih Jevreja Bosne i Hercegovine“, recenzent knjiga „Žene u NOB“, „Bitolski Jevreji“, „Estreja Ovadja Mara narodni heroj“ i drugih. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više vojnih i mirnodopskih odlikovanja i priznanja.

Aprila 1941. godine Nemci su zauzeli Bitolj posle kratke pucnjave. U našoj kući bio je i haham Ham Zaharija, koji je došao da uzme kandilo koje je gorelo povodom smrti moje majke, marta meseca. Nije hteo da se zadrži dok se situacija ne smiri. Povremeno smo slušali rafale mitraljeza. Sišli smo u podrum i sa malog prozora videli kako se pred zgradom Francusko-srpske banke zaustavio motocikl sa znakom SS. Prilično smo se uplašili. Otac je predložio da se što pre spakujemo i predemo u našu kuću u blizini. Vrlo brzo stigla je i bugarska fašistička vojska. Za nas Jevreje počeli su crni dani. Zajedno sa Nemcima opljačkali su sve jevrejske radnje i mnogo stanova. Pojavili su se natpisi „Jevrejima, Ciganima i psima zabranjen ulaz“. Mog oca su, kao direktora Francusko-srpske banke, Nemci silom odveli da otvori trezor banke, koja je odmah opljačkana. On je ostao bez posla i, kao ostali Jevreji isterani iz svih službi, ostao je bez penzije. Doneto je, s potpisom bugarskog cara Borisa, preko 42 zakona, zabrana i naredbi protiv Jevreja. Zatvorene su sve radnje, zabranjene su sve ekonomske, kulturne i društvene aktivnosti. Konfiskacija imovine bila je svakodnevna. Ostali smo bez sredstava za život, prodavalo se sve što nije opljačkano: porodični nakit, burme, devojačke spreme. Solidarnost među Jevrejima bila je na visokom stepenu. Dobili smo žute Davidove zvezde, a zabranjeni su nam izlasci iz grada i putovanja. Kao pripadnici Hašomer Hacaira, skoro svi pristupili smo Narodnooslobodilačkom pokretu. Jevreji nisu imali izbora pa je preko 20% stanovništva na razne načine pomagalo NOP u Bitolju. Čuvanje ilegalaca, partizana, ranjenika, ilegalni sastanci, skladištenje prehrambenih artikala, štampanje letaka u kući Pepo Hasona, rasturanje

letaka po gradu i druge zabranjene aktivnosti obavljane su po jevrejskim kućama, a obavljali su ih jevrejski omladinci. Radilo se skoro legalno jer nije bilo špijuna u jevrejskim naseljima.

Teror bugarske policije bio je sve suroviji, a strah stanovništva sve veći. Narodnooslobodilački pokret sporo se razvijao. Nije bilo mogućnosti da se udovolji želji mnogih omladinaca za odlazak u partizanske odrede.

Marta 1943. još nismo znali za postojanje logora smrti. U novinama se ništa nije objavljivalo o represalijama i deportacijama. Sa rodbinom u inostranstvu i jevrejskim zajednicama komunikacije su bile prekinute. Bugari su širili vesti da će mobilisati omladince za rad u Bugarskoj. Svi smo bili veoma uznemireni. Ležali smo obučeni, svetla se nisu gasila noću, šili smo torbe i pekli hleb, za svaki slučaj. Preneta je poruka da svako ko može da se skloni ili prebaci u Grčku ili Albaniju da to uradi što pre, a vezu sa partizanima će dobiti kasnije. Međutim, mali broj omladinaca je uspeo da napusti grad. Salamon Sami Sadikario, Albert Ruso i Albert Kasorla sklonili su se kod Borisa Altiparma. Ja sam od Bore Miljovskog dobila adresu gde da se sklonim. Dana 9. marta sakrila sam se u kiosku Bogoja Siljanovskog, invalida sa jednom nogom, gde sam provela noć. Ujutro sam se vratila kući da priprelim ručak, uredim i nahranim šlogiranu babu i spremim svakome po mali ranac sa jednom presvlakom. Moj otac nije imao gde da se skloni sa šlogiranom majkom i maloletnom braćom i sestrom. Niko nije pretpostavljao masovnu deportaciju u Poljsku i potpuno uništavanje jevrejskog stanovništva.

Uveče sam ponovo pošla u kiosk. Nismo se ni pozdravili, misleći da ću ujutro ponovo da se vratim kući. Sa sobom sam povela Estelu Levi, da ne budem sama. Kiosk je bio blizu bugarske policije. Tu su agenti i policajci dolazili da kupuju cigarete. Kiosk veličine oko tri metra kvadratna bio je podeljen na dva dela, jedan prodajni i drugi, odvojen rogozinom, kao ostava. Tu smo sa još dva ilegalca proveli noć. Nije bilo mesta da se ispruže noge, bili smo bez vode, hrane, svetla, grejanja i bez sanitarnog čvora. Drhtali smo od hladnoće i straha, u mraku. Čekali smo zoru, nismo spavali. Posle pola noći čuli smo neku užurbanost, govor, topot konja i kola. Nešto se spremalo a nismo znali šta. Uskoro smo čuli jaku buku, kao grmljavinu. Postepeno, počeli su da se raspoznaju glasovi, povici, molbe, preklinjanja, plač žena i dece, čak molitve „Šema, Israel“. Ti krici su nam cepali dušu i srce. I dan-danas ih slušamo u noćima košmara. To je događaj koji ne mogu da zaboravim. Počele smo i mi da plačemo, zaključane. Nismo mogle da izađemo, u kiosku

nije bilo prozora. Kroz ključaonicu smo videli da pada sneg u velikim pahuljicama. Čule su se naredbe policajaca: „Brzaj, brzaj“. Vrisak se postepeno udaljavao prema centru grada, kolona se uputila prema železničkoj stanici i uskoro je nastala tišina, kao da je grad mrtav.

Jedanaestog marta niko nije izlazio na ulicu, nije došao ni naš gazda. Celi dan proveli smo u iščekivanju. Uveče je došao Bogoja sa Pavlom, sekretarom Mesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije Estrejom Ovdaja, Adelom Faradi, Rozom Kamhi i Đokom Tapandievskim. Oni su bili sakriveni u jednom dućanu u Jevrejskoj mali i videli sve postupke fašističkih policajaca i vojnika pri skupljanju i odvođenju Jevreja. Oduzimali su im novac, ćebad, čak i kapute. Mogli su da ponesu samo po jedan zavežljaj. Bolesnike i nemoćne starije osobe trpali su u kola koja su vukli stari konji. U opštoj panici Jevreji su zauzimali mesta u žalosnoj povorci, ne znajući šta im se dešava. Tek 1945. godine saznali smo da su bili utovareni u stočne vagona, odvedeni do Skoplja i strpani u skladišta duvana u Monopolu, kao u privremeni logor. Tu su naši dragi sunarodnici doživeli nečuvene muke; glad, žed, nehigijenu, hladnoću, bolesti, gušenja usled nedostatka vazduha i zakovanih prozora i smrada. Strpani su jedni preko drugih i tako živeli do aprila meseca kad su predati Nemcima. Deportacija je izvršena u nekoliko grupa. Čim su stigli u Treblinku strpani su u tobožnja kupatila, odmah ugušeni i potom spaljeni. Nijedan nije preživio. Ugasile su se zauvek jevrejske zajednice Bitolja i cele Makedonije.

U kiosku smo se nas pet Jevrejki krile mesec dana, čekajući vezu sa partizanima. Tu su stalno dolazili bugarski policajci i agenti da kupuju cigarete. Zadržavali su se pričajući sa gazdom i psujući. Sve smo to slušale. Delila nas je samo slaba rogozina. Nismo smeje glasno da dišemo, da se zakašljemo ili da hodamo. Ako bi se čulo i najmanje škripanje trulih dasaka, Bogoja je lupao šakama i glasno se smejavao da kamuflira zvuk. On nije smeo ništa da nosi sa sobom da bugarska straža ne bi posumnjala. Vođu je donosio u malom sudu, a povremeno, malo hleba uvijenog u nogavici presečene noge. Užasno smo gladovale. Dućančić je počeo da zaudara na nečistoću i agenti su počeli da sumnjaju. Gazda je obećao da će da očisti i okreći. Pre nego što smo napustile kiosk, Adela Faradi i ja morale smo da uzmemo dragocenosti koje su naši ostavili. Izložile smo se velikoj opasnosti i pukim slučajem nismo otkrivene. Na žalost, sve je palo u ruke policije tako da ni mi ni NOP nismo imali koristi. Dve večeri krile smo se kod Pavla, a preko dana smo bile zatvorene u jednom dolapu. U međuvremenu Bogoja je okrećio kiosk i

pokazao policiji da je prazan. Vratile smo se u kiosk bez hrane, vode i pokrivača i ostale u sedećem stavu. Istreja Ovadja se razbolela i dobi- la visoku temperaturu. Nismo imali vode da joj damo, a o lekovima ni- smo ni razmišljale. Sva se tresla od groznice, grlile smo je da je zagre-

*Članska karta Saveza komunista Jugoslavije
ŽAMILE KOLONOMOS (gore) i ŽAMILA kao borac
narodno-oslobodilačkog pokreta u Kičevu
1943. godine (fotografija desno)*

jemo. Molile smo da nas što pre spasu i pošalju u partizane. Posle dosta natezanja i diskusije, zahvaljujući našoj upornosti, došla je patrola da nas uzme. Lozinku i mesto gde treba da se nade- mo sa kuririma dobila je samo Roza.

Zahvalile smo Bogoju i jedna za drugom izašle iz kioska. Na jednoj raskrsnici izgubile smo vezu sa Rozom. Našle smo se u teškoj situ- aciji, ne znajući kud treba da idemo. Setila sam se stana Bore Miljevskog, na suprotnom kraju grada. Počeo je policijski čas.

Čekale smo u njegovoj kući. Najzad se po- javio i brzo nas odveo u kuću Elen Skobern, opet na drugom kraju grada. Srela nas je policijska

patrola – jedva smo se izvukle. Elen nas je smestila u praznu šupu u dvorištu. Tu smo se smrzavale dva dana, dok nije stigla nova veza. Dobile smo lozinku i mesto sastanka. Trebalo je ponovo preći ceo grad, do parka. Zahvaljujući tome što sam dobro poznavala taj deo grada, sporednim uličicama stigle smo na ugovoreno mesto. Tu smo čekale dva sata, sedeći na snegu pokraj jednog žbuna. Prolazila je policijska patrola na konjima osvetljavajući park jakom lampom. Pokrile smo glave kaputima, jedna uz drugu, svetlost je prošla pored naših nogu, nisu nas videli. Najzad smo s velikim zadocnjenjem začuli zviždukanje pesme „Lili Marlen“. Stigle smo do partizanskih kurira i brzim koracima pošle prema grčkoj granici. U međuvremenu Rožu je uhvatila policija. Nastala je velika provala. Uhapšeni su naši spasioци Bogoja, Pavle i Boro Miljovski. Mi smo takode bile provaljene, no van kandži policije.

U partizanskom odredu „Damjan Gruev“, aprila 1943, srele smo grupu jevrejskih mladića. Svi su pitali šta je sa našima. Nismo znale šta se desilo posle deportacije iz Skoplja. Dobar drugarski prijem i osećaj da ćemo se boriti protiv nacista, neprijatelja Jevreja, ohrabrio nas je. Nas desetak partizana, Jevreja skupili smo se i dali zakletvu da ćemo biti dobri i hrabri borci.

Supružnici ŽAMILA KOLONOMOS i AVRAM SADIKARIO, 2000. godine

Bugarska propaganda je širila vesti da u partizanima ima malo Makedonaca i da je većina Vlaha, Jevreja i komunista. A postojala je i fama da Jevreji nisu dobri borci, da su kukavice. Naprotiv, svi smo bili primerni, pošteni i hrabri, svi smo imali odgovorne funkcije u vojnim jedinicama. Estreja Ovadja je proglašena za Narodnog heroja Jugoslavije i svi smo dobili visoka vojna odlikovanja. Nas jedanaest Jevreja iz Makedonije nosioci smo Partizanske spomenice 1941. godine. Morali smo da izdržimo mnoge borbe sa Nemcima, Italijanima i balistima.

Aprila 1943. na grčku slobodnu teritoriju, gde smo se privremeno odmarali, stigla je grupa od desetak veoma iscrpljenih mladića. Tražili

su vode. Dala sam im čuturicu. Dok su pili, jedan je iz torbice izvadio maces. Ja sam se uzбудila i na ladinu pitala da nisu možda Jevreji, na šta su potvrdno odgovorili, isto na ladinu. Rekli su da su deportovani Jevreji iz Soluna i da su jedva pobjegli. Njihov voda se žustro raspravljao sa našim komandantom. Dali su znak da se vraćaju. Ja sam otrčala da pitam zašto se ne primaju u naše jedinice. Odgovorili su mi da je dogovor sa rukovodstvom grčkih partizana da se njihovi borci šalju u njihove jedinice. Nemci su bili u blizini i verovatno su pali u njihove ruke. Bila sam utučena. Posle rata u Solunu sam se raspitivala o njihovoj sudbini, ali niko nije znao ništa o njima, čak ni oni koji su bili u grčkim jedinicama.

Još jedan slučaj me je veoma potresao. Marta 1943. u Skopskoj Crnoj Gori, sedamnaest skopskih mladih Jevreja čekalo je više dana na vezu za odlazak u partizane. Kuriri se iz nepoznatih razloga nisu pojavili, iako im je bilo obećano da će doći. Svi su pali u ruke policije, odvedeni su u logor Monopol i završili u Treblinku.

Svi oni koji su gromoglasno govorili za vreme i posle rata da Jevreji nisu hteli da idu u partizane i da se bore protiv fašizma mogu biti posramljeni samo zbog ova dva „slučajna“ događaja. A bilo je i drugih.

Prva Makedonsko-kosovska udarna brigada pošla je februara 1944. da proširi slobodnu teritoriju okupiranu od bugarske fašističke vojske. Bila je velika zima s vetrovima, vejavicama i mnogo padavina. Policija i vojska brzo su nas otkrile, jer smo ostavljali tragove na snegu. Zajedno sa nemačkim jedinicama opkolili su nas. Ofanziva je trajala petnaest dana. Stalno opkoljeni, probijali smo obruče i danonoćno vodili borbe. Bez odmora, bez hrane, slabo opremljeni i obučeni, po dubokom snegu, po vrhovima planina, počeli smo da posustajemo. Prvi put sam videla šta znači bela smrt. Iznemogli borci bi se sakrili iza nekog žbuna u nameri da se odmore. Tu bi zaspali i smrt bi brzo došla. Silom smo terali borce da se kreću. Mnogi su imali halucinacije. Videli smo ih kako se smeju, sa ispruženim rukama kao da se greju, neki su sekli ranać ili odeću, misleći da je hleb. Ni mene nije mimoišla opasnost. Mislila sam da čujem lavež pasa. Gledam kako se približavamo kućama i jedem pečeno meso.

U teškim partizanskim borbama i situacijama više puta mi je spasavao život Čedo Filipovski – narodni heroj, koga sam zvala „moj spasitelj“. Često se izlagao životnoj opasnosti spasavajući me. Još jednom je brzo reagovao i zamolio engleskog oficira iz vojne misije brigade da mu da kocku šećera. Nije odbio. Ta kocka šećera me je osvestila. Došla

nam je pomoć Druge i Treće makedonske brigade koje su preuzele borbe sa Nemcima i Bugarima. Mi smo prešli na grčku slobodnu teritoriju. Ostala sam bez cipela; raspale su se od vlage. Uvijala sam noge krpama. Pojavila se rana na nozi. Lekar je dao pesimističku dijagnozu nemajući lekova. Pomogla mi je baba melemom od voska, zejtina i trave.

Bilo je mnogo teških događaja koje sam preživela 1944. godine. Početkom 1945. demobilisana sam i radila u Pokrajinskom komitetu antifašističke omladine. Udata sam se za mog „spasitelja“, ali nismo imali sreće. U junu mesecu 1945. godine poginuo je na zarobljenom motociklu, kao komandant 48. divizije. No ubrzo, 27. jula 1945. godine rodila sam ćerku koja me je održavala u životu posle gubitka cele porodice i supruga. Nesreće su me i dalje pratile. Godine 1963. poginula mi je ćerka u osamnaestoj godini, u skopskom zemljotresu.

Doživela sam penziju i starost sa puno dobrih i loših događaja. Udata sam za dr Avrama Sadikarija, imamo sina Samuela koji je doktor nauka, profesor na Medicinskom fakultetu, oženjen je i ima dve ćerke, Hanu i Leu, koje su sada u Izraelu.

Da bi se preživeo Holokaust trebalo je mnogo hrabrosti, izdržljivosti i sreće, a i sreće da se sretnu ljudi koji su bili voljni da pomognu.

PRIJATELJI UVIJEK U POMOĆI

*S*ara-Vukica Kajon-Stupar rođena je u Višegradu 20. oktobra 1911. godine, od oca Isaka i majke Hane, rođene Levi. Imala je tri godine mladeg brata Rafaela.

U Holokaustu su joj stradali roditelji, dve tetke, rodaka sa dvoje dece i brojna šira rodbina.

Studije farmacije završila je u Zagrebu, 1935. godine.

Živi u Beogradu sa mužem Vojom Stuparom. Iz prvog braka sa Nikolom Rikovim ima sina Zorana, magistra ekonomije, koji sa suprugom Slobodankom i sinom Nikolom živi u Švajcarskoj.

Kada se sjetim moje porodice od prije rata, mislim da sam u njoj najmanje boravila. Otac je u Višegradu imao trgovinu. Mi smo, kao i ostali Jevreji, živjeli skromno. Svi Jevreji u Višegradu su manje-više bili trgovci. Mislim da je samo jedan od njih, Isak Papo, bio bogatiji. U mojoj porodici život se nije odvijao po strogim vjerskim običajima, ali smo obeležavali sve važnije praznike, posebno Šabat. Tata je čitao sve molitve koje odgovaraju pojedinom prazniku. Mi djeca obično to nismo razumjeli, ali sam ja naročito voljela kada bi za Pesah rekli „Ken tijene ambre ke venga i koma“ (Ko je gladan nek’ dođe i jede). Onda smo otvarali vrata i, ako bi neko htio da dođe, ušao bi. Kad god mislim na naše praznike, smatram da u njima nema nekog velikog veselja osim za Purim, ali me sjećanje uvijek vraća na Pesah.

Višegrad je bilo živopisno malo mjesto u istočnoj Bosni u kojem je živio ne mali broj muslimana i Srba. Nije se osjećao antisemitizam. Za vrijeme ekonomske krize, 1933. godine, moj tata je puno pomogao jednog seljaka muslimana, prijatelja naše porodice. Kad je trebalo, mnogo godina kasnije, pomogao je i on nama.

U Višegradu sam završila samo četiri razreda osnovne škole, a onda me je tata na dalje školovanje poslao u Sarajevo, gdje sam maturirala. Moj brat je takode završio srednju školu. Kad je dorastao za fakultet, nije htio da studira već se uključio u posao sa ocem. Počeli su da rade sa kožom i bilo je bolje, jer se od same trgovine baš i nije moglo živjeti.

O odnosima prema Jevrejima u Sarajevu za vrijeme moga školovanja u gimnaziji ne mogu reći ništa loše. Imala sam i tu jednog dobrog prijatelja muslimana. Kad mu je došla djevojka iz Pariza, pitao me je da li ona može da boravi kod mene, na šta sam ja, naravno, pristala. Poslije gimnazije upisala sam se na Farmaceutski fakultet u Zagrebu, jer fakultet za ovu oblast nije tada postojao ni u Sarajevu ni u Beogradu. Za vrijeme studija u Zagrebu hranila sam se u jevrejskoj menzi. Za mene je to bila povoljna okolnost jer sam imala obezbijedena tri obroka. Na drugoj godini, i poslije, nisam više išla na doručak, jer sam gubila dosta vremena. U

menzi je vladala prijatna atmosfera, a po uvjerenjima bilo nas je svakojakih, i komunista i nekomunista. U menzi se plaćalo prema imovnom stanju studenata o čemu se brinuo poseban odbor. Iz menze se, recimo, sjećam Herberta Krausa, koji je bio stariji od mene. Sa njime se nisam družila, ali svi smo ga poštovali. Svojim držanjem i u svemu odmere-

VUKICA KAJON sa roditeljima i bratom ALEKSANDROM u Višegradu kada se nije naslućivalo zlo koje će uskoro doći

nim stavom zaslužio je poštovanje svih nas i uvijek se držalo do njegove riječi. Takode se sjećam da je u menzu došla Eta Špicer, upravo kada sam završavala studije. Ona se tada još nije redovno hranila u menzi, a poslije su ona i njen muž Alfred Najfeld redovno dolazili. Kuharica je bila gospoda Rausnic. Inače, iz tog perioda sjećam se mnogih prijatnih i neprijatnih dogodovština. Ponekad zbog ispita nisam mogla da dodem na ručak ni za Pesah. Mnogo puta sam bila i gladna, i ne samo ja. Ni dan danas mi nije jasno kako sam uspjela da studiram i završim fakultet. Svakako da su školujući mene moji roditelji podneli velika odricanja i žrtve. Ipak, da nisam imala stipendiju od Benevolencije, teško bih izdržala sve napore. Da dodam da su mi kasnije pomagali jedan mamin rođak i muž jedne moje rođake.

Po završetku studija vratila sam se u Višegrad, ali tamo nisam imala posao. Neko vrijeme sam u Rogatici zamjenjivala apotekara Papu. To mjesto je tada bilo učmala provincija, ali ja sam sve prihvatila normalno, tako da mi je i tamo bilo sasvim dobro.

Potom sam dobila posao u Sarajevu. Tu sam upoznala mog prvog muža, Nikolu Rikova, čiji je otac bio glavni kantor u sinagogi. Zvao se Salamon Rikov. Moj muž Nikola bio je potporučnik u vojsci, i kao takvog su ga zarobili u Doboju 1941. godine, kada se raspala jugoslovenska vojska. Moj muž je odveden u ratno zarobljeništvo. Bio je u Osnabriku kao oficir. Kada su se tamo prilike koliko-toliko sredile, počela su stizati pisma. Dopisivali smo se koliko je ratna situacija dopuštala. Vratio se poslije rata, ali se ubrzo teško razbolio i umro u 42. godini života. Besumnje, na njega je porazno djelovalo sve što je preživio. Prije rata je imao mamu, brata, snaju i strica, a kad se vratio, nikoga od njih nije zatekao u životu! Bio je veoma dobar čovjek. Majka i otac moga muža su bili ruski Jevreji koji su 1905. godine pobjegli iz Rusije u Mađarsku, gdje je u mjestu Šikloš (Siklós) rođen moj suprug, 1910. godine. On je bio počeo da studira ekonomiju, ali je napustio studije poslije očeve smrti.

Kada je moj muž zarobljen, iselila sam iz svoga stana s namjerom da odem kod njegove majke Cecilije. Svekrva je stanovala u kući u kojoj se nalazila protestantska crkva. Pošto su tu godinama stanovali, njena porodica je bila u dobrim odnosima sa protestantskim svećenikom. Oni nisu pokazali moju svekrvu i njenu porodicu tako da su dosta dugo živjeli sasvim mirno. Jedan ugledan musliman, šef u osiguravajućem društvu u kojem je radio moj djever Jakov, garantovao je starijem bratu moga muža i njegovoj ženi da ih niko neće odvesti iz njihovog stana.

Ipak, jednom prilikom, kada je njegov šef bio na službenom putu, i on i njegova žena su odvedeni i potom su oboje stradali.

U apoteci sam radila sve do 1942. godine, dok nam nisu postavili komesara. Već prvih dana rata, jednom drugu muslimanu davala sam iz apoteke sve što sam mogla da nakupim. Radilo se o sanitetskom materijalu, zavojima, vati i ostalim raspoloživim lekovima. Imala sam i dvije drugarice koje su takode preuzimale lijekove za narodno-oslobodilački pokret. Jednom su mi javili da su se negdje pojavile vaši, pa sam sakupila masti protiv ove pošasti koju sam partizanima poslala preko ilegalne veze. Ja sama nisam imala nameru da idem u partizane.

Nosila sam žutu traku. Samo sam jednom zbog trake doživjela nepriliku. Dvojica ljudi su me sa ulice odveli na prinudni rad. Trebalo je da ljuštim krompire. No, žena koja nam je bila šef, nije bila zadovoljna mojim radom na tom poslu, pa me je otpustila. Nikad više nisam bila na prisilnom radu.

Iz opreznosti, u Sarajevu ipak nisam stanovala u stanu moje svekrve, jer nisam mogla da računam na zaštitu njenih protestantskih susjeda. Krila sam se kod jedne prijateljice Hrvatice, udate za muslimana, koja je bila komunista. Dok sam se tako krila u Sarajevu, jedan moj rođak iz Mostara poslao mi je lažnu legitimaciju i sa njom sam otputovala u ovaj grad. Te 1942. godine, kao izbjeglica, u Mostaru sam stanovala sa Ernom Kajon, sa kojom sam dijelila dobro i zlo. Ona je prije rata radila u „Putniku”. S obzirom na okolnosti, može se reći da nam je u Mostaru bilo dobro. Ja nisam imala nikakvu vezu sa Jevrejskom opštinom niti sam nosila žutu traku. Mostar je bio pod italijanskom upravom i ja sam bježala tamo gdje su Italijani. U Nevesinju sam imala rođake, pa sam neko vrijeme bila i kod njih. Kad sam čula da je i Višegrad potpao pod italijansku vlast, a kako nisam znala šta mi je sa roditeljima i bratom, otišla sam u Višegrad kod njih.

U Višegradu smo imali dobre poznanike, između ostalih i jednog inženjera, zvao se Duško, čija je žena bila Jevrejka. Sa tom porodicom smo se stalno družili, a oni su bili u dobrim odnosima sa jednim italijanskim poručnikom, inače profesorom. O tome koliko u teškim vremenima znače i kratkotrajna prijateljstva i poznanstva, govori i ponašanje tog italijanskog poručnika. Naime, jedne ljetne večeri on se oglasio ispod prozora kuće u kojoj smo stanovali. Duško je brzo sišao dole. Poručnik mu je rekao da se svi Jevreji moraju odmah spakovati i otići iz Višegrada, jer u grad dolaze Nijemci. Tako smo iz Višegrada otišli u Prijepolje, u Sandžak.

Smjestili smo se u jedan mali stan, privatno. Tu sam jednoj ženi dala lažnu legitimaciju i ona je uspjela da kod nas dovede moju svekrvu. Pošto smo i odatle morali bježati dalje, moja već prilično ostarjela svekrva ostala je u mjestu sa jednim mojim mladim rođakom, kome su se iz nepoznatog razloga ukočile noge i nije mogao da pode sa nama. Zvao se Joži Demajo, bio je skojevac, iz Sarajeva. Računala sam da će se spasiti, ali se nisu spasili ni on ni moja svekrva. Nijemci su ih uhvatili i od tada ništa o njima nismo čuli.

Iz Prijepolja smo se nekako domogli Berana, grada u Crnoj Gori. U Beranama smo živjeli dosta dugo, sve dok i tamo nisu došli Nijemci, poslije kapitulacije Italije. Ono malo para što smo imali trošili smo za vrlo skroman život. Iznajmili smo stan kod jedne porodice. Sa njima smo se dobro slagali. Da bi preživjeli, držali su kravu i kokoši, pa su i nama nešto davali. Sjećam se da je naša domaćica jednog dana rekla mojoj majci da mi sigurno imamo dosta para kad se tako dobro hranimo. A moja majka je odgovorila da mi nemamo ni trećinu onoga što oni troše za hranu, čak da imamo mnogo manje, ali da oni ne znaju rasporediti to što imaju. Mama joj je pokazala mnoge kuvarske vještine za pripremanje hrane.

VUKICA sa grupom saboraca partizana na Slavniku oktobra 1944. godine

Prije dolaska Nijemaca u Berane, poslije kapitulacije Italije 1943. godine, otišla sam u partizane. Mama, tata i ja smo najprije otišli u Pljevlja. Još ranije sam spakovala cijelu apoteku. Sve što sam imala i što je

trebalo ponijela sam u partizane. Tata je takode pošao sa partizanima. Mama, koja je bila pokrupna i teško se kretala, a imala je i dosta godina, ostala je u ovom mjestu. Nažalost, nije uspjela da se spasi. Stradala je 1944. godine u Pljevljima. Naime, da bi zastrašili partizane i obeshrabrili narodno-oslobodilački pokret Nijemci su pobili sve roditelje partizanskih boraca! Za maminu smrt tada još nisam znala. Moj brat ju je pronašao među mrtvima, kada je u ovaj grad stigao sa svojom jedinicom. Prepoznao ju je po odjeći i još po nekim obilježjima. Sahranio ju je u Pljevljima.

Otac je, takode, stradao. Bio je neko vrijeme sa nama u partizanima, ali se usled bolesti, čim mu je bilo moguće, vratio u Berane kod porodice kod koje smo ranije stanovali. Pošto sam i ja sa svojom jedinicom bila blizu Berana, dolazila sam kod tate kad god sam mogla, pješačeći po nekoliko sati. Kako su onda već slali ranjenike i bolesnike u Italiju, zamolila sam Peka Dapčevića, tada komandanta mog korpusa, da tatu pošaljemo u Italiju. On se sa tim saglasio. Sa drugovima sam ga unijela u avion, ali je taj trud bio uzaludan. Tata nije preživio – umro je u Italiji, gdje je i sahranjen.

Sa partizanima smo se kretali po manjim mjestima. Bila sam u Glavnom štabu za Sandžak, a poslije sam otišla u jedinicu, u Treću sandžačku brigadu. Međutim, načelnik, dr Čurić, iz Druge proleterske brigade, htio je da ima farmaceuta. Znao je da u jedinici nisam neophodna, pozvao me je i ja sam došla u Drugu proletersku. Uvijek sam imala posla. Nije bilo bog zna kakvih lijekova, ali onoga što uglavnom treba bolesnicima – toga je bilo. Kad smo jednom ostali bez ičega, intendant je nabavio veliku flašu klekovače. Od nje sam pravila obloge dok nismo došli do pravih lijekova.

Hirurške intervencije, od lakših do najtežih zahvata, posledice su svakog ratovanja. Ja sam se u taj odgovoran medicinski posao uključila kasnije. Organizovana je hirurška ekipa za cijelu Armiju. Jedan ruski ljekar radio je danonoćno na spasavanju života boraca. Ovdje smo svi bili zajedno i ako treba poginuti – poginućemo. Jedino sam se bojala da mogu biti ranjena. Imala sam sreću da to nikada nisam bila. Zbrinjavanje i njega ranjenika bila nam je velika i stalna obaveza. Kad bismo došli negdje gdje smo znali da ćemo biti mirni barem nekoliko dana, odmah smo organizovali bolnicu. Bolničarke su se starale da se pripreme ležaji i uredi materijal za previjanje, injekcije, sve što smo imali. Najveće teškoće pričinjavao nam je transport ranjenika. Bilo je mnogo teških ranjenika, a njima je transport volovskim kolima, neravnim tere-

nima zbog drmanja, pričinjavao nesnosne bolove. Bilo je slučajeva kad nije bilo drugog načina za transport ranjenika, pa su morali da ih nose vojnici. Nikada nismo ostavljali ranjenike.

Ostala su mi u sjećanju dva susreta koje sam imala u partizanima. Prvi vezujem za trenutke kada se pojavio čovek koga su zvali Kic. Poslije sam saznala da je to skraćena od njegovog prezimena Kabiljo. Odmah smo prišli jedno drugom. Drugi susret vezan je za dvije žene. Jedna je bila sestra Nisima Albaharija, a druga njena prijateljica. Iako se uopšte nismo poznavale, naslućivale smo neku bliskost pa smo prišle jedne drugima.

Oslobodenje sam dočekala u Vlasotincima. Sjećam se kako se pucalo, pjevalo i veselilo. Tamo sam dočekala i oslobodenje Beograda. Sa partizanima sam došla u Beograd i bila raspoređena na rad u Drugoj armiji.

Po oslobodenju sam željela da se vratim u Sarajevo, jer je u međuvremenu iz zarobljeništva došao moj muž. Tražila sam premještaj i došla u Sarajevo. Kada sam ostala u drugom stanju, molila sam da me negdje premjeste. Premjestili su me u skladište, da radim sa lijekovima. Dva mjeseca poslije porođaja ponovo su me vratili u armiju u kojoj sam radila sve do 1960. godine kada sam se preselila u Beograd.

Poslijeratni period se može označiti kao poletno razdoblje. Stalno smo radili. Ako nismo, imali smo sastanke. U Sarajevu sam ja bila šef, a u Beogradu je Jela Žugić bila šef svih apotekara. U Beogradu sam radila do penzije, u apoteci garnizona vojske koja je pripadala Komandi grada.

Od dolaska u Beograd član sam jevrejske zajednice, gde sam bila aktivna u ženskoj sekciji.

DR ALFRED NAJFELD – SEĆANJE NA RAZGOVORE SA NAŠIM OCEM

*M*edu sećanjima na našeg oca, najupečatljivija su vezana za razgovore sa njim. Naš otac je imao neuobičajenu sposobnost da lako stupa u razgovor sa svakom osobom, od uličnih nosača sa kojima je igrao šah na Kalemegdanu, do filozofa sa kojima je raspravljao o apstraktnim idejama i društvenim procesima, i da ih sve inspiriše na sadržajnu debatu. Bez obzira na obrazovni ili društveni nivo, svaki je sagovornik imao osećanje da razgovara ne samo sa lekarom već sa čovekom koji ga poštuje. Osim što je bila deo njegove struke, ta sposobnost

proističe delom iz njegovog predavačkog dara i sposobnosti za analitičko postavljanje i rešavanje komplikovanih situacija. Iz tih razgovora želimo da zabeležimo samo neke detalje koji donekle oslikavaju kako je doživeo i preživeo predratne i ratne godine.

Roden je 1911. godine u gradu Žešovu (Rzesow, na jidišu Rajše) u južnoj Poljskoj (Galicija), koji je u to vreme imao 20.000 stanovnika, a od toga 18.000 Jevreja. Imao je još dva mlada brata. Jedan od njih, Poldek, sa ženom i sinom stradao je u koncentracionom logoru Bjelce. Najmlađi brat, Otto, sa ženom i njenom porodicom, spasio se dospevši nekako do Sibira. Vrativši se posle rata iz Sibira, ponovo je doživeo pogrom u Kjelcu. Tada je pobjegao iz Poljske i uselio u Izrael.

Deda Mauricije bio je advokat. Zbog već poznatog antisemitizma u Poljskoj, kako među stanovništvom tako i onog podupiranog od strane vlasti, njegova advokatska praksa slabo je išla. Porodica se zbog toga selila u sve manja mesta da bi izbegla konkurenciju poljskih advokata. Međutim, ni to nije donosilo nekakav uspeh i porodica je sve više propadala. Pod veoma teškim uslovima deca su morala da idu u školu u obližnji veći grad, tako da je naš otac, već u svojoj desetoj godini, otišao iz roditeljske kuće i u nju se praktično nikad nije vratio.

Deda Mauricije je umro prirodnom smrću, uoči rata. Naša baka Hermina našla se u bolnici, operisana od raka, kada su Nemci 1939. ušli u grad. Još dok je bila u bolnici, poslala je kartu našem ocu opisujući svoju beznadežnu situaciju. Po ulasku Nemaca u Žešov, odmah je izbačena iz bolnice. Tada su je tako bolesnu prihvatili komšije Jevreji; međutim, ubrzo je umrla.

Nakon završene mature u klasičnoj gimnaziji u Žešovu 1929. godine, naš otac hteo je da se upiše na Medicinski fakultet u Krakovu. Bio je tri puta odbijen jer je za Jevreje već tada važio „*numerus clausus*“. Pošto je dedin brat, dr Filip Najfeld, još za vreme austrougarske aneksije Bosne bio kao sudija premešten u naše krajeve, otac je odlučio da upiše medicinu na Univerzitetu u Zagrebu, računajući na podršku porodice. Izdržavao se dajući časove srednjoškolcima, hranio se u jevrejskoj studentskoj menzi, bavio se sportom u jevrejskom sportskom društvu „*Makabi*“, i živeo veoma skromno, gotovo na ivici bede. U menzi je upoznao našu majku, Etu Špicer, sa kojom se oženio 1941. godine.

Otac je završio Medicinski fakultet 1938. godine. Ali, kao poljski državljanin, uoči rata bio je izgnan iz Jugoslavije, tako da je u Zagrebu morao da živi ilegalno. Uz pomoć profesora dr Andrije Štampara dobija nameštenje kao lekar u Koprivnici, ali se brzo vraća u Zagreb jer je u Koprivnici za njega bilo nesigurno. Kad je već bilo izvesno da će Nemci ući u Jugoslaviju, javio se dobrovoljno u Jugoslovensku vojsku da bi se borio protiv fašizma a time ujedno legalizovao svoj status. To mu nije uspelo pošto su ga Nemci i ustaše preduhitрили. Ušli su u Zagreb istog dana, 10. aprila 1941. godine. Sa uniformom u ruci, gledao je, zajedno sa našom majkom, kako građani Zagreba dočekuju Nemce i ustaše: ulice su bile prepune cveća, voća i bombona koje su im građani oduševljeno bacali u susret.

Dolaskom ustaša na vlast u novoosnovanoj fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uspostavljeni su odmah antijevrejski zakoni. Između ostalog, Jevrejima je bilo zabranjeno da koriste usluge u javnim zdrav-

stvenim ustanovama (klinikama, bolnicama, itd). Jevrejska opština u Zagrebu je odmah organizovala sopstvenu zdravstvenu službu. Naš otac se među prvima prijavio da u njoj radi. Obilazio je bolesnike po kućama i jevrejske zatočenike u Kerestincu (logor pored Zagreba). Ubrzo je saznao da se organizuje akcija za suzbijanje endemskog sifilisa u Bosni. Ta akcija imala je za cilj da pokaže brigu ustaških vlasti za muslimane u Bosni (okupirana od NDH). Endemski sifilis je bio u velikoj meri proširen među muslimanskim stanovništvom. Za jevrejske lekare to je bio prisilni rad. U toj akciji, prema kazivanju naših roditelja, učestvovalo je oko 80 jevrejskih lekara koji se, pre ili kasnije, uključuju u pokret otpora i predstavljaju jezgro budućeg saniteta JNA. Prema pričanju naših roditelja, jedan od razloga za tu humanu akciju bila je i želja hrvatskih lekara da se reše konkurencije jevrejskih lekara koji su imali veliki stručni ugled, lepe i dobro opremljene ordinacije. Naš otac nije imao ništa sem želje da spase sebe i našu majku jer su lekari na tom poslu imali neku vrstu zaštite od logora za sebe i članove svojih porodica. Otac se prijavljuje za tu akciju i, u jesen 1941. godine, roditelji odlaze u istočnu Bosnu. Dodeljeni su Domu zdravlja u Tuzli koji ih raspoređuje na teren Banovičkog rudnika sa pet sela. Tamo oboje rade u muslimanskim selima pod veoma teškim uslovima, stalno u strahu od ustaških vlasti i uvek pod sumnjom da saraduju sa pokretom otpora. Istina, oni su pomagali lekovima i savetima progonjeno srpsko stanovništvo iz okolnih sela i bili povezani sa partizanima.

Početakom 1942. godine našli su se, odjednom, u teškoj situaciji kada su ustaše počele da skupljaju i odvođe celu tuzlansku jevrejsku zajednicu u logore. Bili su svedoci kada je njihova dobra prijateljica iz menze, Rašela Albahari, sa kćerkom Herut vođena u logor. Rašela je radila kao apotekar u Tuzli i bila povezana sa partizanima. Naročito bolno doživeli su odvođenje gospođe Zlocover, njihove stanodavke. Dobra i draga starica, poljska Jevrejka, udovica poštara, bez dece, došla je u Tuzlu još za vreme Austro-ugarske monarhije. Kada je čula da je neki dr Alfred Najfeld došao u Tuzlu, odmah je to povezala sa dr Filipom Najfeldom, bivšim sudijom u Tuzli. Saznavši da je sudija rođak našeg oca, odmah je ponudila našim roditeljima da stanuju u njenom stanu, što su oni rado prihvatili. Zavolela je našeg oca kao svoga sina, brinula se i ugadala mu na brojne načine. Otac je to uzvraćao brigom za njeno zdravlje, jer je bila teški srčani bolesnik. Živeli su tako, složno kao najbliža rodbina, oko godinu dana dok ustaše nisu počele da odvođe Jevreje u logore. Kada su ušli u kuću da i nju odvedu, otac se tome žestoko

suprotstavio i pokušao da je spase govoreći ustašama da kao teški srčani bolesnik ne može da hoda jer ima otečene noge. Nažalost, ništa nije pomoglo. Ustaše su bile uporne, natovarili su je na špediterska kola da bi obavili svoj posao i ubrzali njenu smrt. Tako je i bilo: gospoda Zlocover nije daleko stigla, umrla je na kolima posle pola sata.

Uvek za korak brži pred brojnim smrtnim opasnostima: dr ALFRED NAJFELD u partizanskoj uniformi

Pre nego što je gospoda Zlocover odvedena u logor, u koji nije stigla, naši roditelji su, na temelju dokumenata koji su štitili njih i njihove porodice, uspeli da oslobode našu baku po majci iz logora Đakovo. Ona je sa našim roditeljima i našom starijom sestrom živela u stanu kod gospode Zlocover.

Zbog sumnje da saraduje sa partizanima, direktor Doma zdravlja u Tuzli izdejstvovao je za našeg oca premeštaj u Bosansku Krupu (zapadna Bosna) juna 1943. godine. Tu su naši roditelji uspeli da uspostave vezu sa Podgrmečkim odredom i počeli da deluju kao obaveštajci o kretanjima nemačke vojske. Taj rad je bio veoma opasan jer su bili pod stalnom prismotrom ustaša i Nemaca koji su sumnjali da su oni povezani sa partizanskim pokretom.

U teškoj situaciji, jednog dana, dolazi oficir u nemačkoj uniformi i traži našeg oca. Po nemačkim vojnim propisima, postavlja stražu od dva vojnika ispred kuće. Situacija postaje napeta i otac sa njime odlazi u zasebnu sobu. Majka izbezumljeno očekuje najgore. Nakon nekog vremena oficir izlazi iz kuće. Kada se tata smirio, ispostavilo se da je oficir u nemačkoj uniformi u stvari partizanski saradnik koji je doneo vesti od rodaka našeg oca. Naši rođaci, dr Leon i Irena Vilf već su se pridružili V korpusu Narodnooslobodilačke vojske i hteli su da to saop-

šte našim roditeljima. U stalno napetoj situaciji u Bosanskoj Krupi, roditelji su živeli u neizvesnosti i velikoj brizi jer je, uz njih bila i naša baka koja se tek vratila iz logora, i naša dvogodišnja sestra Ira. Zbog neizvesne i teške situacije u gradu, otac je počeo da obilazi obližnja sela i traži pogodan smeštaj za porodicu.

Tada se dešava tragedija. Dok je otac tragao za smeštajem, 29. maja 1944. počinje savezničko bombardovanje Bosanske Krupe. U tom bombardovanju poginule su naša sestra Ira i naša baka Helena.

Nas dvoje, brat i sestra, od najmlađih dana, u stvari otkad smo saznali za taj tragični događaj, koji su doživeli naši roditelji a u kojem su pod bombama u ratnom vihoru našli smrt naša sestra, njihovo prvo dete, i baka, mamina majka, potresno smo proživljavali. Duboko smo se uživiljavali u bol naših roditelja za izgubljenim detetom i roditeljem. Znamo da se u njih ta tragedija trajno urezala i, uz sve ostalo što su propatili i tokom rata izgubili, oca je pratila do kraja života a majka je se dosad nije oslobodila.

Posle te nesreće, posle niza svih prethodnih, naši roditelji su odlučili da jave svojoj partizanskoj vezi da je njihov položaj u Bosanskoj Krupi postao isuviše opasan za obaveštajni rad i da im se mora organizovati prelaz na oslobođenu teritoriju.

Odlazak se odvija pod dramatičnim uslovima. Majka je bila trudna, a onog dana kada je dogovoreno mesto gde će ih partizani sačekati, našli su se pod unakrsnom vatrom između Nemaca, sa jedne strane, koji su patrolirali na železničkoj pruzi i naslutili da se nešto dešava, i partizana, sa druge strane, koji su osiguravali majci i ocu prelaz na oslobođenu teritoriju. Borba je trajala skoro sat i naša majka zamalo je izgubila život. Te večeri kada su stigli u malo selo na visokoj planini, ona se porodila. O tom događaju (dokumentovano u Jad Vašemu, u Jerusalemu, i opisano u knjizi „Mi smo preživeli“ I često smo slušali kada su se ratni prijatelji naših roditelja sastajali u našoj kući i evocirali uspomene na te tragične događaje.

Po dolasku na slobodnu teritoriju otac je raspoređen na dužnost upravnika bolnice 39. krajiške divizije koja je ratovala na teritoriji zapadne Bosne, oko Banjaluke. Majka je, pored tek rođenog sina, radila kao lekar na tifusnom odeljenju iste bolnice. Otac je smatrao da treba što pre da ide u borbu. Premešten je u pokretnu bolnicu pri borbenim jedinicama. Na toj dužnosti zbrinjavao je ranjenike i bolesnike koji su oslobađali gradove od Nemaca i ustaša od Banjaluke u Bosni, preko Zagreba do Trsta.

Završio se rat. Roditelji su tragali za rodacima i prijateljima nastojeći da saznaju ko je preživio. Na žalost, gubici su bili ogromni i sa očeve i sa majčine strane, a i među prijateljima menzašima. Mnogo smo priča čuli o jevrejskoj menzi, koja je za naše roditelje i njihove prijatelje-menzaše bila centar života u vreme njihovih studentskih dana. Mnoga dirljiva sećanja na prijatelje koji su nestali u prvim danima rata ispričana su sa tugom, kao za izgubljenom rodbinom. Devetoro njih preživelih, koji su se našli u Beogradu povodom dolaska Luteka Mebla iz Poljske u Beograd, sastali su se prvi i jedini put 1956. godine u našoj kući. Taj događaj, pun uzbuđenja i strepnji, tuge i radosti, ostavio je na nas, decu neizbrisiv utisak.

*Na svakodnevnom poslu, na nekom od ratišta:
dr ALFRED NAJFELD u improvizovanoj ratnoj bolnici*

Posle rata otac je, zahvaljujući organizacionim i stručnim sposobnostima, veoma brzo napredovao u vojnoj i medicinskoj službi. Završio je specijalizaciju iz fiziologije, iz neuropsihijatrije i, na kraju, superspecijalizaciju u SAD iz vazduhoplovne neuropsihijatrije. On je osnivač modernog pravca o ulozi neuropsihijatrije u jugoslovenskom ratnom vazduhoplovstvu. Svoju vojnu i stručnu karijeru završio je kao pukov-

nik i načelnik saniteta jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva. Penzionisan je 1970, a umro 1989. godine.

U priči o ocu i njegovoj uspešnoj karijeri učinili bismo nepravdu ako u njoj ne bi bila pomenuta i naša majka. Otac je u našoj majci, takode lekaru sa zavidnom reputacijom, imao veliku i stalnu podršku. Ona kao da je svoj život i ličnu karijeru podredila napredovanju i profesionalnom i naučnom radu našeg oca. Nije to izviralo iz nekakvog patrijarhalnog odnosa i vaspitanja, već je to razumevanje bilo rezultat velike ljubavi koja je među njima postojala tokom svih dana zajedničkog života. Stoga možemo da kažemo da je najlepše što smo nas dvoje, brat i sestra, doživeli i poneli iz topline porodičnog doma, ta ljubav koja je prožimala njihov odnos i obilato se prenosila na nas, čineći i naše detinjstvo i ceo život potpunim i srećnim.

U veoma živim uspomenama na našeg oca, osećamo ponos zbog njegovih ljudskih osobina, profesionalnih dostignuća, topline i ljubavi kojom nas je okruživao. On nam je uzor i najbolja potvrda o tome kako osmišljen, sadržajan i častan život može da se ostvari uprkos bolnih i nezaboravnih gubitaka.

U ILEGALSTVU

Roden je u Bitolju 14. maja 1919, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. Godine 1938. započeo studije medicine u Beogradu, sve do 1941. godine, kada se vratio u Bitolj.

Diplomirao je 1945. u Sofiji i vratio se u Makedoniju, gde je radio kao lekar na Dečjoj klinici, do penzionisanja 1984. godine. Penzionisan je kao redovni profesor Medicinskog fakulteta, šef Katedre za pedijatriju i direktor Dečje klinike.

Objavio je oko tri stotine naučnih radova, učesnik je u izradi brojnih udžbenika iz pedijatrije, posebno iz oblasti hematologije. Godine 1984. primljen je za inostranog dopisnog člana Akademije nauka Francuske za medicinu (*Membre correspondant étranger*). Odlikovan je Ordenom zasluge za narod i Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda.

Ostvario je značajan uspeh u literaturi, posebno kao pesnik. Objavio je osam knjiga poezije, od kojih tri na jevrejske teme. Dobitnik je nagrade Saveza jevrejskih opština Jugoslavije za zbirku poezije „Tri hiljade godina Jerusalima“.

U Bitolj su, u proleće 1941, došli Bugari. Okupirali su Makedoniju i uspostavili fašističku vlast. Odmah su proglasili „Zakon o zaštiti nacije“. Ovim zakonom najviše su bili pogođeni Jevreji. Jevreji su proglašeni stranim državljanima, neprijateljima bugarskog naroda. Dobili smo

legitimacije da smo 'stranci' koji mogu da budu isterani iz zemlje. Jevreji nisu mogli da rade u prosvetnim ustanovama, pozorištima, bioskopima, hotelima, knjigovodstvu... Još neko vreme mogli su da se bave zanatima i sitnom trgovinom. Nisu imali pravo na posedovanje poljskih imanja. Mogli su da rade kao radnici na tuđoj zemlji, ali ne u državnim ustanovama. Nisu smeli da budu apotekari...

Sve pare dobijene od likvidacija svojih dotadašnjih preduzeća i radnji morali su da daju bankama na 'blokirane račune'. To se odnosilo i na štedne uloge. Posebnim ukazom Jevreji su morali da prijave pokretnu i nepokretnu imovinu i sve prihode, do poslednje kašike. Kasnije im je oduzet ceo imetak: kuće, dućani i slično. Moj stariji brat je izgubio svu uštedevinu u banci i ostao bez dinara u džepu.

Uskoro je došao i zakon po kojem su Jevreji morali da plate 20% od procenjene vrednosti celog imetka. Svako je morao da prijavi i poslednju zakrpljenu maramicu, zakrpljene cipele, pantalone, sve... Posebna komisija je to procenjivala i često utrostručavala ono što je bilo prijavljeno. Mala greška – i konfiskacija! Prava vrednost je bila kudikamo manja od one koju su oni zapisali. Najtragičniji su bili 'a lus kurtizus', krajnje siromašni. Niko nije imao ni prebijene pare, a tražili su 20 odsto od ničega. Čak je i moj otac imao teškoće sa tih 20 procenata, pošto nije imao toliko novca. Konfiskovana imovina zbog neplaćanja prodavana je na licitaciji.

Od 4. oktobra 1941. Jevrejima je zabranjeno da se bave trgovinom i industrijom. Kakva industrija kod bitoljskih Jevreja, koji su bili najsiromašniji na Balkanu? Mali trgovci prodavali su robu u bescenje pošto su morali da, za tri meseca, zatvore dućane. To je sledilo i mom ocu i mom bratu. Zanatlije su bile slobodne. Ali, 12. februara 1943. i njima je bilo zabranjeno da rade. Nastupilo je potpuno materijalno uništavanje. Pare od prodanih alata morale su biti deponovane u bankama, pod blokadom.

Jevreji nisu služili vojsku, ali su bili pozvani u 'trudovake', posebno za Jevreje, na težak fizički rad, mizernu hranu i stanovanje. Plaćao se i vojni danak, koji nije bio mali, i pored toga što su služili kao 'trudovaci'.

Jevreji su morali da žive u getu. Ulice kojima nisu smeli da se kreću bile su sve brojnije, tako da su boravili samo u njima dozvoljenom prostoru. Nije se moglo do lekara, u apoteke...

Na svakoj kapiji moralo je da piše: „Ovde žive Jevreji“. Od septembra 1942. Jevreji su morali da nose 'žutu zvezdu' na desnoj strani.

Radilo se na pripremi „konačnog rešenja“. Bilo je više tajnih razgovora. Počelo je još februara 1942. da bi se završilo 22. februara 1943. rešenjem o iseljavanju 20.000 Jevreja u nemačke istočne krajeve. To je dobro poznata pogodba Beleva (Bugarska) i Danekera (Nemačka).

I došao je 11. mart 1943. godine. Za dva sata okupljeno je više stotina lica iz državne bezbednosti i policije. Pred policijom bilo je više stotina kola. Grad je bio blokiran. Bitoljski i štipski Jevreji transportovani su za Skoplje, gde su, zajedno sa skopskim Jevrejima, bili smešteni u zgradu duvanskog Monopola. Po ko zna koji put bili su pred zgradom ponovo pretresani; sve vredno oduzimano je.

U Bugarskoj 1942, sleva: ISAK LEVI, umro u Izraelu, SALVATOR LEVI, poginuo 1963. u zemljotresu u Skoplju, AVRAM SADIKARIO i nepoznati drug; svi sa žutim zvezdama

Organizaciju života u ‘pripremnom logoru’ teško je opisati. Tu je ‘živelo’ više od 7.000 Jevreja, tri nedelje! Logor je bio čuvan mitraljevim gnezdima, konjičkom policijom i na druge načine. Prva hrana dobijena je posle pet dana. U jednoj sobi boravilo je i do petsto ljudi. Nuždu su vršili u sobi, pošto u dvorištu nije bilo dovoljno klozeta. Kako izgleda soba gde se po svim krajevima vrši nužda, teško je zamisliti. Bilo je zabranjeno otvarati prozore. Svaki pokušaj da se otvori prozor bio je kažnjavao bičevanjem.

Logor je napustilo 167 lica, uglavnom španski i italijanski državljani, na insistiranje njihovih ambasada.

Dana 22. marta 1943. transportovana je prva grupa od oko hiljadu šesto Jevreja, u 40 vagona za stoku. Na nekim od tih vagona nije bilo prozora. Da li je neko ostao živ u takvim vagonima bez prozora, ko zna. Naknadno je transportovano još osamsto lica. U svaki vagon nagurano je toliko da nije bilo mesta ni za stajanje.

Drugi transport je pošao 25. marta 1943. U toj grupi bila su 2402 lica, u uslovima kao u prvoj grupi. Putovalo se do Treblinka osam dana.

Odred „Damjan Gruev“ 1943. godine, u kojem se nalazilo desetak Jevreja

Treći transport je pošao 29. marta 1943. godine. Bilo je 2500 lica. Tada su pred vagona stigli Belev i Daneker da provere da li su svi pošli na put. U Treblinku, za razliku od drugih logora, nije bilo mesta za logoraše koji su ostavljani da neko vreme rade u logoru, nego su svi išli pravo u gasne komore.

Tako je završena sudbina Jevreja iz Makedonije (stradalo je 98 odsto, što je najveći procenat, uporedo sa Litvanijom). Tako su stradali i svi moji – braća, tetke i drugi. Mojih je bilo 150. Jedna od mojih sestara otišla je u smrt sa desetoro svoje dece.

Iz moje porodice van logora ostali smo, moja dva brata i ja. Bili smo među prvima učesnici pokreta otpora. Ja sam još 1937, kao učenik

gimnazije, postao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Učestvovao sam u širenju literature, držanju kurseva iz političke ekonomije.

Jednoga dana jedan moj kolega čitao je krišom, na času istorije, članak iz nekog ilegalnog časopisa koji sam mu prethodno dao. Nastavnik je to primetio, oduzeo mu časopis i predao direktoru. Posle su nas zadržali odvojene, svakog u posebnoj sobi, i pozvali policiju koja me je ispitivala. Rekao sam da sam časopis kupio od jednog antikvara, dao sam i ime. Kad su i njega ispitali, potvrdio je da kod njega kupujem stare knjige i časopise i da je moguće da sam i ovaj kod njega kupio. Rekao je da ne zna sadržaj knjiga i časopisa koje prodaje pošto je jedva pišmen. Razredni starešina je predložio da budem isteran iz svih škola Jugoslavije. No, neki nastavnici su me branili, tvrdeći da je to naivna stvar pošto nema dokaza o nekoj organizaciji, što je bilo prihvaćeno. Aktivnost sam produžio i na studijima u Beogradu. Učestvovao sam u svim akcijama koje je Partija tada organizovala. Učestvovao sam u demonstracijama, fizički se sukobljavao sa policijom, dobijao batine. U jednom sukobu izgubio sam više zuba. Tako je bilo do aprila 1941. godine, kada sam, posle velikih demonstracija u Beogradu, napustio grad i vratio se u Bitolj.

U Bitolju sam odmah uključen u akcije. Bio sam primljen za člana Partije. U mojoj ćeliji bili su i Viktor Pardo i Moric Šami. Sekretar nam je bio Done Pop Andonov. Organizovao sam grupu koja je postala ćelija. U njoj su bili Nisim Alba (Miki), Marsel Demajo i Simo Kalderon. Svaki od njih organizovao je po tri skojevske grupe. Organizovao sam posebnu skojevsku grupu i više simpatizerskih grupa. Svi su ranije bili u 'Tehelet lavanu' a skoro celu organizaciju 'Tehelet lavana' tako smo uspeli da obuhvatimo. S druge strane, Moric Šami i Viktor Pardo organizovali su skojevske grupe od bivšeg 'Hašomer hacaira'. Ako se uzmu u obzir ove dve ćelije i veliki broj skojevskih i simpatizerskih grupa, preko naše ćelije bilo je obuhvaćeno oko sto članova. Smatra se da je među Jevrejima u Bitolju bilo oko šesto organizovanih u pokretu otpora. To je bila najbrojnija i najjača organizacija u gradu. I u prvim partizanskim odredima bilo je relativno najviše Jevreja. Odredi su se povukli u Grčku tako da neko vreme nije bilo nikoga da prihvati nove koji bi se priključili.

U vreme deportacije Jevreja našao sam se u Sofiji, gde sam vodio brata na lekarski pregled. On se brzo vratio. Preko njega doznao sam za neke „provale“. „Provale“ su bile česte, mada ih među Jevrejima nije

bilo. Moja osnovna ćelija bila je otkrivena krajem 1941. Tako su pali u zatvor Moric Šami i Viktor Pardo. Zbog njihovog hrabrog držanja, nisam bio otkriven, ali sam proveo neko vreme u ilegalu. Nedugo potom ponovo sam morao u ilegalu, ali u Sofiji. Boravio sam u jednoj jevrejskoj porodici. No, u julu 1943. i Jevreji Sofije bili su deportovani u druge gradove Bugarske, sa namerom da ih odatle pošalju u konclogore u Poljskoj. Morao sam sa onom porodicom, u kojoj sam se krio, da odem u Pleven, gde smo neko vreme bili u logoru, u jednoj školi. Posle su to raspustili i premešteni smo u jevrejski geto u Plevenu.

Ponovo sam se našao u jednoj jevrejskoj porodici, sa još tri ilegalca. Učestvovao sam u njihovim akcijama. Jedna od akcija bila je da se razbije plevenski zatvor i oslobode zatvorenici. Razbili smo stražu, razoružali policiju, oduzeli oružje i oslobodili sve zatvorenike. U ovom zatvoru bilo je rukovodstvo bugarske (na čelu sa Trajče Kostovim) i makedonske organizacije (na čelu sa Lazarom Koliševskim). Na ulicama dočekala nas je vojska. No, mi smo ubedili vojsku da ne puca na nas i da pređe na našu stranu. Ovo se desilo 7. septembra 1943. godine. Posle dva dana, 9. septembra 1943, oborena je bugarska vlada narodnog fronta.

U Plevenu sam, posle toga, učestvovao u hapšenju bivših agenata policije, sa kojima smo imali i oružane sukobe. Krajem 1944. otišao sam u Sofiju, gde mi je predstavništvo Makedonije odobrilo i pomoglo da završim studije.

Moja dva brata su poginula kao partizani. Solomon Sadikario, zvan Mo, kao komesar bataljona, poginuo 1944. godine u borbi sa Bugarima. Drugi brat, Samuel Sadikario, poginuo je 1945. godine na Sremskom frontu.

MA CHE EBREI?

Roden je u Sarajevu 1923. godine kao jedinac Hermana Seleša, mašinskog inženjera, i majke Roze, rođene Špacir. Rat 1941. godine zatekao ga je pri završetku VIII razreda gimnazije.

Posle rata studirao je engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Radio je u SSIP-u, gde je kao savetnik penzionisan 1989. Bio je u službi u našim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu u Vašingtonu i Njujorku.

Oženjen je Mirjanom Zdravković-Seleš, akademskim slikarom. Žive u Beogradu.

Rat je počeo 6. aprila 1941, teškim bombardovanjem Beograda i upadom nacističkih i njima savezničkih trupa u Jugoslaviju. Tog dana i na Sarajevo je palo nešto bombi, a jedna od njih pala je upravo na zgradu u kojoj smo stanovali. Bili smo u skloništu (kuća je bila jedna od retkih koja je imala sklonište). Nakon prestanka uzbune, vratili smo se u donekle oštećeni stan, jer se nešto materijala od zgrade prekoputa naše našlo i u našem stanu, uletevši tokom bombardovanja kroz polupana prozorska okna.

To je značilo potpuni prekid normalnog života, kojim smo do tada živeli, mada su u to vreme tamni oblaci već prekrili i ovaj naš region, u dobrim delom porobljenoj i ratom zahvaćenoj Evropi. Naravno da smo kao i ostali (a naročito kao Jevreji) bili obuzeti zlim slutnjama o vremenima koja nas očekuju.

Nekoliko dana stanje konfuzije u kojoj smo se našli, kada se vrlo malo znalo šta se dešava i kada su se čule svakojake glasine o daljoj sudbini ovog dela zemlje, zamenilo je saznanje o kapitulaciji jugoslovenske vojske i o tome da se formira tzv. Nezavisna Država Hrvatska. Bosna, a time i Sarajevo, pripašće toj nacističkoj tvorevini.

Nekoliko dana posle upada nacističkih trupa u Jugoslaviju, nemačka ratna mašina stigla je i u Sarajevo, nakon danonoćne grmljavine motorizovanih trupa i svečanog dočeka koji je priredio jedan deo stanovništva, uz zastave sa kukastim krstovima i ustaškim znamenjem. Bio je to predznak teških vremena.

Uzged rečeno, nemačke trupe su u svojim kolonama imale specijalna vozila u kojima su štampali tzv. marke, naravno bezvredne, ali kojima su „obrstili“ tada još prilično snabdeven grad. Za par dana u dućanima nije bilo ničega. Što se tiče jevrejskih radnji, one su odmah dobile svoje „državne opunomoćenike“. Na taj način bile su oduzete vlasnicima.

Lično smo osetili početak nevolja naredbom da moramo sami da odnesemo radio-aparate na za to propisana mesta. Pošto sam to učinio, imao sam priliku da vidim razne druge stvari koje su već bile oduzimate, kao što su pisaće mašine, čilimi, delovi nameštaja i drugo. Vrlo brzo stigli su razni „propisi“ objavljavani na javnim mestima, među kojima su istaknuto mesto imale zabrane za Jevreje da posećuju javne i kulturne ustanove, da sede u parkovima, itd. Zatim je stigla i obaveza nošenja žute trake sa Davidovom zvezdom, nošenje oznaka sa slovom Ž a na red je došao i prisilni rad. Moj otac je bio određen da ide u obližnju banju Ilidžu, koja je bila žestoko bombardovana zbog toga što je tu nakratko boravila vlada u bekstvu. Trebalo je otkopavati leševe posle bombardovanja. Otac mi nikada o tome nije pričao.

Što se mene tiče, prvi put sam bio pozvan na raščišćavanje nekih magazina i prostorija za školske menze, što je u poređenju sa onim što su drugi iskusili bilo sasvim snošljivo. Međutim, sledeći put kada sam pozvan, bilo je već nešto drugo.

Bilo nas je deseterica, raznih starosti. Određeni smo da odemo u glavnu sarajevsku kasarnu, u kojoj je bila smeštena nemačka vojska i radimo u velikom kasarnskom dvorištu, da cepamo drva. Radili smo po nekoliko sati pre i poslepodne, pod nadzorom dvojice narednika koji su se smenjivali. Interesantno je reći da je njihov postupak prema nama bio različit. Jedan je bio izraziti nečovek, dok je drugi ipak pokazivao ljudska osećanja. Primera radi, ovaj prvi naterao je jednog čoveka iz

naše grupe da cepa veoma čvornovat i tvrd panj, do iznemoglosti. Kada je ovaj čovek (inače slabe fizičke konstitucije) mučeći se oko panja „iznervirao“ našeg nadzornika, ovaj je uzeo u ruke sekiru i sam nekoliko puta besno lupio sekiricom tako da se drvo, već dobro načeto od ranijeg cepanja, raspalo. Zatim je uzeo deo cepanice i čoveka gadao u glavu. Srećom, promašio je. U ovakvoj atmosferi radili smo nedelju dana. Zatim nam je rad produžen za daljih nekoliko dana.

Negde sredinom nedelje, začuli smo neuobičajeno brujanje. Odjednom su se kapije dvorišta otvorile i počeli su da ulaze kamioni, jedan za drugim. Bili smo prilično udaljeni i u početku nismo bili svesni šta se događa. A kamioni su bili puni ljudi svih uzrasta i oba pola. Tu su ih iskrcavali. Mogli smo da primetimo da su nosili na sebi rance, torbe i kofere. To su bili Jevreji, naši sugrađani, koji su u iznenadnoj raciji sakupljeni po gradu i doterani u dvorište kasarne. Nije teško zamisliti kako smo se u tom trenutku osećali, ne znajući da li se među odvedenima nalaze članovi naših porodica, prijatelji i poznanici. S druge strane, nije nam bilo dozvoljeno, čak ni za vreme pauze, da odemo do njih, niti su oni smeli da se približe mestu gde smo mi radili. Kada je došao uobičajeni završetak radnog vremena, nismo znali ni šta će biti s nama jer bi, po logici tog događaja, bilo za očekivati da će nas jednostavno priključiti onima koje su doveli. Toga dana je na dužnosti bio onaj „bolji“ narednik. Izgleda da je znao o čemu se radi. Doveo nas je u neki podrum, zatvorio i rekao da će otići da nam donese službene propusnice kako bismo na taj način koliko-toliko bezbedno otišli do kuće. U tom podrumu smo čamili nekoliko sati, nagadajući šta će biti i obuzeti crnim mislima. Konačno, čovek je došao i doneo nam te papire. Trebalo je stići kući. Naravno da mi je prva pomisao bila da li ću svoje zateći u kući ili ću naići na zapečaćena vrata, što bi značilo da su mi roditelji odvedeni. To kada sam se približavao kući nikada neću zaboraviti. Na sreću, pečata nije bilo, a moja majka, sva uplakana, otvorila mi je vrata pošto je saznala šta se događa. Bila je uverena da sam zadržan sa onima koji su dovedeni.

Racija je bila završena, a ljudi koji su bili odvedeni zadržani su u logoru. Mi smo, ne znajući kud, nastavili da dolazimo na rad kao i ranije. Kontakt sa dovedenima bio je zabranjen. Začudo, od nas desetoro samo je jednog neposredno pogodila nesreća da su mu najbliži, tj. supruga i kćerka, dovedeni u taj logor. U vreme kad je na dužnosti bio onaj „bolji“ čuvar, dozvolio je da žena i dete našeg kolege za vreme

rada budu sa njim i da ne treba da radi. Svaki taj susret bio je svima težak jer nam se tako očito pokazivalo u kakvoj smo se situaciji nalazili.

Nakon nekoliko dana, upravo kada smo završili rad, došlo je do velikog olakšanja. Svi koji su bili dovedeni u logor, pušteni su kućama pa smo mislili da su najcrnje slutnje odagnane i da će se situacija koliko-toliko popraviti. No, sutradan smo, na zaprepašćenje, saznali da su svi ti ljudi tokom noći ponovo isterani iz svojih stanova i odvezeni u već spremne vozove za Jasenovac i druge logore smrti. Ovo je značilo da se ide na totalno istrebljenje Jevreja iz Sarajeva i, naravno, ne samo iz tog grada. Išlo se do te mere (što sam na sreću samo čuo) da je dato obaveštenje da se Jevreji jave određenom policijsko-ustaškom nadležstvu da bi tamo dobili papire na osnovu kojih će se legitimisati. Oni nesrećnici koji su se javili dobili su neke „legitimacije“, ali im je zato pokazano da izadu na vrata, iza kojih su bili kamioni kojima su odvedeni neznano kud.

Krajem godine ipak mi je uspelo da iskoristim legitimaciju koju su tada imali svi članovi familija železničara (moj otac je bio inženjer na železnici), da se dokopam italijanske okupacione zone i stignem u Dubrovnik. Tamo su ustaše imale samo formalnu lokalnu vlast, a prava vlast bila je u rukama Italijana.

U Dubrovnik su stigli i moji roditelji koji su, isto tako uz pomoć nekih papira, na jedvite jade izašli iz Sarajeva, ponevši sa sobom dva kofera.

Negde krajem leta 1942. godine dobili smo obaveštenje od italijanskih vlasti da se određenog dana nađemo na za to određenom mestu sa ono stvari koje smo imali, radi odlaska u internaciju. Nismo bili previše zabrinuti imajući u vidu dotadašnji postupak, a već smo čuli za postojanje logora za internaciju koji je bio neuporediv sa onim zloglasnima, koje smo jedva izbegli.

Internirani smo u logor Kupari, na južnom dubrovačkom primorju. U početku smo mogli slobodno da izlazimo do obližnjih mesta, ali je kasnije naše kretanje ograničeno samo na logor. Polako, život se organizovao unutar logora; boravak je bio snošljiv, mada je to bila neka vrsta zatvora uz odgovarajuću jednoliku i ne baš obilnu hranu. Ubrzo, u proleće 1943. godine, krenule su glasine da ćemo biti premešteni u drugi logor. Rečeno nam je i zvanično da se spremamo za preseljenje, odnosno za odlazak u drugi logor. U međuvremenu u „poseti“ logoru su bili neki nemački oficiri, što je kod nas logoraša izazvalo veliku nervozu.

Ali, ispostavilo se da su razgledali mogućnost smeštaja rekonvalescentna svoje vojske.

Došao je i dan kada smo, spremni za odlazak, sačekali prevoz do broda za ostrvo Rab. Samo putovanje nije bilo loše, jer je za prevoz upotrebljen pristojan putnički brod. Prilikom ukrcavanja članovi posade su sa nevericom gledali kakvi se to ljudi ukrcavaju, posebno imajući u vidu da se tu većinom radilo o starijem svetu, ženama i deci. Sprovodile su nas italijanska žandarmerija i vojska, a nisu mogli da razumeju kuda i zašto nas vode, pa su nas to i pitali. Odgovarali smo da smo Ebrei (Jevreji). Nisu ni to razumeli pa su pitali: „Ma che Ebrei?“ (Ma kako to Ebrei?) u smislu: zar je to neka krivica, zar se zbog toga ljudi progone?

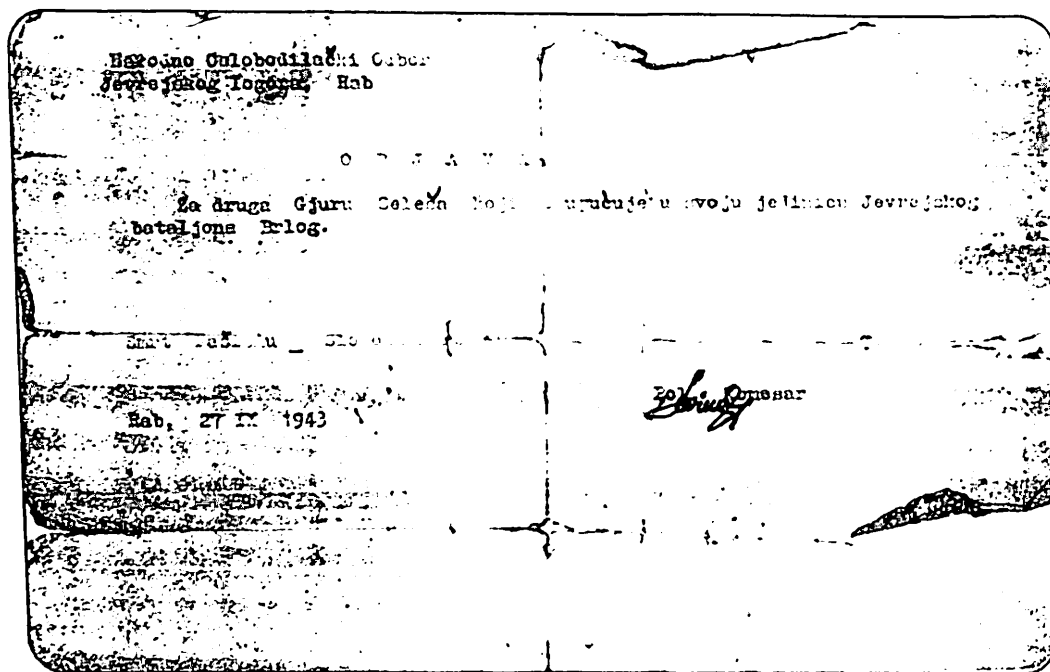
Kada smo sutradan osvanuli na Rabu, bili smo radoznali šta nas čeka. Ali, uskoro smo saznali, a onda se i uverili da smo stigli u pravi koncentracioni logor sa barakama, opkoljenim bodljikavom žicom i stražarskim tornjevima. Iako je logor bio na ostrvu, mora nije bilo na vidiku. Nigde zelenila, samo suva zemlja, pesak i kamen. Bilo nas je tu nekoliko hiljada. Polako smo se navikavali na život u znatno pogoršanim uslovima. Ono što nas je tešilo bilo je da se već nazirao kraj rata i pobeda nad fašizmom. Čak su nas i stražari, italijanski vojnici, bodrili i hrabрили, govoreći da ćemo uskoro svi „a casa“ (kući), što su i sami jedva čekali.

Ipak, do tog vremena je još dosta trebalo. Italija je kapitulirala početkom septembra 1943. i logor je bio raspušten. Mi mladi smo stupili u NOB, a stariji su doživeli razne sudbine.

Moji roditelji su ostali još neko vreme na Rabu. Kada su ubrzo Nemci i ustaše krenuli na ostrvo, nastala je na brzinu sprovedena evakuacija ljudi pomoću čamaca i trabakula, pa su i oni, u poslednjem času, uspeali da se prebace u Italiju, koja je već bila pod saveznicima. Na žalost, bilo je i onih koji to nisu uspeali i čija je sudbina time bila zapečaćena.

Među stradalnicima moram da pomenem tragediju jednog od njih. Reč je o muzičaru i kompozitoru, čijeg se imena više ne sećam. Bio je austrijski Jevrejin koji je za vreme „Anšlusa“, kada su nacisti uzeli vlast u Austriji, uspeo da se prebaci u Jugoslaviju. Nakon mnogih teškoća i prelazaka iz jednog mesta u drugo, uspeo je da se nađe u Dubrovniku baš u vreme kada smo mi bili prebačeni iz Dubrovnika u Kupare. Sa sobom je imao i sav svoj notni materijal.

U samom logoru nastojali smo da se bavimo i nekim aktivnostima, kao što su kulturne, sportske, itd. Tako se došlo do ideje da se napravi opereta čiji bi sadržaj bio naš život u logoru. Za tu svrhu je pomenuti muzičar komponovao muziku i napisao libreto. Cela stvar je prilično uspela pa je i sva italijanska komanda na čelu sa komandantom prisustvovala izvođenju. Naša predstava je naišla na opšte dopadanje. Glavna arija glasila je na nemačkom: „Links die Palmen, rechts das Meer, und der Magen der ist leer“ („Levo palme, desno je more, a stomak je prazan“).

Faksimil objave kojom je Narodno oslobodilački odbor jevrejskog logora na Rabu uputio ĐURU SELEŠA u jedinicu Jevrejskog bataljona

Kompozitor je, nakon raspuštanja logora na Rabu, ostao i dalje na tom ostrvu. A kada je došlo do nagle evakuacije, nije hteo da ode bez svog sanduka sa kompozicijama i notnim materijalom. Nije bilo ni mesta ni načina da se taj sanduk ukrca, a on nije hteo da se od njega razdvoji, smatrajući njegov sadržaj svojim životnim delom i svrhom svog življenja. Tako je postao jedna od žrtava.

U logoru na Rabu formiran je Jevrejski bataljon. Stigli smo u jedinice Banijske brigade. Ubrzo je bataljon rasformiran a mi raspoređeni po jedinicama. Ovo je bilo potrebno zbog našeg neiskustva. U Narodno-

oslobodilačkoj borbi sam učestvovao u borbenim jedinicama i akcijama i u jedinicama područnih komandi Banije i Korduna.

Mada u mladim godinama, bili smo prilično iscrpeni onim što smo prethodno doživeli. I pored nešto teoretske pripreme u logoru, nedostajala nam je praktična vojno-borbena obuka i iskustvo koje smo morali sticati na licu mesta. Bili smo slabo odeveni i obuveni, jer su delovi italijanskih uniformi i obuće, koje smo nabavili još u logoru, bili od slabog materijala.

Kratko vreme po dolasku u jedinicu, trebalo je ići na borbeni položaj. Nastojalo se da se ometu i uspore nemačke jedinice koje su nastupale sa ciljem da zauzmu delove teritorija koje su držale italijanske vojne snage, kao i da spreče jedinice NOB da iskoriste ratni materijal Italijana. Tom prilikom dobar deo nas imao je „vatreno krštenje“. I sam sam, u nekoliko navrata, ne poznavajući teren, izlazio na čistinu, takoreći pred Romelove pustinjske tenkove koji su se tu kretali i pozicionirali. Srećom, bez posledica. Sve se dešavalo oko značajne saobraćajne raskrsnice Generalski stol.

Sećam se iscrpljujućih marševa koji su trajali po više od desetinu časova, bez većeg odmora i često noću, kada smo se forsiranim tempom prebacivali na terene gde su vođene borbene akcije. Pošto nikada nisam bio u tom delu bivše Jugoslavije, bilo mi je sve nepoznato i teško sam se orijentisao što je, verujem, bio slučaj i sa svima ostalima koji su došli iz logora. Uglavnom smo se kretali po terenima Banije, Korduna i Cazinske krajine, tj. severozapadne Bosne.

Već ujesen učestvovao sam u napadu na Cazin. Ušli smo u sam grad. Konfiguracija mu je takva da mestom dominira breg sa utvrdom u kojoj su bili dobro naoružani ustaše i domobrani i koji su nam sa takvog mesta zadali velike teškoće. Bilo je i ranjenih koje smo, uz veliki napor, penjući se strmim brdom, iznosili na sigurno mesto. Imao sam priliku da pomognem i svom dobrom drugu iz logora. Cela akcija je bila uspešna: zarobljen je znatan broj domobrana.

Na jednom maršu preko čestim kišama i snegom natopljenog terena, takoreći po živom blatu, na jednoj cesti na čistini, odjednom se pojavilo nekoliko neprijateljskih aviona, starih dvokrilnih „bregajaca“. Bilo nas je dosta, nekoliko četa. Avioni su nas u laganom kružnom letu, neometano, jer nismo imali nikakvog protivavionskog oružja, mitraljirali iz teških mitraljeza. Polegali smo duž puta u neke plitke jaruge da bi se kako-tako zaklonili. Nažalost, bilo je dosta žrtava, a sećam se da je u dva-tri navrata rafal prošao tik do mene, ali sam, srećom, bio samo

poprskan blatom. Nekoliko momaka ispred i iza mene bili su žrtve ovog napada, a duž celog dela ceste situacija je bila sličan. Jedva sam se, kao i ostali, dokopao obližnje šume i tako izbegao pogibiji.

Ovo nije prošlo bez ozbiljnih posledica ni po mene. U blatu, naročito kada smo prolazili preko oranica, cipele koje sam imao, od pomenute italijanske opreme, skoro su se raspale. U to vreme nije bilo magazina vojne opreme i bilo je veoma teško naći odgovarajuću obuću, tako da sam imao velikih problema. Zima je bila jaka, sneg prilično napadao a ja bio polubos. Uskoro su mi potpuno promrzla stopala. Nisam bio u stanju da se krećem, tako da sam bio otpremljen u bolnicu, gde su konstatovali da i sa bubrežima nešto nije u redu.

Boravak u tadašnjim partizanskim bolnicama bio je težak. To su bile ispražnjene seoske kuće u teže dostupnim terenima, uz nestašice sanitetskog materijala i stalnu opasnost od upada neprijateljskih bandi. Bili smo jednom, sećam se, evakuisani u zadnji čas, kada su na početku sela nailazile neprijateljske bande. Takode, nismo uvek mogli da budemo odvojeni od obolelih od tifusa. Nakon što sam bio zalečen, prekomandovan sam u područnu komandu, gde sam ostao do kraja rata. Pomenuću samo da sam, neko vreme, ponovo bio u borbenoj jedinici, u doba desanta na Drvar. U komandi područja radio sam na poslovima obezbeđenja bolnica, otpremanju ranjenika do mesta odakle su bili transportovani u savezničke bolnice u Italiji, i druge poslove normalizovanja života u oslobođenim područjima, kao što su prosveta i kultura.

Ubrzo nakon završetka rata bio sam demobilisan radi daljeg školovanja.

Moji roditelji vratili su se u Sarajevo, gde sam se sa njima ponovo sreo. Tu sreću da smo dočekali živi kraj rata nisu imali drugi članovi naše familije.

Moj deda po očevoj strani, dr Mavro Seleš bio je lekar u Banjaluci u vreme kada su moderna sredstva prevoza bila retkost, pa je pacijente u okolnim selima obilazio na konju ili fijakerom. Pacijenti su ga voleli i poštovali. Početkom 1941. bio je u penziji. Kada je Banjaluka potpala pod NDH i u njoj zavladao ustaški teror, mnogi ljudi koji su mog dedu poznavali i poštovali, govorili su mu da njemu ne preči nikakva opasnost, jer se pamtilo kakav je bio kao čovek i lekar. Tako je i bilo izvesno vreme. Međutim, u Banjaluci se pojavio ustaški zločinac Vitko Gutić koji je sebe nazivao „gvozdenom metlom“, sa zadatkom da „očisti“

Banjaluku od svih „nepoćudnih elemenata“, naročito Jevreja. I tako su moga dedu u njegovoj 72. godini odveli u Jasenovac.

Moga brata od tetke Hajima-Harija Elijasa streljali su u Beogradu na Tašmajdanu, pri odbrojavanju svakog desetog, od grupe koja je tamo dovedena, a njegovog oca Avrama, industrijalca iz Beograda (vlasnika fabrike „Elka“), koji je uspeo da stigne do Splita, ustaše su nakon kapitulacije Italije odvele da se više nikada ne vrati.

„JE LI TO DOBRO ZA JEVREJE?“

*S*ećanje na Tinu Finci zasniva se na zapisima kćerke Zvezdane, Tininom svedočenju za upitnik „Moja porodica“ iz 1979. godine, njenim izlaganjima prilikom raznih jevrejskih manifestacija i sećanjima prijatelja, saradnika i poštovalaca.

Tina Finci, devojačko Hajon, rođena je 30. aprila 1910. u Splitu, od oca Isaka i majke Ester Kajon.

Tina je imala dva brata, starijeg Josefa Bepa, koji je zajedno sa majkom posle kapitulacije Italije i nemačke okupacije Splita odveden u oktobru 1943. godine sa ostalim splitskim Jevrejima u beogradski logor na Sajmištu. U to vreme bio je to prolazni logor iz kojeg su zatočeni kojima je namenjena smrt odvedeni dalje u Aušvic i druge logore smrti gde im se zauvek gubi trag. Mladi brat Marko Mordehajn je 1939. otišao u Palestinu i u Izraelu živeo u kibucu Gat do smrti, 1999. godine.

Tina je završila Trgovačku akademiju i odmah se zaposlila. Radila je kao knjigovođa u raznim preduzećima i ustanovama. Po dolasku iz Kruševca u Beograd 1959. godine bila je knjigovođa Saveza jevrejskih opština Jugoslavije do jula 1967, kada je otišla u penziju.

Udala se po završetku rata za inženjera Salamona Fincija. Iz tog braka rodila se kćerka Zvezdana – Dankica, sada naučni saradnik bolnice Hadasa u Jerusalimu. Koliko god je Tina bila izvanredno dobra majka svojoj uzornoj kćerki Zvezdani i odličan životni drug i požrtvovana supruga svome mužu Salamonu, uvek se činilo da su te

njene porodične obaveze malo u senci njene angažovanosti u jevrejskoj zajednici.

Po sećanju ćerke Zvezdane, na porodične priče, Tina je odrasla u patrijarhalnoj sefardskoj porodici, u kojoj su se negovali svi praznici i jevrejska tradicija u najboljem smislu reči. U kući je postojala ogromna biblioteka sa knjigama na italijanskom, nemačkom, srpsko-hrvatskom, hebrejskom i jevrejskom španskom jeziku. Njena majka i stričevi vaspitavani su u druženju sa knjigama.

Od rane mladosti učestvovala je na mnogim jevrejskim omladinskim skupovima, hahšarama i bila je redovni član omladinske cionističke organizacije „Hašomer hacair“. Njen život se odvijao između njenog zaposlenja i učestvovanja u svim događajima jevrejske zajednice Splita. Jevrejska zajednica Splita je imala veoma aktivan kulturni i društveni život koji se odvijao u udruženju „Jarden“. U tom udruženju Tina je radila kao sekretar. Ali, sekretar sa srcem i dušom. Bila je poznata po svojoj borbi za prava žena i njena kćerka Zvezdana o toj Tininoj borbi govori sledeće: „Uprava društva bila je vodena isključivo od muškog članstva. Izuzetak je bila Tina, njihova sekretarica. Borila se za ravnopravnost žena u okviru opštine i van nje, ceo svoj život. Na dan pomena Trumpeldoru nameravala je da govori u Hramu. Opštinari su je sprečili u tome. Nisu se složili da u Hramu govori žena.“

TINA (prva sdesna) prilikom purimske zabave 19. marta 1927. godine u Splitu

Okupacijom zemlje mnoge izbeglice iz svih krajeva bivše Jugoslavije (blizu 3000), našle su utočište u Splitu, koji je bio pod italijanskom

okupacijom. Tina se odmah uključila u akcije pomoći jevrejskim izbeglicama kako bi se snašle u novoj situaciji. Naime, tada je u Splitu osnovan i Emigrantski odbor za pomoć izbeglicama u kojem je aktivno radila. Jevrejska zajednica u Splitu je učinila najveći mogući napor u pomoći izbeglicama i slobodno se može reći „Ni manje zajednice, ni veće aktivnosti“ u osećanju solidarnosti sa sunarodnicima koji su morali da beže pred nacističkom najezdom. Ujedno se povezala sa narodnooslobodilačkim pokretom, jer je smatrala da je to jedino moguće opredeljenje za Jevreje. Kada je zapretila opasnost da Nemci uđu u Split, Tina odlazi 11. septembra 1943. u XX dalmatinsku diviziju, gde radi kao bolničarka. Sa partizanskim jedinicama je dočekala oslobodjenje Jugoslavije. Tinina porodica je ostala u Splitu. Majka Ester i brat Jozef odvedeni su oktobra 1943. sa splitskim Jevrejima u logor, gde su stradali. Otac Isak doživeo je tragičan kraj. Spašavajući svetinje iz jevrejskog hrama koje su talijanski crnokošuljaši zapalili na glavnom trgu u Splitu, Isak je bio isprebijan kundacima i preminuo dva dana nakon Tininog priključenja borcima otpora.

Grupa mladih na izletu na Marjan kod Splita, 25. aprila 1929. godine (TINA FINCI je šesta sleva)

Završio se rat i Tina sa porodicom dolazi u Beograd u avgustu 1959. godine i nastavlja svoju aktivnost u jevrejskoj zajednici duboko odana svojoj jevrejskoj pripadnosti.

Bilo je poznato da je, prilikom raznih događaja u svetu uvek postavljala isto pitanje: „Da li je to dobro za Jevreje?“ Tina je svoju aktivnost posvetila radu u 'Ženskoj sekciji' Jevrejske opštine u Beogradu. Čajanke koje je ona priređivala bile su poznate po odličnim kulturnim programima na kojima je ona insistirala i uporno pronalazila predavače i umetnike koji su ulepšavali te skupove. Nije bilo moguće odupreti se Tini kada je imala u planu da sprovede neku ideju i da ubedi dobre predavače da učestvuju na čajankama 'Ženske sekcije'. Njena upornost da podseti sve članice 'Ženske sekcije' da dođu na čajanku bila je opštepoznata, kao i njena gostoljubivost pri dočeku gostiju. Tim svojim osobinama uspela je da su čajanke bile veoma atraktivne, dobro posećene i prijatne za druženje i opuštanje.

Prijatelji, saradnici i poštovaoci ocenjuju Tinu kao jednog od najupornijih i najaktivnijih jevrejskih društvenih radnika.

Umrla je na svoj 80-ti rodendan 1990. godine u Domu „Dr Lavošlav Švarc“ u Zagrebu.

MLADIĆ I RAT

Roden je 22. decembra 1922. godine u Sarajevu, od oca Davida i majke Rene, rodene Montiljo. Bio je jedinac u sefardskoj ne naročito pobožnoj porodici. Od uže familije, u Holokaustu mu je stradalo više od 50 članova. Među njima su deda Moše, baka Rahela, tetke, stričevi i njihove porodice.

Završio je stolarski zanat. Posle rata, školovao se u vazduhoplovnoj tehničkoj školi i aktivno radio kao oficir u vojnoj službi. U januaru 1971. otišao je u penziju. Živeo je u Beogradu, a od novembra 1993. živi u Nahariji, u Izraelu. Ima dvoje dece, sina Davida, grafičkog inženjera, i kćerku Renatu, grafičkog tehničara, i troje unučadi.

Dvadeset godina bio je gabaj beogradskog hrama. Na predlog Jevrejske opštine Zemun, za višegodišnji rad na mestu sekretara Opštine, upisan u Zlatnu knjigu Keren Kajemet le Israel (KKL).

Moji najbliži preci – roditelji, dedovi i bake rođeni su u Sarajevu. Deda po ocu zvao se Moše, zvani „Hasid“, a baka je bila Hana, rođena Elazar. Otac sa majčine strane zvao se Naftali, zvani „Il Bojadi“, a baka po majci zvala se Rahela, rođena Pardo. Očevi roditelji su imali jedanaestoro dece. Otac je bio najstariji i morao je da se brine o braći i sestrama, pa je, valjda i zbog toga, imao samo mene. Roditelji su u kući govorili ladino. Ja sam govorio srpski, ali kad bi mi se oni obratili, odgovarao sam na ladinu.

Otac je umro 18. aprila 1938. godine u Sarajevu. Ostali smo sami, majka i ja, bez ikakvih prihoda, jer je otac umro u 46. godini i nismo imali penziju. Živeli smo kako smo znali. Majka je morala da se zaposli u fabrici čarapa „Ključ“ čiji je vlasnik bio Avram Levi Sadić. Tada sam pošao na zanat; morao sam da prekinem školovanje.

Kao dečak pevao sam u horu dečaka koji se obnavljao svake dve godine. U njemu su bila 22 dečaka, uzrasta između deset i dvanaest godina. U horu sam pevao od 1933. do 1935. godine.

Od osnovne škole do 1941, bio sam član Hašomer hacaira u Sarajevu. Bilo je to levičarsko omladinsko udruženje u kojem je bilo mnogo mladih sarajevskih Jevreja. Bili smo podeljeni po grupama i po godištim. Imali smo svoje menahele, vode grupa. Najpre je moj menahel bio Žak Finci (otišao je posle u partizane), pa Šmuel Kamhi (pre rata bio u mornarici Kraljevine Jugoslavije, 1941. se vratio kući, pa otišao u partizane u kojima je bio sve do kraja rata). Između njih dvojice, menahel mi je bio Jakov Montiljo koji živi u Izraelu, u kibucu Gat.

Početak rata živio sam sa majkom u našem stanu u Bregalničkoj 16. Za vreme rata ta ulica je promenila ime u Karpuzova ulica, a posle rata dobila je ime Hriste Boteva. Jos pre početka rata u Sarajevu se osećao strah, jer je već bilo pristiglo dosta izbeglica iz Čehoslovačke, Poljske i drugih zemalja. Iz tih dana sećam se Jozefa Štoka, koji se kod nas bio uključio u rad Hašomer hacaira.

Bombardovanje je počelo na Pesah. Naše Sefardkinje su za praznik pripremale lepa jela. Posebno sam voleo fritulitas (uštipci od macota) i inhaminaduu (tvrdo kuvana jaja koja se spremaju sa korom crnog luka, uz malo ulja, soli i bibera). Pesah sam voleo i zbog albondegas (knedle za supu). Svojevremeno je deda Moše okupljao celu familiju, na Seder večer. Doručkovao sam ta jela kada je počelo bombardovanje. Majka je uspaničeno vikala

Roditelji DAVID i HANA sa MORICOM, 1924. u Sarajevu

da bežimo, a ja nisam hteo. Ona je pobjegla i vikala da i ja bežim, jer će me ubiti bomba. Naposljetku sam prekinuo doručak, pobjegao i sakrio se sa majkom u podrumu. Tamo je bilo i drugih komšija. Bombardovanje je trajalo dosta dugo, jer se odvijalo u više naleta.

Ubrzo su u grad došli Nemci. Počelo je „čišćenje“ Sarajeva od Jevreja. Postavljani su komesari u jevrejske radnje, oduzimana im je imovina. Dali su nam žute trake sa Magen Davidom i natpisima „Jude – Židov“. Ustanovljena je Nezavisna Država Hrvatska. Terali su nas na prisilan rad u gradu. Prepoznavali su nas po trakama. Mene su odvezli na istovar vagona. Radili smo sve dok ne ispraznimo vagon. Posao je bio naporan, svuda puno prašine. Radili smo i druge poslove. Što god im je trebalo, morali smo da radimo. Ja sam ponekad skidao traku, ali je to bilo vrlo opasno. Bio sam hapšen tri puta samo zbog toga što sam Jevrej in a nemam traku.

U oktobru 1941. godine Mosko Papo, Nisim Altarac i ja stojimo na ulici. Prišla su nam dva agenta i tražili legitimacije. Povelili su nas u zatvor kraj Beledije. Ostali smo u zatvoru pet dana, a tog dana je bila nedelja, neki nemački praznik. U prijavi za hapšenje napisali su da smo se nalazili u zabranjenoj ulici. Sećam se da su nas odmah ošišali. Šišao nas je Izrael Papo, rodak mog oca. To mu je bio prisilan rad. Svakog ponedjeljka šišali su nove zatvorenike. Zamolio sam ga da ode do moje majke i da je obavesti da me je video, da sam živ i zdrav i da mi ona pošalje malo hrane. U zatvoru smo dobijali samo jedan hleb dnevno, a kada je majka poslala hranu, samo pola hleba. Petog dana obavljeno je saslušanje. Službenik nas je pitao zašto smo u zatvoru, a mi smo odgovorili da ništa nismo uradili. Naveo je da smo bili u zabranjenoj ulici i da tako piše u prijavi. Ali ja sam se setio da je ulica bila zabranjena posle podne. U prijavi, agent je zaista zapisao vreme, i to pre podne. Na osnovu toga smo bili pušteni. Nisim Altarac i Mosko Papo su kasnije otišli u partizane gde su, na žalost, i poginuli.

Majka je bila preplašena. U tri sata ujutro nemački agenti pokućali su na vrata komšinice. Upitali su da li je tu Moric Montiljo, a ona im je odgovorila da ne zna, pa su otišli. Majka me je probudila, znakovima objasnila da treba da bežim i ćutim. Zgrabio sam zimski kaput i pobjegao u podrum. Tog jutra su ispraznili celu ulicu. Ja sam tako izbegao hapšenje i slanje u logor.

Na posao sam išao kod majstora Franje Štampfela, pobožnog Hrvata i dobrog čoveka. On se nije slagao sa ustaškom politikom i onim

šta su radili Jevrejima. Bio je častan čovek, a svojevremeno direktor Fabrike nameštaja u Sarajevu.

Tada sam bio uhapšen drugi put. Oko pola dva, takođe noću, na ulici nas je presrela racija. Nisam na sebi imao znak, ali je legitimacija otkrila da sam Jevrejin. Skupili su oko stotinu muškaraca i noću, a bila je zima, oterali u onaj isti zatvor iz kojeg sam nedelju dana ranije bio pušten. Toga se sećam, jer sam još bio ošišan. Smestili su nas po sobama, nas 30 u jednoj maloj sobi. Dok smo dolazili do zatvora, padao je sneg, pa smo svi bili ovlašeni. U sobi smo morali da zauzimamo što manje prostora, bili smo zgrčeni, mokri, bilo je zagušljivo od isparenja. Tako zgrčeni dočekali smo jutro. Onda najednom, na vrata lupa agent. Pita: „Ko ima ispod 16 godina, a ko preko 50?“ Jedan zatvorenik me podiže sa patosa i reče da imam manje od 16 godina (iako sam bio stariji), na šta je agent zapretio da me čeka svašta u slučaju da je to laž. Jedan stariji čovek i ja sprovedeni smo u upravu policije. Čekali smo da nas prozovu ispred kancelarije šefa agenata iz koje su povremeno izlazili isprebijani ljudi. Pretpostavljao sam da i nas to čeka. Međutim, iz kancelarije je izašao šef i upitao nas šta tu radimo. Odgovorio sam: „Ništa“, na što nas je on oterao rečima: „Mrš, napolje!“. To smo odmah iskoristili i izgubili se na ulici. Dok sam pre toga čekao ispred kancelarije, mislio sam da pobegnem, pošto nas niko nije čuvao, ali sam se plašio da je to neka nameštaljka. A kad nas je šef agenata poterao, imao sam opravdanje za izlazak iz zgrade. Majka se obradovala kada je videla da sam kod kuće.

Sledeći korak protiv nas bilo je izbacivanje iz stana. Isterani smo, zapečatili su stan, ključevi su predati agentu, ustaši. Jedan ključ sam uspeo da strpam u džep. Sa svim Jevrejima koji su zatečeni po stanovima i kućama oterani smo u nemačke

Zgrada jevrejskog humanitarnog društva „La Benevolencia“ u Sarajevu u kojoj su 1941. bile zatvorene žene i deca

kasarne, na kraju grada. Bile su to kasarne vojske Kraljevine Jugoslavije koje su Nemci zauzeli. Muškarci su strpani u šupe popločane kaldrmom. Sećam se da sam spavao na nekoj gredi. Žene i deca su bili zatvoreni u baraci koja je Nemcima služila kao menza. Unutra nije bilo ničega, svi su sedeli ili ležali na golom patosu. Tu smo ostali sedam dana. Očito su Nemcima trebale te prostorije, pa su nas prebacili u jevrejsku stambenu zgradu humanitarnog društva „La Benevolencija“. Stanovi su bili potpuno ispražnjeni. Odatle sam pobegao. Ta zgrada je imala dva ulaza, a samo na prvom je stajao stražar. Bio sam na prvom spratu. Skočio sam kroz prozor u hodnik za drugi ulaz, gde nije bilo stražara, i pobegao. I drugi su bežali, čak i moja majka, i tada smo se smestili kod majčine sestre Gracije koju još nisu bili odveli.

Prilikom ovih hapšenja izgubio sam sve moje legitimacije; ostale su u policiji, jer ih nikada nisam tražio natrag. Moju pravu legitimaciju, sa svim podacima, izgubio sam prilikom prvog hapšenja. Kad sam drugi put uhapšen, ostavio sam legitimaciju željeznice na kojoj je radio moj otac. Đačku knjižicu sa fotografijom i svim podacima dao sam prilikom trećeg hapšenja i tako, na kraju, ostao bez ikakvog ličnog dokumenta.

Majstor Franja Štampfel pomogao je nekolicini Jevreja stolarskog zanimanja, zaposlivši ih kod sebe kada su izgubili posao kod jevrejske firme „Konforti“. Tako je zaposlio vrsnog stolarskog majstora, Danija Katana, pa majstora Altarca čijeg se imena ne sećam, i još jednog majstora Jevrejina čije sam ime zaboravio. Ja sam kod majstora Franje bio učenik. Kada su Altarac i onaj drugi pokupljeni u noćnoj raciji i oterani u Jasenovac, majstor Franjo je nama dvojici predložio da ostanemo da spavamo u radionici, što smo mi prihvatili. Bili smo zaključani katanom sa spoljne strane.

Pošto je postojala opasnost da nas uhapse i oteraju u Jasenovac, Dani Katan je pronašao čoveka koji mu je omogućio, naravno za novac, da dobije dokumenta na drugo ime da bi mogao da otputuje za Mostar koji je bio pod okupacijom Italijana. Dani Katan je predložio da i meni taj čovek pomogne, da mu se pridružim u Mostaru. Trebalo je da mi javi kako je prošao na putu čim stigne u Mostar. Dani je stigao u aprilu 1942, a ja sam mu se pridružio već sledećeg meseca. Zanimljivo je da je on istog dana dobio posao kao stručnjak u svom zanatu, kod stolarskog majstora Lekića, sa kojim se poznavao od ranije.

Pošto sam i ja dobio dokumenta za put u Mostar, rekao sam majstoru da bi hteo da polažem ispit za stolarskog radnika. Predložio me je

za polaganje ispita kod njegovog poznanika majstora. Teoretski deo polagao sam pred komisijom. Dobio sam potvrdu da sam kalfa. Posle ispita dobio sam radničku knjižicu na osnovu koje sam mogao, kasnije, da se zaposlim u Mostaru.

Mostar

Stigao sam u grad za vreme policijskog časa. Od stvari sam imao samo korpicu od pruča u kojoj je bio kišobran, malo hleba i sira. U korpu sam stavio i fes pošto je moja legitimacija bila na lažno muslimansko ime. Putovao sam noćnim vozom, jer je legitimacija bila prilično loša, dok je propusnica bila čista, originalna. Legitimaciju nisam smeo da koristim. Kod sebe sam imao oko 500 kuna.

Sreo sam na ulici Avrama Altarca, sarajevskog komšiju (sada živi u Izraelu). Pozvao me je da se smestim kod njegove gazdarice, koja je imala u sobi još jedan slobodan krevet. To je koštalo onih 500 kuna, a po utrošku novca, morao sam da se iselim. Drugi komšija iz Sarajeva ponudio mi je jeftiniju, ali lošiju sobu, što sam prihvatio. Bilo mi je teško, nisam imao novaca, bio sam gladan. Čak sam hteo da se vratim u Sarajevo, jer je tamo od 1941. do 1942. godine, dok svi Jevreji nisu internirani u logore, radila kuhinja. Još je u vreme Kraljevine Jugoslavije radila menza u kojoj su se besplatno hranili siromašni učenici i studenti, a pojedini šegrti plaćali su po dinar za ručak. Menza je, početkom rata, postala kuhinja iz koje se slala hrana za Đakovo i Jevreje koji su se krili u Sarajevu. U njoj je, kao fizički radnik, radio najmlađi brat moje majke Jahiel Montiljo. U Mostaru sam u početku bio toliko gladan da sam upravo radi te kuhinje hteo da se vratim u Sarajevo, ali su me odgovorili od te namere. Tamo je bilo veoma teško, bila je još gora situacija u poređenju sa onom koju sam ostavio.

Radio sam na nekoliko mesta, ali sam išao sa lošijeg na bolji posao. Na kraju sam radio na sastavljanju baraka. Taj posao bio je dobro plaćen. Tako je bilo do novembra 1942. godine kada su nas deportovali po dalmatinskim ostrvima i gradovima. Ja sam vozom, sa jednom grupom došao do Metkovića, a onda smo trabakulom, Neretvom, plovili ka Hvaru, u grad Jelsu. Neki su išli za Stari Grad, neki za Hvar, a ja sam ostao u Jelsi. Bili smo smešteni u hotelu „Jadran“ gde smo dobijali nešto hrane. Nismo imali šta da radimo da bismo zaradili. Sećam se da smo prodavali veš za suve smokve ili kukuruz. U Jelsi smo dočekali 1943. godinu, a u januaru ili u februaru svi smo prebačeni u Hvar,

grad na istoimenom ostrvu. Odatle smo krajem proleća prebačeni u logor za civile na Rabu. Brod sa Hvara pristao je na otvorenom moru pred Splitom. Na obali su stajali članovi opštine Split, mahali su nam, ali brod nije mogao u luku. Italijani su se plašili da ne pobegnemo u Split.

Rab

Reflektori na ulazu u kamp. Ceo kamp je bio vrlo osvetljen. Smešteni smo u drvene barake. Bilo je veoma toplo. U mojoj baraci bili su samo momci. U nekim barakama su živele cele porodice. Patrole su uveče šetale oko baraka. Morali smo vrlo rano da uđemo u barake, iako je bila vrućina. U kuhinjama smo radili, pomažući oko spremanja hrane. Naš posao je bio da donosimo namirnice iz magacina. Bio je tu i Jakica Kabiljo, kuvar iz Sarajeva, moj komšija iz ulice. Hrane nije bilo dovoljno, ali za onoga ko je hteo da zaradi panjoku bilo je posla na montaži baraka. Dodatne barake su bile za internirce iz Kraljevice i severnih krajeva Primorja. Preko puta nas, preko ceste, bio je logor Slovenaca. Prilikom sastajanja u logoru, pošto su dolazili da rade, oni su na naša pitanja kako im je, odgovarali da im je sada dobro. Njihov logor oformljen je pre našeg, i oni su tada bili smešteni pod šatore koji su prokišnjavali, posebno u zimsko doba. Preživljavali su stravičnu glad, ljudi u šatorima su umirali, a živi nisu prijavljivali mrtve jer su za njih dobijali hranu.

U pratnji stražara išli smo na more, na kupanje. To je bilo povremeno, samo iz higijenskih razloga. Sećam se grupe koja je došla iz severnog Primorja. Bežali su iz Zagreba, bili zaustavljeni u logoru u Kraljevici, a posle prebačeni k nama. Napravili su lutkarsko pozorište. Mala pozornica kao okvir prozora. Ja sam tu prvi put u životu gledao lutkarsku predstavu. Kada sam dobio unuke, kasnije, vodio sam ih na lutkarske predstave u Zemunu i Beogradu.

Bili smo naviknuti na život u zarobljeništvu, oguglali na sve, nismo osećali strah jer nas je bilo mnogo. Još u Sarajevu smo znali da je u Jasenovcu teško, da su uslovi života surovi. Jasenovački logoraši su pravili nasip na Savi stojeći u vodi i bili ubijani, tako da smo bili svesni da su uslovi života na Rabu mnogo bolji.

U septembru 1943. Italija je kapitulirala. Počeli smo sami da upravljamo logorom. Kuhinja je radila, dežurali smo i stražarili jer su italijanski stražari otišli. Naše rukovodstvo je vodilo celokupni rad u logoru i pripremalo nas za odlazak u partizane ili u izbeglištvo. Rečeno je da

se od sada moramo snalaziti sami. Čuvali smo magazine hrane i logor. Dobrovoljno smo se prijavljivali i bili obučavani za borbu. Od Italijana, koji su odlazeći ostavili sve, uzimali smo ručno oružje. Vrlo brzo pošli smo izvan logorskih žica, sa zastavom, u grad Rab, pravo cestom. Logor je odranije imao vezu sa ilegalnom organizacijom otpora grada Raba.

Noću smo se, zbog aviona, trabakulama prebacili sa Raba na kopno: Kraljevica, Bakar, Novi Vinodolski do Senja. To je bila poslednja stanica. Sećam se da je bila duboka noć. Upali smo u zgradu na kojoj je bio natpis 'Ustaška županija'. Prenoćili smo u kancelarijama, a ujutro smo, preko Velebita, prebačeni kamionom do Glavnog štaba Hrvatske u Otočcu. Zatim smo nastavili pešice Gorskim kotarom, Likom i kod Generalskog Stola sastali se sa štabom VII udarne banijske divizije. Tu su nas rasporedili po brigadama, bataljonima i četama. Naše rukovodstvo je u Otočcu reklo da ne bi trebalo da ostanemo kao jevrejska vojna formacija, već da se rasporedimo po jedinicama VII divizije iz više razloga. Divizija ima iskustva u ratovanju, a mi svi neiskusni, stradali bismo lako u borbama. S druge strane, ako bi neprijatelj doznao, mogao bi celu jevrejsku vojnu jedinicu da uništi.

Iz logora na Rabu neki su otišli u Sloveniju, u partizane, neki u izbeglištvo, po srpskim krajevima i naseljima.

Ja sam bio u 2. brigadi 4. bataljona VII banijske divizije. Komandant bataljona bio je Simo Čavić, a komandant brigade Rade Grmuša, komesar Slavko Borojević. Sećam se kako su mi se od dugog pešačenja pocepale cipele pa sam ostao bos. Kasnije smo dobijali odeću i obuću od Engleza. Ja sam dobio velike cipele, nove kožne, dobre – ali sam hodao kao Čarli Čaplin! Čuvao sam ih kao oči u glavi.

Najteže mi je bilo dugo marširanje i nespavanje. Da me je neko pitao da li hoću dobro da jedem ili da se dobro ispavam, rekao bih – da spavam. Znao sam da spavam hodajući, naročito prilikom noćnih marševa. Bio sam u streljačkoj četi. Kada sam kasnije položio kurs za telefonistu, prebačen sam u četvu za vezu pri štabu brigade. Po potrebi prebačen sam u minobacačku četvu, za pisara. Iskustvo sam sticao u praksi. U partizanima sam se osećao ravnopravnim sa svima ostalima. Učestvovao sam u svim borbama koje je vodila jedinica po Baniji, Kordunu i dalje, do italijanske granice, gde smo 1945. dočekali završetak rata.

Posle rata, prilikom lekarskog pregleda, doznao sam da mi srce nije u redu. Lekari su rekli da mi je to od upale zglobova. Mislio sam da nikad nisam bio bolestan od te bolesti, ali mi je kardiolog rekao da ta

moja srčana bolest dolazi od upale zglobova koju sam sigurno preboleo u partizanima kad sam bio mlad.

Posle rata, baka, dva strica sa porodicama, ženama i decom iselili su sa prvom alijom 1948. godine u Izrael.

U Beogradu, 1949. godine, našao sam dva rodaka. Njihova majka Gizela, rođena Montiljo, udata Kalderon, stradala je u Đakovu sa najmlađom kćerkom od dve godine i svojom majkom. Muž Jakov Kalderon joj je stradao u Jasenovcu. Deca Sidica – Dina i Menahem spasili su se nekim čudom pošto ih je pomogla jedna jevrejska porodica iz Osijeka, koja ih je uzela iz logora u Đakovu. Bili su u Bergen Belzenu ali su ostali živi. U Beogradu su živeli u Dečjem domu u ulici Visokog Stevana. Žalili su mi se da se rastura Dom i pitali šta da rade. Ja sam ih savetovao da urade ono što većina radi, da odu u Izrael. Tako je i bilo. Sada su već dedovi. Moja majka Rena, posle likvidacije logora Đakovo, sa preživelim iz tog logora, prebačena je juna ili jula 1942. u logor Jasenovac, gde su odmah svi ubijeni od strane ustaša.

U Beogradu sam radio u vazduhoplovstvu, oženio se 1949. godine i dobio dvoje dece. Porodice sina i kćerke su se u leto 1993. iselile u Izrael, a ja sam otišao za njima, u novembru iste godine.

PRIJATELJI IM SPASILI ŽIVOTE

Rodena je u Sarajevu 1922. godine, od *Roca dr Samuela Pinta, advokata (umro 1957. u Sarajevu), i majke Pepi Pinto (umrla 1939. godine). Imala je sestru Nelu, rođenu 1927. godine (stradala u partizanima, u Slavoniji 1943. godine).*

Posle prevrata 27. marta 1941. godine vratila se u Sarajevo iz Zagreba, gde je počela da studira engleski jezik, na Filozofskom fakultetu. Posle rata radila je kao stenograf u „Borbi“.

Živi u Haifi, u Izraelu, gde su je mnogi posetioci upoznali kao odličnog turističkog vodiča.

Kad su Nijemci ušli u Sarajevo, aprila 1941, moj otac, koji je bio ugledan javni radnik – predsjednik Jevrejske sefardske opštine, član Vijeća sarajevske gradske opštine, član raznih organizacija – znajući da će biti među prvima na nišanu, sklonio se uz pomoć svog brata dr Davida Pinta, ljekara, u Gradsku bolnicu. Ja i moja sestra ostale smo same u stanu gdje su vlasti smjestile jednu porodicu isteranu iz Slovenije.

Krajem septembra 1941. počeli su Nijemci, uz pomoć ustaša, da sakupljaju Jevreje i da ih šalju u logore (Kruščica, Loborgrad). To su radili noću. Po spisku su upadali u jevrejske stanove i izvodili stanare.

Početak oktobra bila sam kod jedne moje školske prijateljice, Vere Perić, Hrvatice. Tamo je došao jedan naš zajednički prijatelj. On je doveo sa sobom jednog mladića koga je predstavio kao Veljka

Džikovića, studenta, koji je došao iz Splita da posjeti svog brata. Tom prilikom Veljko mi je rekao: „Imaš pozdrave od Lele, rekla mi je da te dovedem u Split“.

Lea – Lela Montiljo bila je moja dobra školska drugarica. Otišla je odmah poslije izbijanja rata u Split, gdje je imala stričeve. Split je bio suvereni italijanski teritorij. Znalo se da Italijani ne proganjaju Jevreje kao Nijemci. (Lela je 1949. uselila u Izrael. Živjela je i radila u Izraelu u Predsjedništvu vlade do smrti.)

Veljko Džiković, to sam kasnije doznala, bio je član Komunističke partije i živio je sa majkom u Splitu. Ali, njegov brat Branko Džiković bio je ustaša i čak šef ustaške policije u Sarajevu.

Kako će me Veljko odvesti u Split, pitala sam se, kad su Jevreji u Sarajevu kao u klopci i uopšte im nije bilo moguće napustiti grad.

Veljko je došao u Sarajevo sa svojom drugaricom Nevenkom Marijom Barić, takođe Splicičankom, studentkinjom. Ona je donijela sa sobom dvije legitimacije: ličnu kartu na ime Nevenka Barić i studentsku legitimaciju na ime Marija Barić. Otišla je u sarajevsku policiju dva puta. Prvi put je izvadila propusnicu za Knin, na ime Nevenka Barić, na osnovu njene lične karte. Drugi put je izvadila propusnicu za Knin na ime Marije Barić, na osnovu njene studentske knjižice. Zašto Knin a ne Split? Zato jer je Knin bio teritorij NDH, ali se tamo moglo stići samo preko Splita, tj. putovalo se vozom iz Sarajeva u Metković, zatim lađom do Splita, odakle su putnici za Knin odlazili autobusom. Ali, ko je htio ostati u Splitu, ostao je. Na propusnici je bila, naravno, Nevenkina fotografija.

Tog istog dana Veljko i Nevenka su me odveli u stan koji su dobili od Veljkovog brata. Taj stan je pripadao porodici Leona Fincija (njegova kći Sida Papo živi u Sarajevu). Porodica Finci je na vrijeme pobjegla i stan je bio rekviriran od ustaške policije.

Sjedjeli smo u kuhinji i razbijali glavu kako da promijenimo fotografije na propusnici a da se to ne vidi, iako nemamo pečat. Ne znam zašto smo otvorili jedan plakar i, na naše zaprepašćenje, našli tamo nekoliko pečata firme „Leon Finci“. Pritisnuli smo jedan od tih pečata na moju fotografiju koju smo prije toga prilijepili na propusnicu umjesto Nevenkine i vrtjeli ga malo, tako da se nije moglo raspoznati šta tamo piše – Firma „Leon Finci“ ili Ustaška policija Sarajevo.

U međuvremenu dobila sam od mog oca savjet da bježim što prije. Sutradan smo napustili Sarajevo.

U Splitu sam bila primljena kod rođice moje majke, Štefi Broner, udate za Splićanina. Nešto sam pomagala u kućanstvu, malo sam radila vani – svirala klavir u jednoj baletskoj školi, davala instrukcije.

Početak 1942. došao je u Split moj otac zajedno sa mojom sestrom.

Članovi Vijeća sarajevske gradske opštine bili su podijeljeni brojačano, po ključu, prema broju stanovnika koje predstavljaju (Srbi, Hrvati, muslimani i Jevreji). Moj otac je predstavljao malu manjinu – oko 10 odsto stanovnika grada bili su Jevreji i zato je često saradivao sa predstavnikom muslimana Uzeir-agom. Kada su glasali zajedno, postigli bi relativnu većinu u Vijeću.

Ispostavilo se da je Uzeir-aga bio iskren prijatelj. On je bio čovjek od velikog ugleda i pritom musliman. Ustaške vlasti bile su jako zainteresovane da pridobiju muslimane. Uzeir-aga je iskoristio tu situaciju i izradio da moj otac ode legalno u Dubrovnik, kao rekonvalescent. Dubrovnik je, doduše, bio na teritoriji koja je pripadala NDH, ali pod italijanskom vojnom okupacijom.

Ne samo da je moj otac dobio dozvolu da putuje nego su mu dozvolili da povede sa sobom i svoju kći, svoju sestru Nelu. Još su mu dali bolničarku da ga prati – i to sve u isto vrijeme kad su ustaše slali Jevreje masovno u logore!

Došavši u Split, moj otac je unajmio jednu sobu a ja sam vodila kućanstvo.

Krajem 1942. su moga oca i moju sestru italijanske vlasti poslale na Brač a zatim na Rab. Ja sam izbjegla tu sudbinu jer nisam bila na istoj listi.

Kako sam ostala sama, tražila sam da bilo šta radim i našla posao guvernante u porodici Fišer, iz Zagreba. Oni su takođe bili izbeglice kao ja, ali su bili dobrostojeći. Tamo je situacija bila slijedeća: u stanu su stanovali gospoda i gospodin Fišer, njihov sin i snaha i unuk Dundek, star dvije godine, koga je trebalo da čuvam. U praksi sam bila služavka. Ujutro bih prva ustala, donijela ugljen iz podruma, zapalila vatru u šporetu, očistila cipele, spremila doručak, oprala suđe; nakon toga išla sam na pijacu i tek onda išla u šetnju sa Dundekom. Popodne, otprilike isti scenario. Dva popodneva nedeljno bila sam slobodna. Plata mi je bila 300 lira mjesečno – u kućanstvu se trošilo oko 15000 lira mjesečno – ali tamo se odlično jelo, sve se kupovalo na crnoj berzi i imala sam krov nad glavom.

Osmog septembra 1943. pala je Italija i ja sam odlučila da odem u partizane.

Neko vrijeme moja se jedinica kretala po Biokovu; ali, kad su Nijemci napredovali, prebacili su nas na ostrvo Brač, zatim na Hvar, pa na Korčulu i, konačno, Vis.

U mojoj četi oko 90 boraca nisu bili završili više od četiri razreda osnovne škole, a jedan broj je bio i nepismen. Zato su me obavezali da se bavim kulturnim radom. Kad nismo imali „akciju“, tj. borbu, držala sam predavanja iz raznih oblasti (istorija, geografija...), izdavala zidne novine, podučavala nepismene da pišu, a jednom sam čak režirala predstavu na koju smo pozvali stanovnike sela u kojem smo boravili. Jedan nepismeni borac igrao je glavnu ulogu. Sa oduševljenjem je tekst naučio napamet i nije napravio nijednu grešku.

Na Visu su me poslali na kurs za bolničarke i u tom svojstvu sam učestvovala u borbama za oslobođenje više ostrva.

U međuvremenu je Narodnooslobodilačka vojska postepeno oslobadala Srbiju. Znala sam da će u Beogradu, kad bude oslobođen, uspostaviti civilnu vlast za koju su bili potrebni kadrovi. U tu svrhu su na Visu organizovani razni kursevi. Mene su poslali na kurs stenografije i poslali me u Beograd, oko mjesec dana nakon oslobođenja grada. Tamo su me namjestili u redakciju „Borbe“.

U zemlji su se vodile krvave bitke sve do maja 1945. Ali, za mene, rat je bio završen onog dana kad sam stigla u „Borbu“.

II

PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, JASENOVAC

PUTOVANJE NA KOJEM SAM PORASLA

Rodena je 1928. godine u Beogradu, od majke Ele, rodene Nestel i oca Aleksandra Gere (Göre), iz Temerina kod Novog Sada. Krajem 19. veka mnogi su menjali prezimena na mađarska, što je učinio i njen deda. Njegova braća i svi ostali članovi očeve porodice primili su prezime Komloš, samo je deda izabrao prezime Gere. Imala je strica dve godine starijeg od oca, zvao se Emerih – Imre – Mirko. On je imao sina Đuria, rođenog 1925. godine. Stric je umro 1938. godine. Njegov sin Đuri bio je ranjen 24. decembra 1944, kada je počelo bombardovanje Budimpešte od strane Sovjetske armije. Prebačen je u bolnicu, gde je posle dva dana izdahnuo. Njegova majka Elizabet, rođena Grunberger, vratila se iz Aušvica, iselila u Izrael, ponovo udala i odatle emigrirala u Argentinu.

Otac se osam godina školovao u Novom Sadu. Kad je napunio 15 godina, nastavio je školovanje u Budimpešti, na trgovačkoj akademiji, a kasnije je studirao menadžment.

Dvorina majka, Ela Gabriela Nestel, udala se za njega 11. maja 1925. godine, u Budimpešti.

Kad je otac diplomirao, vratio se u Novi Sad i dobio jugoslovensko državljanstvo. Za kratko vreme uhodao se u poslu i krenuo za Beograd, zajedno sa svojim najboljim prijateljem Blaziusom Nestelom, partnerom i šurakom.

Posle izvesnog vremena priključio im se imućni gospodin Simon u svojstvu "tajnog ortaka" (ulagač u preduzeću bez prava u vođenju poslova).

Posle teških godina firma je počela da prosperira i sa lakoćom je izdržavala tri porodice. Proizvodila je boje, ultramarin (za heli veš) a jedno vreme i sapun za rublje.

U međuvremenu, u porodici Gere rodile su se Dvora 1928. i njena sestra 1934, a u porodici Nestel dva sina – Pavle (Pali) 1929. i Tom (Tomi) 1933. godine. Dvorin otac je streljan 16. novembra 1941, u svojoj 41. godini.

Kada su nacisti u Nemačkoj došli na vlast, moj ujak i gospodin Simon, predviđajući šta će se desiti, rešili su da emigriraju. Stupili su u akciju brzo. Moj otac je prolazio kroz teška vremena, ali bilo je mnogo razloga za odluku da im se ne priključi. To su pre svih razlozi vezani za njegov večiti optimizam, briga o fabrici i posebno o njegovoj majci koja je izgubila muža, briga za roditelje moje majke i njene mlade sestre, koja nije bila udata i brinula se o bolesnim roditeljima. Gospodin Simon je 1938. godine emigrirao u SAD, a moj ujak sa porodicom ukrcao se na poslednji putnički brod koji je decembra 1939. napuštao Evropu. Otac je otkupio njihov deo i postao jedini vlasnik fabrike.

Kad je izbio rat, stanovali smo u Vojvodanskoj ulici 28 (danas Zrenjaninska). Rat je počeo teškim bombardovanjem Beograda, koje nije prestajalo šest dana. Većina civilnog stanovništva napuštala je grad, ponevši sa sobom nešto imovine. Moj otac je odlučio da ostanemo u skloništu kuće. Ova njegova odluka poticala je od utisaka koje je stekao gledajući filmske žurnale, koji su prikazivali građane Pariza i drugih gradova kako napuštaju svoje domove bežeći od bombardovanja nemačke armije. Ipak, bežanjem nisu spasili svoje živote, pošto su Nemci napadali izbeglice na putevima, gađajući ih bombama i mitraljezima iz niskoletućih aviona.

Već prve večeri od početka bombardovanja, stigli su prijatelji mojih roditelja, čije su kuće bile porušene od bombi ili su bežali iz centra grada. Neki od njih stigli su sledećeg jutra posle stravične noći. Tako nas je bilo 16 na okupu.

Samo su Ajzlerovi ostali; gospodin Dezider Ajzler bio je rodnom iz Osijeka, ali je godinama živeo u Beogradu (ne sećam se njegovog zanimanja), njegova žena Lili Kenedi, rodnom iz Košica, i njihov sin Zlatko, star 20 godina, koji je završio prvu godinu studija arhitekture.

Moj otac je nastavio da radi u fabrici. Hapsili su ga više puta, ali je puštan zahvaljujući Bahtsu, komesaru postavljenom od strane vlasti. Svaka fabrika, prodavnica i radionica bile su pod sličnim nadzorom.

Očevi radnici donosili su namirnice iz svojih sela. Čak su i seljaci iz Temerina, koji je bio pod mađarskom okupacijom, ilegalno prelazili granicu i donosili nam meso, kao i ranijih godina. Moje školske drugarice nejevrejke, rano ujutro, stale bi u red za hleb, dok je nama, Jevrejima, kupovina bila dozvoljena tek od 11 sati. Na pijaci bi seljanke, koje su moju mamu poznavale iz vremena pre okupacije, za nju sačuvale svoje najbolje proizvode. Desilo se ne jedanput da smo odbili pomoć, jer smo već bili snabdeveni.

Zlatkovi prijatelji, pretežno hrišćani dolazili su i molili ga da im se priključi za odlazak u šumu, ali su njegovi roditelji bili protiv. Zlatko je bio mršav i slabašan i roditelji su se brinuli o njemu kao o malom detetu.

Jevreji su imali još jednu karakteristiku – ne razdvajati se, ostati zajedno po svaku cenu. Pod datim okolnostima nije bilo moguće razmotriti šta je najpametnije da se učini.

Krajem septembra muški članovi porodice Ajzler uhapšeni su i zatvoreni u logor za muškarce u Beogradu. U „Topovske šupe“ smeli su da ponesu samo po ranac.

Osamnaestog oktobra 1941. moj otac je otišao na posao. Tog popodneva sestra i ja sedele smo u sobi iz koje smo obično mogle da vidimo kad se vraća kući. Uzalud smo čekale. Srca su nam se stegla od zabrinutosti. Tada se pojavio Mita Dujanović, tatin činovnik koji je godinama radio u fabrici. On je bio pošten, drag i odgovoran čovek, čija je povezanost sa mojim ocem prevazilazila odnos poslodavac–nameštenik. Saopštio nam je da je otac uhapšen. Više se ne sećam kako su ga uhapsili. Da li se sam prijavio ili su ga uhapsili u fabrici – na to nikad neću dobiti odgovor. Ono što je poznato jeste da je 18. oktobra bio poslednji talas hapšenja.

Sledećeg jutra, u nedelju 19. oktobra, dozvoljena nam je poseta logoru. Sa nama je pošla gospođa Ajzler. Ona je poznavala put do logora, pošto je prethodne nedelje posetila svoje voljene. Snabdeli smo se hranom, lekovima i čistim donjim rubljem za oca.

Ispred kapije stajao je dugačak red, uglavnom žene i deca i malo muškaraca, zaposlenih u Jevrejskoj bolnici (još su bili na slobodi) i prijatelji hrišćani. Oko nas stajali su stražari. Već smo znali da je za

logor odgovoran Vermaht, što nas je malo umirilo. Nismo zapazili ni jednu crnu SS-uniformu.

Najzad se kapija otvorila i masa je požurila unutra. Muškarci su stajali usred jednog trga – nekoliko stotina njih. Za nekoliko minuta svako je našao svoje. Obrazovale su se manje grupe, već prema broju članova porodice. Bilo je mnogo sveta, ali meni to nije smetalo. Nas četvero smo se zagrlili. Pored nas stajali su Ajzlerovi. Plašila sam se vike, plača i guranja, ali se dogodilo upravo obratno. Bila je tišina. Tu i tamo mogao se čuti tihi plač.

Posle prvih trenutaka, već su se mogli čuti tihi razgovori, šuškanje hartijom, otvaranje paketa. Ne bih mogla reći koliko je trajala ova poseta. Očev zagrljaj odvojio me je od spoljnog sveta. Čak nisam obratila pažnju ni na majku – plače li ona? Koliko se sećam, nisam ni pogledala prema njoj. Moja sedmoipogodišnja sestra stajala je nepomično, kao i obično. Njeno ponašanje za vreme šestodnevnog bombardovanja bilo je zapanjujuće. Sedeli smo u hodniku skloništa – ona se nije žalila, nije plakala. Samo je sedela među roditeljima.

Pitala sam oca gde spava. Pokazao je prema nečemu što sam jedva videla. Bila sam mala, a ljudi oko mene visoki. Čuli smo komandu da je poseta završena. Napustili smo logor uz obećanje da ćemo se sledeće nedelje ponovo videti.

Druge posete, sledeće nedelje bolje se sećam. Ponovila se ista scena, a tišina je bila manje preteća. Glavna tema razgovora bila je o napuštanju grada, i to što pre. Otac je bio čvrst i pokušavao je da nas ubedi da bežimo. On je bio siguran da će Bahts, komesar, uspeli da ga oslobode. Za njega bi bilo lakše da pređe granicu sam i osećao bi se mnogo bolje sa saznanjem da smo na bezbednom mestu. Za nas je Budimpešta bila jedina mogućnost. Porodica, prijatelji, smeštaj, a i poznati jezik... Do današnjeg dana živim sa osećajem da očeve reči nisu prodrle u majčinu svest. Ona je stalno ponavljala rečenicu „Nećemo te ostaviti samog“, opet i opet. Otac, poznavajući njenu tvrdoglavost, obratio mi se autoritativnim glasom, koji nisam od ranije poznavala i rekao: „Ti uzmi Eriku, čak i ako mama ostaje. Računam na tebe“. Govorio je srpski. Snažno me je zagrlio. Posle nekoliko minuta krenuli smo napolje. Ne sećam se jesam li mu odgovorila ili sam klimnula glavom u znak odobravanja, ali su njegovo držanje i strog izraz bili toliko drugačiji od uobičajenog da ih ne mogu izbrisati iz sećanja.

Dva dana kasnije pojavila su se dvojica koji su poslani sa zadatkom da nas odvedu. Doneli su kratko pismo od moje strine Elizabet Erži,

koja je već bila u Novom Sadu sa svojim sinom Đurijem i odatle preduzela akciju u cilju spasavanja nas i njene porodice. „Nema šta da se čeka! Još možete preći granicu“. Ova dva stranca nisu ništa pitali, samo su naredivali. Naša sudbina je bila u njihovim rukama. Obećali su da će poslati fijaker. Treba da budemo spremni u dva sata popodne. Dodali su da je tačno mesto odredišta na obali Dunava. Treba da budemo tamo u tri sata popodne. Iako smo znali da dolaze, još nismo bili spremni. Koferi su bili delimično spakovani. Tetka Lili je bila vrlo aktivna, ali je majka samo sedela na stolici u trpezariji. U međuvremenu sam je zamolila da zatvorimo kofer. Moja sestra nije bila kod kuće, stajala je u redu za kafu pred radnjom u našoj ulici. Zgrabila sam njen kaput i potrčala niz ulicu. Još je stajala pred radnjom. Brzo sam je povelala, ogrnula joj kaput i šapnula na nemačkom: „Požuri, požuri, odlazimo“. Za nekoliko minuta stigle smo kući, zadihane od trčanja. Majku smo zatekle u istom položaju. Odmah sam shvatila šta je njen plan. Nisam znala kako da je nateram da ustane. Najpre sam je zamolila tiho i nežno. Sestra mi se priključila. Spominjale smo razloge koje je otac iznosio. Molila sam, obećavala, ali je ona uporno ponavljala: „Ne idemo bez tate“. Kao pokvareni gramofon koji prelazi preko istih mesta, iste melodije. Izgubila sam strpljenje i podigla glas. Počela sam da pretim i moj glas se pretvorio u skoro histeričnu viku. „Ja ne idem, ja ne idem“, ponavljala je majka ledenog izraza lica.

Pogledala sam na sat. Približavalo se zakazano vreme. Moja histerija je rasla i glas mi je drhtao, nisam mogla da se kontrolišem. Bez razmišljanja dobacila sam joj reči – nešto što nikad ranije nisam mogla da pomislim! Kreštavim glasom vikala sam: „Ako ti želiš da umreš, možeš! Ali mi hoćemo da živimo!“

Majka je bila toliko u svojim mislima da sumnjam da me je uopšte čula. Moja sestra je široko otvorila oči. Ovo nije očekivala. Njene oči izražavale su strah i očajanje. Čak i ako nije sve razumela, videla sam da je sve osećala. Lomila se između mene i majke. A onda, kao da igram ulogu u nekom komadu, ušla sam u spavaću sobu, otvorila mali orman pored majčinog kreveta, zgrabila njene lekove protiv glavobolje – lekove zvane *Rofein*, francuske proizvodnje, koje je i u mesecima okupacije apotekar uspevao da nabavi – i pobedonosnim osmehom, pred majčinim očima, strpala ih u džep mog kaputa.

Kad sam videla da se još ne pomera, potpuno sam izgubila kontrolu nad sobom. Jurila sam iz sobe u sobu, skupljajući još neke nedostajuće stvari, lupajući vratima prostorija i ormara. Glasno sam psovala na

srpskom jeziku, izgovarala reči koje se u ovoj kući nikad nisu mogle čuti. Osećala sam nekontrolisani bes, pa čak i mržnju prema majci. Počela sam da zatvaram kofere. Najzad, otišla sam u svoju sobu, uzela dve pozamašne sveske i, kad sam pomislila da majka ne gleda, strpala ih među odela.

Nije nam bilo dozvoljeno da bilo šta ponesemo što je napisano na srpskom jeziku, ali sam ja, par nedelja ranije, isplanirala kako ću prokrijumčariti ove sveske. Jedna sveska je bila moj lični dnevnik, koji sam vodila svakodnevno, od samog početka okupacije. Sve sam zapisivala: sadržaje objava okačenih po zidovima, naročito objave koje su se odnosile na Jevreje. Iz novina sam isecala članke i lepila ih u svesku. Zabeležila sam tačne datume događaja koji su se dešavali u poslednjih šest meseci. Druga sveska bila je puna novela koju smo Pali i ja pisali pre njihovog odlaska u emigraciju. Uneli smo svoje duše u to pisanje. Još se sećam naziva brodova koji su pripadali dobrim i lošim momcima.

I tu se nešto dogodilo. Majka je videla šta radim, moguće zato što je poznavala moje pokrete kad sam htela nešto da sakrijem. Nikad nismo govorili o tome. Polako je ustala sa stolice, izvadila sveske strpane među odela i rekla: „Dovodiš nas sve u opasnost“. Bila sam hipnotisana. Nisam mogla da izgovorim ni reč. Ona je polako zatvorila kofer i uzela svoj zimski kaput. Čuli smo kako se približavaju zvuci konjske zaprege. Ne sećam se jesmo li zaključali kuću.

Kočijaš nam je pomogao da utovarimo prtljag. Majka, Lili i moja sestra sedele su pod krovom, ledima uz zadnju stranu fijakera, tako da gotovo nisu mogle da se vide. Ja sam sedela naspram njih, na uskom sedištu, među koferima. Još sam mogla da gledam napolje. Udubila sam se u misli. Lice mi je bilo vlažno. Suze su mi tekle niz obraze, plakala sam bez glasa. Niko me nije zanimao, samo sam mislila na rastanak. U sebi sam pevala pesmu, koju sam toliko volela „Zavičaju, mili raju, u kom sam se rodio...“

Stigli smo na obalu Dunava. Tražila sam pogledom brod na koji je trebalo da se ukrcamo, ali sam videla samo jedan stari splav sa nekoliko katarki, preko kojih je bilo bačeno veliko platno čije su ivice dodirivale pod. Za nekoliko sekundi nosači su uzeli naš prtljag i smestili ga na uzani daščani most, koji je povezivao obalu sa splavom. Sve se odvijalo takvom brzinom da nisam mogla da ocenim šta se događa. Neko je otvorio jedan mali prolaz i pustio nas u pokriveni prostor. Tamo se već nalazilo stisnuto dvadesetak osoba. Sedeli su na sanducima. Našim ulaskom pretrpanost je postala još veća. Čuli su se glasovi negodovanja,

ali je neko autoritativnim glasom rekao: „Budite srećni što ste tu. Niko neće umreti od pretrpanosti“. Nisam mogla da vidim lice tog čoveka, bio je potpuni mrak. Neko je ušao, moguće da je to bio kapetan, i zamolio nas da budemo tihi. Zvanično, on je prevezio robu. Po noći stići ćemo u Novi Sad. Ne smemo izlaziti na palubu sve do mraka, a on će nas obavestiti kad bude mrak. Na palubi je jedna kofa, samo je jedan po jedan smemo koristiti, i to samo da ispraznimo bešiku, naglašavao je – samo bešiku. Motor je već bio upaljen.

Glas tog čoveka i zvuk motora smirili su nas. Neki među izbeglicama bili su tihi, neki su šaputali. Uprkos hladnog oktobarskog dana, bilo je teško podneti vrućinu i stisnutost. Ljudi su nosili na sebi više slojeva odeće - tako smo mogli da spasemo što više svojih stvari. Predstojala je zima i bilo je ljudi koji nisu mogli računati ni na čiju pomoć u Budimpešti, a ni novca nisu imali. Nijedna banka u Mađarskoj ne bi primila i razmenila srpski dinar.

Uprkos tišine, napetost i strah su se osećali. Prvi i najvažniji zadatak bio je prelazak granice. Naši životi zavisili su od toga. Toliko sam želela da izađem na palubu, da se oprostim od predela, od svega – ali nisam smela. Tek je prošao jedan sat. To je značilo da je napolju još dan. Najedanput sam se setila reči kapetana, koji je govorio o svom brodu. Obuzeo me je napad divljeg nekontrolisanog smeha. Mislila sam na mog rođaka Palija, koji je tada već bio u Sidneju; on mi je bio veran partner u neobuzdanom smehu. Kad li ću moći da mu pišem i ispričam sve o našem putovanju? Posle rata?

Moja majka je dobro poznavala Palijev smeh – ponekad je izgledalo da podražava lajanje psa. Gurnula mi je glavu napred, u okovratnik kaputa da bi mi prigušila glas. Osetila sam umor i hiljadu raznih misli vrzmalo mi se u glavi, pa sam tako i zaspala. Kad sam se probudila, videla sam kako ljudi izlaze, jedan po jedan, na palubu. Došao je red na mene. Kofa je bila puna. Nigde žive duše. Pritisak u donjem delu mog tela postajao je sve jači. Nisam se usudila da vičem. Stajala sam na jednom mestu, očajna. Moje dugo odsustvovanje očigledno je privuklo pažnju. Iznenada se iz mraka pojavio jedan od članova posade. Sa lakomćom je podigao kofu i ispraznio je. Kako je došao, tako je i nestao.

Fizičko olakšanje, zvezde na vedrom nebu i svež vazduh povoljno su uticali na moje raspoloženje. Još sam bila na jugoslovenskoj teritoriji, mada okupiranoj i priključenoj Hrvatskoj, ali sam znala da je to privremeno. Vratila sam se na svoje mesto. Sada je uski prolaz bio otvoren i

malo vazduha je ulazilo. Bilo je 10 sati uveče. Još nam je preostalo četiri sata do odredišta. Lili je izvadila mali sendvič i pružila mi ga.

Kad li ga je pripremila? Verovatno u vreme moje borbe sa majkom. Imala je i termos sa vrućim čajem. Kako sam ga željno pila! Obično sam mrzela čaj, podsećao me je na bolesti. Kakve su borbe bile kod kuće za nekoliko gutljaja čaja! Kad god sam mogla, prosipala sam ga. Ali bilo je slučajeva kad sam ležala u krevetu i majka me nije napuštala dok čaša nije bila prazna. A sad čujem svoj glas, kako tražim još! Tetka Lili je rekla: „Sad ne više, pred nama je još nekoliko sati putovanja, dobićeš kasnije“. Nisam se bunila.

Posle izvesnog vremena kapetan je ponovo došao i dao uputstva za preostali deo putovanja. Najvažnije je bilo ne govoriti srpski. Oni među nama koji nisu znali mađarski treba da govore nemački ili da uopšte ne govore. Deo obale, gde ćemo pristati, nije pristanište, neće biti lako izaći. Biće potrebno penjati se uz strmu obalu, na brdo. Izbor je pao na taj deo obale, pošto se tu retko pojavljuju mađarski žandari. Teško da bi oni mogli zamisliti da se civili i njihova deca penju uz takvo brdo. Kapetanova ljudi otpratiće nas do jedne kolibe, gde ćemo ostati do izlaska sunca. Napuštanje kolibe sprovedeće se takode postepeno. Kada budemo krenuli u grad, treba da ponese samo mali ručni prtljag, kao da idemo na posao. Svoj prtljag primiće naveče ili sledećeg dana. Ljudi su počeli da govore u glas. Zbunio ih je aranžman sa prtljagom. Ako bi im prtljag ukrali, ništa im ne bi ostalo od imovine. To je bilo sve što su posedovali. Isti autoritativni glas, koji je govorio ranije – lice nisam videla – pokušao je da odagna sumnje. „Ako su nas dovde doveli, znači da se brinu o nama. Neće nam ukrasti prtljag“. Neki su to prihvatili, neki su i dalje jadikovali. Glas tog čoveka nije ličio na glas mog oca, ali sam bila uverena da bi moj otac isto tako govorio.

Čovek-kapetan, kako sam ga zvala, došao je među nas i na svaki kofer prilepio parče papira. Izvadio je svetiljku, pitao nas za ime i adresu i brzo zapisao.

Pored ulaza se zaustavio, okrenuo prema nama i rekao: „Pokušajte malo da spavate. Noć će biti teška i od sada zaboravite srpski, deca takode“. Izašao je. Zavladao je tišina. Nisam razmišljala ni o budućnosti ni o uputstvima. Samo sam se usredsredila na jednu stvar – zaboraviti na jezik, zaboraviti... Nisam sumnjala u to da će nam se uskoro pridružiti i otac. Sa njim nam ništa ne bi bilo teško. Zajedno ćemo preživeti rat. Ali jezik zaboraviti – to je nemoguće! To je prevazilazilo moje sposobnosti. Tiho sam izašla na palubu. Prišla sam točku za upra-

vljanje i stala pored kapetana. Htela sam da razgovaram sa njim, da ga zamolim da odustane od naredenja. Pogledao me je i nije izgovorio nijednu reč. Tog trenutka čuli smo zvuk motora sličan našem. Jedan mali brod približavao nam se iz suprotnog pravca. Pozdravili su se. „Šta je tvoj tovar?“ „Živa roba. A tvoj?“ „Kao i tvoj“, odgovorio je naš čovek i nastavio. „Kako je preko?“ „Sve je mirno. Videćemo se“. Kada je nestao, ponovo je zavladała tišina. Posle izvesnog vremena okrenuo se prema meni i rekao: „Imate sreću“. Ništa više nije rekao. Ja sam ćutala. Ne znam koliko dugo sam tamo stajala, ali se sećam svojih misli. Osećala sam se kao glavna ličnost u nekoj knjizi. Jedini svedok ove noći. „Živa roba“, to još niko do sada nije čuo. Ako budem napisala roman, hoće li mi ljudi verovati? Moj rodak Pali, moj najbolji prijatelj, hoće li biti ljubomoran? Moj strah je potpuno iščezao. Računala sam na kapetana, na njegovu smirenost. On je bio moj novi heroj.

Brod se okrenuo ka obali. Htela sam da mu se zahvalim, ali mi se grlo steglo. Izgubila sam glas. Zavukla sam se ispod velikog platna. Deo putnika je dremao, drugi su sedeli, budni, spremni za pokret. Bilo je blizu tri sata ujutro. Čuli smo da se motor gasi. Pojavila su se dvojica na ulazu. Rukama su pokrili usta i mi smo ponovo prešli preko mosta. Otpočelo je penjanje uz brdo. Bilo je strmije nego što smo očekivali. Rukama smo se hvatali za travu. Čuli smo kotrljanje kamenja. Dvojica od posade su nas obilazila, od jednog do drugog, pomažući kome je potrebno. Kakva sreća da prtljag nije bio sa nama! Stisla sam zube, nisam htela pomoć. Očigledno mi to nije uspelo, pa su i meni pomogli. Ne znam koliko je trajalo penjanje. Najzad smo stigli u šumu, do kolibe. Naši krijumčari su sačekali poslednjeg, koji se ispeo uz brdo. Jedan od njih izdao je uputstva i objasnio kako najkraćim putem da stignemo do grada.

Vreme je sporo prolazilo. Još nismo bili sigurni da ćemo uspeli. Počeli su se skupljati tamni oblaci na nebu. Postalo je mračnije i povećala se napetost. Sunce nije moglo da se probije kroz oblake i noć nam se činila beskonačnom. Ali, najzad je svanulo.

Nas četiri smo prve izašle, možda zbog dece. Majka nas je češljala. Odnekud se pojavio i vlažan peškir. Brisala je naša lica, zatim svoje. Ovo su bili njeni prvi normalni pokreti. Delimično je prestala moja velika ljutnja. Rastali smo se od grupe samo sa jednim „videćemo se“. Posle kraćeg hodanja napustili smo šumu. Majka nam se obratila normalnim glasom, kao da idemo ujutro na posao ili u školu. Približavali smo se jednom malom mostu. Tu su stajali mađarski vojnici, na straži. Majka

je govorila o najobičnijim stvarima. Stražari nisu obraćali pažnju na nas, grupu žena koje govore o domaćim zadacima i kuvanju. Nisu tražili papire, ali da jesu – bile bismo izgubljene! Samo jedna seljačka kola sa voćem i povrćem prošla su pored nas.

Kad smo ušli u Novi Sad, laknulo nam je. Ja sam se prva snašla, mnogo sam vremena provodila kod bake i volela sam taj grad. Mnoge lepe uspomene su me vezivale za to mesto. Moj otac je često posećivao svoju majku i ja sam skoro svaki put bila sa njim. Otkad je deda umro, baka je stanovala na Futoškom putu, u najdužoj ulici u gradu. Počela je sitna kiša. Najzad smo stigli. Susret je bio tih, ne kao uobičajeno. Otac nije bio sa nama. Baka je unela veliki beli lavor. Prvo je majka oprala moju sestru od glave do pete. Ja sam sa sebe skinula svu odeću i cipele i uvukla se u bakin veliki krevet. Ubrzo sam zaspala.

Probudila sam se kasnije, tokom dana. Strina Elizabet i njen sin Đuri su došli. Skočila sam im, sva srećna, oko vrata. Onda mi je postao jasan lanac događaja. Bilo je mnogo krijumčara, ali su neki bili nepouzdati, uzeli su novac i nestali. Svakako, u pitanju je bilo mnogo novca. Strina Elizabet još nije imala pripremljene isprave za nas. Pisala je u Budimpeštu maminoj dobroj prijateljici Piri Buk da nam nabavi papire, pošto je naš cilj bio Budimpešta, a ne Novi Sad. Trebalo je da ostanemo u bakinoj kući, da ne izlazimo u grad. Proveravanja su bila česta, uglavnom vođena od strane policije.

Nismo imali izbora. Baka je odlazila na pijacu da nabavlja namirnice. Bila je prošla sezona voća i povrća, bližila se zima. Strina je dolazila svakog dana, uprkos tome što njen i mamin odnos pre rata nije bio srdačan, uglavnom zbog toga što moja majka nije odobravala način njenog vaspitavanja, vođenja domaćinstva i drugih stvari, čega nisam bila svesna. Ali za vreme našeg boravka u Novom Sadu, za te dve nedelje, videla sam kako su se zbližile. Ja sam veoma volela Elizabet. I tatini rodaci, koji su živeli u Novom Sadu, posećivali su nas često. Njihova ljubaznost bila je iskrena, posebno prema nama devojkicama. Nabavljali su nam namirnice, slatkiše, nudili pomoć u svemu. Većina njih bila je imućna i mi smo bile prve izbeglice u familiji. Iz tih dana sećam se majke kako kleči pored lavora i pere rublje, dan za danom, da se ne bi nagomilalo. Noću je sušila oprano rublje pored peći, kad bi i poslednji gosti otišli.

Već prve večeri stigli su naši koferi. Jedan kočijaš ih je raznosio po adresama, koje su bile ispisane na njima. Ništa nije falilo. U jednom

koferu bio je nov očev zimski kaput. Majka se brinula da neće imati vremena da ode kući po kaput. Kod bake ga je izvadila da se vetri.

Pretpostavljam da su pretrpanost i skromni uslovi života teško padali odraslima. Lili je takođe bila sa nama, nije imala rođake u gradu. Ali ja sam uživala u gužvi, u velikom prometu u malom stanu. Deca rođaka bila su starija, upoznala sam ih prilikom mnogih ranijih poseta. S vremena na vreme nalazili smo neki skriveni kutak i pričali srpski. Svi nam je bila zajednička mržnja prema Mađarima. Oni su bili stariji od mene tri-četiri godine, što je u tom dobu značajna razlika, ali nemačka okupacija i bežanje preko granice – iskustvo koje oni nisu doživeli – učinilo me je zrelijom u njihovim očima.

Jednom sam ih upitala: postoji li još poslastičarnica „Dornsteter“. To je bilo mesto koje prilikom naših poseta sa tatom nikad nismo zaobišli. Njihove krempite bile su poznate i van Novog Sada. Sledećeg dana rođaci su mi doneli činiju sa krempitama. Posle prve radosti usledila je moja zbunjenost – ja nisam imala novca i bilo mi je neprijatno. Oni su to odmah shvatili i smejali su se. „Vratićeš nam posle rata“. Ovo je imalo smisla, učestvovala sam sa njima ravnopravno. Nažalost, niko od njih nije preživeo.

Dve nedelje posle našeg dolaska, stigla je Piri Buk sa papirima. Bili su pravi – sa pečatom i nečitkim potpisom. Ne sećam se koliko su koštali, ali znam da je bilo čitavo bogatstvo. Na njima je stajala bakina adresa – baka sa mamine strane, što je bila naša adresa do 1944. Lili se uputila u Košice. Na njenim papirima bila je adresa njenog brata. Bez tih isprava ne bismo dobili kupone za hranu.

Draga Piri – nikad joj niko nije vratio ogromnu sumu novca koju je potrošila za te papire!

Sledećeg dana krenuli smo za Budimpeštu, a Lili je produžila za Košice. Godine 1944. deportovana je za Aušvic, odakle se nije vratila.

Put do Budimpešte bio mi je poznat, poznavala sam svaku stanicu. Nije bilo granice, ni carine, ni pogranične kontrole. Sve je to bilo – Mađarska! Od Nemaca su dobili jugoslovensku žitnicu u znak zahvalnosti za saradnju. Ovo je bilo prvi put da nisam sela do prozora.

Ispunila sam zadatak koji mi je dao moj otac. Nestala je euforija ponosa i herojstva. Nisam plakala, ali me je obuzela neka do tada nepoznata tuga. Osećala sam se praznom, moja vrlo aktivna i bogata imaginacija prestala je da funkcioniše. Nije bilo ničeg sem tuge, beskrajne tuge. Tek mnogo godina kasnije shvatila sam – bio je to kraj detinjstva! Na tom putovanju postala sam odrasla.

U Mađarskoj smo živeli sa lažnim dokumentima i snalazili se zahvaljujući pomoći prijatelja. Pošto nisam bila primljena u srednju školu (tada gimnaziju sa osam razreda), sa svojih trinaest godina počela sam da radim. Moja sestra je pohađala osnovnu školu. Nastao je relativno miran period. Novopostavljena vlada vodila je relativno blažu politiku u odnosu na raniju.

Kada su 1944. godine učestala bombardovanja, radila sam na raščišćavanju ruševina. Bila sam jedina ženska osoba u ekipi. Taj težak rad imao je jednu prednost: bio nam je dozvoljen duži boravak napolju. Jevreji su imali dozvolu izlaska od 11 sati pre podne do 18 sati popodne, dok smo mi, radnici, mogli da boravimo van kuće već od 10 sati. Tako smo uspevali da nabavimo namirnice pre nego što su bile prodate.

U to vreme u Budimpešti je bilo obavezno prijavljivanje policiji i domaru. To je otežavalo položaj ljudi koji nisu imali stalno mesto boravka i onima koji su bežali od zakona iz raznih razloga. Bilo je među njima sitnih kriminalaca, protivnika profašističkog režima, izbeglica iz okolnih zemalja i slično. Po njim su bili opasni kućni portiri, koji su morali da obaveštavaju policiju o nelegalnim stanarima. U zamenu dobijali su krov nad glavom i malu platu kućevlasnika, što im je osiguravalo minimalnu egzistenciju. Bez dokumenta o prijavljivanju niko nije dobio tačkice za namirnice.

Tri godine izbegličkog života, sa lažnim legitimacijama, iskidalo je svima živce. Po ulasku Nemaca u Mađarsku pojačao se naš očaj. Mnoge izbeglice iz Jugoslavije, iz Slovačke pa i iz Poljske doživljavale su strah po drugi put. Bilo je pokušaja bekstva u Rumuniju ili na teritoriju koju su oslobodili Titovi partizani. Nekolicini je to i uspelo, dok su većinu uhvatili Mađari ili ustaše.

Na vlast je 15. oktobra 1944. godine došla fašistička stranka „strelastih krstova“ na čelu sa Salašijem. Uhapšeno je mnogo ljudi. Bande tih „njilaša“ (mađarski naziv) divljački su jurile ulicama, ubijajući pojedince i grupe ljudi. Počeli su masovni izgoni u logore. Grupe Jevreja terane su na obale Dunava i tamo streljane, padajući u ledenu vodu. Ko je preživio, morao je u geto.

Sećam se 9. novembra 1944. godine. Čulo se snažno lupanje na kapiji zgrade, gde smo stanovali. Velika Davidova zvezda, kojom je zgrada sa jevrejskim stanovništvom bila obeležena, olakšala je Nemcima posao prikupljanja Jevreja. Njilaši su naredili da svi Jevreji, od 16 do 40 godina starosti, siđu u dvorište, sa hranom za tri dana. Pretpostavljali smo da nas vode na rad. Ja sam bila mlada, majka je imala 40 godina, a

tetka je bila mlada od nje. U kući su ostali samo deca i stari, među njima moja sestra i baka.

Sprovodili su nas njilaši i žandari. Prva stanica bila je ciglana u Starom Budimu. Tamo smo zatekli Jevreje iz drugih krajeva grada. Napetost je bila velika. Mnogo ljudi na malo prostora gazili su jedni druge i svadali se, dok su stražari vikali. Trudile smo se da nademo neki mirniji kutak u jednoj od velikih hala, ali nismo bile dovoljno brze. Spavale smo na golom podu, gde smo prostrle svoje kapute.

Trećeg dana isterane smo napolje. Dovedi su nas do Dunava, gde smo svi ukrcani u jedan remorker. Ljudi su vikali kao sumanuti. Svi smo se plašili da će nas potopiti. Noć smo proveli ležeći na golim daskama palube. Ujutro smo se iskrcali sa broda i krenuli pešice. Putevi su bili krcati ljudima, koji su takode pešačili. Išli smo glavnim i sporednim putevima, mimoilazeći na našem putu gradove i sela.

Prelazili smo preko blatnjavih prostora, kiša je padala skoro sve vreme, što je usporavalo kretanje. Mladi njilaši, dečaci od 15 do 18 godina starosti, koji su nas sprovodili do austrijske granice, pretili si iscrpljenim ljudima, pucali u njih ili ih prosto ostavljali pored puta, sve zavisno od njihovog trenutnog raspoloženja.

Hrana je deljena obično samo uveče: uglavnom čorba od pasulja i tanka kriška hleba. Seljaci su prodavali hranu onima koji su još imali novca. Povremeno sam od tih ljudi dobijala koru jabuke. Bilo je među seoskim stanovništvom onih koji su se sažalili na nas i bacali nam jabuke. Moja majka je uobičavala da kaže: „Budi uvek u sredini reda“. Smatrala je to bezbednijim. A ja sam išla obično s kraja pa sam tako i uspela da dohvatim hranu koju su nam bacali. Pamtim noć kad smo spavali pored jednog svinjca, pa me je kroz ogradu svinja lizala.

Kad bi zastajali, ljudi su izvikivali imena svojih rodaka i prijatelja, izgovarajući njihove adrese. Najedanput, čujemo da neko traži nas. Bila je to Anči First, sestra doktorke Klare.

Dr Klara First je bila naš kućni lekar od 1938. do oktobra 1941. godine. Osim što smo je veoma cenili i voleli kao dečjeg lekara, roditelji su se i lično sprijateljili sa njom. Preko nje smo se upoznali sa njenom mladom sestrom Anom-Anči. Anči je uspela da ujesen 1941. godine pobegne u Mađarsku. Posle nekoliko nedelja, sreli smo je u Budimpešti. Tu su se naše prijateljske veze sa Ančikom pojačale. Ona je bila krojačica i tamo se bavila svojim zanatom. Živela je sama i nikad se nije žalila na teškoće, ali je često menjala mesto boravka. Tek kasnije saznala sam šta ju je navelo da tako često menja stanove.

Obradovali smo se, ako se to može nazvati radošću. Sa Anči je bila njena prijateljica Magda Ast, zvana Magula, i ona poreklom iz Jugoslavije. Od tog trenutka do oslobođenja nismo se odvajale. Živele smo zajedno pod uslovima lagane smrti od gladi. Naši odnosi bili su obostrana moralna podrška i pomoć, prijem hleba i njegova podela, čuvanje ono malo ličnih stvari, čišćenje od vašiju. Tada nam je Anči ispričala zašto je tako često morala da menja mesta stanovanja. Ona je od ranije bila komunista, kao i njena sestra Klara, i tu svoju delatnost produžila je, doduše u manjoj meri, u Budimpešti. Tako je opasnost koja joj je pretila bila dvostruka: kao Jevrejki sa falsifikovanim dokumentima i kao komunisti.

Kad smo stigle u Đer (Győr), grad blizu austrijske granice, malo smo se rasturile po gradu. Hodale smo ulicama. Majka je rekla da okaćimo svoje čuture na dugme od kaputa, kako se ne bi videlo mesto gde je bila Davidova zvezda. Majka je imala još nešto para. Planirala je da dodemo do železničke stanice i vratimo se u Budimpeštu. Ali, zaustavila su nas tri žandara, uzeli nam čuture i prepoznali znak koji smo htele da sakrijemo. Saslušavali su nas i, na kraju, rekli da ostanemo još jedan dan u Đeru i put nastavimo tek prekosutra ujutro. Kolale su glasine da je grupa kojoj je trebalo da pripadnemo transportovana u Mauthausen.

Ostale smo taj dan skupljajući snagu za sledeće dane. Još dve stanice do Austrije: Mošonmađarovar (Mosonmagyaróvár) i Hedešalom (Hegyeshalom). Njilaški grubijani su urlali: „Ovde se svi... da kod Nemaca stignete čisti!“ Gledali su u naše zadnjice, što je bilo strašno ponižavajuće. Ja sam imala dijareju i poslužila sam se listom od kukuruza. (Posle mnogo godina, moj unuk Omar me je nagradio za taj strašan marš, kad je upitao mog sina Amosa: „Ja sam u vojsci hodao 30 kilometara i bilo je strašno. Kako je baka mogla da pešači 300 kilometara?“ Njegove reči su me rasteretile osećanja koja su me tištala još od vremena tog marša. Moj unuk je razmišljao o meni, o onom što sam preživela – zar ima nešto uporedivo sa tim?)

Na austrijskoj granici sačekali su nas austrijski i nemački policajci. Rekli su da se ukrcamo u voz koji je tamo stajao i da ćemo dobiti hranu. Mnogi su to primili sa olakšanjem i pomislili da ćemo nadalje biti u rukama civilizovanih ljudi...

U vozu smo bile u vagonu treće klase, dobile smo dovoljno hrane, hleba i sira. Od slanog sira smo ožednele. Nisam mogla da zaspim. Mislila sam na tatinu čašu vode koju je svako veče stavljao na komodu, za noć. Sledećeg jutra bile smo sigurne da smo već u Austriji; ali, ugle-

davši na jednoj prodavnici natpis „Voće i povrće“ na mađarskom, shvatile smo da su nas vratili „strelastim krstovima“.

Sa voza smo sišli u Kophazu. Ljudi su razmešteni u torove i štale, u tri sela. Svako je dobio broj pa je straža, pri povratku uveče, mogla da kontroliše prisustvo svakog pojedinca. Seljaci su prodavali hranu za nakit i novac. Bilo je i takvih koji su nam davali hranu besplatno. Čuli smo seljake kako mumljaju na nemačkom „o smrdljivim Jevrejima, koji su poslani u Burgenland na kopanje protivtenkovskih rovova i gradnju utvrđenja“.

Svakog jutra smo kopale protivtenkovske rovove, kako bi zaustavili napredovanje Crvene armije. Hrana je bila odvratna, jedva se mogla jesti, spravljana je od hrane za životinje. Ko je još imao para, kupovao je hranu od seljaka. Ostale smo bez novca. Jednog dana se neka žena porodila na radu. Mi smo pozvali starog lekara, takode jevrejskog zatočenika. SS-stražar je prvo ubio starog doktora a zatim i ženu koja se porodila.

Moja majka i tetka razbolele su se od dizenterije, pa sam radila i umesto njih. Majka je sve vreme bila vrlo depresivna, iako smo često razgovarale. Bila je zabrinuta zbog moje mlade sestre koja je ostala u Budimpešti sa bakom. Moja tetka Nora je imala nesvestice pa smo joj donosili šećera dokle god smo ga imali. Zimi smo se smrzavali od hladnoće, ali se tetka nikad nije žalila.

Kadgod se tražila dobrovoljna radna snaga među ženama za obavljanje specijalnih poslova, ja sam se javljala, jer je to značilo duplu porciju supe. Jednom smo radile u grupi pored mašine koja je ispumpavala mulj. Zamenjivala sam majku i tetku, koje su sve vreme patile od dijareje. Nije samo rad bio težak, već i batine i ponižavanja koja su bila sastavni deo svega toga. Čim bi nemački i mađarski SS-čuvari uočili i najmanji nered, udarali bi bez milosti, koristeći bičeve i batine.

Ja sam radila sa jednom vrlo lepom devojkom kovrdžave kose. Postale smo bliske. Imala je grbu na leđima pa su je zapazili. Pokušavala sam da je zaštitim, koliko god sam bila u stanju. Ona se obično smejala i govorila: „Moja grba mi štiti leđa“. Ni u najtežim momentima nismo gubile smisao za humor.

Noću su nas zaključavali. Bile smo zatvorene sa životinjama, čuli njihove glasove i udisale njihov zadah.

Na tom mestu smo provele mesec dana. Radile smo stalno, bez obzira na vremenske prilike, i po kiši i po snegu. Borile smo se sa snažnim vetrovima i smrznutom zemljom. Ja sam radila svakog dana. Imala sam

16 godina. Anči je takode radila. Osamnaestog decembra naredeno nam je da pokupimo ono malo svojih stvari i krenemo.

Prešle smo nekoliko kilometara i stigle do vagona za stoku, gde su nas potrpali i zaključali. Bio je to užasan put. U svakom vagonu uguralo je šezdeset ili još više žena, gladnih, žednih. Neke su krale iz ranaca drugih žena.

Sa voza smo sišle sledećeg jutra, nedaleko od železničke stanice Lihtenvort (Lichtenwörth). Pešačile smo nekoliko kilometara i stigle do jedne fabrike, potpuno ispražnjene, bez i jedne mašine. To mesto bilo je koncentracioni logor. Tu su bile tri velike hale, prozori razbijeni, podovi goli. Četvrta hala je bila manja i u njoj su bili smešteni ljudi na samrti. One koji bi umrli u toku noći, iznosili su na kolicima. Logor je činio sastavni deo velikog koncentracionog logora Mauthausen. Ljudi su se gurali tražeći kutak gde bi mogli da oslone glavu na zid. Mi smo našle jedno mesto između dva stuba, za nas pet. Sećam se šta sam prvo rekla majci – da je danas očev rodendan, 18. decembar, i da je to znak za naš ponovni susret posle rata. Bila je to lažna nada...

U Lihtenvortu nismo radile. SS-ovci su upravljali logorom a bio je i jedan Jevrejin u upravi. Nad njim je posle rata izvršena smrtna kazna. Svi kapoi, muški i ženski, bili su Jevreji. Mi smo imali sreću da je naš kapo bio drugačiji. Rekao nam je da je studirao medicinu i koristio je svoje znanje da nam pomogne.

U logoru nije bilo mnogo muškaraca, možda oko 10 odsto. Umirali su brže nego žene. Jednom su stigli prinudni radnici iz Ukrajine, ali su bili toliko iscrpljeni da su poumirali posle nekoliko dana.

Neki muškarci i žene pokušali su bekstvo kroz ogradu. Većina je pohvatana i kažnjena šibanjem. U logoru su svi trgovali. Ja sam prodala svu svoju imovinu – jedan tirkizni lančić sa medaljonom i nalivpero za dve porcije hleba. Žalila sam za perom koje mi je bilo vrlo drago.

Ujutro smo dobijale neku groznu tečnost, koja nije bila kafa; u podne, odvratnu supu spravljenju od ostataka i, uveče, hleb. Nas pet smo sve delile među sobom na jednake delove. Pokušale smo da sačuvamo nešto hleba i, radi sprečavanja krađe, spavale smo na njemu.

Uskoro sam spala na 26 kilograma težine. Majka je bila još slabija. Kad nam je ponestalo šećera, zabrinuli smo se zbog tetke, kojoj je šećer bio neophodan da bi preživela. Ali, ona se baš tada oporavila. Nije mirovala, ohrabivala je žene i govorila im o Isusovim patnjama. Ne razumem kako sam ja, onako slaba, mogla da polemishem sa njom o Isusu. Anči, koja je bila komunista, šokirala se. No, moja tetka je ostala

smirena, obilazila je umiruće, koji su болоvali, pretežno od tifusa, i davala im ono malo hleba što je dobijala.

U logoru smo se međusobno pomagale. Na primer, trebile smo jedna drugoj vaške tri puta dnevno. Ujutro smo se prale na česmi nad koritom. Nakvasile bisimo parče krpe da očistimo svoja tela koliko god je to bilo moguće. Sapun je bio prava retkost; ljudi su ubijali za parče sapuna. Sećam se da mi je stalno bilo zima. Činjenica da smo se koristili latrinom – niz rupa – doprinela je širenju bolesti, najviše tifusa.

Februara 1945. godine pozvano je petnaest dobrovoljaca za rad van logora. Ja sam se prijavila. Pešačile smo osam kilometara, po skoro prolećnom vremenu, do sela Felixsdorf, gde je trebalo raščišćavati ruševine jedne velike zgrade. Usput smo srele grupu debeljuškastih Jevrejki sa decom. Bile smo zapanjene. Ispostavilo se da su iz Segedina, Bačke i Debrecina. Shodno sporazumu sa Ajhmanom, one nisu deportovane u Aušvic, nego su radile kod austrijskih seljaka. Žene su ispraznile svoje džepove i sve nam dale.

Kad nam je rečeno koja se vrsta rada od nas očekuje, ja sam govorila o svom iskustvu iz Budimpešte i da sam upućena da to obavljam i tu. No sada je to bilo mnogo teže, pošto sam bila veoma slaba i mršava. Tri-četiri dana smo radile od jutra do mraka. Ujutro smo dobijale neku odvratnu tečnost, a u podne supu od mrkve. Kada je posao bio manjeviše završen, stigao je voz sa polumrtvim muškarcima, prinudnim radnicima iz Ukrajine. U roku od nekoliko dana stotine njih je umrlo. Leševi su odvezeni u Lihtenvort. Oni preživeli bili su u zgradi. Jeli smo hranu mrtvih muškaraca. Ostale su mi u pamćenju reči moje majke: „Mi živimo zahvaljujući mrtvima“. Krajem marta čula sam prve kačuške. Nisu nas puštali da izademo. Sve smo болоvale od tifusa, uprkos dodatne hrane od mrtvih muškaraca. Rusi su nas oslobodili 22. aprila.

Logorske kapije bile su otvorene i masa gladnih izjurila je bez ikakvog nadzora. Deo oslobođenih napao je na okolne seoske kuće, drugi, koji su još imali snage, pošli su u pravcu istoka i jugoistoka, svojim domovima. Moja majka, teta Nora i ja nismo pošle jer nam je zdravstveno stanje bilo loše, a moje najgore, pošto sam se nedelju dana pre toga razbolela od tifusa, pa smo ostale u selu. Anči i Magula su se oprostile od nas rečima „dovidenja u Beogradu“.

Posle desetak dana pokupila nas je vojska. Dovedi su nas u bolnicu, gde su se o nama starale kaluderice sa neverovatnom predanošću. Mama i teta Nora su podlegle. Tifus i glad odnele su njihove živote.

Krajem maja vratila sam se u Budimpeštu. Tamo sam našla svoju mladu sestru. Počela sam da tražim i Anči, ali bez uspeha. Došla sam u vezu sa Džointom u Beogradu, ali oni nisu ništa znali o njoj. Svi njeni tragovi su nestali. Ni Magulu nisam našla. Godinama kasnije srela sam je prilikom njene posete Izraelu. Pričala mi je da se rastala od Anči, negde na putu.

Godine 1946. bila sam na izbegličkom brodu, na putu za Palestinu. Britanci su nas zaustavili, odveli na Kipar i zatvorili u logor. Pored nas je bila grupa omladinaca iz Hašomer hacaira, koja je kasnije osnovala kibuc Šomrat, u zapadnom Galilu. Oni su govorili mađarski i češki, pa smo se družili sa njima. Kad je zahladnelo i počele su kiše, jedna devojka iz te grupe obukla je zimski kaput, moderan u to vreme, od crne vune sa malim krznenim okovratnikom. Kaput me je od prvog trenutka potpuno hipnotisao. Činio mi se poznat, iako je bilo mnogo sličnih njemu. Noću sam preturala po uspomenama ne bih li nešto otkrila, ali uzalud. Posle nekoliko dana obratila sam se toj devojci, čije ime ne pamtim, i pitala je za poreklo kaputa. Odmah mi je odgovorila da je, kao i hiljade izbeglica, pešačila putevima i puteljcima severozapadne Mađarske. Na putu se razbolela. Na njenu sreću, odneli su je u bolnicu u gradu Sombateli. Na postelji pored njene ležala je žena od oko trideset godina. Bila je poreklom iz Jugoslavije i zvala se Anči. Grupa sovjetskih vojnika silovala ju je nemilosrdno, divljački. Imala je oko 30 kilograma i, kao većina bolesnika, bila veoma slaba, ali su je fizički slom i mentalni šok ubili. Kaput je bio njen.

U ČELIJI 33, U TEREZINU

Rodena je u Baču, Vojvodina, 4. juna 1925. godine od majke Alise, rodene Herlinger, i oca Aleksandra – Šami Vajsa. U Baču je završila osnovnu školu kod opatica, započela gimnaziju a četvrti razred niže gimnazije završila u Osijeku. Otac je imao ciglanu.

Posle rata upisala je ekonomiju, ali nije diplomirala. Udala se za Mirka Brunera, pravnika koji je, kao pravni savetnik, radio u diplomatskim predstavništvima naše zemlje. Ima dvoje dece i dvoje unučadi.

Do početka rata živela sam sa svojim roditeljima u selu Bač u severoistočnom delu bivše Kraljevine Jugoslavije, koji se zvao Dunavska banovina.

Diskriminacioni zakoni protiv Jevreja počeli su da se primenjuju odmah nakon okupacije Jugoslavije od strane Mađarske, aprila 1941. Pored ostalog, mom je ocu bilo zabranjeno da nastavi poslovanje. Početkom aprila 1944. po okupaciji od strane Trećeg rajha, doneti su još strožiji rasni zakoni protiv Jevreja. Svi Jevreji Bačke deportovani su uz svesrdnu pomoć mađarskih vlasti u logore u Evropi, pretežno u Aušvic.

Uhapšena sam aprila 1944. u roditeljskoj kući. Moji roditelji i ja bili smo odvedeni u sabirni logor u Bačkoj Topoli kraj Subotice, blizu predratne granice sa Mađarskom. Tada sam imala 18 godina. Iz Bačke Topole, preko Subotice, bili smo upućeni u prenatrpanim vagonima za stoku prema koncentracionom logoru Aušvic – Birkenau. Putovanje je trajalo nekoliko dana, bez hrane, vode i klozeta.

Došli smo u Aušvic drugog maja. Odmah po dolasku bili smo podeljeni prema polu, a potom na one koji su bili sposobni za teške fizičke radove i one koji su poslani u gasne komore.

Odmah smo ošišani i tetovirani. Mojoj majci je utetoviran broj 81258, a ja sam dobila broj 81259. Sećam se da smo bili u bloku A, a zapovednica barake, Blockalteste se zvala Fani. Nakon jedne nedelje do deset dana, izvršeno je novo odabiranje i mene su, zajedno sa jednim brojem mladih devojaka, poslali u logor Glajvic (Gleiwitz).

Tvornica „Dojče gasrusverke“ (Deutsche Gasrusswerke) proizvodila je sintetičku čad za proizvodnju veštačke gume. Sve naokolo bilo je pokriveno ugljem i vazduh je bio siv. Nakon napornog radnog dana i mi smo bili pokriveni ugljenom prašinom. Jedan od direktora, možda je bio glavni direktor, zvao se doktor Šenk (Schenck). On je nadzirao prostor gde smo radili.

Naš kapo se zvala Sonja. Ja sam bila izabrana da radim u poludovršenom bunkeru. Posao je bio težak a uslovi nesnosni. Ko god je bio nesposoban da radi ili bio bolestan bio je poslat natrag u Aušvic i ubijen. Proveli smo oko devet meseci u tvornici kada su iznenada Nemci počeli da nas evakuišu u januaru 1945. godine, u Nemačku, preko Čehoslovačke.

Evakuacija je započela po velikom snegu. Bila je okrutna zima, a mi smo imali samo našu laganu odeću iz logora. Na nogama smo imali drvene klompe koje smo pokrivali papirom. Čuli smo da se kolona kreće prema gradu Breslau, odnosno Vroclavu, na poljskom. Ja sam se onesvestila pa su me prijatelji vukli kroz sneg. Ujutro Nemci su naredili da hodamo do železničke stanice, gde smo morali da se popnemo u otvorene teretne vagona.

Vozili su nas nekoliko dana bez hrane i vode. Vagoni su bili prenatrpani. Nismo imali vode a straža oko vagona odbijala je da nam da bar malo snega. Nekolicina nas, poluludih i očajnih, odlučila je da skače iz voza.

Kada je voz izašao iz stanice Kostalanec (Kosztalanetz), iskočile smo iz voza. Čuvari su pucali. Nisam bila pogođena ali sam pri padu slomila levo rame. Moja prijateljica Hadasa Dagon (tada pod imenom Ivka Kostolić) i ja uputile smo se prema obližnjem selu Litovice i tamo pokucale na vrata prve seljačke kuće. Već su bili objavljeni plakati u selu na kojima je pisalo da meštani moraju prijaviti sve begunce, što su oni i učinili.

Došla su dva žandara. Odveli su Ivku do policijske stanice na ispitivanje, a mene ostavili u kući zbog rane. Ivka i ja smo ranije odlučile

da ćemo, u slučaju da budemo uhvaćene, se predstaviti kao Srkinje kako bi povećale šanse da nas ne ubiju. Ivka je rekla da smo sestre, kćerke jugoslovenskog oficira Srbina pravoslavne vere.

Naveče nas je Gestapo smestio u zatvor, gde smo srele nekoliko devojaka iz transporta. Iz zatvora u Litovicama bile smo poslate u zatvor u Olomuc. Nakon dva dana provedenih u Olomucu, poslali su nas u zatvor u Brno. U to vreme dobila sam bolove u ramenu. Posle dugog moljakanja, zatvorski lekar poslao me je na kliniku gde su mi namestili gips. U zatvoru u Brnu ostale smo više od deset dana i onda poslate u zatvor Gestapoa u Prag (Pankrac). Nakon ispitivanja u zatvoru poslate smo u Kleine Festung Theresienstadt (Mala tvrđava u Terezinu), koja je takođe bila zatvor Gestapoa za političke zatvorenike. Posle prozivke bile smo zatvorene u ćeliju za gladovanje (Hungerzelle 33), ili „Ćeliju smrti“.

*VERA BRUNER među najmilijima: sa unukom DAVIDOM, ćerkom VANDOM,
i zetom ETOREOM COLUMBINJEM*

U ćeliji je bilo još mnogo zatočenika iz Glajvica. Među ostalima tu sam srela Ružu Presburger, studenta medicine. I ona je iskočila iz voza posle pet dana vožnje bez hrane. Bila je moj poznanik i drugarica.

Nakon nekoliko dana, Ivka i ja smo smeštene u drugu ćeliju, koja je bila pod nadzorom dve esesovke i dve zatočenice iz ženskog logora, Maruške Polak i dr Daše Tidlitatov. Daša je bila ambulanti lekar koja mi je kasnije skinula gips. Ako se dobro sećam, gips mi je skinut februara 1945. godine.

Sećam se ćelije vrlo dobro. Imala je tri pomoćna dela. U jednom delu je bio neki čovek u komi, koji je ubrzo nakon našeg dolaska umro.

U drugom delu bila je jedna mentalno poremećena starija žena, za koju sam čula da je kasnije ubijena. Ivka i ja smo bile u trećem delu, zajedno sa jednom ženom sa trogodišnjim detetom. Žena se zvala Erna Haas, a dete Tomiček-Frita, odnosno Tomi. On je bio sin njene najbliže prijateljice, glasovite slikarke koja je ubijena u getu Terezina. (Nakon rata napravljen je u Nemačkoj film o Tomijevom životu, o Terezinu i Izraelu. Delove u filmu o Terezinu priča Ivka i spominje mene.)

Provela sam više od tri strašna meseca u toj ćeliji, na betonskom podu, prekrivenom slamom. Hrana, većinom vodena supa, bila nam je gurana kroz vrata i ostavljana na podu. Bile smo stalno gladne. Imale smo samo mali prozor sa rešetkama, kroz koji smo mogle da vidimo malo parče neba. Nisam mogla da spavam zbog svraba od ujeda insekata i infekcije koja se širila pod gipsom. Svakog jutra čule smo zvuke ubijanja i provodile dane u strahu da ćemo biti sledeće na redu.

Osmoga maja čuvari su ostavili vrata otvorena – bio je kraj rata. Ja još nisam imala 20 godina. Moji roditelja već su bili mrtvi.

Kamioni Crvenoga krsta odveli su nas do geta gde nas je pregledao lekar. Dobile smo otpusna dokumenta pod našim pravim imenima. Ambulantna kola Crvenog krsta dovela su nas do Praga i, početkom juna 1945, prešli smo granicu Jugoslavije kod Subotice.

Zatočeništvo u ćeliji 33 u Maloj tvrđavi u Terezinu u Češkoj

Od Ruže Presburger, jedne od preživelih, u to vreme studenta medicine, koja sada živi u Jerusalimu, čula sam priču koja sledi. Presburger je bilo njeno devojачko prezime u Jugoslaviji, a nadimak joj je bio Baba. Kada se udala u Jugoslaviji, nakon rata, njeno je ime bilo Ruža Bek. Iselila je u Izrael 1948. godine i poznata je kao Rachel Beck. Udata je, ima kćerku i tri unuka od kojih jedan služi u izraelskoj armiji kao socijalni radnik. Sada živi u Hod Yerushalaim, 3 Guatemala Street...

Ruža Presburger (sada Rachel Beck) bila je vredan radnik u Glajvicu, pored Aušvica, između maja 1944. i januara 1945. Sredinom januara 1945, kada su Rusi bili sve bliže i bliže, zatvorenici su bili evakuisani iz logora, marširali po snegu do železničke stanice i bili utrpani u otvorene teretne vagona (po 150 ljudi u vagonu) vozova koji su se kretali kroz Čehoslovačku prema Nemačkoj. Nakon pet dana vožnje ona je iskočila iz voza i bez hrane, pijući samo vodu od snega koji se topio u njenim rukama, doteturala se do nekog sela.

Onesvestila se u jednoj seljačkoj kući prema kojoj je išla, u mraku, u istočnom delu bivše Čehoslovačke. Još uvek je nosila svoje prugasto odelo i zbog toga je bila prokazana čehoslovačkoj policiji koja ju je odvela u Prag u zatvor Pankrac. Tamo je sreća oko 60 drugih jevrejskih žena koje su takođe iskakale iz voza. Kratko vreme posle toga one su premeštene i zatvorene u Maloj tvrđavi u Terezinu, dva kilometra udaljenoj od „uzornog“ logora Terezin. Svih ovih 60 zatvorenica su bile strpane u jednu malu prostoriju, sa samo jednim prozorom skoro potpuno zatvorenim drvenim daskama. Malo svežeg vazduha dolazilo je unutra. Ova ćelija 33, ili „Ćelija smrti“ bila je verovatno ćelija koju su nacisti odredili za eksperimente nad ljudima. Žene su hranjene sa vrlo malo hrane, jednom ili dva puta u sedmici, verovatno u nastojanju nacisti da vide koliko će vremena biti potrebno da umru od gladi. Možda je to bila jedna perverzna studija o ljudskom ponašanju. Jedan od eksperimenata bilo je i držanje ljudi duži period vremena u tamnoj ćeliji. Oni su se odatle spasili tek u vreme oslobođenja. Morali su da drže oči zaštićene od sunčevog svetla veoma dugo. U jednoj drugoj ćeliji stavili su ljude na uske daske ispod kojih je bila voda. Oni bi se utopili ako bi izgubili ravnotežu.

Žene su shvatile da bi sve umrle ukoliko bi se međusobno borile kad se deli hrana. One su izabrale jednu ženu da deli hranu i niko se nije suprotstavljao kako je to ona činila. Ako je jedna žena bila bolesnija od drugih prijatelji su joj davali ekstra porciju. Kada su nacisti ubacili u njihovu ćeliju jednu češku prostitutku koja je umirala od sifilisa, a u nadi da će zaraziti ostale, zatvorenice su održale sastanak i dogovorile se da je ubiju, ali niko nije bio voljan da to učini svojim rukama. Umesto toga, i uprkos gladi, one su je ipak hranile i sa njom delile svoje mršave obroke sve dok nije umrla.

Da bi žene ispunile vreme i u nastojanju da ostanu pri zdravoj pameti, one su otvorile „školu“. Sedeći na hladnom betonskom podu, bez knjiga ili ostalih pomagala, svaka žena po redu je jednostavno podučavala ostale o onome što je znala: bilo da je to bila evropska istorija, hebrejski jezik, umetnost ili o fotografisanju... Jedna je pisala poeziju, druga je pisala recepte na toaletnom papiru. Jedino uznemirenje je nastalo kada je pesnikinja „ukrala“ malo papira koji je bio dodeljen navodnom kuvaru. One su preduzele i da pletu, rastvarajući metlu i upotrebljavajući grančice kao privremene igle za pletenje. A vunu su dobile kad su rasparale svoje sopstvene stvari i pokušale da od njih prave nove.

Ozbiljna diskusija je vodena oko toga da li novoispleteni rukavi treba da budu glatki ili da imaju neku švedsku mustru kao prednjica.

Sve su to bili pokušaji da zatočenice ostanu pri zdravoj pameti i da podržavaju jedna drugu pod tim neljudskim uslovima. Jedna žena iz Poljske uspjela je da zadrži svoju trinaestogodišnju kćerku, pošto je podmitila nekog Nemca šakom nakita. Njih su često posećivala dva u crno uniformisana Nemca koji su bili iznenađeni i nezadovoljni što su one još žive. One su preživjele samo zbog toga što su dve zatvorenice uspjele da ubede nadležne da su one hrišćanke, Jugoslovenke, i sestre koje su došle da posete svoga oca ratnog zarobljenika. One su se navodno zvale Ivanka i Vera Jovanović a bile su smeštene u jednoj obližnjoj ćeliji. Vera, sedamnaestogodišnja devojka, nikad nije napuštala svoju ćeliju. Ona je slomila rame kada je iskakala iz voza. Vodila je računa o petogodišnjem Tomiju, siročetu dovedenom iz Terezina. Dvaput nedeljno Ivanka, po cenu svog sopstvenog života, dobijala je korpu sa petnaest velikih vekni hleba od jednog čehoslovačkog čuvara koji je na misteriozan način dobijao hleb iz muškog dela logora. Verovatno su takode bili dostavljani i lekovi (nejasno sećanje). Čuvar je prikriivao sve za Ivanku i podučavao ju je kako da provuče hleb kroz malu ventilacionu rupu u WC ćelije 33, a koja gleda prema unutrašnjem dvorištu.

Kada se kapitulacija približavala i rakete ruskih kaćuša se jasno čule, nemačke vlasti su počele da izvlače zatvorenike, ćeliju po ćeliju, i ubijale ih kako ne bi ostavili žive svedoke. Kada su žene iz ćelije 33 čule za to odlučile su da ostanu unutra nadajući se da će biti zaboravljene kao što su bile u poslednjim nedeljama. Jednog dana, početkom maja 1945, čehoslovački nadzornik ih je pozvao da napuste prostor rekavši im da je češki Crveni krst tu i da zatvorenici treba da se postroje pred vratima jer su slobodni (nekoliko stotina metara od ćelije 33). Žene, već veoma slabe zbog neishranjenosti, počele su da idu prema vratima. Mnoge od njih još su bile u prugastim odelima iz Aušvica. Sloboda je bila udaljena samo nekoliko metara. U tom času zapazio ih je nemački komandir zatvora, Jekel koji je besno skočio prema njima zamahujući jednim teškim drvenim kocem. On ih je terao natrag prema ćeliji 33 u nameri da ih ubije. Jevrejima iz logora nije bilo dozvoljeno da prežive rat. Okrutni obrt sudbine trebalo je da se desi na pragu oslobođenja. Međutim, čehoslovački čuvar uspeo je da alarmira članove čehoslovačkog Crvenog krsta koji su bili blizu... Oni su brzo stigli do ćelije 33 i seli na pod među žene sprečavajući Nemce da ih ubiju kada su saveznici već tako blizu.

SVAKO SVOJU SUDBINU NOSI SA SOBOM

Rodena je novembra 1922. godine u Budimpešti, od oca Ota, trgovca, i majke Olge, rođene Lichtenstein. U njenom ranom detinjstvu porodica se preselila u Zagreb u kojem je Edita živela do izbijanja Drugog svetskog rata.

Sve do 1944. godine živela je u Bakarcu i aktivno učestvovala u pomaganju oslobodilačkog pokreta i spasavanju Jevreja upućivanjem u Italiju ili njihovim zbrinjavanjem u dalmatinskim primorskim gradovima, koji su bili pod italijanskom okupacionom vlašću. Februara 1944.

Nemci su je uhapsili na ostrvu Rabu, nakon čega biva deportovana u Aušvic II-Birkenau, zloglasni logor smrti, čije je strahote uspela da preživi.

U ratu su joj stradali otac, mlada sestra i mnogi članovi uže porodice, naročito sa očeve strane.

Po oslobodenju zemlje, radila je u Uredu za informacije Predsedništva Vlade Hrvatske, Radio Zagrebu i drugim zagrebačkim ustanovama i preduzećima. Iz zdravstvenih razloga dobar deo života provela je u primorskim gradovima. Kada je započeo rat u Bosni, ponudeno joj je da bude predsednik Jevrejske opštine u Banjaluci, što je uspešno obavljala sve do svoje smrti, 9. aprila 1995. godine.

Ovo svoje svedočenje zabeležila je na traženje gospodina Sadea, predstavnika Sohnutu.

Moj otac nije imao punih 21 godinu kada sam se ja rodila. Na šest mjeseci prije rastave majka je rodila i blizance. Sud je mene dodjelio ocu, imala sam tada nepune dvije i po godine. U to vrijeme se cijela familija s očeve strane selila u Zagreb, izuzev jedne očeve sestre. Tata me je ostavio kod nje. Ona me je i vaspitavala do moje devete godine. Tada se moj otac u Zagrebu oženio i tako sam tamo i ja došla. Naravno, ne znajući jezik, izgubila sam godinu dana školovanja i slijedeće godine ponovno krenula u treći razred osnovne škole. Pohađala sam jevrejsku školu, u Palmotićevoj ulici. Nisam odgajana u strogom vjerskom duhu, ali sam rasla u tipičnoj jevrejskoj porodici koja je obilježavala svoje vjerske praznike, odlazila sam sa svojom bakom i ženskim dijelom familije redovno u sinagogu, polazila sam vjeronauk do četvrtog razreda gimnazije. Redovno sam odlazila u gimnastičko društvo „Makabi“, na sve priredbe u Židovskoj općini, itd. To je bilo vrijeme kada je nacizam uveliko podigao glavu, kada je već mnogo njemačkih Jevreja bilo u Zagrebu. Kao i mnoge jevrejske porodice, sve do 1941. godine kod nas se redovno hranila jedna porodica pristigla upravo iz Berlina. Tada su cionisti iz Zagreba okupljali srednjoškolsku omladinu. U razredu, u gimnaziji, od četrdeset učenika bilo je deset Jevrejki. Slušale smo predavanja, organizovalo se učenje raznih zanata, sve u nekoj pripremi za odlazak u Palestinu. Ja sam se upisala na kurs za frizerke jer sam uvijek voljela svojim drugaricama uređivati kosu.

Po završetku male mature, moj tata je odlučio da nastavim školovanje na trgovačkoj akademiji, govoreći da, ako završim gimnaziju, nemam nikakvu struku, a tko zna, može izbiti rat, a on neće da ima na savjesti da mi nije dao hljeb u ruke. Nije koristilo moje opiranje. Dolazak u novu sredinu, nove drugarice (tamo sam bila jedina Jevrejka u razredu), olabavili su moja ranija druženja. U novoj sredini upala sam u jedno ljevičarsko, komunistički opredjeljeno društvo. U krugu novih prijatelja veoma su se intenzivno provodile aktivnosti prijemčive za mlade ljude koji su od ranije razmišljali u naprednom duhu, bar za to vrijeme naprednom. Ja sam i dalje odlazila u „Makabi“, živjela i radila kao i prije.

Došao je april 1941. godine. Moj otac i njegov mlađi brat i nekoliko stričeva, još potkraj maja pokupljeni su i odvedeni na tadašnji Zagrebački velesajam. Bili su tamo skoro tri sedmice. Ja sam tati svakog dana nosila ručak i stalno mi je govorio da moramo nešto preduzeti da ja što hitnije odem iz Zagreba. Nije to bilo jednostavno utoliko prije što smo u familiji, ta ženska strana, ostale same. Tu je još bilo dvoje male djece: kćerkica tatinog mlađeg brata, koja se rodila u decembru 1939. i moja

mala sekica, Vlatka, koja se rodila u oktobru 1940. godine. Našu kuću ustaše su zapečatili i svi smo se preselili u stan moje bake. Zahvaljujući ocu moje prijateljice, uspjela sam dobiti legalnu propusnicu za Sušak, bez i jednog dinara. Sjećam se, bila je subota i odnijela sam tati ručak i rekla da slijedećeg jutra putujem. Suze su mu se pojavile u očima, od sreće. To je bio i naš posljednji susret. Rekao mi je da izgleda da će i oni ubrzo krenuti transportom, ali ne zna u kom pravcu. Meni je moj otac bio sve na svijetu – i otac i najbolji prijatelj. Uspjela sam skupiti snage i volju da preživim sve što sam preživjela, samo u nadi da ćemo se opet naći kada se rat završi.

Sudbina, kao niz puta poslije u mom životu, umješala je svoje prste i poigrala se sa mnom. Tog nedelnog jutra kada sam krenula prema Sušaku, na drugoj tračnici je već bila formirana teretna kompozicija u kojoj se nalazio moj otac. Krenuli smo istovremeno: on u smrt a ja u pokušaj da preživim. U Sušaku sam ostala dva mjeseca dok nije izdata naredba da Jevreji moraju napustiti to mjesto. Moj stric (tatin najstariji brat koji je uspio pobjeći iz Zagreba prije nego su moji uhapšeni, nalazio se u Rijeci. Ali tada, kada smo morali napustiti Sušak, ni jednom riječju nije kazao da idem s njim u Italiju u emigraciju. I ja, osjećajući se od njega napuštenom, onako neiskusna, otišla sam sa još nekolicinom Jevreja koji su ranije živjeli u Zagrebu, u Bakarac. To je tada bilo pogranično mjesto između Italije i Paveličeve NDH, sa posebnim statusom i dominirajućom italijanskom vlašću. Međutim, budući da sam već bila uključena u ilegalni pokret, nisam se prijavila pod svojim imenom, a moji prijatelji me nisu odali. Otud sam djelovala na relaciji Hreljin–Bakarac. Moji u Zagrebu su mi, preko jednog mog mladog prijatelja, također skojevca koji je povremeno dolazio u Bakarac (nije bio Jevrej) slali novac za izdržavanje. Međutim, kada su koncem 1942. godine svi Jevreji iz Hrvatskog primorja pokupljeni i odvedeni u logor Kraljevicu, i ja sam dospjela tamo. Otuda smo prebačeni u logor na Rabu. I tu sam cijelo vrijeme bila uključena u ilegalnu organizaciju. Padom Italije, kada je logor raspušten, ja sam ostala na Rabu i radila u Kotarskom komitetu Agitpropa. Koliko sam mogla, pomagala sam prebacivanje Jevreja koji su željeli ići u Italiju. Sve se to naravno moralo dobro plaćati. No pritisak je bio tako velik da nekada nije bilo dovoljno imati novca, već i veze da te ukrcaju u trabakulu. Na Rabu je bio jedan dio moje familije (brat mog djeda, njegova žena i snaha s malom kćerkicom koja je tada imala šest godina). Nikako nisu polazili a ja sam ih molila, najviše radi

njihove snahe i male Ive. Tetka je tvrdila da nemaju novca za to. Znala sam da nije istina, ali nisam ništa mogla. Ne znam u što su vjerovali.

U februaru 1944. godine Nijemci su se iskricali na otoku Pagu. Znali smo da će ubrzo doći na Rab. Bilo je prekasno za sve nas koji smo ostali. Na nesreću, tih je dana bila velika bura. Nismo se mogli prebaciti u Jablanac (na kopno), pa se grupa nas koji smo radili u Komitetu, sakrila u obližnje selo, čekajući da se more smiri i da odemo. Međutim, netko nas je izdao i druge noći su nas Nijemci, koji su se tog jutra iskricali na Rab, uhapsili. Izvedeni smo na ispitivanje. Zajedno sa Nijemcima bio je jedan Rabljanin, koji je mene poznao i upro prstom na mene i rekao da sam Židovka. Bio je to jedan prikriveni ustaša, ali mi to ranije nismo znali. Izdvojena sam iz grupe drugarica i drugova, prebačena u grupu Jevreja koji su još ostali na Rabu. Odatle su nas preko Rijeke odveli u zloglasni gestapovski zatvor u Trst, zvan „Risiera“. To je bilo jedno ogromno skladište riže. Smješteni smo u tavanski prostor. Mene su svakog dana vodili na ispitivanje.

Jednog dana, moja tetka, prije nego ću opet biti prozvana na ispitivanje, skinula je svoj mider, izvadila šaku dijamanata i molila da ih bacim u zahod. Mislila sam da ću je tog časa ubiti. Mogla je spasiti sve njih, a posebno snahu i unuča. Ali, nije! Potrajalo je oko deset dana, možda i nešto više, dok su skupili dovoljan broj – uglavnom žena i djece – da bi oformili transport. Bilo nas je između 250 i 300. Krenuli smo teretnim vagonima. Put je trajao šest dana i pet noći. Niti u jednom času za to vrijeme nismo iz vagona izašli. Toliko smo bili stisnuti da smo mogli ili stajati ili čučnuti. Svu smo nuždu obavljali ispod sebe. Svakog dana je kompozicija jednom stala, otvorili su vrata i neke žene sa trakom Crvenog krsta dodavale su činije sa hranom, bez kašika pa što je tko mogao uhvatiti rukom. I posude s vodom su davali bez čaša.

Kada smo stigli na željezničku stanicu Aušvic-grad, samo u našem vagonu je bilo petoro mrtvih i nekoliko njih koji su već bili ludi. Naravno, pojma nismo imali gdje smo i šta je Aušvic. U to vrijeme još nije bila izgrađena željeznička pruga između ženskog i muškog logora u Birkenauu, na čijem su kraju bili krematoriji. Kamionima su nas prebacili.

Izašli smo iz kamiona, vidjeli pred sobom prekrasno njegovane travnjake, ušli u lijepo uređeno predvorje, veoma veliko, tamo stolovi, stolice. Dočekali su nas ljudi u prugastim uniformama, uredni, čisti, sa smješkom na licu. Kasnije smo saznali da su to bili pripadnici „Zonderkomande“ (Sonderkommando) – ili kako su ih zvali „komanda živih mrtvacā“ koja je vršila specijalne zadatke: uništenje muškaraca, žena,

dece ispod 14 godina, starih i bolesnih. Sa izuzetkom grupe sovjetskih ratnih zarobljenika i Ciganskog logora – njih oko 4500 – svi su bili Jevreji. Bila je to grupa odabranih 860 muškaraca, logoraša Jevreja. Svaka četiri mjeseca dovodeni su novi, a prethodni bili likvidirani od strane novih. Na taj način je čuvana tajna o zločinu. Donijeli su nam čaj, djeci čak i bombone. Nije bilo nikoga od Nijemaca. Moja drugarica i ja (sada je u Izraelu), od dosade počele smo šetati i na kraju predvorja vidjele nekoliko teških vrata na kojima su bila mala okna za gledanje. Još se sjećam kako sam se podigla na prste da vidim kroz okno. Prišao je jedan od tih ljudi i rekao da se udaljim. U to su dvije žene Italijanke, koje su bile sa troje djece, počele da galame, da one ne spadaju među nas, da one nisu Jevrejke već su to samo njihovi muževi. Kako one nisu prestajale, neko među ovima koji su nas dočekali, izašao je i pozvao SS-ovce. Odjednom uđe jedna grupa njih, predvođeni dr Mengeleom. On nam se i predstavio. Rekao je da se postrojimo. Pošto govorim njemački, čujem kako on govori jednom do njega „pa ima među njima i mladih“. Ja sam stajala kraj snahe moje tetke, a ona je ispred sebe postavila svoju kćerkicu. Prođe kraj nas jedan od tih urednih logoraša i mrmljajući kaže Eniki (ime snahe moje tetke) da odvoji od sebe dijete i preda ga staroj gospođi do nje (to je bila moja tetka). Enika samo odmahnu glavom. Ja sam bila zbunjena, pa je nisam ništa nagovala. Mengele i još dvojica su počeli prolaziti kraj nas, prstom su pokazivali koja da izide iz reda. Tako su izdvojili dvadesetak nas. Rekao nam je da odmah idemo u radni logor, a ostali i djeca će proći dvije nedjelje karantina i onda nam se pridružiti. Što se dalje dogodilo sa njima, poznato je.

Nas su ponovo ubacili u kamion i odveli u Birkenau, u baraku gdje su obavljene sve radnje pri ulasku: uzimanje generalija, tetoviranje, šišanje, kupanje, primanje smrdljivog haljetka, bez donjeg veša. Postale smo brojke. Moj je bio 76481. Da me u snu probudite, odmah ću vam ga reći. Oko nas su to obavljale Slovakinje, Jevrejke koje su došle, njih 2000, prvim transportom, kada je Birkenau tek formiran. Ostalo ih je u životu možda desetak, ali one više nisu bili ljudi nego zvjeri, u službi SS-ovaca. Jedna od njih, koju sam upitala da mi kaže gdje smo zapravo, ironično se nasmiješila, ošamarila me i čizmom gurnula u trbuh tako da sam pala. Plačući sam se podigla i pitala zašto je to uradila. Ne mogu da zaboravim riječi koje mi je doslovno izgovorila: „Tu si gdje svi crkavaju, a udarila sam te za kaznu što si do sada bila na slobodi“.

U logoru su mi ubrzo prišle dvije mlade djevojke, jedna Ruskinja (koja je do kraja ostala moja veza) i jedna Poljakinja. Naime, teško je saznati kako, ali se tamo uvijek za svakog ubrzo saznavao tko je, odakle i sve što je najvažnije o čovjeku znati. Rekle su mi da će mi Marjuša (tako se zvala Ruskinja) biti veza, i kada treba nešto uraditi, ona će me već naći. U prvo vrijeme sam radila u tzv. vanjskim komandama, ali i u unutrašnjim (vađenje izmetina iz velikih septičkih jama pri čemu smo bile do pasa u izmetinama), van logora radile smo teške fizičke naravno beskorisne poslove, tovarenje kamenja i slično, pa opet istovarivale sa kolica i tako unedogled. U to vrijeme skoro svake sedmice, prilikom jutarnjeg apela bila je selekcija. Dosta je bilo da imaš negdje na tijelu neku bubuljicu ili ranicu (morale smo biti gole), pa da te odmah izdvoje.

Možda smo bile u logoru jedno mjesec dana, kada ujutro, kako smo se spremale za apel, moja prijateljica me pogleda i uzviknu. Pitala sam šta je, a ona mi kaže: pa ti si sjeda! Malo nam je već kosa izrasla i izgleda da sam preko noći osjedila.

Došlo je tako ljeto, dan kada je izvršen pokušaj atentata na Hitlera. Naravno, mi to nismo znale. Te večeri kada smo se vraćale s posla u logor, umesto u barake, nekoliko stotina nas (sva komanda je bila podjeljena na po stotinjak nas) odvedene smo do ulaznih vrata u krematorij. Postrojili su nas i rekli da smo tu kao odmazda radi pokušaja atentata na Hitlera. Nismo reagovala, bile smo potpuno ravnodušne, jer smo već i tako bile svjesne da nas samo slučajnost može izbaviti od smrti. No, nitko nije otvarao vrata krematorija, samo smo stajale a u mislima smo već i tako umrle. Negdje u gluho doba noći, iz reda u red se prenosila poruka da kada počinjemo ulaziti, neka prethodno svaka uzme kamen u ruke, a sve je bilo puno kamenja, pa da bacimo to kamenje na SS-ovce. Tek tako, da vide da nismo stoka. Međutim, već se počelo razdanjivati, i odjednom je pala komanda – nalijevo krug! Nitko se od nas nije pomaknuo. Jednostavno smo bile skamenjene. No, onda su pustili pse na nas i mi smo počele da se vraćamo u barake.

Jednog dana je došla Marjuška i rekla da ću za koji dan dobiti premještaj u komandu „Kanada“ (baraka u koju je dopremana sva odjeća i obuća onih koji si išli u gasne komore) i da je moj zadatak da, kada pregledavamo robu, sve lijekove koje nađem i mogu prenijeti u rubu svoje logoraške haljine spremim i ona će svako veče doći kod mene da to uzme. Bio je to veoma opasan posao, jer su SS-ovci stalno šetali među nama, a ja sam morala do uveče skrivati ono što sam našla i smjestila u

rub haljine. Kada smo se vraćali uveče u logor, SS-ovci su skoro uvijek pravili štihprobe i pregledavali. Jedno veče, kada smo došle na kapiju, naredeno nam je da počnemo poskakivati. Toga sam dana imala u rubu haljine dosta ampula injekcija. To je zvrčalo i SS-ovac koji je kraj mene prolazio čuo je. Počeo me je tući a zatim odveo u sobu SS-ovke Drekler (Drechsler). Ona je tada bila glavni SS-nadzornik ženskog logora. Nakon batinanja i ispitivanja kome sam to trebala predati (naravno da sam rekla da sam to uzela tek tako), rekla je da sam osuđena na dva mjeseca u „štrafkomandi“ (kaznena komanda). Bila sam izdvojena u posebnu baraku sa još dosta njih, spavale smo u samicama, a preko dana su nas odvodili na Vislu, gdje smo na neke čamce utovarivale lopatama mulj iz rijeke. Vraćena sam poslije u svoju staru baraku. Dobila sam, naravno, strašnu upalu jajnika, strašne sam bolove imala. Jedna Čehoslovakinja, ljekarka, koja je inače radila u „reviru“ (tobožnja bolnička baraka), dolazila mi je svako veče davati injekcije. Poslali su je meni, što znači da je sigurno i ona radila u našoj ilegalnoj organizaciji, iako o tome nikada ni ona ni ja nismo govorile.

U to vrijeme su stizali transporti Jevreja iz Mađarske, pa su zbog ogromnog broja kompozicija izgradili posebnu željezničku prugu da skrate cijeli proces do likvidacije. U prvo vrijeme kada su dolazili nije se uopšte vršila selekcija, nego su transporti direktno odvođeni u krematorije. Ne znam tačno, ali je to trajalo više od dva mjeseca. Krematoriji su danonoćno bili u pogonu, plamen je suklijao iz dimnjaka, a zrak je bio tako zasićen mirisom izgorjelog mesa da smo jedva mogli disati. Izgleda da nisu ubacivali ni dovoljno ciklona, pa su tjelesa, kada su bacana u peći, oživjela i ponekad su se noću, kada je bila tišina, čuli urlaci. Moja je baraka bila pri kraju logora, relativno blizu krematorija.

U to se vrijeme zbililo nešto strašno, što sam poslije godinama sanjala. Naime, ujutro, nakon apela, iz dvije barake su nas postrojili pred jednu ogromnu rupu, ne baš duboku. Odjednom, dođu dva kamiona puna djece, sasvim male, možda najviše do šest godina. Neka od njih imala su svoje lutkice u rukama. SS-ovke grle djecu i lijepo ih odvedu u tu jamu. Dode drugi kamion pun bačvi benzina. Brzo istovare, skinu poklopce, munjevito preliju preko djece i zapale! Taj prizor, taj vrisak zaista se nikada ne može zaboraviti a što smo sve mi, morajući to gledati, preživljavale, ne moram reći. Onda bi dovezli vapno, bacili na gomilu djece, i naredili da krenemo na posao. Te večeri tri moje drugarice bacile su se na električnu žicu. Nisu imale snage da dalje žive sa tim prizorom.

U tim danima, jednog jutra, valjda vodena nekim osjećajem šestog čula, kažem mojoj drugarici da pokušamo da se poslije apela sakrijemo i ne odemo van raditi, da vidimo dolazak transporta. Ja sam znala da se moja maćeha sa mojom malom sekam uspjela izvući koncem 1942. godine u Mađarsku i da je otišla svojoj familiji u Dombovar. Negdje u podsvjesti, kada su počeli dolaziti transporti iz Mađarske, imala sam na umu da će i njih pokupiti, iako je uvijek živjela u nadi da će uspjeti da se nekako sakriju. I tako smo mi uspjele ostati. Šetale smo do žičane ograde. Dode transport, otvaraju se vrata vagona i ja ugledam kako silazi moja maćeha sa sekicom koja je tada imala nepune četiri godine. U prvi mah sam se okamenila, a onda mahinalno počela da trčim prema žici. Htjela sam uzviknuti. Moja drugarica je vidjela da se nešto sa mnom događa, potrčala je za mnom i stavila mi ruku na usta. Izgrdila me je, još uvijek držeći ruku na mojim ustima. Rekla sam joj što se dogodilo. Smirivala me je i rekla da sam mogla biti odmah ubijena da me je SS-ovac primjetio, a ništa od toga one ne bi imale, jer me maćeha u stanju u kakvom sam bila nikako ne bi prepoznala, a pomoći joj nisam mogla. Shvatila sam da ima pravo. Jedino što smo uradile bilo je da smo se muvale u blizini. Ljudi su dosta brzo ulazili u krematorije. Išle smo do kraja logora gdje sam sačekala da sa mojom sestrom i ona uđe.

Tog sam ljeta preboljela i trbušni tifus. I tu sam imala, ako tako mogu reći, sreće. U sobi u kojoj sam tada bila, čuvala su nas dvojica SS-ovaca koji su bili folksdojčeri, rodom iz Vojvodine. Bilo je nas nekoliko Jugoslovenki. Bili su prema nama veoma ljubazni, pričali su na našem jeziku, ponekad su nam davali komad kruha. Kada sam se razboljela i dobila visoku temperaturu, ona ljekarka Čehoslovakinja je rekla da ne smije da me prebaci u revir, jer otuda svakog dana odvođe razboljele od tifusa u krematorij radi sprečavanja mogućnosti širenja zaraze. Davala mi je svakog dana neke lijekove i injekcije. Moje su me drugarice držale između sebe da ne padnem. Tako sam prolazila apele i kada smo kretale na rad, čvrsto bi se stisle do mene da me drže a ja sam mahinalno koračala. Ova dvojica folksdojčera su mi omogućili da, čim dođemo na mjesto gdje smo radile, ja legnem (dali su mi svoju ćebad) i tako do povratka u logor.

Negdje ujesen, dode moja Marjuška i kaže da ću dobiti premještaj u „Schreibstube“ (pisarnica), koja se nalazila u onom malom logoru u Aušvicu (Aušvic I). Mi smo taj logor zvali „Musterlager“, jer je Međunarodni crveni krst samo za njega znao. Komisije koje su dolazile, tamo

su odvođene jer to su bile čvrste zgrade, sobe sa krevetima na sprat, sve uredno, da ne kažem lijepo!

To je već bilo vrijeme kada se logor počeo polako prazniti. Odvođene su grupe u unutrašnjost Njemačke, u prvom redu politički zatvo- renici za koje smo dobili informacije da ih odvođe negdje u Njemačku na likvidaciju. Rečeno mi je da ću svakog dana dobiti spisak brojeva koje, kada prepisujem liste s brojevima koji treba da odu slijedećeg dana, treba te brojeve da izbacim sa lista i upišem druge koje su mi pre- davali. Tko su bili ti drugi, nikada nisam saznala, a nisam smjela ni da pitam. Isto kao u „Kanadi“, nije to bio bezopasan posao, jer sam cedu- lju morala sakrivati i neprekidno kontrolirati brojeve sa nje dok je SS- ovac šetao kroz sobu. Dan prije nego što ću biti prekomandovana na taj posao, dobila sam urednu lijepu haljinu, donji veš, cipele i čarape. To sam radila oko mjesec dana.

Negdje, mislim da je to bio novembar, formirala se nova komanda koja je radila na razgrađivanju krematorija. Skidala se cigla po cigla a posebna grupa je svaku ciglu obilježavala nekim znakom i brojem uz asistenciju SS-ovaca. U to vrijeme selekcija više nije bilo, a i brojno stanje logora je bilo sve manje. Takozvani. logor A, koji je bio novopo- dignut van ženskog logora, nešto udaljen od nas a u kojem su bili smje- šteni Jevreji iz Mađarske jer su naknadno odlučili da ipak izdvoje nešto mladih, već je bio sasvim ispražnjen. To smo radile sve do početka ja- nuara 1945. godine. Čule smo da će se ti krematoriji ponovno postaviti u Gross Rosenu (Čehoslovačka). Negdje, oko početka druge polovine januara, počela je žestoka ofanziva crvenoarmejska. Noću smo ponekad čule grmljavinu topova. Znale smo da se sve bliži kraju, a dobivale smo i informacije od poljskih partizana sa kojima je ilegalna organizacija bila u vezi. Bile smo u toku svih zbivanja na frontovima.

Jednog dana je napravljen opšti zbor svih nas koje smo još bile u Birkenauu. Rekli su nam da počinje definitivna likvidacija logora koja mora biti izvršena u roku od dva dana, da ne pokušavamo pobjeći jer nam neće uspjeti, da je logor miniran i da ne pokušavamo da se sakrije- mo. To ispražnjavanje je vršeno planski i disciplinovano, kako to već Nijemci umiju. Svaka grupa, sat-dva prije nego što će napustiti logor, dobila bi pristup magacinima koji su bili puni odjeće i hljeba, šećera, margarina. Ja sam krenula sa poljskom grupom oko ponoći. I to je bila perfidnost koju smo shvatile tek ujutro, kada se razdanilo. Naime, obu- kle smo sve po nekoliko pari veša, po 2–3 haljine, obule čizme, uzele u vrećice koliko smo mogle hljeba, šećera, margarina. Tako su zapravo

Nijemci preko nas uglavnom ispraznili skladišta. U logoru su ostale samo one koje nisu više mogle na noge da stanu.

Tada nismo znale da će one za koji dan biti već spašene, a nas je čekala golgota koja je trajala skoro tri mjeseca a koju polovina nije preživjela. Pješačile smo cijele noći po ogromnom snijegu i hladnoći. Kada je svanulo, ugledale smo s obje strane ceste lješeve, razbacane hljebove i hranu. Naime, Nijemci su svaku koja je zaostala, smjesta strijeljali. Bila je posebna grupa SS-ovaca na kraju svake kolone koja je to obavljala. Žene iznemogle, hodajući, skidale su dio po dio odjeće, bacale hranu, jer nisu imale snage da je nose. Tako nas je ostajalo sve manje. Na tom putu, povremeno su nas ukrcavali u otvorene vagone, danima smo u njima bile a da smo jedva koji kilometar prelazile; onda su nas iskrcavali, pa opet pješice. Na tom putu kalvarije, boravile smo jednom prilikom desetak dana u logoru Malhof, gdje smo se malo oporavile. To je u stvari bila neka fabrika municije, ali mi tih dana nismo radile, boravile smo u čvrstoj zgradi (odvojene od logorašica koje su tamo stalno bile), a dobijale smo relativno pristojnu hranu.

Onda smo opet krenule dalje i tako došle do Ravensbrika (Ravensbrück). Skapavale smo od žeđi. Kada smo stigle pred kapiju logora, Nijemci su rekli da ćemo dobiti vode. Odmah iza kapije bilo je poredano nekoliko velikih bačava vode, ali su bačve bile visine čovjeka. Kada smo potrčale prema bačvama, gazile smo jedna drugu samo da dodemo do vode. Neke su popadale u bačvu pokušavajući da se na njih popnu – a nitko od nas nije okusio vode. Iza nas su ostala, kao na bojištu nakon bitke, mrtva i unakažena tijela. U tom smo logoru bile oko tri sedmice. Onda smo opet krenule na put. Već smo se nalazile duboko u Njemačkoj, u sendviču između ruskog i američkog fronta. Grmljavina oružja na sve strane, kolone izbjeglica prolaze, njemačka pažnja je popustila. I oni su bili uspaničeni. Avioni su nadlijetali i, kako nisu razabirali da li smo izbjeglice ili logoraši, spuštali su se nisko i mitraljirali. Mnogo nas je na taj način stradalo. Prošle smo Drezden (Dresden), sav u ruševinama. Izlazeći, jedna grupa nas odlučila je da pokušamo pobjeći. Hranu više nismo dobijale, jele smo proljetnu travu. I inače, bile smo na izmaku snaga, jedva smo i noge mogle dizati. Znači, ako i pokušamo i ne uspijemo, ništa ne reskiramo, jer dalje nije išlo. Dogovorile smo se da, kada dodemo na prvo raskršće i ako nema na kraju kolone SS-ovaca, jednostavno ćemo skrenuti s ravnog pravca (uglavnom više nije bilo SS-ovaca na kraju kolone, jer su brinuli o sebi). Tako je i bilo. Došle smo na jedno raskršće. Nas trinaest krenule smo desno, poredane u

četveroredove. Znale smo da se tako kreću oni koji su odlazili u sela na rad. Nismo mnogo ni prešle, kada smo videle kako nam ide u susret jedan Nijemac na motorbiciklu. Premrle smo od straha. No, on se zaustavi i upita nas kuda idemo. Na vidiku je bilo jedno selo. Rekle smo da idemo tamo na rad. Nije ni upitao kako to da nema nikoga da nas prati. Zagledao se u nas, uzeo svoju torbu, izvadio snježno bijeli veliki komad hljeba, dao jednoj od nas, zaželio nam sreću i krenuo. Vjerovatno je sve shvatio. To nije bio SS-ovac već vojnik iz Vermahta.

*U poseti logoru
Aušvic
sedamdesetih
godina 20. veka*

Došle smo blizu sela. Na suprotnoj strani ceste bio je šumarak i mi smo se tamo sklonile. Tamo smo dočekale i dolazak crvenoarmejaca. Noću smo se prikradale selu s druge strane ceste i vadile krompir. Ne znam kako je jedna od nas imala kod sebe neki nožić kojim smo gulile krompir. Naravno, sve smo dobile groznicu od sirovog krompira, ali preživjele smo. Među nas trinaest, ja sam bila jedina Jugoslovenka. Bile su to Poljakinje, Ruskinje, Francuskinje i jedna Belgijanka. Bio je 10. april kada su u to selo, zove se Kirche, ušli Rusi. Otišle smo u selo i prvom vojniku rekle da nas odvede do komandanta. Bio je to jedan mladi oficir. Ispričale smo mu sve. Počeo je da nas grli. Došli su drugi vojnici, svi smo plakali, ali bili smo sretni. Nas trinaest su prevezli kamionom u jednu obližnju vilu nekog bivšeg avijatičarskog pukovnika. Tamo su došli ljekari. Svakog su nas dana pregledali. Dobile smo posebnog kuhara, morale smo veoma oprezno da se hranimo. Straža je danonoćno bila pred tom kućom da nas niko ne bi uznemiravao. Jednog dana sam, možda je to bilo nakon desetak dana, izašla prije podne pred

kuću i ugledala grupu ljudi u starim jugoslovenskim uniformama i u engleskim kaki uniformama, sa kolima u koja je bio upregnut konj. Nekoliko njih bili su na biciklima, a na kolima jugoslovenska zastava. Izašla sam pred njih, rekla tko sam i pitala da li kreću kući. Potvrdili su, a ja sam ih zamolila da me prime jer jako žurim, sigurno me otac već čeka u Zagrebu. Prvo su se dvoumili, ali kada su vidjeli koliko mi je do toga stalo, dogovorili su se da će mi dati jednu kaki uniformu i traku sa crvenim krstom, pa će ispasti da sam medicinska sestra. Rusi su im dozvolili da samostalno krenu kući, ne čekajući organizovani transport.

Stigla sam koncem maja u Suboticu, u prihvatilište. Nakon tri dana dobila sam papir da sam „čista“. Krenula sam za Zagreb. Kako su vozovi bili pretrpani, uglavnom sam došla do kuće na krovu vagona, a putovala sam tri dana. Otišla sam ravno mojoj prijateljici iz djetinjstva (čiji mi je otac nabavio 1941. godine propusnicu za odlazak na Sušak). Kada sam zazvonila i njena mi majka otvorila vrata, bijelo je gledala na mene – nije me prepoznala, a ja sam zaplakala. Uto izade i moja prijateljica, gleda u mene i, tek kada sam progovorila, shvatila je da sam to ja. Te trenutke povratka nikada ne mogu zaboraviti. Rekla mi je da je mislila da sam poginula, jer su se takove vijesti prenosile. Još prije mog dolaska povezala se sa jednim mojim rođakom, koji joj je rekao da su svi moji ubijeni u Jasenovcu. On je bio mason i njega je masonska organizacija, još koncem 1941. godine, izvukla iz Jasenovca. Skrivao se u Zagrebu do kraja rata. Otišla sam kod njega. Potvrdio je ono što sam već znala. Pitala sam se da li se isplatilo to sve preživjeti kada onog zbog koga sam htjela da ostanem živa, više nema. Ipak, bila sam sretna što sam živa.

I SAD PITAM I BOGA I SEBE – ZAŠTO?!

Rodena je 26. novembra 1926. u Bitolju, od oca Mošea Ben Šabtaj Šamija, i majke Sare, rodene Levi, od oca Abrahama i majke Estere.

Gitini roditelji i troje braće stradali su u Holokaustu. Sa mužem Šmuelom-Simmom ima troje dece i desetoro unučadi. Živi u Izraelu u Kfar Sirkinu.

Velika je nesreća zadesila Jevreje u Bitolju 11. marta 1943. godine – smrtna presuda za Jevreje Makedonije! Mnogi nisu slutili opasnost i nisu hteli da veruju u satansku propagandu, ali su se uskoro uverili u nesreću koja je pretila.

Bitolj je u to vreme bio mali i prijatan grad. Cela moja porodica rođena je u tom gradu, sem oca koji je rođen u Solunu. Bili smo velika i srećna porodica: roditelji, ja i tri brata. Ali kada je 1941. grad okupiran, atmosfera se pogoršala. Niko nije znao šta da radi. Uhvatio nas je očaj. Ubrzo su nas pogodili svi protivjevrejski zakoni, koji su ograničili i ono malo slobode koju smo do tada imali. Kad smo išli ulicom, morali smo da nosimo Davidovu zvezdu – bili smo tužni i postidjeni. Mnogi su nam prijatelji savetovali da bežimo a naši dragi roditelji govorili su meni i starijem bratu da bežimo i da se spasavamo. Jevrejsko stanovni-

štvo Bitolja odvedeno je 1943. godine u Treblinku i stradalo u gasnim komorama. Niko se nije vratio.

Moj brat i ja smo uspeli da izbegnemo, ali moj voljeni brat nije uspeo da preživi.

Moj roditeljski dom

Nikad nisam bila tako srećna kao što sam bila u detinjstvu. A onda je izbio rat. Još uvek sam potresena od šoka koji je zadesio moju porodicu i jevrejsku zajednicu. Roditeljska kuća sa baštom, cvećem i drvećem – sve mi se to sada čini kao san pun bola i čežnje. Vidim svoju lepu majku Saru, oca i moju divnu braću. Za mene je moja majka bila lepotica: sa glatkom kosom, punim crvenim usnama, sveža, nežna i ljupka. Ali, od svega najjasnije se sećam njenih očiju kakve niko na svetu nema – oči crne, duboke, sanjive i pune ljubavi.

Porodica GITE KALDERON

Bili smo porodica koja je održavala jevrejsku tradiciju: svake subote i na sve praznike otac je išao u sinagogu. Naš otac je bio lep i mlad čovek, uvek nasmejan i vedar. Kad je bio kod kuće, odzvanjao je smeh i svi smo bili srećni. Poreklom je bio iz dobre porodice, otmen i human, pa su ga zbog toga svi poštovali. Majka je bila vrlo odana ocu i nama

deci. Bila je inteligentna, plemenita i pristojna. Oni su vodili lep tradicionalni život. Naša kuća je bila velika i uvek puna ljudi koji su se međusobno poštovali i uvažavali.

Rodila sam se na značajan dan za jevrejski narod: na Hanuku – na praznik svetla i čuda – 26. novembra 1926. godine. Roditelji su nas decu jako voleli, ali je ljubimac majke bio moj mali brat Albert, jer je on jedini ličio na majčinu porodicu.

Nakon završetka osnovne škole, položila sam nekoliko ispita u srednjoj školi. Uz sve školske obaveze, našla sam vremena da se uključim u omladinsku cionističku organizaciju u kojoj smo vaspitavani u ljubavi prema Erec Izraelu. Zbog toga smo izučavali istoriju jevrejskog naroda, osnove cionizma i pripremali se za odlazak u Erec.

Kad je izbio rat, bili smo odsečeni od svakodnevnog života. Katkad pokušavam da se podsetim tog života i da nađem objašnjenje za sve što nam se desilo – ali mi to ne uspeva. Pokušavam da stavim na hartiju ceo tok moga života i mojih najmilijih: tu užasnu katastrofu, to razaranje jevrejskog naroda, te logore i sve što tako strašno boli. Bili smo mladi i želeli smo da osvojimo svet – imala sam svega 16 godina i bila dovoljno odrasla da volim svet.

Desetog marta 1943, jedan dan pre deportacije Jevreja iz Makedonije, grupa omladinaca, sedam muškaraca i dve devojke, prešli smo granicu iz Bitolja u Grčku. Tamo su bili Italijani koji su se vrlo dobro ponašali prema Jevrejima.

Pre no što smo moj stariji brat i ja pošli za Grčku, oprostili smo se od roditelja. Još i danas čujem reči naše majke: „Čuvajte se!“ Nikad više nisam videla roditelje – ali ih često vidim u svojim snovima. Oni su umrli u dalekoj zemlji, daleko od rodnog kraja. Leže u nekoj masovnoj grobnici, niko ne zna tačno gde i niko za njima nije ni suzu pustio.

Odlazak u koncentracioni logor

Lutajući kroz Grčku šest meseci i tražeći gde da se sklonimo, stigli smo u Kastoriju. Tamo smo našli utočište kod tatine sestre Erneste, njenog muža Meira i njihovih kćeri Lidije i Viktorije. Oni su meni i mom bratu Šabtaju pružili dom pun pažnje i ljubavi. Iako je već vladala nestašica hrane, uvek smo imali da jedemo i bili smo pristojno odeveni jer su oni brinuli o nama. Bilo je godinu dana otkad smo napustili kuću, ne znajući ništa o našim roditeljima.

Međutim, 3. aprila 1944. godine svi Jevreji Kastorije i mi sa njima odvedeni smo u Aušvic. Sa našom grupom iz Bitolja bili su Šabitaj-Šarlo i moj današnji muž Šmuel Kalderon. Bio je isto u Kastoriji, ali doznajući šta nas čeka pobegao je sa Italijanima, veče pre deportacije, kod partizana i tako se spasao logora. Nakon jedne sedmice teškog i mučnog putovanja, u Aušvicu su nas 11. aprila 1944. dočekali nemački vojnici u SS uniformama, sa vučjacima. Sišla sam iz voza sa tetkom Ernestom i njenim kćerima. Tetka Ernesta mi je rekla da idem u desnu kolonu blizu brata Šabtaja. Uspela sam da ih na brzinu pogledam. Tada su odvedene i više ih nikad nisam videla. To je bio kraj moje dobre i blagorodne tetke Erneste i njenih kćeri.

Približavala sam se Mengeleu, koji je jednim pokretom ruke odlučivao o životu i smrti. Ako je dao znak nadesno, značilo je, privremeno – život. Znak nalevo bio je put u smrt – u gasnu komoru. Ja sam bila određena nadesno i sa drugim devojkama odvedena pored električne ograde oko logora. Osećala sam glad, bol i poniženje. Na levu ruku mi je utetoviran broj 76914.

Bila sam naivna i nisam shvatila šta se događa. A onda sam čula da postoji krematorijum, iz kojega 24 sata izlazi teški crni dim.

Hrana u logoru bila je loša i nedovoljna. Ubrzo smo počeli da osećamo glad. Mnoge devojke su već prvih dana psihički klonule, zato što su bile odvojene od svojih najmilijih. A ja sam htela da živim zbog njih, iako nisam znala šta se s njima dešava. Znala sam da moram da jedem, da moram da se prilagodim novoj situaciji. Za mene je u logoru bilo vrlo važno da nisam sama. Sve vreme smo moja drugarica iz Kastorije, Rahel, i ja bile zajedno. Nismo se razdvajale, delile smo istu sudbinu. Radila sam teško i osećala da ću uskoro klonuti i da neću izdržati. Tada sam se i razbolela. Sa ostalim bolesnim devojkama smeštena sam u jednu prostoriju, na pod. Nismo dobili ni lekove ni čaj. Nekoliko dana imala sam visoku temperaturu a povremeno bila bez svesti. Spavala sam i sanjala. U snu sam videla moje roditelje i majku koja mi kaže: „Čuvaj se! Uskoro će sloboda!“

„Ovde u Birkenau-u teško se radi. Ako ne radiš, slede ti selekcije i krematorijum“, tako su nam govorile logorašice-starosedeoce. Ubrzo sam se uverila u istinitost te tvrdnje. Ustajanje u 4 i 30. Svako jutro apel, prebrojavanje da li neko fali. Dobijale smo gorke čaj i malo hleba. Na rad smo marširale u petoredovima. Pratili su nas kapoi i SS-ovci sa psima. Klima je bila užasna, jaka zima i vruće leto. SS-ovci su se smejali videvši nas tako tužne i slabe. Bila sam razočarana, gladna,

usamljena, ali čvrsta u sebi. Rahela i ja smo svakodnevno delile porciju hleba. Moralno sam bila jaka, to mi je pomoglo da ostanem živa.

Dvadeset vozova sa Balkana u martu 1943.

Putanja kretanja vozova koji su u martu 1943. odvodili makedonske Jevreje iz Bitolja u logor Treblinka

Približavao se front. Nemci su počeli da beže i ruše tragove svojih zločina. Kraj je bio blizu. SS-ovci su jurili na sve strane, rekli su da nas očekuju teški dani. U velikoj zimi, 18. januara, bili smo spremni da ostavimo Birkenau.

Postrojili smo se u petoredove, na svaka 4 reda po jedan SS čuvar sa psom. Ubijali su, pucali na svakog ko je izašao iz reda. Nismo imali toplu obuću za sneg, teško smo se kretali. Najednom čujemo: „Halt, halt!“ Tu blizu stajali su vagoni.

Poslednjim ostatkom snage ukrcala sam se u voz. Bilo nas je nekoliko zatočenika koji smo ostavljeni bez hrane, vode i vazduha. Uprkos svemu, nastojala sam da preživim. Prijateljstvo i međusobno ispomaganje održalo nas je u životu i dalo nam razloga da živimo u tim strašnim okolnostima. U tom istom vagonu bila je i moja tetka Matilda Elijas sa kćerkom Sarinom (Vajsberg) koja je srećom preživela.

Bili smo već svi na kraju snaga. Nemcima je bila potrebna radna snaga. Stigli smo u logor Bergen-Belzen. Ovde počinje moje novo mučenje.

Logor je bio podeljen na tri dela: prvi, gde su bile cele porodice, drugi deo sa zatočenicima koji su radili, a u trećem delu su boravili oni koji nisu radili, osuđeni na smrt, bez hrane. Nas su smestili u jedan veliki šator, ležale smo na betonu, jedno ćebe za nas pet. Bila je velika zima, januar 1945. Nismo išle na rad, ni hleba nam nisu dali. Mislila sam da je tu kraj. Onda sam čula da traže radnike za takozvanu „holc-komando“, za dovlačenje drva za kuhinju.

Posle četiri nedelje, februara 1945, formirana je grupa od manjeg broja žena za slanje na rad u drugi logor. Rahel i ja smo bile u toj grupi. Logor u koji smo upućene zvao se Venusberg¹, blizu mesta Gelenau. Bila je tu duboko pod zemljom fabrika avionskih motora. Radilo se 11 sati dnevno. Komandant je bio okrutan. Jednog dana, pošto sam bila jako gladna, podigla sam poklopac kible sa hranom u želji da uzmem malo supe. Komandant me je uhvatio pri tom pokušaju i nemilosrdno me pretukao.

Pojavila se epidemija tifusa i razbolela sam se i ja. Smestili su me sa ostalim bolesnicama u posebnu baraku. Ležale smo na patosu bez lekova, bez ičega, ni malo čaja nismo dobile. Dva-tri dana sam bila između života i smrti, sa temperaturom od 40° C. U snu sam videla majku koja mi govori da izdržim još malo, kraj je blizu. Probudila sam se kad mi je spala temperatura. U logoru je vladalo veliko uzbuđenje. Onako slabe isterane smo napolje. Prikupivši poslednju snagu stigla sam do postavljenog vagona.

¹ Venusberg: logor blizu Drezdena, u periodu od januara do aprila 1945. Od 1000 Jevrejki umrlo oko sto. Zakopane su u zajedničkoj grobnici-jami u blizini logora.

Dani pre oslobođenja – marš smrti

Putujući petnaest dana bez hrane i vode, u zatvorenim vagonima, stigli smo u Austriju. Nastavili smo pešice, izgladnele i sve slabije. Ubi-ce su propustile da nas guraju i postrojavaju, ali smo ipak morali da hodamo. Onaj koji bi zaostao bio bi ubijen.

Nastavili su da nas vodaju kao da smo životinje. Nismo ličili na ljude – ni po spoljašnjosti, ni po osećanjima. Svako je samo gledao onoga pred sobom i pored sebe, a ne sebe. Stigli smo u logor Mauthausen.

Iznenada, pojavili su se američki avioni, a čula se u blizini i puščana paljba. Nedaleko od nas ugledali smo grupu nemačkih vojnika sa belom zastavom. Mislila sam da sanjam.

Osećala sam da treba da živim, ali sam fizički bila više mrtva nego živa. Sve što sam želela bilo je da vidim Nemce pobedene, da vidim ubice kako beže.

Oslobodene smo u Mauthausenu 2. maja 1945. godine, od strane američke armije. Taj dan slavim svake godine kao moj drugi rođendan. Malo nas je kojima je uspelo da dožive taj dan, nakon marša smrti koji je trajao dve nedelje. Moja sreća zbog slobode bila je pomućena brigom za porodicu.

Od moje prijateljice Dore Nahmijas čula sam da je videla moga brata Šabtaja u logoru Bergen-Belzen. Držao se do oslobođenja, ali je bio vrlo slab. Na nesreću, bio je jedan od onih koji je uzeo previše hrane, koju oslabljeni organizam nije mogao da svari. Umro je nekoliko dana po oslobođenju.

Povratak kući – razočaranje

Bila sam mnogo slaba, uzbuđena, nisam verovala da sam slobodan čovek. Neprestano sam mislila na moje roditelje i njihovu tešku sudbinu. Počela sam postepeno da jedem, malo po malo, što mi je spasilo život jer je hrana posle oslobođenja mogla da bude najveći neprijatelj.

Htela sam što pre da idem kući i vidim svoju porodicu. Prijavila sam se u prvoj grupi. Došao je taj dan, 1. jula 1945. godine. Ušli smo u kamione koji su nas vozili prema granici. Tada sam odlučila da više nikada ne vidim Nemačku. Stigli smo u Čehoslovačku, gde su nas Česi lepo i toplo primili. Dali su nam da jedemo i pijemo, ispratili do voza, smestili u normalne putničke vagona i dali hrane za putovanje.

Putem sam gledala kroz prozor kao slobodan čovek. Nisam verovala da sam izdržala sve kroz što sam prošla. Što smo se više približa-

vali Bitolju, bila sam sve zabrinutija koga ću naći kod kuće a koga neću.

Kad sam 16. jula 1945. godine ulazila u grad u kojem sam rođena i odrasla i bila tako srećna, bio je to za mene mrtav grad. Nikog poznatog nisam srela. Nisam znala šta da radim i kuda da idem. Jedan prolaznik mi je objasnio da su svi Jevreji koji su preživeli smešteni u „Jevrejskoj kući“. Otišla sam tamo. Prihvatili su me toplo i srdačno. Bojala sam se da pitam za moju porodicu jer ono što su mi pričali samo me je ispunjavalo strahom i tugom. Ubeđivali su me da ne treba da gubim nadu, jer se svakog dana neko od Jevreja vraća kući. Jednog dana sam odlučila da vidim našu veliku i lepu kuću iz koje su isterani moji roditelji. Bila je zapuštena, bez cveća u nekad lepoj bašti, bez rublja na propalim konopcima. Sve je bilo tužno. U mislima sam videla svoju srećnu porodicu na okupu i duboko u srcu sam ih dozivala. Ali bez odgovora. Sela sam i pitala Boga i sebe – zašto?

U Bitolju sam doznala da je moja cela porodica, kao i svi Jevreji iz Makedonije, uništena u logoru Treblinka. Niko se nije vratio! Moja mama Sara Levi, 38 godina, moj otac Moše Šami, 42 godine, braća Sabitaj i Albert Avram, i najmlađi Pepo Josif, od 6 godina. Izuzev najstarijeg brata Sabitaja koji je umro u Bergen-Belzenu dan posle oslobođenja, svi su preko Monopola u Skoplju odvedeni u Treblinku.

Teško mi je bilo da se priviknem na Bitolj bez Jevreja. Ulice u kojima sam znala svaki kamen postale su mi strane. Mnogi bivši fašisti uspeali su da zadrže svoje položaje u vlasti. To je izazvalo moje ogorčenje. Među retkim Jevrejima povratnicima bili su dr Jelena Hidvegi i njen muž Leon Išah. Dr Jelena je htela da se vrati u Beograd. Nagovorila me je da pođem sa njom. Pristala sam. Živela sam sa njom u Beogradu. Ona me je upisala u školu. Bila mi je kao druga majka i do danas ima posebno mesto u mom srcu. Ali jednoga dana (1. maja 1946. godine) odlučila sam da se vratim u Bitolj i tamo započnem da živim. U tome mi je mnogo pomogla Žamila Kolonomos, koja se spasila odlaskom u partizane. U leto 1946. godine, udala sam se za Simu-Šmuela Kalderona. Venčanje je bilo skromno, u prisustvu nekoliko preživelih prijatelja. Za nas je zajednički život bio ponovno rođenje posle svega što smo prošli.

Odlazak u Izrael (alija)

Proglašenje Izraela značilo je beskrajnu radost za sve Jevreje. Kad smo saznali da možemo da se uselimo, odmah smo se registrovali za

odlazak. Došao je i dan koji je za mene značio kraj lutanja. Bili smo bezgranično srećni. Sa našom petomesečnom kćerkom Sarale ukrcali smo se u Trstu u prenakrcan brod. Bilo nam je tesno, ali to mi više nije smetalo. Znala sam da je naša odluka ispravna i da sada idemo svojoj kući, u Izrael, u našu domovinu za kojom sam čeznula od svoga detinjstva. Pošli smo s nadom da ćemo biti srećni i da ćemo imati bolju budućnost.

Našoj radosti nije bilo kraja kad smo ugledali obalu zemlje za kojom smo čeznuli. Smestili smo se i počeli da radimo. Nije bilo lako. Godinama smo radili i verovali da će našoj deci biti bolje.

Irena FIŠER*

TUŽNO DETINJSTVO I MLADOST

Rodena je 9. maja 1924. godine u Srpskom Miletiću, srez Odžaci, blizu Sombora, od oca Lajoša Ungara i majke Karoline, rodene Breder. Srpski Miletić je bilo selo sa skoro isključivo nemačkim stanovništvom, takozvanim folksdojčerima (Volksdeutscher). Tu su njeni roditelji imali manufakturnu radnju. Otac joj je umro 1930. godine. Ostala je sa majkom koja se nakon četiri godine preudala za seoskog lekara, dr Belu Haima, koji je, po njenom kazivanju, prema njoj bio bolji nego mnogi pravi očevi. Majka joj je umrla 1937. godine. Na

zahtev očuha ostala je i nadalje da živi sa njim i sa bakom (maminom majkom). Posle osnovne pohađala je školu u Osijeku, u jednom privatnom internatu. Po završetku četvrtog razreda vratila se u Miletić, gde je prihvatila da vodi radnju svojih roditelja.

Iz braka sa dr Đordem Fišerom ima sina, koji je završio medicinu, snahu i unučad Dejana i Maju. Oni žive u Australiji.

Ceo život i navike iz korena su se promenile, kada je 1941. godine izbio rat. Nalazili smo se u čisto folksdojčerskom selu, ali pošto sam tu rodena, svi su me znali i do tada smatrali kao svoje dete, te sam mislila da sam na sigurnom. Bilo je tragikomično posmatrati celo selo koje se

* Irena Fišer je ovo svedočenje predala redakciji u decembru 2003. godine, pre svoje smrti. Umrla je 18. oktobra 2004.

1

spremalo da dočeka „neprijatelja“ sa nemačkim zastavama na jarbolima i na zgradi opštine, a silno razočarenje kada je, umesto Nemaca, u selo umarširala mađarska vojska.

Počelo je sitno manipulisanje s nama. Očuh, koji je do tada bio njihov omiljeni lekar, osećao je da treba da napusti selo, pa je otišao u Budimpeštu na „usavršavanje jedne grane medicine“.

Bili smo primorani da prodamo radnju. Pošto sam bila siročica a radnja je bila na moje ime, brigu o mojoj imovini preuzeo je Sirotinjski sto. Želeli smo da kupimo stan u Novom Sadu, ali to nije bilo dozvoljeno, jer je Novi Sad tada bio pogranični grad. Sud je doneo odluku da novac od prodaje radnje treba uložiti na teritoriji Mađarske, dalje od granice. Kuća je kupljena u Pečuju i prepisana na moje ime, ali ja, kao strani državljanin, posle završetka rata, nisam imala pravo na posedovanje te kuće i ni dan-danas nisam uspela da je povratim.

Što se tiče života u selu, naš položaj se znatno izmenio. Jedne noći su nam porazbijali sve prozore na kući. Posle nekoliko dana, došli su sa nalogom za pretres stana, što je trajalo skoro celi dan. To su radili ljudi koji su me pre izvesnog vremena smatrali svojim detetom, kao i sve ostale! Prilikom pretresa su čak otvarali neke kutije za injekcije u ordinaciji mog očuha. Kulminacija je bila jednog dana, kada su me pozvali u opštinu. Bili su to sve poznanici. Vrlo zvaničnim tonom dali su mi na znanje da hitno, u roku od 24 sata moram napustiti selo. Bila sam zatečena. Posle nekoliko molbi uspela sam do dobijem odlaganje od 3–4 dana, kako bih mogla da organizujem odlazak iz kuće, gde sam rođena i u kojoj sam do tada živela. Moj očuh je tada bio u Pešti, operisan od bruha, tako da smo moja dobro držeća baka i ja spakovali stvari i u ponoć, 2. aprila 1943. godine, na Uskrs, stigle u Novi Sad, gde nam je brat mog očuha našao stan u Miletićevoj ulici 63.

Počeo je novi život, nova poznanstva. Očuh je stavio tablu na zgradu „lekar“, ali bez mnogo uspeha! Posla nije bilo dovoljno. Tako smo živeli do 19. marta 1944. godine, kada su Mađarsku okupirali Nemci. Odmah su počele represalije, nošenje žute zvezde, ograničenja raznih vrsta i mnoga maltretiranja.

Dana 26. aprila odveli su nas iz stana, sa samo jednim ruksakom na ledima. Sakupili su nas u sinagogi, a odatle odveli u Suboticu, gde smo proveli 2–3 nedelje. Hranu su nam donosili meštani. Jednog dana prebačeni smo u Baju, a nakon 2–3 dana potrpani smo u marvene vagone – pravac Aušvic! U Baji smo se skoro svi inficirali od vode, tako da su mnogi sa stomaćnim tegobama, pa čak i temperaturom, prevalili taj put.

Stigli smo u Aušvic 29. maja 1944. godine. Haos, vika, galama, „los“, kerovi, ljudi u prugastim odelima. Začas – žene na jednu, muškarci na drugu stranu. Našli smo se licem u lice sa dr Mengeleom, koji je selektirao sposobne za rad, a ostale, naravno i decu, odvajao na drugu stranu. U toj vrevi, umoru i temperaturi, tek sam se uveče osvestila – gde je moja baka?!

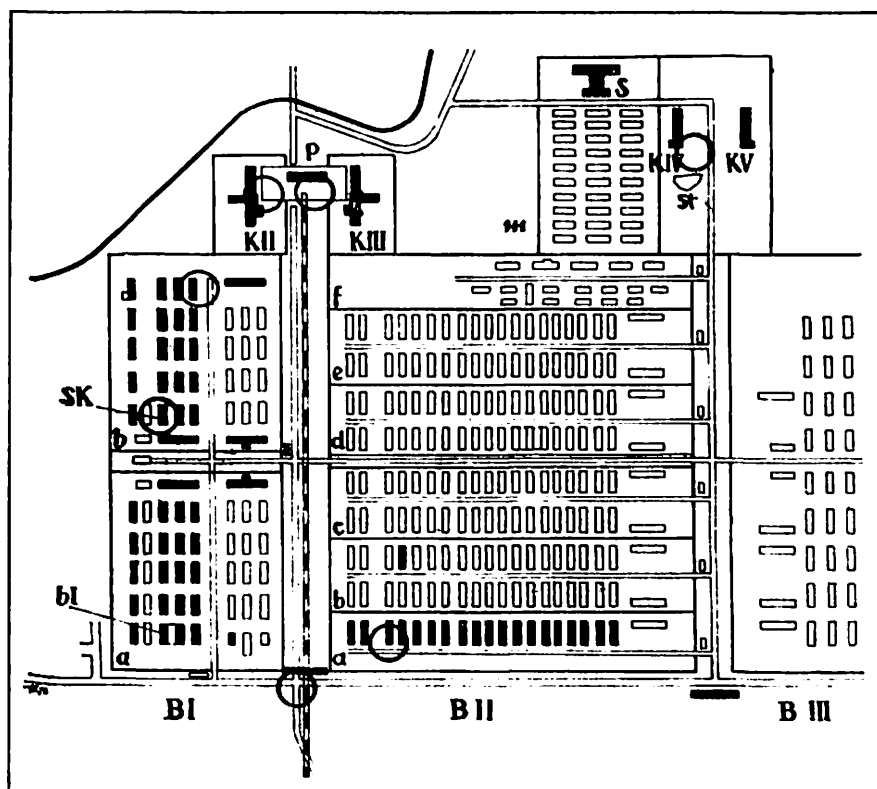
Leva strana – krematorijum, a nama šišanje nulericom, jedna drugu ne prepoznajemo, zatim tuširanje. Dozvoljeno nam je da zadržimo sapun i cipele (donela sam ih kući!). Haljine: jedna večernja, druga toliko mala da ne može da se obuče.

Posle ove procedure smeštene smo u „C lager“, baraka br. 7. Dani su počinjali ranim ustajanjem, potom stajanje za „apel“, često klečanje, a hrana minimalna, ako je to uopšte bila hrana. Spavanje na trospratnom krevetu, 13 osoba; kada se jedna okrene, moraju i sve ostale. Često se i padalo sa kreveta. Posle apela su nas, koje smo imale neki određeni posao, „hvatali“ i upućivali na jednokratne radove. Ja sam uspevala da se izvučem, samo u dva maha ne. Tako sam jednom tucala glinu po najvećem suncu. Mnogo je lakše gladovati nego biti žedan! Drugi izlazak bio je za vreme „blokšpere“ (zabrana napuštanja barake). Eva Berković i ja bile smo zadužene da hlorom zasipamo staze radi dezinfekcije. Imale smo vidna obeležja Crvenog krsta. Dok smo tako „stručno obavljale posao“, čule smo zapomaganje i plač. Približile smo se koliko nam je to bilo omogućeno i naišle na strašan prizor. Tu su bili Romi, sakupljeni u tzv. „Cigojner lager“ (logor za Cigane), cele porodice. Kada su oni stizali, nije bilo selektiranja. Sada, kad je trebalo slati ljude na rad unutar Nemačke, nastalo je odabiranje. Nesposobni i deca bacani su kao džakovi u kamione, dok su sposobni za rad ostali. Ne znam čiji je plač ili jauk bio jači, da li onih bačenih u kamion ili onih koji su ostali. Verovatno su oni dole, na dnu kamiona, već bili mrtvi pošto su na njih padali ostali.

Po sredini naše „lagerštrase“ (logorska ulica) vodio je put kojim su prolazile grupe na rad u okolini. Tako je tu prošla i moja sestra od tetke, Vera Rip, sada udata Obradović. Kad me je ugledala do glave ošišanu, dobro da me je prepoznala. Sledeći put mi je bacila jednu maramu, četku za zube i parče hleba, što je bilo dosta riskantno. Više se tamo nismo videle. Kako mi je Vera rekla posle rata, kad god je prolazila, mi smo klečale.

Jednog avgustovskog dana postrojeno je svih 1050 „heftlinga“ iz barake „C“, blok 7. Mengele je selektirao i nas dvesta devojaka izdvo-

jio za transport na rad unutar Nemačke. Krenule smo u logor „B“, gde smo smeštene i tu prenoćile. Setila sam se Vere i, puzeći, izbegavajući reflektor, stigla do njene barake. Tu sam saznala da je Vera u Reviru (bolnici) i da ima tifus. Kasnije, kad sam došla kući, svima sam govorila da je Vera stradala od tifusa. (Hvala Bogu, vratila se preko Švedske i, septembra 1945. godine, stigla u Sombor. Ona je jedina osoba koju sam imala i koja se vratila.) Putovali smo uz stražu. Otvoreni vagoni, vazduh – milina, i stigli u Šleziju, Vistegirsdorf. Smešteni smo u barake. Tu sam videla kako je nekada malo potrebno da se čovek obraduje. Imala sam svoj krevet, sedele smo na stolicama, imale svoje činije i kašike – milina! Na oko 2,5 km udaljenosti od logora radili smo u „Krup-ovoj“ fabrici za proizvodnju ručnih granata. Rano se ustajalo, cel-apel, pa pešačenje do fabrike, rad 12,5 sati sa odmorom za vreme ručka. Jedna šihla je bila izuzetno teška, kada su pravljene osnove za ručne granate. Radilo se u dve smene, danju i noću. Nije bilo lako, bilo je mnogo odricanja, gladi, iscrpljujućeg rada. Tako je bilo do aprila 1945.

Plan logora Aušvic II – Birkenau. Na mestima u planu označenim sa KII, KIII, KIV i KV nalazile su se gasne komore i krematorijumi

Oktoobra 1944. godine, vraćajući se iz fabrike, sa rada, na drumu iz suprotnog pravca ugledala sam kolonu seoskih kola koja je dolazila, natovarenih ljudima i stvarima. Odjednom sam čula na nemačkom jeziku, u meni dobro poznatom dijalektu: „Pa, to je Irena!“ Tada sam shvatila da se u toj koloni seoskih kola nalaze moji meštani, folksdojčeri iz Srpskog Miletića. Krenuli su iz Bačke i stigli do Šlezije. Nije mi poznato gde su se zaustavili. Na kolima su bile cele porodice, stvari, žene i deca, nedostajali su samo mlađi muškarci, koji su još bili u ratu ili zarobljeni. A ko zna, možda su bili stražari po koncentracionim logorima? Nisam dala nikakav znak da sam ih prepoznala, jer su nas pratili stražari sa vučjacima i bila bih odmah kažnjena.

Jednog dana, aprila 1945. godine, postrojili su nas na „apel“. Slutili smo da ćemo biti streljani. Front se približavao, bilo je sasvim izvesno da su Nemci izgubili rat, što su motivi da se što pre likvidiraju preostali zatočenići. Dok smo tako stajali u petoredovima, naišla je jedna Nemica u uniformi. Često smo je vidali kod komandofirerke (zapovednice). Dugo je razgovarala sa predvodnikom čete. Najzad, na našu najveću radost, rečeno je „los“ (voljno!). Znači, spasla nas je! Kasnije smo saznali da je ta žena radila ilegalno, imala svoju radiostanicu, u svojoj fabrici. Kod nje su radili Italijani, Rusi i izvestan broj Francuza. Zvala se Ela Šmidt. Nakon povratka u Beograd, bila nam je gost nekoliko dana. Smatrali smo da je toliko zaslužila spasavajući nas dvesta.

Sin, snaha i unučad IRENE FIŠER

Život je dalje tekao svojim tokom, 7. maja pao je Berlin, a naša noćna smena (šihta) radila je i 8. maja. Tada su nas napustili naši stra-

žari, SS-ovci su vadili svoje tetovaže, a nas ostavili. Devetog maja ušla je jedna grupa ruskih vojnika. Ta radost, to veselje, neverica da je došao kraj naše kalvarije! Rusi su nas vodili u nemački restoran na ručak, u nemačke kuće, otvarali su ormane i nudili da uzmemo što god nam treba. Za čudo, niko od nas nije ništa uzeo. Jedino su nam muškarci dali ideju da se snabdemo iz nemačkih magacina kockama šećera. To smo i učinile. Dobro nam je došlo na dugačkom putu, pešačeći prema kući. Od tada posebno cenim kocke šećera i nikad nisam bez njih.

Istog dana došli su neki muškarci i predložili da odmah sutradan, 10. maja, krenemo kući, jer je izbio tifus pa, ako smo već preživeli sve te strahote, bar da krenemo dok možemo.

Nas 28 devojaka i dva muškarca krenuli smo pešice. Jedan nemački inženjer savetovao nam je da ne idemo dalje, svet ne zna da je rat završen, u šumi se još puca. Ali, nas nikakva sila nije mogla zaustaviti.

Prelazeći na češku teritoriju, naišli smo na neverovatno topli prijem. Treba li nam lekarska pomoć, jesmo li gladni, hoćemo li da se malo odmorimo, i slično. Isto se ne može reći za odnos prema nama u Slovačkoj – ni parče hleba nije bilo lako dobiti. Tako pešačeći uputili smo se prema Budimpešti, nekad malo vozom ili drugim prevozom. U Budimpešti smo saznali da ne možemo dalje bez isprava. Već smo bili na izmaku snaga, iznureni, pa smo se javili nadležnima za transport u Jugoslaviju. Tamo smo dobili prvu ispravu, „ruski pasoš“. Napokon neka isprava! Međutim, saznali smo da se na transport dugo čeka, da slabo funkcioniše povratak, pa smo krenuli sami. Izašli smo na stanicu, prespavali na zemlji – navikli smo već bili na to – i ujutru smo se priključili grupi zarobljenika koji su se vraćali kući. Tako smo uspeli da uđemo u voz. Nakon tri dana boravka u karantinu u Subotici, 2. juna 1945. stigla sam u Novi Sad.

Kuda? Zašto? Kome? Kako? Najteži dan u životu! Da li je imalo smisla preživeti? Kako dalje? Tu se već živelo normalnim životom, rat je završen 23. oktobra 1944. godine. Tu sam sama, bez para, bez ikoga – teško...

Smestila sam se kod jedne kolegice i njene mame, koje su me lepo dočekale. Posle izvesnog vremena, 1. septembra 1945. godine, počela sam da radim u jednoj privatnoj špediterskoj radnji. Plaćala sam stan i hranu, kod poznatih sam našla deo predatog nakita, to sam prodala i počela nov život.

Od moje porodice baka je stradala u Aušvicu, očuh umro u nekom logoru u Bavarskoj, svi su nestali, sem Vere, moje sestre od tetke, koja se vratila iz Švedske i danas živi u Beogradu.

Žuža MARINKOVIĆ

NAJMUČNIJE PUTOVANJE U NEIZVESNOST

Rodena je u Subotici 15. novembra 1921. godine, od oca Đena Beka i majke Jelisavete Bek, rodene Berger. Imala je sestru Lili, koja je umrla u Novom Sadu 2001. godine. Majka je umrla u Subotici, 1948. godine, a otac takode u Subotici, 1973. godine. Sahranjeni su na subotičkom Jevrejskom groblju. Više od dvadeset članova njene porodice stradalo je u Holokaustu.

Posle završetka Drugog svetskog rata radila je u Subotici i Novom Sadu. U Beogradu živi od 1954. godine. Udovica je dipl. inženjera Miloša Marinkovića. Ima dve ćerke, Nadu i Rajku.

U Suboticu su 12. aprila 1941. godine umarširali „honvedi“. Osim nekoliko pucnjeva sa kojima su ih dočekali „četnici“, nije bilo nikakve borbe. Mi smo tada stanovali u ulici Laze Mamužića 21. U toj je ulici naša kuća bila jedina jevrejska – komšije su nam većinom bili Bunjevci sa kojima smo živeli u vrlo dobrim odnosima, osim jedne mađarske kuće čiji su stanovnici prvi dan nakon „oslobodenja“ istakli mađarsku zastavu i sa velikom pompom i srdačnošću dočekali „honvede“. Prvo im je bilo da prokažu našu kuću kao „sumnjivu“, jer tu stanuju Jevreji i možda kriju „četnike“. Vojnici su izvršili premetačinu od podruma do tavana sa isukanim bajonetima, terajući mene kao najsumnjiviju da im pokažem svaki ćošak. Otac mi je uhapšen kao talac, ali je ubrzo pušten.

Potom se razboleo od tuberkuloze. Ležao je kod kuće sa otvorenom kavernom, jer mu vojne vlasti nisu dale dozvolu da otputuje u Mađarsku (Budakeri), gde je jedino bilo moguće lečenje (intervencija), pošto smo već bili odsečeni od Slovenije i Srbije... Mađari su doneli zakon o Jevrejima po kojem smo imali, za vreme trajanja vojne uprave, ograničeno kretanje, ali smo još živeli u svojim stanovima. Tako je bilo sve do 5. aprila 1944. godine kada smo dobili naređenja da u roku od 24 sata sa najnužnijim stvarima napustimo stan i uselimo se u već osnovani geto. Otac mi je već tada bio na prisilnom radu kao poslednja generacija (rođen je 1896. godine). Sestra Lili bila je deportovana u logor Kištarča (Kistárca), u blizini Budimpešte.

Septembra 1941. godine, sestra Lili je, sa nepunih 16 godina, uhapšena i, posle užasnih mučenja u takozvanoj Žutoj kući izvedena pred mađarski Preki vojni sud. Tada je, 18. novembra 1941. godine, osuđeno na smrt vešanjem 15 naprednih ljudi, od kojih je bilo 9 Jevreja, a među njima i lekar dr Adolf Singer.

Lili je osuđena u martu 1942, kao maloletnica, na 14 meseci zatvora. Ja sam takođe saslušavana i maltretirana kao saučesnik u sabotaži paljenja žita.

U proleće 1944. godine, kada je nemačka vojska zauzela Mađarsku, u Subotici je osnovan geto. Otac je i pored slabog zdravlja, odveden na prisilni rad. Lili je ponovo uhapšena i odvedena u logor u mestu Kištarča. Majka i ja smo morale da napustimo našu kuću; sa najneophodnijim stvarima preseljene smo u geto koji se nalazio u kućama pored železničke stanice. Stanari su iz tih kuća bili privremeno iseljeni, a mi smo tu dobile naš smeštaj: mama i ja dobile smo jednu malu sobu. U istoj kući drugu sobu dobila je porodica Bek: otac, majka i tri ćerke: Ani (sada udova Kožar, živi u Ljubljani), njena sestra Klara (sada u Jerusalemu) i najmlađa (stara 12 godina, ugušena u gasnoj komori u Birkenauu sa majkom). U trećoj sobi bila je porodica Vig. U našem susedstvu, u jednu vešernicu (2 x 2), useljena je moja stara profesorka nemačkog jezika sa ćerkom.

Ostalo mi je u sećanju da je ona, na kazan za iskuvavanje veša, stavila dasku na koju je naređala svoje knjige koje je kao jedino blago ponela sa sobom u geto: klasike Getea, Lesinga, Hajnea, Šekspira u nemačkom prevodu.

Geto je bio pod mađarskom stražom. Imali smo ograničenu slobodu kretanja. Obeleženi žutim zvezdama, mi mladi smo odlazili na rad: šile smo vojne uniforme deset sati dnevno. U nabavku namirnica smeli

smo da izademo posle zatvaranja tržnice kada takoreći više ništa nismo ni mogli da nademo. Svi smo imali po neke prijatelje koji su uspevali da nam prokrijumčare nešto od hrane. Vodovod nije postojao, pa smo po vodu išle na bunar gde su nam naši prijatelji hrišćani ostavljali hranu.

Takav naš život u getu kratko je trajao. U zoru 25. maja pojavili su se mađarski žandari i naredili da u roku od jednog sata spremimo svoje stvari, i to samo ono što možemo poneti sa sobom. Na subotičkoj ranžirnoj stanici, posle pregleda da nismo sakrili neku dragocenost, uterali su nas u stočne vagone.

ŽUŽA (levo) sa sestrom LILI u Subotici 1943. godine

Posle kratkog vremena deportovane smo u Bačalmaš (Bácsalmás), u sabirni logor. Iz ovog logora sećam se: moja prijateljica Lili Šrajcer imala je sinčića od šest meseci. Prilikom deportovanja iz geta, ostavila je svoje detence kod jedne mađarske porodice da bi ga spasila. Medutim, neko je prijavio ovu porodicu da imaju jevrejsko dete, pa je dete „uhapšeno“ i doneto majci u logor. Mađarski žandari su to uradili. I majka i dete stradali su u gasnim komorama Aušvica.

SS-ovci su nas preuzeli i, po najvećoj vrućini, bez vode – nešto hrane smo imali – starice, starci, žene, deca, bolesnici, priklješteni, ni mesta za sedenje nismo imali, povelili nas na put u neizvesnost. To putovanje je bilo nešto najmučnije što se ni zamisliti ne može. Moja majka je gubila svest, a ja nisam imala mogućnosti ni da je položim na pod ili da joj dam kap vode.

Posle šest dana putovanja, stigli smo na železničku stanicu Aušvic. Dočekao nas je natpis „Arbeit macht frei“. Otvorila su se vrata vagona,

ono malo stvari koje smo imali morali smo ostaviti i prva selekcija je počela. Muškarci na jednu stranu, starice i deca na drugu, a mi na treću. SS-ovci su nas gonili sa psima: „Los, los!“

Stigle smo u Birkenau. Videle smo žene, ošišane i u ritama, žice, žice. Postrojene, uterali su nas u predsoblje velikog kupatila. Skinute smo do gola, sve stvari su nam oduzeli, šišali su nas i gore i dole, pa pod tuš. Potekla je voda. Dobile smo po jednu „haljinu“ – krpu i crvenu krpu po leđima. Nisu nas tetovirali jer za to nisu imali vremena. Pristizale su kompozicije sa stotinama hiljada Jevreja iz Mađarske. Gas, komore i krematorijumi radili su dan i noć.

Uterali su nas u drvene barake. Nije bilo mesta ni za ležanje po podu. Sedele smo zbijene jedna uz drugu, prokišnjavalo je. Majka mi je ponovo dobila napad, a ja nisam mogla da je položim da legne jer mesta nije bilo. Svakog jutra i predveče satima smo stajale na „cel apelu“. Prebrojavali su nas. Sklanjala sam majku kada je padala; jer, čim bi primetili da neko ne stoji mirno, pokupili bi ga i slali u „nepoznato“. Nikad više nismo sreli nikog od njih. Posle nekoliko nedelja (nismo imale pojam o vremenu, samo smo po izlasku i zalasku sunca znale da je još jedan dan prošao), jedne večeri, pojavio se dr Mengele. Vršio je odabir devojaka za rad. Stajale smo po pet u redu; ja sam bila prva koju je odabrao. Bila sam još prilično jaka. Majka je stala pred njega: „I ja hoću da idem!“ Okretao ju je, odmeravao, bile smo potpuno nage, mahnuo je rukom i tako smo ostale zajedno. Videvši to, devojka koja je stajala pored mene s majkom, pokušala je da učini isto, ali joj nije uspelo. Vratila se u svoj red; na žalost, nikada ih više nismo videle.

Odvedene smo u kupatilo. Iz cevi nije potekao gas, već voda. Dobile smo neke platnene haljine sa zvezdom napred i natrag, cipele sa drvenim donom od nekog platna i, tako opremljene, čekale jutro kada smo sa železničke stanice Aušvic, u običnim vagonima, krenule na put. U gradu Breslau (sada Vroclav) menjali smo stanicu. Prolazili smo kroz grad gde su nas pljuvali i vikali za nama: „Jude, Jude!“

Stigle smo na naše odredište: Paršnic (Parschnitz) u Sudetima, nedaleko od grada Trutno. Logor je bio pod komandom koncentracionog logora Gros Rozen. Dobila sam zarobljenički broj 28911.

SS-ovka (Lagerfuhrerin, logorski narednik) me je odabrala za rad u kuhinji. Kao pomoćno osoblje nosile smo ugalj, krompir u džakovima, repu, ribale kazane, itd. Kuvarice su bile Poljakinje, one su i delile hranu. Svakog dana u zoru, prve smo ustajale, ložile kazane i spremale „kafu“ za naše drugarice koje su odlazile na rad u tkačnicu (Weberei)

gde su, pored mašina, radile na tkanju materijala od veštačkog vlakna i starih krpa. Poslepodne smo ih dočekivale sa večerom. Majka je takode odlazila na rad. Moja velika prednost bila je što je majka mogla da prima i moje sledovanje na šalteru, a ja sam u kuhinji mogla da pojedem po koji krompir više ili koju ukradenu repu.

*ŽUŽA MARINKOVIĆ na Bledu,
1946. godine*

SS-ovka (Aufseherin, nadzornica) u kuhinji bila je žena-zver. Zlostavljala nas je na sve moguće načine. Tako je jednoga dana, u rano proleće 1945. godine, i mene odredila da idem sa njom po sledovanje mesa. Konjsko meso smo dobijale jednom mesečno. Tamo sam imala mogućnost da se nadem sa nekim logorašima. U kratkom razgovoru sa jednim od njih saznala sam da se kraj rata približava. SS-ovka je to primetila, išamarala me i kaznila tako da sam morala da napustim rad u kuhinji i krenem na kopanje rovova. Majku sam uspela da smestim u revir, zahvaljujući lekarici Francuskinji, koja je bila divan čovek.

Do poslednjeg dana, to jest 7. marta 1945. godine, svakoga dana išla sam na kopanje rovova, iako su se približavale sovjetske jedinice, a već se čula i pucjava. Nemci su bežali prema zapadu da ne bi pali u ruke Rusima. Kada smo se 8. maja probudile, kapija je bila otvorena, stražari su napustili logor, a mi smo ostale same, u iščekivanju. Posle podne su se pojavili tenkovi i uz njih borci Crvene armije, umorni, prašnjavi, iz borbe. Prvog sovjetskog oficira smo na rukama unele u logor. On, onako promukao i umoran, kad smo ga stavile na sto, rekao nam je: „Rat je završen, vi ste slobodne“. Ljubile smo mu one prašnjave čizme, radosti i veselju nije bilo kraja.

Ali, moja majka, koja se do tada držala veoma dobro – čak je i hrabrila nas mlade – potpuno se izgubila. Nije znala za sebe. Ponovo nas je spasila lekarka. Sipala joj je u šaku broma, smestila je na krevet u revir-

ru, a ja sam se sklopčala pored njenih nogu i tako se spasila i eventualnih silovanja, čega je bilo.

Bez ikakve organizacije, onako kao bez glave, krenula sam s majkom kući. Vozile smo se nekada vojnim kamionima, nekada smo uspevale da se domognemo neke kompozicije, penjale se na otvorene vagonne, doživljavale štošta na putu. Ali, želele smo kući po svaku cenu, jer smo saznale da je naša Subotica oslobođena još 20. oktobra 1944. Tako smo, posle možda nedelju dana užasnog putovanja stigle u Budimpeštu, gde je već bilo organizovano prihvatilište za povratnike.

Posle dezinfekcije i malo hrane, trebalo je da dobijemo nekakve papire, ali smo čule da se moj otac i sestra već odavno nalaze u Subotici. Ne čekajući, sele smo na prvi voz koji je prevezio ratne zarobljenike i stigle u Suboticu. Mi smo jedna od malobrojnih porodica koja se vratila – sva četiri člana. Kad smo se majka i ja vratile u Suboticu maja 1945. godine, čule smo od suseda da su istog dana kada smo mi iseljene, u geto došli kamioni i natovarili i odneli sve naše stvari. Zatekle smo praznu kuću.

Albert RUBEN

KAD SU ŽIVI GRABILI OD MRTVIH

Albert Ruben se rodio 1. januara 1930. godine u Prištini od oca Imanuela Rubena i majke Gracije, rodene Montiljo. Ima dve sestre koje su preživele Holokaust. Osnovnu školu je pohađao u Prištini, a u Beogradu je, posle rata, završio noćnu zanatsku školu za vodoinstalatera.

U toku rata bio u Bergen-Belzenu, sa majkom i sestrama. Otac je na samom početku rata proteran u Albaniju, u Berat.

Po oslobodenju vratio se u Prištinu, pa se preselio u Beograd. Preko Zagreba pobegao u Italiju, pa u Izrael, u Nahariju. Sada živi u Italiji, u Milanu. Ima jednog sina i četvero unučadi.

Bili smo jedna od sefardskih porodica u Prištini, u kojoj je bilo, pre rata, oko šest stotina Jevreja, posle rata se iz logora vratilo oko sto osamdeset osoba.

U našoj kući su se obeležavali svi jevrejski praznici. Poštovali smo tradiciju. Zapamtio sam očevu majku, iako sam kod nje retko išao. Sigurno da sam bio nemiran jer me je ponekad istukla, pa je nisam često obilazio. Umrkla je dva meseca pre nego što su nas internirali u logor. Iste sudbine bio je i rabin u Prištini, Zaharije Levi, koji je umro nekoliko meseci pre moje babe, 1943. godine.

Ja sam 1941. godine bio u Beogradu. Išao sam u školu i živio kod tatine sestričine Sofije Ruben, koja je stanovala u Sarajevskoj ulici.

Imala je trgovačku radnju mešovitom robom. Pre bombardovanja Beograda, krajem marta 1941. pobjegao sam u Prištinu. Šiptari su se, na početku rata, združili sa Nemcima. Sa svih strana se veliki broj Šiptara slio u grad. Počeli su odmah da zlostavljaju Srbe i Jevreje. Živeli smo u dvorišnoj kući. Ispred nas je bila kuća jednog Šiptara koji je bio dobar čovek, pa našu kuću nisu opljačkali i nisu dolazili da nas zlostavljaju. Priština je pre rata imala oko osamnaest hiljada stanovnika i svi smo se poznavali. Bilo je u njoj mnogo Turaka, a vrlo malo Šiptara.

Jevreji, pa i niko iz moje porodice nisu nosili žuti znak, pa ni ja. Krajem 1941. oca su odveli u internaciju u Albaniju, u Berat. Tamo su bili Italijani i bilo je lakše¹. U Beratu su se, svake nedelje, internirci morali prijavljivati u kvesturu, ali ni to nije bilo jako strogo.

U Prištini smo ostali mama, starija sestra Matilda, mlada Flora i ja. Nije nam bilo teško da dođemo do hrane. Hrane je bilo, ali nije bilo slobode. Bilo je straha. Bojao sam se Šiptara i Turaka da me ne pretuku. Jednom su me uhvatili, bilo ih je troje ili četvoro na mene jednoga. Dobio sam velike batine koje su izazvale unutrašnje krvarenje. Posle toga sam rešio da što manje izlazim na ulicu. Žene nisu toliko dirali, ali one su još manje izlazile.

U Prištinu su najpre došli Nemci, koji su posle šest ili osam meseci predali vlast Italijanima sa kojima je bilo lakše. U gradu smo bili sve do kraja 1943. godine. Kada su posle kapitulacije Italije ponovo došli Nemci, mnogi Šiptari su obukli SS uniforme i pripali SS vojsci. Neki Jevreji ranije izbegli u Albaniju vratili su se u Prištinu.

Krajem 1943, bila je zima, novembar ili decembar mesec, Esesovci su došli po nas, u sve jevrejske kuće. Pokupili su nas iz kreveta i odveli u kasarnu blizu fudbalskog igrališta. Bilo nas je mnogo, preko četiri stotine. Tamo smo ostali dva dana. Svako je poneo nešto hrane. Nismo imali klozet, pa smo iskopali neku rupu i stavili daske. Pretili su nam da predamo zlato i dragocenosti a mi smo ih bacali u klozet. Kad ranije nismo davali sirotinji, sada smo bacali u klozet.

Nedugo potom strpali su nas u marvene vagone i dovukli u nekadašnji beogradski logor za Jevreje na Sajmištu. Tamo su bile ustaše i

¹ Italija je Albaniju zajedno sa Kosovom proglasila anektiranom teritorijom prepustivši lokalnu upravu Albancima. Na Kosovu su Albanci to doživeli kao ostvarenje sna o Velikoj Albaniji zbog čega je nealbansko stanovništvo više trpelo od „pobedničkog“ ponašanja lokalne šiptarske vlasti. Otuda je A. Rubenu ostala u sećanju ta razlika između vlasti na Kosovu i u Albaniji (prim. red.)

Nemci. Zatekli smo političke zatvorenike, bilo je i dosta žena i muškaraca. Poznao sam jednog Srbina koji je uspeo noću da pobegne iz logora Sajmište. Preplivao je Savu i došao do druge obale, u Beograd. Na Sajmištu smo bili 17 dana. Tukli su muškarce starije od 17 godina, i danju i noću. Jeli smo bagremovo lišće, bilo je i trave. Od hrane dobijali smo kore od krompira i graška. Umesto supe davali su nam nekakvu crnu vodu, tako da mi je lišće bilo kao baklava².

Sa Sajmišta su nas ukrcali u vagon. Dali su svakome po malo masti pošto smo bili 'suvih creva'. Dali su nam to namerno, da dobijemo proliv, da nam bude neizdrživo. U vagonima nas je bilo po pedesetak, jedva se sedelo, nije se moglo ni leći ni spavati. Sa nama je bilo puno starijih ljudi. Sa mnom je bio sin Zaharija Levija, Josif Levi, takođe rabin, njegova mati i sestra. Josif je učio u Sarajevu za rabina. Sestru Gizelu su mu ubili dok smo bili na Sajmištu. Streljali su je na mostu. Troje su tada streljali. Drugi je bio jednog starijeg Jevrejina od 106 godina, prezime mu je bilo Mandil. Znam da mu se sin zvao Rahamim, a unuk David. Unuk David je streljan u Albaniji. Bio je u partizanima, uhvaćen i streljan 1943. godine. Druga je bila Gizela Levi, rabinova sestra, koja je bila živčano popustila. Treća je bila Dženka Koen, imala je oko dvadesetak godina. Bila je invalid jer je 1943. popila kaustičnu sodu, htela je da se ubije, ali su je spasili. Njih troje streljano je na mostu. Bilo je to u decembru 1943.

Dok smo bili na Sajmištu, Englezi su bombardovali logor. Tada je poginuo i moj komšija iz Prištine Into Judić. Njegova žena i dvoje dece su ostali sa nama. Mislim da Englezi nisu znali da bombarduju nas.

U marvenim vagonima nismo imali ni vode ni hrane, samo onu mast. Stigli smo do Drezdena. Tamo su nam ljudi iz Crvenog krsta dali nekakvu supu i pakete sa malo šećera i biskvita. Odatle smo putovali do

*Jedna od retkih fotografija
ALBERTA RUBENA iz dečaćkih dana*

² Orijentalna poslastica

Bergen-Belzena. Putovanje je trajalo oko osam dana, jer su saveznici stalno bombardovali pruge, pa je dosta trajalo dok bi ih popravili.

Sišli smo na stanicu i svi redom krenuli pešice do logora. Najpre smo stavljeni u deo logora koji je bio karantin. To su bile barake sa krevetima na tri sprata. Prvih dana su nam davali bolju hranu i rekli da će u radnom logoru biti znatno bolje. Ali, nama je bilo mnogo lošije. Svi rođeni do 1930. počeli su da rade. Ja nisam odlazio na rad, samo sam vuкао kazane sa hranom ujutro, u podne i uveče. To smo radili nas trojica, ja sam bio u sredini pošto sam bio jači, a dvoje slabijih sa strane. Svakog dana bila je stočna repa, ujutro i uveče čaj od kamomile bez šećera.

Svi logoraši u Bergen Belzenu bili su živi leševi, zombiji, živi mrtvaci. Jedva su hodali. Svakog jutra u 6, morali smo da izademo da nas prebrojavaju, morao se dati spisak onih koji ne mogu da izadu na apel. Bilo je veoma hladno, a svi smo bili slabo obučeni. Živi su grabili od mrtvih sve što je vredelo od odeće i obuće. Svakog dana smo, po dvojica, hvatali mrtve za ruke i noge i bacali ih u kola i – pravo u krematorijum. Krematorijum je radio danju i noću, iz dimnjaka smo uvek mogli da vidimo i plamen i dim.

Dečji dom u Beogradu, u kojem je boravio i ALBERT RUBEN (sedi u prvom redu, drugi sdesna), bio je pravi dom za mnogu jevrejsku decu koja su ostala bez roditelja (snimak RAKE RUBENA, poznatog fotoreportera lista „Politika“)

Mi smo bili u 'familien lageru'. Bili su pored nas Jevreji iz Holandije i iz Grčke. Krajem 1944. dočarani su i Jevreji iz Mađarske. U istom tom logoru, u baraci Holandana, bila je i Ana Frank, ali o njoj tada ništa nisam znao. Tek posle rata, kada sam video njenu sliku, prepoznao sam da je to bila ona.

Moja starija sestra Matilda radila je u šnajderaju. Otparivali su i prepravljali odela od vojske. I majka je takode tamo radila. Mlada sestra je imala samo šest godina. Sećam se da je plakala zbog gladi.

Dva-tri meseca pred oslobodenje logora, dobili smo pakete od Crvenog krsta. Naime, Crveni krst je pri kraju rata obilazio sva mesta gde im je bilo dozvoljeno da dođu.

Svakodnevno se umiralo. I ja sam se razboleo od pegavog tifusa. Čini mi se da su svi imali pegavi tifus. Ležali smo u baraci, bez lekova. Nekako sam prezdravio. I majka i sestre, svi smo preboleli tifus. Vašaka je bilo napretek, ali na mene nisu suviše išle. Govorili su mi da ne vole moju krv.

Aprila 1945. godine, opet su nas strpali u vagone, nas koji smo ostali živi, i vukli su nas gore-dole. Sa svih strana su nas bombardovali Englezi i Amerikanci. Rusi su gadali topovima. Na putu su mnogi pou-

Spomen ploča u Bergen-Belzenu na kojoj je ispisan sledeći tekst:

OVO JE MESTO ZLOGLASNOG KONCENTRACIONOG LOGORA BELZEN,
KOJI SU OSLOBODILI BRITANCI 15. APRILA 1945.

OVDE JE NAĐENO 10.000 NESAHRAJENIH, OD TADA JE UMRLO JOŠ 13.000. SVI SU ONI
ŽRTVE NEMAČKOG NOVOG PORETKA U EVROPI I PRIMER NACISTIČKE KULTURE.

mirali. Na jednoj stanici, za vreme velikog bombardovanja, otvorili su vagone. Jedna Jevrejka je imala neko veće belo platno. Počela je njime da maše i bombardovanje je prestalo. U toj stanici smo našli nešto hrane, zeleni sir u drvenim sanducima. Bio je dobar, spasao nas je.

Nemci su nameravali da dignu most i celu kompoziciju u vazduh, pa su počeli da postavljaju mine. Nisu u tome uspeli. Rusi su gadali topovima i kaćušama, približavali su se, pa su esesovci pobjegli, ne stigavši da do kraja miniraju most. Uzeli su lokomotivu i pobjegli.

Bili smo u vagonima usred neke šume kada su došli Rusi. Rekli su nam da smo slobodni i da možemo da idemo kuda želimo. Ja sam imao još malo snage pa sam se uputio u selo da tražim nešto za jelo. Selo se zvalo Trebic (Tröbitz). Sa mnom su bili Moša Koen i Aron Avramović, tada se zvao Bahar (u Izraelu je promenio prezime). Ja lično sam, posle rata, dao ime kćerci njegovog brata Jakova Bahara – Ermozi.

Posle oslobođenja bili smo u Trebicu još pet meseci, do oktobra. Tamo smo se oporavljali uz tri obroka krompira. U zemlju smo se vratili iz grada Forsta, na granici sa Poljskom. Sada smo putovali putničkim vagonima, oko dvanaest dana do Subotice, preko Češke, Slovačke i Mađarske. U Subotici smo opet morali u karantin. Ali tamo je bilo svega, i hrane i para. Posle smo otišli u Prištinu, preko Skoplja. U Skoplje smo stigli predveče. Bio je Erev Jom Kipur. Svi smo se ugurali u sinagogu u kojoj smo i prenoćili. Nažalost, skopskih Jevreja nije bilo. Jeli smo, oprali se i počeo je post. Sutradan, oko 11 sati, rekao sam majci da sam gladan. Odgovorila je da je Jom Kipur i da se ne jede, a ako hoću mogu sam uzeti hranu, ona neće da mi dâ, da ne napravi greh. Rekla mi je: „Sine, ako možeš da izdržiš, ne zbog vere, nego da se setiš svega što smo preživeli“. I ja to radim do danas, na svaki Kipur.

Otišao sam 1946. u Italiju, a 6. marta 1948, pre proglašenja izraelske države 15. maja, u Izrael, pravo na front. Oženio sam se 1979, dobio sina Imanuela i četvoro unučadi.

Irena VUKOV

U MAĐARSKIM I NEMAČKIM LOGORIMA

Rodena je 1. septembra 1930. u Šidu, od majke Margite, rodene Epštajn, i oca Vilima Volbergera. Ima brata Janiku.

Od najbliže rodbine u Holokaustu su joj stradali otac i stric.

Po povratku iz logora odlazi u Izrael, u kibuc Šar-Haamakim i završava automehaničarski zanat. Sa svojom novoosnovanom porodicom dolazi u Mađarsku gde se zapošljava kao fini automehaničar u željezari, a potom radi u Međunarodnom odeljenju željezara, do 1987. godine.

Član je komiteta Srpske manjinske samouprave u Gradskoj kući u Dunajvarošu (Dunaujváros). Govori četiri slovenska jezika, kao i nemački, engleski i ivrit. Ima kćerku Veru.

Zovem se Irena Vukov, rođena sam Wollberger, 1. septembra 1930. godine u Šidu, u kući dede Geršona i bake Katice Epštajn, rodene Fišer. U rodnom gradu otac je radio kao zubni lekar, odakle je uskoro premešten u Čantavir, gde se 8. februara 1933. godine rodio moj brat, koji danas živi u Izraelu, u Berševi Omer. Stekao je akademsko zvanje doktora i profesor je biologije na univerzitetu Ben-Gurion.

Roditelji su se rastali kada je meni bilo pet, a bratu dve i po godine. Vratila sam se u Šid gde sam pohađala prvi razred osnovne škole. Majka Margita zaposlila se kao krojačica u Vinkovcima. Tu sam završila drugi, treći i četvrti razred osnovne škole. Početkom 1941. godine majka se udala po drugi put, za Izraela Neumanna, u Čantaviru.

Dvanaestog aprila Mađari su okupirali Bačku, nakon čega je započelo maltretiranje i ubijanje Jevreja i Srba. U septembru 1941. primljena sam u prvi razred subotičke ženske gimnazije. Nakon dva meseca, na osnovu propisa „numerus clausus“ svi Jevreji prvog razreda su izbačeni iz škole. U septembru 1942. su nas primili u građansku srednju školu, ponovo u prvi razred. Posle mesec dana opet smo bili izbačeni. Sledeće 1943. godine, u septembru, Jevrejska opština je organizovala jevrejsku gimnaziju u dvorišnoj zgradi do sinagoge. Po treći put bila sam u prvom razredu. Tada je u Subotici živelo oko 5500 Jevreja. Devetnaestog marta 1944. godine („crna nedelja“), Nemci su okupirali Mađarsku. U aprilu su odveli oca i očuha u tzv. radni jevrejski bataljon. Otac i njegov brat poginuli su u Ukrajini na frontu, gde su ih naterali na minsko polje. Majku, brata i mene silom su odveli u geto, zatim u Bačalmaš (Bácsalmás), sabirni logor.

Nakon tri ili četiri nedelje su nas 84 lica ubacili u vagone. Nas su kao poslednje uterali u poslednji vagon. Tri zadnja vagona otkačili su

Faksimil dopisnice slate septembra 1944. u Nemačku iz radnog logora u Ostmarku (naziv za Austriju posle priključenja Nemačkom Rajhu), na čijem pečatu piše: FIRER ZNA SAMO ZA BORBU, RAD I BRIGU. MI HOĆEMO DA DEO TOGA PREUZMEMO, ONAJ DEO KOJI SMO U STANJU PREUZETI

negde u Madarskoj. Preko dana smo stajali gladni i žedni. Odvukli su nas u logor Štrashof (Strasshof). Nakon nedelju dana „dezinfekcije“ stavili su nas u tadašnji Lundenburg, danas Breclav (Češka), gde su nas čekali esesovci sa kerovima i „izabrali“ između nas poljoprivredne radnike za sudetsku oblast. Opet smo ukrcani u druge vagone. Nas 28 Jevreja stiglo je u tadašnje Unter-Temenan selo, danas Poštornja, na imanje jevrejske porodice Lichtenberg koje je „dobio“ od nemačke vlade okružni gestapovac Franc Štangel. „Nastanili“ smo se u štali za stoku.

IRENA u Subotici, 1946. godine, po završetku strahota kroz koje je prošla

Krajem oktobra 1944. godine uterali su nas u vagone, nakon bombardovanja. U noći 12. novembra stigli smo na četiri i po kilometra od logora Bergen-Belzen. Odatle su nas terali pešice do logora, a sa obe strane ceste videli smo na hiljade mrtvih ljudi.

Početak aprila 1945. godine, dan-dva pre oslobodenja Bergen-Belzena, poterali su nas, oko dve hiljade Jevreja, i majke sa decom, u vagone i dve nedelje nas vozili do Terezienštata, gde nas je 8. maja 1945. godine, u 7 sati uveče, oslobodila sovjetska vojska.

Trajalo je dvanaest-trinaest dana dok smo raznim vozilima, kolima, pešice stigli u Suboticu i Čantavir.

U leto 1946. godine rešili smo se za Aliju u tadašnju Palestinu. Ukrcali su nas u pristaništu Bakar na Jadranu, nas oko 4500 jevrejskih omladinaca, u ladu „Kneset Jisrael“. Nedaleko od izraelske obale opkolili su nas Englezi i odveli nas svojim ladama na Kipar. Tek nakon 15 meseci stigli smo u Izrael gde smo proveli dve nedelje u karantinu. Nahranili su nas, izvršili lekarske preglede i dobili smo izraelske legitimacije. Do 1. juna 1948. bila sam u kibucu Šaar-Haamakim, zatim do 5. juna 1950. godine sam bila u vojsci gde sam izučila automehaničarski zanat. Avgusta 1952. polažem prijemni ispit na fakultetu u Haifi. Ispit je uspeo, ali te godine sam se udala za mađarskog Jevrejina, a 23. oktobra 1955. u Haifi nam se rodila kćerka Verica. Cela porodica mog muža, osim brata, ubijena je u Aušvicu. On je rešio da se vratimo u Madarsku. Rastali smo se 1959. godine.

SEĆANJE KAO DIRANJE U ŽIVU RANU

Rodena je 10. maja 1925. godine u Somboru, od oca Antona Ernsta i majke Aranke, rođene Singer. Rasla je u petočlanoj porodici, pored dva brata, starijeg Josipa i mlađeg Oskara. Od najuže porodice stradali su majka i mladi brat Oskar koji su odmah po dolasku transporta u Aušvic ubijeni, kao i baba Frederika, ili kako su je zvali Frida, i deda Solomon Singer, roditelji majke, kao i njene dve sestre i dva brata sa porodicama.

Nekoliko bliskih rodaka njenog oca iz porodice Kadelburg takođe su nastradali u logorima. Posle sloma Nemačke, pored nje, vratili su se kući otac Anton i stariji brat Josip koji su bili u radnom bataljonu, uglavnom u Mađarskoj. Josip je otišao u Izrael, oženio se i dobio dva sina. Kasnije je umro, a njegovi sinovi i dalje tamo žive.

Po povratku iz logora, 21. jula 1945. godine, živela je sa ocem Antonom i bratom Josipom u Somboru, u Jevrejskoj ulici 13, u kući rodaka Šenbrun koji se, na žalost, nisu vratili. Do udaje, 1949. godine, radila je kao herihterka kod majstora obučara kod koga je izučila zanat, i kao mladi privredni pomoćnik na železničkoj stanici Sombor i Apatin. Posle udaje otišla je sa mužem, koji je bio Istranin, u Pulu (Istra). Rodila je dve ćerke, Sonju i Alidu, koje su sada udate i imaju svoje porodice. Pre pet godina, 1999, iselila se u Kanadu kod mlađe ćerke Alide, gde i danas živi.

Do onog nesrećnog dana, 27. aprila 1944. godine, kada smo deportovani, bezbrižno sam živela sa svojom porodicom. Učila sam zanat,

posećivala svoje babu i dedu i mnogobrojne najbliže rođake, jer moji roditelji potiču iz veoma velikih porodica sa kojima smo se družili. I onda se odjednom sve promenilo i nismo mogli ni da sanjamo da nas očekuje pravi pakao na zemlji. Zajedno sa najbližim rođacima u prenatrpanim stočnim vagonima, gde je u svakome bilo skoro sto osoba, odveli su nas prvo u Bajū, da bi nas vrlo brzo zatim deportovali u Birkenau, odnosno Aušvic II, deo logorskog kompleksa Aušvic. Tamo su odmah razdvojili muškarce od žena, kao i majke sa decom i nemoćne osobe, koje su odmah odvodili direktno u gasnu komoru, a na drugoj strani su bile odrasle osobe sposobne za rad. Ja sam bila među njima. Nas su odmah skinuli i odveli u kupatila odakle smo polugoli, samo u haljinicama sa kratkim rukavima i bosih nogu u klompama, odvođeni po snegu do blokova u koje su nas smeštali. To su bile takozvane „koje“, strahovito malene prostorije, meni se čini da nisu bile duže ni šire od jednog metra, i isto toliko visoke, u koje su strpali po deset osoba, tako da smo spavali jedno uz drugo, u zgrčenom položaju. Prvo su nas terali da nas pet, šest vučemo kola sa smećem van logora. Posle izvesnog vremena prebacili su nas na kopanje rovova oko logora. Sve ovo se dešavalo u Birkenau. Posle toga odlazili smo u Aušvic praćeni muzikom na izlaznoj kapiji logora. U Aušvicu smo radili u fabrici ručnih granata „Union“. Ja sam radila unutrašnje ovojnice (Innengewinde) na ručnim granatama. Sve vreme su nas slabo hranili. Dobijali smo 100 grama vojničkog hleba na dan, splachine od mekinja i kore krompira za ručak. Bili smo toliko izgladneli da su neki po đubrištu čeprkali da pronađu kore od krompira. Dobijali su batine ako bi ih uhvatili da to čine.

Medutim, nikada neću zaboraviti jedan slučaj koji mi se dogodio dok sam radila u fabrici ručnih granata. Mašina na kojoj sam radila se pokvarila i ja sam otišla do majstora Nemca da ga pozovem da dođe i popravi mašinu. Pošto smo bili sami on me je upitao da li sam gladna. Odgovorila sam da nisam, a on me je samo pogledao i odnekud je izvukao parče hleba i gurnuo mi ga u ruku. Samo mi je rekao da obratim pažnju da niko ne vidi dok ga budem jela, jer bi najverovatnije i on nastradao. To je bila jedna svetla tačka u inače sumornom i teškom životu koji smo preživljavali.

Sve to vreme ništa nisam znala o svojoj porodici ili o bližim rođacima. Jednom prilikom su nas naterali da pišemo kući da smo dobro. Polazna pošta: Valdze (Waldsee), radi zavaravanja primalaca, jer je naziv Valdze asocirao na neko letovalište – šumsko jezero! Bliže detalje sam zaboravila i ne volim ni da se sećam tog užasnog vremena. Sa mnom je bila Pirika Fišer, sada udata Dunderov, koja živi u Novom

Sadu sa svojom porodicom. Sa njom sam bila sve vreme zajedno. Jedno vrlo kratko vreme sa mnom je bila i moja sestra od tetke Teodora Zam, sada udata Milosavljević, koja živi u Aleksincu. Dok smo bile zajedno, ona je radila na paketima koje su oduzimali od pristiglih Jevreja. Ona je ponekad uspevala da ponešto donese za hranu kada bi pronašla u paketima, što je bilo vrlo hrabro s njene strane, jer bi inače bila odvedena u gasnu komoru da su je uhvatili.

*LJUBICA PERUŠKO sa sestrom
od tetke TEODOROM
MILOSAVLJEVIĆ, takođe
zatočenicom Aušvica,
septembra 2004. godine
u Beogradu*

U januaru 1945. godine sa ostalim logorašima odvedeni smo ponovo u stočnim vagonima u Ravensbrik (Ravensbrück). Putovali smo tri dana i tri noći, jer su Nemci odstupali zbog napredovanja Rusa. Nemci su nas ostavili da ležimo na snegu celu noć. Od toplote naših tela sneg se topio i mi smo bili potpuno mokri. Nije mi jasno kako se nismo svi porazboljevali od zapaljenja pluća. Verovatno postoji nešto što nas je čuvalo.

U Ravensbriku smo ostali nekoliko meseci, ne sećam se tačno koliko, da bi nas zbog napredovanja Rusa ponovo premestili u Nojštāt Gleve (Neustadt-Glewe) gde smo i oslobođeni.

U Aušvicu smo se posle rada u fabrici obavezno kupali. Međutim, u Ravensbriku i Nojštāt Gleveu, gde nismo ništa radili, higijena je bila očajna. Tu smo svi dobili vaške i po ceo dan smo pokušavali da ih se oslobodimo.

Oslobodjenje sam dočekala u Nojštāt Gleveu. Prvo su tuda prošli Amerikanci, a za njima su došli Rusi. Putovanje za Jugoslaviju trajalo je dosta dugo, ne sećam se više detalja, sem da smo u Pragu mogle slobodno da se prošetamo. Ne znam više ko je sve bio sa mnom, ali se sećam da smo ulazile u gostionice. Česi su bili veoma ljubazni. Davali su nam hranu i kada su čuli da smo iz Jugoslavije, poručili su nam da pozdravimo Tita.

PRILOG UZ ORGANIZACIONU ŠEMU AUŠVICA

AUŠVIC SE BITNO RAZLIKOVAO OD OSTALIH KONCENTRACIONIH LOGORA. U AUŠVICU SU NACISTI NA PERFIDAN NAČIN POVEZIVALI ISTREBLJIVANJE VIŠE MILIONA LJUDI SA USPOSTAVLJANJEM GIGANTSKIH INDUSTRIJSKIH POSTROJENJA, ZA KOJA SU KORISTILI ROBOVSKI RAD PREOSTALIH, RADNO SPOSOBNIH LOGORAŠA

NA TERITORIJI OD 40 KVADRATNIH KILOMETARA SVEGA DVA KVADRATNA KILOMETRA BILA SU REZERVISANA ZA MASOVNU LIKVIDACIJU LJUDI, I TO U BIRKENAU!

U PRILOŽENOJ ŠEMI DATA JE ORGANIZACIONA STRUKTURA AUŠVICA, KOJA SADRŽI:

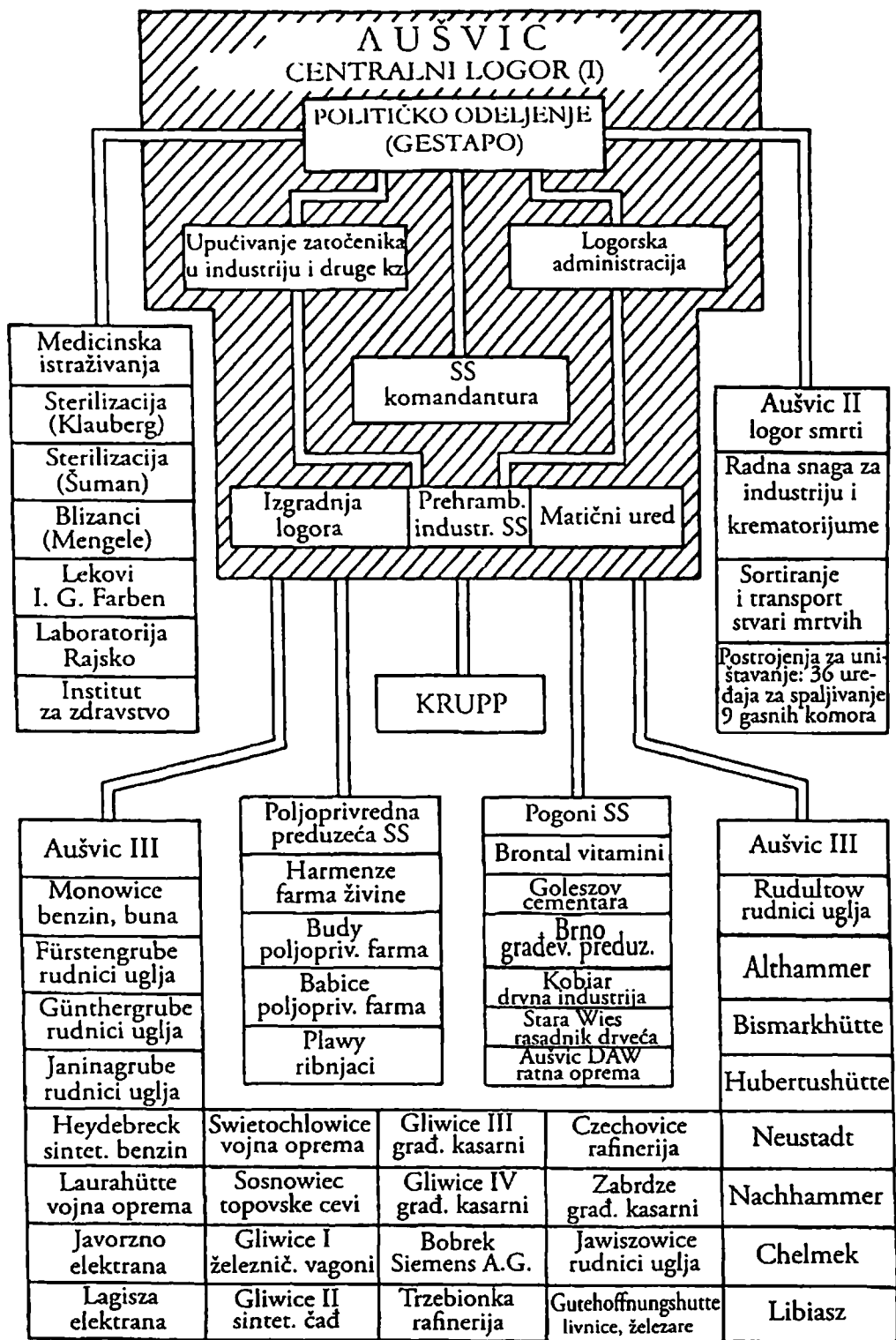
AUŠVIC I – CENTRALNI LOGOR;

AUŠVIC II–BIRKENAU – LOGOR SMRTI;

AUŠVIC III – INDUSTRIJSKI DEO.

AUŠVIC III SADRŽAVAO JE 39 TAKOZVANIH PROPRATNIH LOGORA (NEBENLAGER), KOJI SU U PRILOGU NAVEDENI.

NAPOMINJEMO DA SE U SEĆANJIMA, KOJA SMO OBJAVILI U KNJIGAMA „MI SMO PREŽIVELI“ 1, 2 I 3 VEĆINA SVEDOČENJA IZ AUŠVICA ODNOSI NA AUŠVIC II, ODNOSNO BIRKENAU. IMA SVEDOČENJA I IZ NEKIH RADNIH LOGORA, KUDA SU, PO STIZANJU U AUŠVIC II ZATOČENICI UPUĆIVANI, U NEKI OD TIH 39 POGONA, PROSTORNO UDALJENIH, ALI ADMINISTRATIVNO POVEZANIH SA CENTRALNIM LOGOROM. TAKO JE U HEMIJSKU INDUSTRIJU GLIVICE II BILA UPUĆENA *VERA BRUNER*, KOJA JE TAMO RADILA OD MAJA 1944. DO EVAKUACIJE JANUARA 1945. GODINE.

SINE, IDI SAMO NAPRED!

Roden je 1. avgusta 1923. godine u Sarajevu, od oca Isidora Danona i majke Done, rođene Danon. Iako su imali isto prezime, očeva i majčina porodica nisu bile ni u kakvom srodstvu. Imao je i dve sestre – Saru i Simhu. Od uže porodice pogrom u Drugom svetskom ratu nije preživio otac Isidor, koji je stradao u Jasenovcu. Međutim, u logorima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, najviše u Jasenovcu i Staroj Gradiški, i logorima Treblinka i Dahau, stradalo je četrdeset pet članova njegove šire familije. Školovanje započeto u Beogradu pre rata nastavio je, po njegovom završetku, u istom gradu, gde je završio Arhitektonski fakultet. Radio je kao projektant do penzionisanja. Autor je knjige „Sasečeno stablo Danonovih – sećanje na Jasenovac“ koja je na konkursu Saveza jevrejskih opština za memoarska dela sa jevrejskom tematikom 1999. godine nagrađena prvom nagradom.

Sa suprugom Olgom živi u Beogradu.

Moj deda po ocu, Avram Danon, živio je u Bijeljini i imao trinaestoro dece. Deda po majci, Cadik, živio je u Gračanici, kod Tuzle, i imao devetoro dece.

Otac je imao fabriku kapa i šubara „Elegant“, a majka je bila domaćica. Bio sam treće dete mojih roditelja; pre mene su se rodile moje sestre: Sara-Ina i Simha-Sida. Moja porodica je pripadala Sefardima.

Nismo bili ortodoksni, već tradicionalisti koji su se trudili da sačuvaju sva obeležja jevrejstva. U hram se odlazilo samo u vreme velikih praznika a Šabat smo dočekivali svečano, kod kuće.

Svetska ekonomska kriza razorno je delovala i u Jugoslaviji te je moj otac bankrotirao. Da ne bi došlo do plenidbe, otac je svu imovinu prepisao na majku.

Godine 1934. preselili smo se iz Sarajeva u Beograd, gde je otac otvorio manufakturnu radnju na Jovanovoj pijaci. Posao je dobro išao i nismo imali nikakvih problema do 1941. godine. Po dolasku u Beograd, upisao sam se u Prvu mušku gimnaziju, gde sam završio četiri razreda, a potom se upisao u srednju tehničku školu, arhitektonski smer.

Preživeli smo stravično nemačko bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. godine i zatim pobjegli u pravcu juga, nadajući se da ćemo stići do Soluna i izbeći okupaciju. Nismo stigli ni do Mladenovca a Jugoslovenska vojska se predala. Kada smo se vratili u Beograd, Nemci su već bili okupirali grad i otpočeli s represalijama, naročito prema Jevrejima: odmah su ih sve popisali a potom upućivali na prisilni rad – raskršćivanje porušenog Beograda. Očevu radnju su odmah konfiskovali i opljačkali. Videvši ovo, otac je odlučio da bežimo iz Beograda u rodnu Bosnu, kod njegovog brata Moše, u Tuzlu. Prešli smo preko pontonskog mosta na Savi u Zemun i ubrzo stigli u Tuzlu. Tamo, bar u početku, nije bilo nekih posebnih mera protiv Jevreja, osim obaveze da nose žute trake. Sestra Sida i ja smo se odmah uključili u antifašistički pokret jer smo bili skojevci. Posle ustanka naroda u Bosni počele su oštrije mere a naročito protiv pobunjenih srpskih sela. Sela su paljena a seljani ubijani. Kada su i nas, Jevreje, počeli da teraju na teški prisilni rad, sestra Sida i ja smo zatražili od naše organizacije da odemo u partizane, na Majevicu, gde se borio partizanski odred.

Tek u decembru dozvoljeno nam je da krenemo u partizane. Sklonili smo se u ilegalni stan, ali kurir nije došao po nas jer su ga četnici ubili. Baš tada je počeo razdor između četnika i partizana, koji je prerastao u otvoren sukob. Posle našeg povratka kući, krajem decembra, uhapšeni su svi punoletni muškarci Jevreji. Otac i ja oterani smo u zatvor u Kreku, kraj Tuzle. Tu smo bili oko mesec dana a potom vozom oterani u logor Jasenovac. Bilo nas je 130, a jedino sam ja preživio logor.

Već prvog dana u logoru video sam strašne prizore. Postrojili su nas ispred ciglane i naredili da ispred sebe prostremo ćebad i ispraznimo svoje torbe. Među brojnim stvarima na prostirkama našlo se i dosta

komada hleba. U jednom trenutku opazio sam da pregladneli mladići – logoraši trče ka toj gomili, hvataju rukama hleb i beže dalje. Ustaše su odmah povadile pištolje i počele da pucaju u mladiće. Ali i pored pucnjave, nastavio se juriš na hleb, i mladići su padali mrtvi ili ranjeni. Kada je prestao juriš, ustaše su prilazile ranjenima i ubijale ih metkom u glavu. Kada su to završili, povikali su: „Grobari, grobari!“ Odmah su se pojavili neki ljudi sa nosilima i odnosili mrtve ka kapiji logora.

Od oko 130 punoletnih Jevreju muškaraca koje su ustaše decembra 1941. uhapsile u Tuzli i oterali ih u koncentracioni logor Jasenovac, jedino je preživio CADIK DANON koji je tada imao osamnaest godina

Shvatio sam da u logoru vlada strahovita glad. Za ručak smo imali kutlaču tople vode bez soli i masti, sa nekoliko koc-kica stočne repe koja je strašno smrdela. Kada smo dobili ručak, prišao nam je jedan iznureni logoraš u kome smo jedva prepoznali očevog najmladeg brata Gedalju. Pojeo je i svoju i očevu i moju porciju, a i dalje je bio gladan. Posle nekoliko dana našli smo ga mrtvog, ispred barake.

Prijatelji koje smo zatekli u logoru posavetovali su nas kako da se ponašamo da bismo izbegli opasnosti, ukoliko je to uopšte bilo moguće. Ocu su rekli da obrije bradu jer stare odmah ubijaju.

Svakog jutra morali smo da se postrojimo pred barakom, a potom su dolazile ustaše da odvedu određeni broj ljudi na pojedine radove. Jedan ustaša izabrao je nas dvadesetak mladih i jačih logoraša i rekao da idemo u susedno selo da presujemo seno. Prešli smo preko zaledene Save, gde smo naišli na grupu ustaša koji su se grejali oko vatre. Jedan iz te grupe prišao mi je i zatražio da mu dam svoje skoro nove skijaške cipele. Upitao sam ga šta ću ja da obujem. Rekao mi je da obidem seoske kuće i da nađem sebi cipele. Pošao sam do najbliže kuće, otvorio vrata i naišao na veliku gomilu obuće i odeće. Prepoznao

sam odeću Jevreja iz moje grupe, Tuzlaka, i zaključio da je tu veliko stratište. Nastavio sam dalje, od kuće do kuće, i svuda nailazio na isti prizor. Tražio sam cipele, ali bezuspešno. Tek u kući na kraju sela, našao sam vojničke cokule koje su odgovarale mojoj nozi. Kada sam izašao iz kuće, obuo sam cipele i u blizini primetio ogromnu jamu iz koje je izlazila para. Video sam da u blizini nema ustaša, pa sam krenuo ka jami i došao do njene ivice. U njoj su bili nabacani leševi preklanih srpskih seljaka – žena, dece i muškaraca. Bilo je očigledno da se to nedavno desilo. Brzo sam se povukao, gledajući da li me neko od ustaša posmatra – mogla je i mene da zadesi ista sudbina. Kada sam se vratio, pokazao sam ustaši svoje cipele i odmah prišao grupi koja je presovala seno. Uveče sam u baraci ispričao gde sam bio i šta sam video, a šef barake, očev prijatelj, rekao mi je da sam bio u Gradini, uništenom srpskom selu, i da se do sada niko odatle nije vratio.

Jednog dana, dok sam slagao cigle pored ciglane, primetio sam da dolazi ustaša ride kose i velikih ufitiljenih brkova. Odmah sam prepoznao krvavog koljača Žuću i setio se upozorenja starih logoraša da mu se sklanjam sa puta. Njemu u susret išao je čovek u crnom kaputu; jedva se kretao od slabosti. Kada mu je Žuća prišao, pitao ga je ko je on. Pošto je saznao da je Jevrej, advokat iz Zagreba, vezao mu je ruke žicom za leđa i kada se ovaj ponovo okrenuo, izvadio je kamu i zabio mu je u vrat. Tada je izvadio kutiju sa duvanom, zavio cigaretu, zapalio je i polako pušio psujući Jevreje i advokate. Potom je ugasio pikavac na čelu jadnika, brzim pokretom uhvatio kamu i preklao ga. Čovek je pao, a Žuća je sa zadovoljstvom polizao krv sa obe strane kame govoreći: „Ala je slatka židovska krv!“ Glasno je povikao: „Grobari, grobari!“ i krenuo dalje. Sve sam to posmatrao sakriven iza cigala koje sam naslagao. Imao sam sreću da me nije primetio.

Bližilo se proleće 1942. i sneg se bio otopio. Stajali smo postrojeni pred barakom i čekali. Kada su ustaše došle, izabrali su nas dvadesetak mladih i jačih, dali nam lopate i ašove i krenuli sa nama van logora, u veliko polje. Odredili su nam dimenzije jame koju treba da iskopamo – dubine dva metra. Kada smo to završili, rekli su nam da se udaljimo. Tada su doveli grupu srpske i jevrejske dece, starosti od dve do šest godina. Po mojoj proceni, bilo ih je preko dve stotine. Dovodili su jedno po jedno dete do jame i ubijali stolarskim čekićem, udarcem u potiljak. Mogli smo čuti samo poslednji dečiji vrisak i tupi pad na dno rake.

Naša grupa logoraša bila je skamenjena; samo su nam krupne suze tekle niz obraze. Po završetku posla, ustaše su naredile da zatrpamo

jamu. Pri povratku u logor, jedan logoraš mi je rekao: „Imali smo sreću da i nas nisu pobili; oni ne vole žive svedoke.“

Opisao sam samo nekoliko strašnih događaja koje sam preživio u logoru, a svakodnevno sam bio svedok sličnih a možda i još gorih zločina. Ustaše su ove zločine vršile sa velikim zadovoljstvom i uživanjem, sadistički nastojeći da put njihovih žrtava do smrti bude što bolniji i sporiji.

Jasenovačke žrtve na obali Save

Iz Jasenovca smo, zbog velikih prolećnih poplava koje su probile nasip oko logora, prebačeni u Staru Gradišku.

Tu smo zatekli stanje slično onom u Jasenovcu. U logoru je vladala epidemija tifusa. Masovna ubijanja i umiranja bile su svakodnevne pojave. Logor je bio smešten u staroj srednjovekovnoj tvrđavi sa visokim zidovima, te se moja ideja o bekstvu skoro ugasila. Jednog popodneva su nas oterali u dvorište pored same kule, gde smo boravili u kazamatima. Načuo sam da će se birati ljudi za poljoprivredne radove. Izabrali su nas tridesetak, sve mladih i još držećih logoraša. Rekli su

nam da ujutro budemo na kapiji tvrđave. Rastanak od oca bio je izuzetno težak i potresan. On mi je rekao: „Sine, idi samo napred; ne osvrći se!“ Jedino njemu mogu da zahvalim da sam preživeo Jasenovac i Staru Gradišku.

Otac je u Jasenovcu i Staroj Gradiški kuvao hranu za logoraše, te je uspevao da skloni poneki krompir, koji bi ispekao u žaru ispod kotla. Uveče, u baraci, davao mi je, krišom, da jedem pa da stavim u džep, da imam preko dana. Bez toga bih sigurno posustao, a takve su odmah izdvajali i ubijali.

Potom su nas prebacili u selo Ferićanci, gde se nalazilo poljoprivredno dobro pravoslavne crkve zvano Čitluk. Ustaše su pobili popove a nas su doveli da obradujemo zemlju. Kasnije je na to imanje došlo još nekoliko grupa logoraša. U logoru se skupilo veliko stado goveda oduzetih po okolnim srpskim selima. Imao sam sreću da me izaberu u grupu koja je čuvala krave. Pošto je zbog suše nestalo paše, prebačeni smo u udaljenije srpsko selo Obradovci. Seljaci su tajno uspostavili vezu sa nama i doturali nam krišom hranu. Stoka je podeljena u dva stada, a ja sam dobio deset krava muzara koje sam napasao u blizini samog logora. Uz ova dva stada uvek su bili po dvojica ustaša, a ja sam bio bez kontrole; samo bi ponekad naišao neki ustaša. Nas je bilo trideset, a toliko i ustaša.

Stalno je rasla ideja o bekstvu u partizane, tim pre što su oni bili u blizini, u obližnjim slavonskim planinama. Dok sam čuvao krave, jedan seljak koji je sekao hrastovu šumu pozvao me je zviždukom da dođem do njega. Rekao je da ima veze sa partizanima i da će urediti da oni napadnu logor. To je bila prilika da se svi oslobodimo. Ali, partizani nisu dolazili, a bližio se kraj ispaše. Odlučili smo da naša grupa od sedam logoraša, u kojoj je vladalo uzajamno poverenje, organizuje bekstvo. Iskoristili smo priliku kada smo pet do deset minuta bili bez kontrole ustaša, preskočili žicu tora i, po uputstvu jednog seljaka iz Obradovaca, krenuli u pravcu Krndije. Ujutro smo već bili sa partizanima koji su nas srdačno primili.

Raspoređeni smo na razne dužnosti, a ja sam zahtevao da idem u prve borbene redove. Uvek sam bio pristalica aktivne borbe protiv fašizma. Najsrećniji dan u mom životu bio je kada sam nenaoružan – goloruk učestvovao u borbi i zarobio pušku. Doživевši sva zverstva, naša ideja vodilja bila je da poginemo sa puškama u ruci. Trojica od nas tako su i poginula. Svi logoraši koji su za nama ostali u logoru Obradovci, njih dvadeset trojica, pobijeni su. Bio sam borac XII slavonske udarne

proleterske brigade sve do napada na Viroviticu, u februaru 1943, kada sam kao komesar čete teško ranjen. Preživio sam tešku operaciju. Tokom boravka u bolnici, naišla je IV ofanziva, te su najteže ranjenike stavili u zemunice. Tu sam preživio tri nedelje, ležeći u mraku, sa po nekim zalogajem hrane. Harao je tifus i od nas dvadeset preživelo je samo deset. Posle ozdravljenja upućen sam u komandu područja, gde sam obavljao razne poslove. Pred kraj rata, ponovo sam otišao u moju brigadu, u kojoj sam vršio dužnost rukovodioca propagandnog odseka. Rat sam završio goneći neprijatelja, sve do Blajburga, u Austriji, gde smo zarobili na hiljade ustaša.

Pošto o familiji ništa nisam znao, živio sam u ubedenju da sam ih sve izgubio. Januara 1943. godine napisao sam pismo mojoj tetki u Kaštelima, udatoj za Italijana, jer sam se nadao da su članovi mamine familije, koji su živeli u Sarajevu, uspeli da pobegnu u italijansku zonu. Pošto je pismo išlo redovnom poštom, stiglo je u Kaštele, gde su, pored ostalih, bili i majka i sestra Sida. One su se spasile zahvaljujući muslimanima koji su im dali feredže i legitimacije. Majka je mnogo patila jer nije ništa znala o meni, a kada je dobila moje pismo – preporodila se.

Posle kapitulacije Italije, svi iz porodice otišli su u partizane. Krajem 1943. godine dobio sam pismo bez koverta, smotano tako da su dve strane bile uvučene jedna u drugu. Pisala mi je sestra od tetke; između ostalog, opisala je i to kako je došla do moje adrese. U jednoj partizanskoj menzi, primetila je da je jedan visoki oficir neprekidno posmatra. Na kraju se digao, prišao joj i upitao: „Šta je vama Braco Danon?“ Ona je vrisnula očekujući najgore, ali je oficir rekao: „Živ je, živ je, i nalazi se u Slavoniji.“ Bio je to Dušan Brkić. Ovo je uradio samo zato što smo sestra od tetke i ja veoma ličili. U pismu mi je pisala gde se ko od mojih nalazi i od tada sam imao stalnu vezu sa familijom.

Majka Dona je bila u Komandi ratnog vazduhoplovstva Jugoslavije a ujak Moric je bio ekonom te komande. U ofanzivi na Livno, ujaka su zarobili Nemci i tu mu se gubi svaki trag. Sestra Sida je bila u hirurškoj ekipi brigade, pošto je bila student medicine. Majka je kasnije, kao starija, prebačena u Bari, u Italiju, gde je radila u partizanskoj komandi. Starija sestra Ina (Sara) otišla je 1941. sa mužem u Srbiju radi organizovanja ustanka. Da je živa, saznao sam tek 1945. godine, i to slušajući Radio Beograd, gde su, izveštavajući o Kongresu AFŽ-a, pomenu li i njeno ime među odlikovanimima.

Odmah posle Blajburga došao sam u Beograd, gde sam se ubrzo našao sa majkom i sestrama. Otac, nažalost, nije preživio logor.

Posle rata sam nastavio školovanje i završio Arhitektonski fakultet u Beogradu. Radio sam kao projektant. Sada sam u penziji.

Uspomene na stravične događaje koje sam preživeo u logoru ostavile su na mene dubok trag. Noću sam sanjao kako bežim iz logora, a iza mene su uvek ustaše koji me hvataju za noge. Probudio bi me sopstveni vrisak; uvek sam bio mokar od hladnog smrtnog znoja. Jednom sam seo i popisao sve članove moje familije koji su stradali u ratu. Bilo ih je četrdeset i pet na spisku. Najviše ih je stradalo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a zatim u logorima Treblinka i Dahau. Od tada potiče i moja želja da napišem knjigu o svemu što sam doživeo. Nekoliko puta sam pokušavao da to ostvarim, ali nisam imao snage da sve ponovo preživljavam pišući. Napokon, posle skoro 60 godina, bio sam u prilici da, smiren i uz veliku i svesrdnu pomoć moje žene Olge, napišem knjigu kojoj sam dao naslov: „Sasečeno stablo Danonovih – sećanje na Jasenovac“.

Rukopis CADIKA DANONA o stradanju u Jasenovcu, koji je 1999. godine nagrađen prvom nagradom na konkursu Saveza jevrejskih opština za radove sa jevrejskom tematikom, u grupi memoarske građe, u celini je objavio SLOBODAN MAŠIĆ, u okviru biblioteke Nova 165, novembra 2000. godine.

PROGON ŽIDOVSKIH ADVOKATA U NDH

Roden je 3. avgusta 1899. u Žešovu (Rzeszow), tada u Austrougarskoj, danas u Poljskoj. Njegov otac radio je neko vreme kao sudija u Tuzli. Edo Neufeld prvo je pohađao školu u Tuzli, a potom u Sarajevu, gde je maturirao. Studije prava počeo je u Beču a nastavio u Zagrebu, gde je doktorirao. Njegov otac se u međuvremenu preselio u Zagreb i otvorio advokatsku kancelariju u kojoj je radio i njegov sin. Tridesetih godina, Edo Neufeld otvara vlastitu kancelariju u Bauerovoj ulici, u Zagrebu. Venčao se 1924. sa

Albinom, rodenom Spiller, sa kojom je dobio kćeri Leu i Veru.

Početak rata uhapsile su ga ustaše i tada za njega i njegovu porodicu počinju teška i neizvesna vremena. Posle brojnih peripetija, dospeli su u Švajcarsku, gde su ostali do avgusta 1945. godine, kada su se vratili u Zagreb. Pošto u Zagrebu nisu imali ni stana ni posla, porodica se odselila u Beograd, gde je Edo Neufeld radio u knjižari svoga brata. Umro je u Beogradu 1947, u 48. godini života.

OVAJ TEKST JE PREDAVANJE DR EDE NEUFELDA ODRŽANO U IZBEGLIČKOM LOGORU GATIKON (GATTIKON), U ŠVAJCARSKOJ, DECEMBRA 1943.

Nedjelja, 6. travnja 1941. U Zagrebu nas je probudilo zavijanje sirena. Nismo znali šta se događa, je li to vježba za obranu od napada iz zraka, te smo samo otvarali radio-aparate. Vijesti su bile vrlo oskudne.

Svakih četvrt sata čule su se samo riječi: „Mi smo u ratu, krenite u skloništa od zračnih napada“ i ništa drugo. U isto doba jugoslavenski je glavni grad Beograd doživio najveću tragediju od svojega postojanja. U 5 sati u zoru, bez ikakve najave rata, njemački su štuka-aparati u rojevima počeli nadlijetati grad i izbacivati svoje ubojite bombe na mirno spavajuće pučanstvo. Ljudi su napuštali stanove u spavaćicama, bos i bez ikakvog određenog cilja. Njemački avioni bombarderi nisu se ograničavali na bombardiranje ministarstava ili eventualno ratno važnih ciljeva, nego su iz svojih strojnica gadali pučanstvo u bijegu. Kao što kažu kasnija izvješća, toga dana je poginulo između 25.000 i 30.000 građana, staraca, žena i djece.

Kad sam postao svjesnim da smo se našli u ratu, držao sam svojom prvom dužnošću da se stavim na raspolaganje Jugoslavenskoj armiji za borbu protiv neprijatelja. Svi smo bili uvjereni da će u najkraćem roku Zagreb biti zauzet od strane Nijemaca, ali budući da su Zagreb i Beograd bili proglašeni otvorenim gradovima, da se pripadnicima obitelji, koji ondje ostanu, neće ništa osobito loše dogoditi. Do tog trenutka malo nam je ili gotovo ništa bilo poznato o neljudskim deportacijama i ubijanju žena i djece, pa nismo ni u snu mogli zamisliti da će se to provoditi u djelo u Hrvatskoj, koja se uvijek hvalila tisućgodišnjom kulturom.

Imao sam, doduše, svoje ratno odredište i morao sam, u slučaju opšte mobilizacije, krenuti u Mostar. Ta opća mobilizacija u nas, koji smo živjeli u Hrvatskoj, nije međutim nikad proglašena, jer je postojala svijest o tome da će Hrvati, zbog kolebljivog Mačekovog stava, u vrlo maloj mjeri slijediti svoje obveze spram domovine, pa se očekivalo više štete nego koristi od takvog proglašenja. U međuvremenu je na srbijanskom teritoriju i u Sloveniji krenula opća mobilizacija.

Stotine mojih suvjernika, u Zagrebu prebivajući Srbi i Slovenci, a među njima i ja, stajali smo u dugim povorkama pri nadležnom vojnom zapovjedništvu. Peta kolona radila je pak također na tom mjestu. Najveći dio nas bio je upućen da se javi tek nakon nekoliko dana, premda su Nijemci od nas bili udaljeni jedva stotinu kilometara.

Posvuda su vladali najveći mogući nered i najveća zamisliva bespomoćnost. Nijemci su toga povijesnog nedeljnog jutra 6. travnja dobro ciljali, kad su tačno pogodili glavni stožer pri Ministarstvu rada u Beogradu, a time i nervno središte jugoslavenske ratne mašinerije. Od tada je svaka vojna jedinica radila bez vodstva, na vlastitu odgovornost, a peta kolona – dobro vodena iz Berlina – na svakom je koraku stvarala

teškoće i sabotazu. Hrvatske su regimente već oklijevale pred ukrcajem u vojne vlakove. Bio sam osobno svjedokom kad je jedan bataljun zagrebačke domaće regimente br. 35 pješice, bez oružja, poslan na put od 100 km u susret neprijatelju, koji je bio poznat po svojoj naoružanosti i motorizaciji.

Svega toga postao sam svjestan dva dana nakon početka rata, kad sam uvidio da o uspješno organiziranoj obrani Jugoslavije ne može biti ni govora. Jedinim spasom učinio mi se bijeg prema jugu, u susret engleskoj vojsci koja se borila zajedno sa Grcima.

Za taj plan sam se spremao zajedno sa svojim bratom i dvojicom prijatelja, jednim liječnikom, dr Vurdeljom, i jednim aktivnim kapetanom Tomićem, a kao dan odlaska odabran je utorak. Brzo su spakirane najvažnije stvari i odmah je slijedio bolan oproštaj od obitelji sa sviješću da ćemo se vidjeti za godinu ili dvije (tada se tako računalo) ili uopće ne više.

U ugovoreno vrijeme stajao sam pokraj svog automobila već spreman za put. Nedostajao je samo aktivni kapetan, koji nam je stalno slao poruke kako svoje mjesto, za koje se vezao zakletvom, ne može napustiti bez zapovijedi. Nakon tri sata čekanja, postalo nam je jasno da on svoje mjesto neće napustiti, te da nam ne preostaje drugo nego se vratiti kući, jer je zapravo on bio organizator putovanja. Tako sam se nakon nekoliko sati vratio vrlo začuđenoj i radosno iznenađenoj obitelji, koja je već mislila da sam na putu dopro barem do srca Bosne. Kad sam te večeri otvorio radio i čuo vijest da je Skoplje, jedan od najjužnijih gradova Jugoslavije, zauzeto od Nijemaca i da Nijemci nakon proboja jugoslavenskih linija napreduju u smjeru zapada, pa tako onemogućuju svaku vezu sa savezničkim trupama, svi smo se utoliko više radovali činjenici da nije došlo do te avanture.

Nijemci su zahvaljujući svojoj nadmoćnoj taktici i dezorganiziranosti ostalih na svim bojišnicama imali uspjeha. Mi muškarci bili smo svjesni da bismo ipak morali bježati, ali ništa nismo poduzimali nego smo dragocjeno vrijeme trošili na beskorisna razmišljanja, proračune i rasprave.

U takvu stanju sam bio i ja, kad sam u četvrtak 10. travnja 1941, oko četiri sata poslije podne, čuo neko potcikivanje sa ulice.

U grad su ulazila prva četiri njemačka tenka, a da nisu ispalili ni jedan hitac. Prilično bojažljivo pokazivale su se hrvatske i njemačke zastave na ponekim kućama, da bi se kroz manje od jednog sata cijeli grad pretvorio u more zastava. Nepregledna gomila u odjelima hrvatske

gradske milicije dočekivala je njemačku vojsku uz svečane pozdrave i cvijeće. U Zagrebu je zavladao do tada nikad viđeno oduševljenje. Djevojke i žene ljubile su vojnike i one koji su stizali automobilima. To je bila ona ista masa, koja je godine 1920. prolazila gradom pod crvenim komunističkim zastavama, koja se 1925. okupljala kad je Radić, najveći hrvatski seljački vođa, govorio protiv Srba, da bi mjesec dana poslije, kad se Radić pomirio sa Srbima i javno izljubio sa predstavnikom najradikalnije srbijanske stranke, burno aplaudirala, a onda 1934. kad je vlak s lešom u Marseillesu od Hrvata ubijenoga kralja Aleksandra stigao u Zagreb – pri dolasku vlaka gorko plakala i srce drapateljno jadikovala. Pobjedniku ili nesretniku pripadala je simpatija te mase!

Toga 10. travnja 1941, istodobno sa ulaskom Nijemaca u Zagreb proglašena je „nezavisna“ hrvatska država, na čelu koje je postavljen zagrebački odvjetnik Pavelić, šef ustaša a time i ubojica kralja u Marseillesu. Stizale su naredbe jedna za drugom, koje su, ma kako ih mi tumačili, na početku ipak izgleda nosile obilježje državnog autoriteta i zakonitosti. Javni red kao da je bio čvrsto u rukama izvršne sile. Kroz grad su, doduše, prolazile mase demonstirane protiv Židova i Srba, koje su se ograničavale na pjevanje pjesama rugalica i prozivanje, a da nisu poduzimali ništa protiv osobne sigurnosti i vlasništva, kako je to prije u Zagrebu tu i tamo bio slučaj s razbijanjem izloga na židovskim dućanima.

Pojedini muškarci-ustaše samovoljno su pretraživali židovske stanove pod prijetnjom sile, te u vlastitu korist konfiscirali ono što bi im se svidjelo. Jedan je bio specijalist za novac i dragocijenosti, drugi za radio-aparate, a treći, momak od 18 godina, zadovoljavao se zlatnim nalivperima što ih je prikupljao od kuće do kuće. Državna je policija javno pozivala pučanstvo da obznani takve slučajeve neovlaštene konfiskacije, prijetila čak teškim zatvorskim kaznama, ali je samo u vrlo rijetkim slučajevima dolazilo do prijave, jer su pogođeni uglavnom bili zastrašeni i od straha pred odmazdom odustajali od prijave, dok su se vlasti posve pasivno odnosile spram takvih prijava i, u nekim slučajevima, tužiteljima prijetili optužbama za klevetu.

Na tisuće zagrebačkih građana, Židova i kršćana, koji su pripadali oporbenim strankama, ministri i radnici, sveučilišni profesori, namještenici, suci, odvjetnici, liječnici i drugi intelektualci, muškarci i žene, odvođeni su u prepune policijske zatvore. Nasuprot tome su oni iz društvenog ološa, lopovi, prevaranti, prostitutke i vucibatine otpušteni iz zatvora kako bi „gospodi dali mjesta“ i onda bili postavljeni na razne

državničke funkcije. Svaki je intelektualac kod kuće pripremao opremu za zatvor. Stoga ni ja ni moja obitelj nismo bili osobito iznenađeni kad se 28. travnja uveče kod nas pojavio tajni agent policije i mene uhapsio. Nakon oprostaja od članova obitelji, uzeo sam već pripremljeni ruksak i tako započeo put u različite zatvore, koncentracijske logore i pustoševine.

Iako se ničeg posebno nisam bojao, nije mi bilo ugodno, jer su u to doba hapšenja već poduzimana za račun Gestapoa i pričalo se da ljude već deportiraju u Njemačku. Bilo mi je malo lakše kad sam, u predvorju političkog referenta, susreo neke kolege, a dok smo boravili u tom prostoru, svaki čas su dolazili novi. Pošto smo dali najvažnije podatke, odveli su nas – većinu prvi put u životu – u policijski zatvor. Do deset uvečer već su tu bili svi zagrebački odvjetnici židovske vjere, nas ukupno sedamdeset devetoro, ugledni i nepoznati, bogati i siromašni, mladi i dostojanstveni djedovi i – ubrzo zatvoreni iza brave i zasuna.

Provedbu formalnosti poput pretrage tijela, oduzimanje predmeta, fotografiranje i daktiloskopiranje, što je sve trajalo do 2 sata u noći, svi smo prilično pribrano pratili i u dobrom raspoloženju. Podijeljeni u dvije skupine po četrdeset osoba, dobili smo po jednu ćeliju od najviše 6 do 7 četvornih metara. Jedva smo imali mjesta da sjednemo, a kamoli da legnemo ili spavamo. Tako smo tu noć svi mi koji smo još jučer spavali u svojim lijepim stanovima i dobrim krevetima, proveli sjedeći, pitajući se što će nam biti dosuđeno.

Kad su nas u 6 sati ujutro dozvali da izađemo iz ćelija te nam vratili naše stvari, bilo nam je jasno da ćemo nekamo biti transportirani. Blijedi u licu od duševnih muka i uslijed neprospavane noći, napeto smo čekali zapovijedi što će uslijediti. Nadzornici zatvora, sa kojima su mnogi od mojih kolega već prije, zbog svoje profesionalne djelatnosti, imali neke kontakte vrlo su bili ljubazni i išli tako daleko da su nam objašnjavali da bi im, budući da su nezadovoljni novim režimom, bilo draže da su na našem mjestu nego da nas gledaju kao zatvorenike. Sve su to bili stari jugoslavenski policijski djelatnici, koji su prisilno dalje obavljali dužnost, a da ništa zajedničko nisu imali sa režimom pa zato i danas vjerujem u njihove osjećaje što su nam ih iskazivali.

Ti isti su nam odali tajnu da ćemo biti transportirani 20 km daleko od Zagreba u dvorac Kerestinec grofa Mihalovića, koji se također nalazi u policijskom zatvoru – zato što je policijski zatvor prenapunjen. Iste večeri kad smo uhapšeni, dovezeno je i četrdesetoro ljudi iz kazališta, opernih ravnatelja, komičara, primabalerina i scenskih radnika koji su

u podrumskim prostorima čekali na naš odlazak, da ih potom stave na naše mjesto. Našao se i jedan zlobnik koji je, ne bi li nas uplašio, izvijestio da smo mi na raspolaganju Gestapou te da će nas u 9 sati prevesti u Graz. Posljedica toga bila je da su trojica naših starijih kolega zapala u grčeviti plač pa u nesvijest.

Vijest o uhićenju svih židovskih odvjetnika proširila se po Zagrebu, a posebice među židovskim pučanstvom, munjevitom brzinom. Naše supruge još su noću jurile stubama naših arijevskih kolega, novih političkih vođa i prijatelja, kako bi potražile spas i pomoć za nas. Nad njima su se sažaljevali i tješili ih kako je to samo jedna provizorna mjera koja će u najkraćem roku biti poništena dok stanoviti zakoni o ograničenju imovine u Židova ne stupe na snagu. U međuvremenu su, u zatvorske dvorištu, bila tri otvorena policijska automobila, u koje su nas smjestili i ne malo iznenadili kad smo, vozeći se na cestu, vidjeli gomilu ljudi i među njima svoje supruge i članove obitelji, koji su već bili o svemu obaviješteni i nama puni nade domahivali i željeli sretan put.

Dr EDO sa suprugom ALBINOM u Crikvenici, leta 1940.

Budući da je koncentracijski logor u Kerestincu također već bio prenapunjen, nas mlade smjestili su u još prazne podrumске prostorije, a one starije u jednu veliku drvenu dvorišnu garažu. Prostor u koji smo smješteni, četiri kolege i ja, bio je mračan podrum od najviše 3,5 do 4 četvorna metra sa zidovima obloženim metar debelom prljavštinom, paučinom i vlagom što je kapala kroz njih, a s jednom slabom žaruljom upaljenom cijeli dan. Tu sam proveo 40 dana.

Naše su supruge grozničavo radile, trčale od Poncija do Pilata i ishodile to da su nas smjele svaki dan po jedan sat posjećivati i donositi nam jelo. Hrana, koja je zatvorenicima davana od države, sastojala se od jedne litre povrća, većinom graha i 200 grama kruha. Bili smo pod nadzorom stare, nama naklonjene policijske straže koja je unatoč svojih dužnosti, ipak nalazila načina da bude ljubazna, da nam pomogne i izađe u susret.

U međuvremenu se u Zagrebu pojačao teror. Mnogi ustaški vojnici, koji su se naglo vratili iz emigracije i inozemstva, započeli su s konfiskacijom židovskih stanova, pa su cijele obitelji preko noći izbacivane iz svojih s ljubavlju i desetljećima dugim radom i uštedevinama uređenih stanova. Zavisilo je od uvidavnosti onih koji su tako zauzimali stanove, hoće li izbačenima dopustiti da sa sobom ponesu jedan ili dva kovčega najvažnijih odjevnih predmeta ili uopće ništa.

Židovskome pučanstvu u Zagrebu nametnut je doprinos od najmanje 1000 kg zlata. Onaj koji prema mišljenju vlasti nije dovoljno dao, bio je uhićen. S uhićenikom se raspravljalo u njegovoj ćeliji pa, ako je popustio zahtjevima, bio je oslobođen. Moram priznati da se mnogo davalo, da su se neki i dobrovoljno za to prijavili jer su se nadali da će, poslije toga, biti kraj uhićenjima i da će biti pušteni. Jako su se varali jer, nakon što je prikupljena utvrđena kvota, ona je povišena i opet su počela hapšenja.

Najodvratniji židovski znakovi u Evropi bili su nametnuti Židovima u Zagrebu. Dvije žute marame, svaka duga 10 cm, s Davidovom zvijezdom i slovom Ž (skraćena za Židov) i to jednu oko srca a drugu prebačenu preko lijevog ramena, morao je svako od njih beziznimno nositi. Kad se time počelo opremiti i dojenčad u dječjim kolicima, svećenike i svećenice katoličke vjere, koji su tako izlazili na ulicu, ta je mjera postigla suprotan učinak od očekivanog. Negodovanja pučanstva i davanje prednosti obilježenima umjesto mržnje i poruge bili su odgovori na tu mjeru, zbog čega su vlasti u vrlo kratkom roku povukli takve oznake.

U Zagrebu se počelo odvijati dotad nečuveno masovno preseljavanje. Prema uredbama vlasti Židovima i Srbima je zabranjeno stanovanje u sjevernim dijelovima grada uz zahtjev da dotadašnje stanove napuste u roku od 24 sata. Mnogi su se radije povlačili iz središta grada, jer su se nadali mirnijem životu na periferiji.

Premda je u Zagrebu svakog dana provođeno masovno hapšenje, našim je redovima ipak bivalo lakše, jer su najprije starije kolege, a

potom oni koji su imali posebne prijatelje i veze, ipak oslobođani. Događalo se, međutim, i to da bi u koncentracijski logor stigao neki njemački auto s oficirom Gestapoa te bi neki od naših kolega bili najprije saslušani, a potom odvedeni. Blijedi i uplašeni su nas tako napuštali. Pri tom smo čvrsto stiskali ruke, grlili se, govorili ohrabrujuće riječi, ali je bilo i suza.

Težak život u logoru i još teže vijesti iz Zagreba uzrokovali su najveću moguću napetost, kad su 10. lipnja, dakle nakon 40 dana, stigla dva policijska automobila da nas prevezu u policijsku upravu, iz koje smo trebali biti pušteni na slobodu. Naših je prijatelja i pratećih policajaca bilo toliko da su se policijski automobili na putu zaustavili pred jednom gostionicom tako da smo mi, odvjetnici, formalno još uhićeni, zajedno s policajcima popili čašu vina ili piva za bolju i sretniju budućnost. Pošto nas je naš policijski referent najsrdačnije pozdravio, otpustio nas je uz stisak ruke i obećanje da nas više neće zatvarati ako svoje građanske dužnosti budemo lojalno ispunjavali. Tako smo išli u susret slobodi koja je imala samo vrlo kratko trajanje.

Već 18. lipnja, dakle nakon jedva 8 dana slobode, kroz koje sam vrijeme postao svjestan da mi ne preostaje drugo nego što je brže moguće srediti stvari i krenuti u bijeg, ponovno me kod kuće potražio policijski agent koji je ostavio poruku da se odmah javim u policijsku upravu.

Ne bih li dobio na vremenu i donio određenu odluku, skrivao sam se nekoliko sati u stanu svoje sestre. Obitelj je održala savjetovanje. Moja supruga i ja bili smo za to da se odmah bježi, ali je moj otac savjetovao da slijedim poziv jer se bojao da će kaznene mjere pogoditi obitelj. Poslušao sam očev savjet, otišao kući, uzeo već pripremljeni rukšak i bez ikakve pratnje krenuo ravno u policijski zatvor. Mnoge su moje kolege na isti način dobrovoljno otišle u zatvor, ne znajući da time idu u sigurnu smrt, koja bi i mene zatekla da me posebne okolnosti nisu toga poštedjele.

Dok god živim, neću zaboraviti sliku svojih roditelja, supruge i djece, koji su na balkonu našeg stana, gorko plačući i mašući, stajali i gledali kako njihov sin, suprug i otac ide prema zatvoru.

Ovaj put nas je bilo dvadeset osmoro, jer kolege starije od 55 godina nisu bili uhićeni, a od mlađih su već mnogi bili pobjegli u Italiju. Nakon formalnosti pri policijskoj upravi već su nas idućeg jutra transportirali u nama poznati Kerestinec. U dvorac su bili premješteni samo pripadnici Komunističke partije, većinom još iz jugoslavenskih

zatvora. Nas odvjetnike smjestili su u dvorišnu garažu, među nama i parlamentarnog zastupnika Hrvatske seljačke stranke, Stjepana Kovačevića, čijoj nazočnosti, moramo zahvaliti što smo ostali živi u određenom trenutku.

Provodio sam život mnogo ugodnije. Već činjenica da nismo morali stanovati u mokrim i mračnim podrumskim prostorijama bila je olakšanje. Četiri sata dnevno mogli smo se slobodno kretati po dvorištu. Vrijeme je prolazilo u šetnji, tuširanju, rukometu i raznim logorskim radovima na koje su nas vukli.

Nekoliko dana radio sam u jednoj skupini, zajedno sa svojim sveučilišnim profesorom koji je vodio ispite o građanskim parničkim postupcima. Radili smo na čišćenju jedne jame za smeće, rad nas je zadovoljavao i bili smo dobre volje. Činilo se da će se takvo stanje produžiti do kraja rata.

Naši još slobodni sugradani masovno su se pripremali za bijeg. Kad je 22. lipnja 1941. buknuo rat između Njemačke i SSSR-a, ustaški se pritisak pojačao. Poglavnik, šef države u novoj vlasti, nije se stidio javno u svim novinama objavljivati proglas za Židove i Srbe, pritom prijeteci, bez obzira na dob i spol, kako će biti internirani u koncentracijske logore pod otvorenim nebom u planinama, ukoliko se ne budu lojalno odnosili spram nove države. Taj je proglas u povijesti rata zacijelo jedan od najsramotnijih dokumenata civilizacije 20. stoljeća.

Ne čekajući ishod proglašenja, u Zagrebu je počeo lov na muškarce, žene i djecu, koji su onda odvlačeni u velike koncentracijske logore u Gospić, Jadovno (napušteni, nenapušteni vrh jednog brijega) i na otok Pag.

Pljačkaški pohodi nove ustaške vlasti i dalje su trajali i dnevno se množili. Jednoga se dana, u vrijeme posjeta, moja supruga pojavila uplakana i izvijestila me kako su takvi došli i posvema ispraznili moje dvije uredske prostorije. Spisi i dokumenti bačeni su na pod u najvećem neredu. Moj radni prostor, koji sam godinama s ljubavlju i uz mnogo

Kćerke LEA i VERA NEUFELD, 1937.

rada opremao, posve je uništen, kako bi s tim predmetima bila opremljena novoosnovana ministarstva.

Pri svakom sam posjetu nagovarao moju suprugu da s djecom napusti Hrvatsku i pobjegne u Italiju. Kako su pak u to doba žene, čiji su supruzi bili u ratnom zarobljeništvu ili u koncentracijskim logorima, bile poštedefene deportacija, ona se osjećala sigurnom i nije me htjela napustiti.

Na dan 7. srpnja 1941. u naš je logor stigao policijski automobil da sa sobom povede desetoro uglednih vođa komunističke stranke. Svi smo odmah osjetili da to ne sluti na što dobro. Sa većinom njih smo zbog zajedničkog usuda već bili sklopili srdačna prijateljstva, a mene je naročito žalostilo to što je među tim ljudima bio moj školski prijatelj, profesor Ognjen Prica, koji je zbog komunizma već odslužio 7 godina zatvora, a žalostilo me i to što je među njima bio naš zagrebački kolega dr Ivo Kun. Svi su ti ljudi bili visoko obrazovani, i dobri prijatelji. Rastanak je bio težak. Grlili smo se i ljubili, a kolega dr Kun je, sluteći što će se dogoditi, rekao samo: „Sutra to mojoj supruzi prenesite, oprezno, štiteći je“. Iako smo imali sredstva i načine da primimo vijesti izvana, ostali smo posve neobavješteni o smještaju i usudu naših kolega. Dva dana poslije, dakle 9. srpnja, pojavio se oko 2 sata poslije podne ponovno policijski auto i dovezao prije odvedenoga Krndelja, Poglavnikova školskog kolegu, da bi umjesto njega odvezao jednog mladog čovjeka po imenu Kraus. Još se sjećam kako smo u tom trenutku igrali odbojku i kako se Kraus upravo spremao dobaciti loptu, kad su ga pozvali da ga odvezu. Ubljedio je i krenuo u susret svojoj nesreći. Dva sata poslije, nad svim je tim ljudima izvršena smrtna kazna.

Vijest o pogubljenju pučanstvu je obznanjena posredstvom velikih plakata, a mi smo to doznali iz novina. Razlog za egzekuciju ovako je naveden: „Budući da je leš jednog policijskog agenta pronađen u jednoj močvari, a da se počinitelji nisu mogli pronaći, onda su ovih deset ljudi (slijedila su njihova imena) dovedeni pred sud kao intelektualni poticatelji, gdje im je dosudena smrtna kazna, koja je i izvršena.“ Da ti ljudi s tom smrću nisu mogli imati nikakve veze, može se vidjeti već iz juristički posve nemogućeg obrazloženja, a još više iz toga što su ti ljudi već nekoliko mjeseci bili u zatvorima. Supruge tih nesretnika jurile su po stubama svih mogućih ustanova ne bi li doznale nešto o usudu svojih muževa. Bilo im je sudeno da to doznaju na ulici, među znatiželjnom gomilom ljudi, izravno sa plakata.

Dan 13. srpnja 1941. bio je divan vrući ljetnji dan i uvečer smo do 11 sati sjedili u dvorištu pred garažom, ne bi li se rashladili a potom smo, ništa ne sluteći otišli na počinak. Još u polusnu iznenada nas je probudila neka pucnjava tako da smo, već u prvom trenutku, poskočili. Pucnji su se čuli sa svih strana, a silna galama nije prestajala. Prva je pomisao bila da smo napadnuti izvana i da nam u našoj bespomoćnosti ne preostaje drugo nego zabraviti vrata iznutra i baciti se na pod. Čuli smo povike: „Mi smo preuzeli vlast. U Zagrebu je stvorena komunistička vlast. Predajte se. Ne pucajte. Ne prolijevajte krv uzalud!“ Kad je sve to prestalo, popeli smo se na stolicu, ne bismo li kroz male prozorčice promatrali što se zbiva. Kroz blijedo svjetlo vidjeli smo skupinu od otprilike dvadeset policajaca, koje su s prvog kata vodili u dvorište. Tek što je taj prizor završen, na našim je vratima neko burno lupao uz poziv u ime nove, u Zagrebu stvorene sovjetske vlade, da otvorimo vrata. Tom smo se pozivu odazvali i na vratima se pojavio naš jučerašnji kolega zatvorenik, poznati novinski urednik, s puškom preko ramena, s ručnom bombom u ruci i drugom rukom stisnutom na komunistički pozdrav, u pratnji još dvojice drugih zatvorenika, koji su isto tako bili ratnički opremljeni. Priopćio nam je, kratko i energično, da je u Zagrebu utemeljena sovjetska vlast. Zapovijedio je da mirno ostanemo iza zatvorenih vrata i čekamo da nam u sobu donesu jednog teškog ranjenika, kojemu moramo pomoći. Vani je postalo mirno, samo po pucketanju šljunka u dvorištu znali smo da naši jučerašnji kolege zatvorenici napuštaju logor.

Nekoliko trenutaka poslije ponovno je zakucalo na našim vratima. Kad smo ih otvorili, u sobu su nam doveli logorskog zapovjednika, policijskog nadzornika, koji je bio u nesvijesti, a sljepoočnice su mu jako krvarile. Uz još jedan zahtjev da mu pomognemo, oni su se udaljili. Tako smo bili u svom zatvoru s teško ranjenim i nesvjesnim komandantom na podu. Nismo znali što se dogodilo i stajali smo posve bespomoćno. Brzo smo uzeli svoje ručnike, prali ga i povezali ga onako kako je u tim uvjetima bilo moguće. Premda smo svakog trenutka očekivali da će on umrijeti, ipak je došao k svijesti i, jedva čujnim glasom, kukao da mu treba pomoći i odvesti ga u njegovu sobu. Nekoliko minuta poslije, u našoj sobi se našao jedan hrvatski kapetan s pištoljem u ruci, a koji je stanovao u blizini dvorca i kojega su pucnjevi probudili, te je požurio k nama da vidi što se dogodilo. Tražio je od nas da poslušamo želje teško ranjenoga i da ga odvedemo u njegovu sobu, što smo nas četvero napravili. Ispunjavajući tu dužnost, prešli smo posve tiho dvorsko

dvorište i stigli u prostore stražarnice, gdje smo ranjenika položili na krevet. U spavaonici stražarnice vidjeli smo kako četiri policajca sjede na krevetima, mrtvački blijedih i okrvavljenih lica, s glavama vezanim ručnicima i vezanim rukama. Trebalo je malo vremena dok nas zbunjene policajci, koje je sad bilo strah i od nas, nisu izvijestili kako su u snu nenadano udareni kundakom u lubanju. Poslije su ih, prije nego su pobjegli, ti komunisti za svaki slučaj vezali i stavili u okove. Mi smo te ljude odvezali, osvježili njihove poveze i, po nalogu kapetana, krenuli u potragu za odvedenim policajcima, koje smo našli zatvorene u podrumskim prostorijama starog dvorskog tornja. Kako su pobunjenici bili odnijeli ključeve tornja, nije nam preostalo drugo nego da potražimo sjekire, čekiće i željezne poluge. Kad smo ih našli, uspjeli smo otvoriti teška željezna vrata. Polako i ustrašeno, naši su još jučerašnji, a sutra ponovni čuvari izašli iz svoje samice, vezanih ruku. Nisu htjeli a ni mogli vjerovati da će već za manje od jednog sata za njih doći oslobođenje. Tako se pred mojim očima odvijalo nešto što je doista rijetko, a to je da smo mi zatvorenici odvezali svoje čuvaru i pustili ih na slobodu. Po obavljenom poslu, vratili smo se u svoju sobu, kad su se nenadano pojavila još tri mlada čovjeka iz komunističkog odjela, koji su se skrivali u mraku dvorišta, te nam ispričali da nisu sudjelovali u pobuni jer nisu komunisti. Zatražili su zaštitu, što im mi, razumije se, nismo mogli pružiti.

Naknadno se povijest ove pobune može rekonstruirati kako slijedi: zatočeni komunisti bili su svjesni da će usud već ustrijeljenih desetero kolega prije ili poslije zateći i njih, jer se logor drži nekim skladištem ljudi, iz kojega se u slučaju potrebe izvlače za smaknuća. Uslijed toga držali su da je bolje pobjeći i boriti se za svoj život. Od tog trenutka novi su se vođe grozničavo odlučili na pobunu, ali tako da stražarima koji su se – kako sam već izvjestio – prema nama ljudski ponašali, nisu htjeli učiniti nikakvo zlo. Oko ponoći su trebali biti spremni automobili, ali to nije išlo pa su ljudi odlazili pješice, tako što su još dva policajca povelu sa sobom kao taoce, a poslije ih zdrave i neozlijeđene pustili. Osim nekoliko vođa, izgleda da je u pripremama sudjelovalo samo jedan dio ljudi, jer su se bojali da će ih izdati policijski agenti kojih je bilo u svakom zatvoru. Time se može objasniti i naglo nastala buka koja je probudile i druge kolege i nagnala ih odmah na bijeg. Idućeg je jutro u tom zatvoru nađeno mnogo odijela i cipela jer su ljudi noću bježali u košuljama i bosu, što su poslije potvrdila i dva policajca. Brojni ispaljeni pucnjevi izgleda da su bili većinom ispaljeni da zastraše vlastite

kolege. Sa stražarnice je pucao samo policajac, koji je čuvao stražu pred dvorcem, a pucao je uvis prema prvom katu. Svladavanje straže provedeno je tako da je policajac koji je stražario ispred zatvora, bio pozvan unutra jer je tobože nekom zatvoreniku bilo pozlilo. Čim je stupio na stubište, napadnut je i razoružan. Potom su naoružani (da li im je na raspolaganju bilo i drugog oružja, ne može se utvrditi) krenuli u stražarnicu, gdje su dijelom uspravane čuvare napali i razoružali. Zatečenu strojnicu, skupa s municijom, i pripremljene ručne granate ponijeli su sa sobom. Čim se proširila vijest izvan dvorca, među policajcima na straži, počeo je lov na odbjegle ljude (njih oko osamdesetoro) tako da smo čuli pucanje strojnica iz ne odveć velike daljine. Naš je dvorac postao glavnim stožerom odjela za progone. Kroz preostali dio noći dolazile su i odlazile cijele trupe ustaša, policajaca, vojnika i žandara autima, motociklima i tu i tamo su doveli ponekog čvrsto svezanog zatvorenika.

Već u 5 sati ujutro istragu je počeo obavljati vrhovni ustaški policijski šef Kvaternik (hrvatski Himmler). Naš položaj nije bio zavidan. Naznačio nam je da nam je toga jutra otkucao posljednji sat. Naša je sreća – možda samo moja, jer bi mojim kolegama to bila lakša smrt nego ona koju su pretrpjeli nakon nekoliko mjeseci nečovječnih muka – bila je u tome što se među nama nalazio već spomenuti od Hrvata delegirani poljoprivrednik Kovačević, koji se proglasio istovjetnim sa svima nama, pa smo tako toga puta spašeni.

U Zagrebu se već bila proširila vijest o uzbuni i već provedenom strijeljanju židovskih odvjatnika. Unaprijed o tome brinući, bili smo članovima obitelji već poslali vijest da smo zdravi, pa smo ih tako poštediti brige i patnje.

Zavladao je još strožiji režim. Svaka je veza sa vanjskim svijetom bila ukinuta: ipak smo tajnim kanalima doznali da ćemo mi i u privrednim zgradama internirani Srbi, idućega dana, tj. 15. srpnja, biti premješteni najprije u Zagreb a potom u Gospić, što se i dogodilo.

Kad smo stigli pred policijski zatvor, znali smo da su naše supruge već o svemu obavještene. Stajale su s punom prtljagom, s rubljem i prehranbenim namirnicama i čekale da stignemo. Cijelo popodne proveli smo u dvorištu policijskog zatvora. Nakon mnogo napora našim je suprugama uspjelo dostaviti nam donesene stvari. Rastanak i nekoliko minuta razgovora nije nam bilo dopušteno, iako su naše supruge iskoristile sva sredstva. Žalosno je bilo gledati kako cijelo popodne prolaze policijskim hodnicima i kroz prozor pokušavaju barem mahnuti rukom,

a cijelo ih vrijeme tjeraju. Svejedno su, neumorno prilazile zabranjenim mjestima. U jednom sretnom trenutku, budući da je na straži bio dobro namjeran policajac i na par trenutaka ostavio otvorena vrata, uspjelo nam je na brzinu kroz otvor vrata stisnuti ruku i dati letimično poljubac za rastanak. Za sve moje tadašnje kolege to je bio posljednji susret sa suprugama i roditeljima.

Oko ponoći ponovno su nas ukrcali u policijske automobile i odvezli kroz tihi grad u najstrašniju noć mogega života. Nakon nekoliko minuta vožnje, automobili su promijenili smjer od kolodvora i odveli nas u prostrano dvorište zagrebačkog sajmišta. Kad je nas dvadeset osmoro židovskih odvjetnika i četrdeset srbijanskih intelektualaca ušlo u veliku dvoranu sajmišta, policijsko nas je osoblje napustilo i zapovjedništvo su preuzele ustaše, njih do šesdesetoro mladića, svi s nabijenim bajunetima. Odjeknula je zapovijed da bez otezanja, u dva reda sjednemo na pod, inače će pucati. Ustaše su neprestano punile puške, ne bi li uz taj šum ostavili dojam na nas i izazvali strah. Čvrstim koracima približio nam se jedan ustaški zapovjednik. Prepoznao sam u njemu prijašnjeg konobara iz kavane „Corso“, gdje me je često posluživao. Hodao je duž naših redova, promatrajući nas a da nije trepnuo, a onda je k sebi pozvao jednog od naših kolega, dr Branka Peleša, Srbina, sina jugoslavenskog ministra. Nama je izdao zapovijed da pazimo. Onaj koji ne bude pozoran, biće bez pardona odmah ustrijeljen. Onda se pred našim očima počela odvijati odvratna predstava. Žaljenja vrijedan čovjek odmah je primio nalog „dolje“. Ukočeno je gledao onoga koji mu je to zapovijedio. Njemu, rezervnom kapetanu, takav se nalog činio posve nerazumljivim. Nekoliko udaraca kundacima od strane ustaša, koji su bili uokolo, učinili su da tu zapovijed odmah shvati. Najprije su zapovijedi „dolje“ i „gore“ polako stizale: ali što su ga više umarale, to su one brže slijedile, tako da se bačen na tlo već morao podizati, sve dok nije počeo raditi tumarajući i bez snage. Kad to više nije mogao izvoditi, izjavio je da ga radije upucaju. Na to su ga ustaše i kapetan-konobar obrađivali udarcima kundaka i nogu. Napinjući sve svoje snage, uspjelo mu je da još nekoliko puta poslušati zapovijedi. Bilo je jasno da će za nekoliko sekunda pasti u nesvijest; a prije nego se to dogodilo, kapetan ga je šakom udario u čeljust, tako da mu je iz usta pocurila krv a onda je čovjek onesvješćen glavom udario u betonski pod. Udarcima nogu gurnuli su ga u stranu kako bi iste metode primijenili na dva druga Srbina, komesara zagrebačke prometne policije, Milu Sadžaka i glavnog liječnika iz zdravstvenog osiguranja, dr Mrvoša, te da sa njima

postignu iste rezultate. Došao je red i na mitropolita srpsko-pravoslavne crkve iz Sarajeva, koji se zvao Petar Zimonjić. Bio je to starac od 82 godine. Visoka, dostojanstvena pojava u službenoj odori s tijarom na glavi i dugom bijelom bradom. Stajao je pred nama kao mučenik. Njegova je pojava izazvala đavolsko urlikanje među ustašama. Kako se on jedva mogao priginjati, ustaše su se zadovoljile time što su ga vukle za bradu i pljuvali mu u tijaru.

Oko 3 sata u zoru, usred mračne noći, u skupinama su nas ukrcali u teretni vlak. Pri ukrcavanju smo odmah zamijetili da nismo sami i da se unutra nalaze drugi ljudi, žene i djeca, koje smo probudili iz sna. Džepne su lampe počele funkcionirati. Novi supatnici bili su židovski stanovnici Varaždina, koje su noć prije istrgnuli iz njihovih kreveta i koji sad zajedno sa nama trebaju krenuti na put u Gospić. U jednom kutu vagona, na podu je sjedila u crno odjevena žena koja je gorko plakala. Pošto smo je osvijetlili džepnim lampama, prepoznali smo u njoj suprugu našega prije pet dana ubijenog kolege dr Ive Kuna. Nenadana pojava kolega njezinog supruga, koji su donedavno dijelili sudbinu s njim, činjenica da su svi zdravo i dobro a on pod zemljom, učinila je bol te jadne žene, inače liječnice, znatno većom tako da smo svi plakali sa njom.

Vlak, sa vagonima u kojima smo izvana bili zabravljani, počeo je svoje osamsatno putovanje. Vješali smo se o rešetkaste prozore i tako se opraštali od Zagreba i svojih ondje preostalih članova obitelji. Kako su Talijani nama Židovima jamčili mogućnost azila, bili smo ispunjeni nadom kad smo na udaljenosti od četrdesetak kilometara od Zagreba vidjeli da na straži stoje talijanski vojnici. Ta je pak nada za vrijeme puta umanjena, jer smo ih pozivali da za nas interveniraju, da se vagoni nakratko otvore, a oni nisu mogli ništa poduzeti. Tjelesne potrebe – kako kričanje, kucanje i plakanje nisu mogli pomoći, morale su ipak biti obavljene, pa se to činilo kako se god moglo uz nastojanje da se druge poštedi stida.

Tako smo oko podne stigli u Gospić, novo stratište Srba. Pod užarenim podnevnim suncem žalosna karavana od šesto muškaraca, žena i djece išla je predvođena dostojanstvenim mitropolitom putom dugim 3 km, pješice do grada. Dvije žene, majka i kći iz Varaždina, izvučene iz kuće unatoč teškoj angini pectoris, na nosilkama su sudjelovale cijelim putem. Talijanski vojnici i oficiri su pogledima pratili kolonu i fotografirali je. Civilno pučanstvo gledalo nas je s prozora, praveći neodobravajuće geste. Tu i tamo se vidjelo poneku staricu kako briše suze iz očiju.

U velikom zatvorskom dvorištu unutar okružnog suda Gospića zatekli smo oko dvije tisuće Srba, utaborenih na podu. Na svim prozorima prvoga i drugoga kata vidjele su se ustaše s puškama uperenim u nas. Kod svakoga od dva ulaza bila je, uz osoblje, postavljena strojnica uperena prema ljudima. Ustaše, novi zapovjednik, neki šofer, našli su zabavu u tome što su prošle noći izmučenog mitropolita natjerali da pred djecom i ženama poškropi dvorište i nosi veliku i tešku bačvu vode.

Nekoliko sati poslije nas su Židove transportirali u kino-zgradu, gdje smo stanovali otprilike četrnaest dana, u velikoj dvorani. Mogućnosti prehrane za tih šest osoba nije bilo. Jeli smo ono što smo ponijeli sa sobom, a oni imućniji, kojima je uspjelo sakriti nešto novca, pod stražom su vođeni u gostionice. Nedjeljom uvečer održavale su se kinopredstave i onda smo svi pa i mala djeca, sa svim svojim stvarima morali napustiti dvoranu i do ponoći boraviti u dvorištu. Cijeli taj logorski život odvijao se u posve malom dvorištu, otprilike četiri metra širokom. Kako sam u posljednje vrijeme, već u Kerestincu kuhao za nas odvjetnike i kako su potrošači te hrane bili zadovoljni, propagandom mojih kolega izabran sam za kućnog kuhara novoutemeljene kuhinje. Kao takav slavio sam ondje, 3. kolovoza, svoj 42. rođendan. Svečani govor održao mi je predsjednik židovske kulturne zajednice iz Varaždina, muški pjevački zbor iz Varaždina izveo je za mene skladanu pjesmu, a diploma s potpisima svih sudionika bila mi je također rođendanski poklon. Tu sam diplomu kao uspomenu poslao svojoj supruzi u Zagreb. Kako sam poslije doznao, pojavila se godinu dana poslije kao izložbeni predmet na protužidovskoj izložbi u Zagrebu. Uprava nam nije davala nikakve hrane. Stvorili smo prisilno oporezivanje i upravljanje. Kako sam obavljao i nabavku za naš logor, morao sam stalno izlaziti u grad. Tu sam imao prilike svašta vidjeti!

Svakodnevno su stizali novi transporti Srba ili židovskih obitelji iz svih krajeva Hrvatske. S druge strane je iz zatvorskog dvorišta svakog dana išlo mnogo Srba, koji su preko grada išli u planine. Bilo ih je žalosno gledati. U sredini je bio dug lanac, o koji je sa svake strane bilo privezano po pedesetoro ljudi, jedan na desnoj, drugi na lijevoj strani. Stari i mladi, otmjeni građani i jednostavni seljaci, službenici pošte i željeznice u uniformama, svi su u istom lancu bili odvođeni izvan grada, da bi ondje bili ubijeni i ubačeni u neku masovnu grobnicu. Vidio sam mnogo takvih, točan broj ne mogu navesti, ali je navodno u roku od mjesec dana između 35.000 i 50.000 Srba tu zatekla takva sudbina. U to

je vrijeme talijanska okupacijska armija u Gospiću imala najmanje 7.000 vojnika, a izvršna ustaška vlast jedva petsto ljudi.

Talijanski su, pa i viši stožerni oficiri, išli na šetnju i to gledali a da ništa nisu poduzimali, ne bi li te ljude spasili sigurne smrti. Ponašanje talijanske armije u to je vrijeme bilo nešto posve nepojmljivo. Ustaše su prema njima postupale izravno uvredljivo. Kad se neki talijanski oficir usudio krenuti na šetnju sa nekom domaćom djevojkom, ovu su ustaše odmah hapsile i odvodile je u svoj glavni stožer, gdje bi je za kaznu ošišali do glave i potom je izbacili na ulicu. U isto je vrijeme tisak obiju zemalja svjedočio o međusobnome prijateljstvu.

Jedan dio interniranih – oko 2.200 Srba i 300 do 400 židovskih mladića, većinom između 17 i 22 godine, među kojima je bio i moj rođak Norbert, te sinovi ovamo prebjeglih roditelja bili su pod vedrim nebom velebitskog gorja, smješteni na vrhu brijega nazvanom Jadovno, gdje su utaboreni i uz nedostatnu prehranu bili primoravani na najteže cestovne radove. Režim je bio strog. Korištenje zahoda bilo je, primjerice, dopušteno samo do 9 sati uvečer. Jedan mladi Židov od 18 godina, imenom Atias, usudio se to vrijeme prekoračiti samo pet minuta, zbog čega je idućeg jutra pri prozivci bio ustrijeljen. Sve su mi to pričali jedan zagrebački liječnik i nekoliko momaka koji su slučajno otpušteni iz tog logora. Sudbina logora obavijena je teškom tajnom. Tijekom vremena kolale su uvijek nove vijesti, kao da su prebjegli u partizane, da su ih spasili talijanski vojnici, da su internirani u logore u Italiji, itd. Sve su se te vijesti, kad bi ih se išlo provjeravati, pokazale čistom maštarijom. U samom Gospiću su se širile stravične priče o nestanku tog logora. Činjenica je da od svih tih ljudi od početka 1941. nije bilo znaka života. Ustaše su nama, u to vrijeme, donijele nekoliko kotlova i kuhinjskog suđa, tvrdeći da je to iz Jadovnog, jer je taj logor raspušten.

Početkom kolovoza odvedeni smo u novostvoreni logor, koji se nalazio 2 km od Gospića, u zgradama, bolje rečeno u štalama stočarske škole. Žene, djeca i starci smješteni su u štalu, u kojoj su do jučer bile ovce, a nas muškarce poslali su na sjenik, pristup kojemu je bio moguć jedino preko ljestava. Kako su svakog dana stizali novi transporti i naš se broj popeo iznad 1.600 osoba, potužili smo se zapovjedniku da nemamo mjesta. Zapovjednik je bio jedan trgovački pomoćnik iz Zagreba, paraličar imenom Pudić. Po gradu je uvijek iz straha išao puškom preko ramena, iako puška nije bila oružje za oficire. Sređivanje naše pritužbe odvijalo se tako da je pozvao sve stanovnike logora, da se sa svojim prtljagom okupimo u dvorištu u 8 sati navečer. Tada je počelo

nevrijeme. Kiša je lijevala kao u potocima. Stajali smo vani, posve mokri, sve dok nam se oko ponoći nije smilovao i sve nas pustio u jednu jedinu prostoriju, u kojoj smo jedva mogli stajati i u kojoj smo se do jutra skoro ugušili.

Idućeg sam dana sa četrnaestoro svojih kolega prebačen u Gospić, gdje smo za gradsku opskrbu morali obaviti pomoćne radove. U logoru smo do odlaska radili na gradnji ceste. Prehrana se sastojala od tri-četiri krumpira dnevno. Zbog stroga nadzora i smještaja logora izvan grada, nismo mogli ništa nabavljati pa je bilo više nego sigurno da veći dio, a posebice djeca, to neće duže vremena izdržati.

Moji su kolege od jutra do večeri teško radili. Nosili su na leđima vreće pune žitarica. Pošto su me kolege odredile za kuhara, petnaest dana sam im na naš trošak tri puta dnevno pripremao krepku i dobru hranu. U Gospiću smo se inače slobodno kretali, što mi je omogućilo da doznam mnogo toga što je drugima ostalo nepoznato.

Prije rata se stanovništvo Gospića sastojalo pola od Srba, a pola od Hrvata. Sukob među njima trajao je desetljećima i čim su Hrvati došli na vlast, Srbi su bili prve žrtve. U to vrijeme su njihove preostale obitelji bile okupljane radi deportacije. Uto se našao jedan odvažni talijanski oficir, koji je htio spasiti te žene i djecu, a kako je bio zapovjednik jedne automobilske kolone, ukrcao ih je u vojne automobile i prevezao u Italiju, bez zapovjedi pretpostavljenih zapovjednih mjesta, možda i suprotno zapovijedi da se ne miješa u te stvari. U dvorištu te vojne jedinice, na odlazak je čekalo još stotinjak osoba. Kad je to pak zabranjeno, ljudi su morali biti izručeni ustašama.

U okolici Gospića razmahao se bratoubilački rat. Svakoga smo dana mogli vidjeti sela kako gore. Većinom su to bila srpska sela, a tu i tamo, u znak osvete, i poneko hrvatsko. Pucnjevi iz pušaka i strojnice bili su svakodnevna glazba.

Kad sam zbog upale palca morao otići u bolnicu u Gospiću, da mi odstrane nokat, u hodniku sam u igri našao dvadesetak srpske djece u dobi od tri do deset godina. Sva su ta djeca imala poveze na glavi, grudima i rukama. Pričali su mi da su im kuće zapaljene i, kad su se pokušali iz gorućih kuća spasiti kroz prozor, ustaše su ih ubodima bajuneta vratili natrag. Onda su se pojavili talijanski vojnici, koji su ih spasili i također fotografirali.

Tada su se počele širiti i svakoga dana potvrđivati vijesti da će italijanska II armija, koja je tada na tom teritoriju boravila kao saveznička armija, taj teritorij zauzeti kako bi preuzela najviše vojne ovlasti i nadzor

nad civilnom upravom. S jednim kolegom posjetio sam talijansku mjesnu komandu, kako bi mjesnog zapovjednika, jednog majora, upitao odgovaraju li te vijesti istini, kad će uslijediti preuzimanje, u slučaju kojeg ćemo mi, u ime svih koji se u okolici Gospića nalaze u židovskim logorima, zatražiti talijansku zaštitu. Nakon dugog razgovora sa žaljenjem mi je objasnio da o preuzimanju židovskih logora ne može biti ni govora i da će preuzimanje svekolike vlasti na tom teritoriju uslijediti tek kad ustaše napuste teren zajedno sa svim tu postojećim logorima. Uostalom, rekao je da se zatvorenicima neće dogoditi nikakvo zlo, jer će oni, čim stignu u Hrvatsku, biti oslobođeni. Iste takve priče širile su i ustaše, kad se počelo premještati logore.

Odlučili smo da ostanemo tu gdje smo, jer se za nas uopće nitko nije brinuo. Prva briga ustaša bila je da svoje obitelji i svoj namještaj prenesu na sigurno, u Zagreb, jer su se bojali odmazde. Upravo sam se vratio iz bolnice i pošao prema našem stanu, kad su me pred kućom dočekale kolege. Cijeli moj prtljag bio je utovaren na jedna kola. Ispričali su mi o slučajnom susretu sa zapovjednikom logora, koji je posve iznenađeno ustanovio da se u mjestu nalazi još toliko interniranih, te ih je pozvao da odmah odu do željeznice, gdje ih još čeka prijevoz, jer će u Hrvatskoj biti oslobođeni. Bila je to odluka od jednog djelića sekunde, kad sam objasnio svojim kolegama kako to neću poslušati. „Ja ostajem ovdje, a tko me želi slijediti, neka to isto učini“, bile su moje riječi. Pošto nisu htjeli slijediti moju odluku, uzeo sam svoj prtljag s kola, a potom smo se zagrljajima oprostili. Naši su se putovi razišli, moj u slobodu, a njihov u smrt, koja ih je kratko nakon toga zatekla.

Nekoliko sam se dana skrivao u Gospiću, kod jedne vrijedne pekariće, a kad sam primio vijest da su moja supruga i djeca već u Sušaku, gradu anektiranom od Talijana, i to nakon bijega iz Zagreba, gdje su sve napustili, sjeo sam u vlak i krenuo prema Crikvenici, blizu talijanske granice. Kako ustaše više nisu obavljale nikakvu službu na tom teritoriju, osjećao sam se prilično sigurnim, te izabrao mnogo ugodnije i brže putovanje vlakom umjesto pješice ili autom, kako su mi savjetovali. U Crikvenici sam odmah našao jednog talijanskog vojnog šofera, koji je izjavio da je spreman mene za 500 lira prošvercati preko hrvatske granice u Italiju. Sakrio me među prazne bačve za vino, koje je vozio u Sušak, pokrio me dekom, a radi moje zaštite, postavio je iznad vinskih bureta nada mnom jednog vojnika sa nataknutim bajunetom. Tako je prošao put od jednog sata i preko hrvatske granice, koju uopće nisam vidio. Sav okupan znojem stigao sam u Sušak, gdje sam se presretan sastao sa

svojom obitelji. Vijest o mojem dolasku iz Gospića proširila se odmah po Sušaku, gdje su boravili mnogi bjegunci iz Zagreba. Mnogi su mi prilazili, ne bi li nešto поближе doznali o pripadnicima svoje obitelji koji su bili u Gospiću. Bio sam tek nekoliko dana u Sušaku, kad me je Questura (talijanska policija) iznenada uhapsila. U Sušaku su masovno hapšeni Židovi u to doba i to ili zato da ih prebace natrag preko hrvatske granice, ili da ih stave u zatvor u Rijeci, odakle su ih onda, kroz četiri do šest tjedana, slobodne internirali u Italiju.

Jedan dan poslije došli su policijski agenti po moju suprugu i djecu da ih, kao što je tada bilo uobičajeno, zajedno sa mnom prebace preko granice. Tvrdili su, doduše, da bismo trebali dospjeti u slobodnu internaciju u Padovu, ali mi smo već bili dobro obaviješteni da nijedan talijanski policijski agent još nikad nije izgovorio nijednu istinitu riječ. Zbog toga je moja supruga legla u krevet kao da je oboljela. Svejedno su, od moje supruge, odveli moje kćeri Leu i Veru i doveli ih k meni u zatvor. Za tada šestogodišnju veru to je bila zabava i promjena. U pogodnom trenutku šapnuo sam joj na uho da odmah zaplače i zatraži da je vrati majci. To je izvela tako spretno da su pritrčali svi policijski činovnici i nadzornici, posavjetovali se i požalili dijete. Nije im preostalo drugo nego da dijete odvedu natrag majci. Leu i mene strpali su u jedan autobus i povelu nas preko granice natrag u Hrvatsku. Inače se Italijani nisu ponašali tako bestijalno da bi jednu obitelj razdvojili preko granice dviju država, ali je sušački kvestor Pilleri bio zlo stvorenje, koje je Židovima priređivalo brojne neugodnosti i nesreće. Već idućeg jutra sam pronašao mogućnost da za 1.500 lira, vojnim sanitetskim kolima opet pođem u Italiju, ali ovaj put ne u Sušak, nego na Rijeku, koja je od Sušaka odijeljena mostom. Na taj put sam išao s Leom, oboje u planinarskim (alpino – tal. red. vojske) uniformama. Prošli smo granicu a da nas nisu zaustavili, a razgovarali smo s bolesnim talijanskim vojnikom, koji nam je bio vrlo susretljiv. S vozačem sam dogovorio susret u gradu, ne bismo li se dogovorili kad će i na koji način dovesti i moju suprugu i Veru. Slučaj je htio da nas je na ulici susreo onaj isti agent, koji nas je dan prije pratio preko granice. Pošto je podmitljivost talijanskih agenata bila poslovična, ponudio sam mu 500 lira da me ostavi na slobodi. Da sam mu ponudio više i da nas nije promatrao njegov kolega, koji je bio u blizini i kojega nisam poznavao, bila bi se stvar zacijelo povoljno sredila. Ovako je bio primoran da me uhapsi. Lea je, odmah slobodna, došla k majci, ali ja u zatvor, gdje sam ostao pet mjeseci.

Zbog pokušaja podmićivanja podignuta je optužba protiv mene. To se u Italiji vrlo strogo kažnjavalo, ali takvi slučajevi vrlo rijetko dolaze na raspravu. Nakon mjesec dana, 6. oktobra 1941. održan je proces. Prvi put u životu, na putu do sudnice, stavljeni su mi okovi oko ruku. Lijepo je i dirljivo govorio moj branitelj. Dvije žene iz publike plakale su za vrijeme njegovog prikazivanja mogega položaja. Dosudili su mi najmanju kaznu, odnosno 16 mjeseci zatvora. Tršćanske novine „Il piccolo di Trieste“ od 7. oktobra objavile su izvješće o raspravi pod naslovom „Peripezio d' un avvocato ebreo“ (Pustolovine jednog židovskog odvjetnika), koje je bilo napisano s priličnom simpatijom spram mene. Nakon te presude moje je duševno stanje, što je posve razumljivo, bilo vrlo teško. Jedinom utjehom bila su mi pisma moje majke i supruge, koje su pisale kako su zapravo sretne jer znaju da sam na sigurnome, dok je svim mojim kolegama život visio o koncu. Pri prvoj raspravi jedva da sam razumio talijanski, a bio sam tako oammljen svime što sam proživio u posljednjih nekoliko mjeseci, da sam svome branitelju jedva mogao dati neke podatke koji bi me rasteretili. Marljivo sam učio talijanski jezik, proučavao talijanski zakonik i priredio svoj obranbeni govor na talijanskom jeziku. Na raspravi sam težište postavio na to da, u vrijeme navodnog prekršaja, nisam vladao talijanskim jezikom, pa se zato nisam mogao sporazumjeti s agentom, a stoga niti napraviti neki prekršaj. To stajalište olakšale su mi ne posve jasne izjave agenta.

Odahnuo sam kad su mi 19. decembra pročitali presudu apelacijskoga suda da sam, zbog nedostatka dokaza, oslobođen. Novinar, koji je čuo za moje oslobođenje, odmah je priskočio k meni, predstavio se, srdačno mi čestitao i poželio sve najbolje za budućnost. O oslobođenju novine nisu donijele nikakvu bilješku, vjerojatno radi zaštite agentova prestiža. Premda oslobođen, ostao sam još pet tjedana u zatvoru, najprije u Rijeci, potom u Padovi. U zatvorima sam učio talijanski jezik, a u Rijeci obavljao posao bolničara.

Sretan me osjećaj ispunio kad sam 5. veljače 1942. otpušten uz nalog da krenem u liječilišno mjesto Aprica, radi internacije, gdje ću se susresti sa svojom obitelji. Time su me oslobodili teške more, kako bi me još mogli vratiti preko hrvatske granice.

Život zajedno sa obitelji, najprije u mjestu Aprica, a potom zbog mogega zdravstvenog stanja u Sondriu odvijao se normalno. Živjeli smo godinu i pol dobro i lijepo, dok su vlasti sa nama postupale taktično. Nedostajala mi je prava djelatnost, a brige su nas tištile zbog rodaka u

Hrvatskoj, odakle su vijesti svakog dana bile sve lošije. Moji roditelji i troje braće i sestara spasili su se na području okupiranom od Talijana. Nakon zbivanja od 8. rujna 1943. izgubio sam svaku vezu sa njima. Moja punica, 77-godišnja razumna, živahna i dobra žena nije htjela poslušati moj savjet. Primala je državnu mirovinu, stanovala u vlastitom stanu i tome je davala prednost pred neizvjesnim emigrantskim usudom. Na naša je pisma uvijek odgovarala: „Ostavite me na miru. Pouzdam se u Boga, on me neće napustiti“. A svejedno ju je zadesila nesreća, kad je pet dana nakon svojega 77. rođendana, u noći u 2 sata, 10. kolovoza 1942, a da ništa nije mogla ponijeti sa sobom, odvedena u nepoznatom smjeru, vjerojatno u Poljsku. Od tada nismo od nje primili nikakvu vijest, iako smo se obraćali raznim pomoćnim akcijama i Crvenom križu. Da li da vjerujemo njezinim riječima i nadamo se skorajšnjem povratku, to nas je osobito brinulo i mučilo.

Ratna su se zbivanja krajem 1942. počela odvijati na štetu Italije. Premda je cijelo talijansko pučanstvo, gotovo bez iznimke, bilo protiv rata, a najveći dio i protiv fašizma, Mussolinijev nas pad nije malo iznenadio i obradovao, te nas ispunio očekivanjem skorajšnje slobode. Ne bez očekivanja došlo je 8. rujna 1943. do talijanske kapitulacije. Dok smo se na početku, zajedno sa velikom gomilom uzbuđenih ljudi tome veselili, odmah smo postali svijesni da se moramo spakirati i bježati.

Prije nego sam krenuo u bijeg, preuzeo sam i dužnost da skrbim za sudbinu dve stotine Židova, interniranih u mjestu Aprica, tako što sam od vlasti zahtijevao oslobođenje iz internacije. Prefekt, vrhovni šef civilne uprave talijanske provincije, *questor* – policijski šef provincije, nadležni vojni teritorijalni zapovjednik, svi su me susretljivo primili, ali bez uspjeha – jer oni takve upute nisu primili od Ministarstva unutarnjih poslova. Slali su brzojave, pokušavali telefonirati, ali kako su sve veze bile prekinute, nisu dobivali odgovora. U međuvremenu je veći dio interniranih pobjegao iz mjesta Aprica. Kad sam to doznao, krenuo sam i ja u bijeg, koji sam zbog takva čekanja skoro propustio.

Išlo se pješice iz mjesta Sondrio do 3000 metara visokog brda u blizini granice prema Švicarskoj. Prevareni od švercera, vratili smo se nakon tri dana lutanja; dva puta nas je talijanska pogranična straža hapсила a potom, zbog nedostatka dokumenata, ipak oslobodila.

Kad smo četvrti put, ovaj put s uspjehom prešli put do granice, s time što su nas šverceri bili napustili, pa smo prešli švicarsku granicu, odahnuli smo. Od ganuća su nam suze potekle kad nam je švicarska

granična straža, koja nas je još izdaleka gledala kroz dalekozor, krenula u susret s groždem u rukama, te nam pomogla pri silasku i nošenju prtljage.

Nakon nekoliko prelaznih logora konačno smo došli u ovaj, u Gattikon. Ovdje se nalazimo već dva mjeseca i čutimo toplinu oko nas, kojom zrači naš dragi zapovjednik, gospodin natporučnik Ernst Morgenthaler, koji je naš prijatelj i saveznik.

Posredstvom švicarske „Dječje pomoći“, naša je kći Vera smještena kod obitelji srednjoškolskog nastavnika gospodina dr Hansa Waertli-a u Zuerichu. Tu je našla nov i topao dom, bolje nego što smo mogli i poželjeti. Dirljivo kako se gospođa dr Waertli brine za naše dijete, iako je i sama majka dvoje još manje djece, a to u isto vrijeme dok u Europi divlje horde „novog poretka“ ubijaju na tisuće djece ili ih u vatri žive spaljuju.

Dr Emil FREUNDLICH

TRAGEDIJA ŽIDOVSKIH OMLADINACA U ZAGREBU

Roden je 6. svibnja 1921. godine u Zagrebu. Školovao se u rodnom Zagrebu, u kojem je u trenutku napada na Jugoslaviju bio student medicine. Pored strahota koje je doživio tokom ratnih godina, koje su preživjeli i njegovi roditelji, vratio se u Zagreb. Studije medicine je okončao po završetku rata, 1948. godine, kao vojni student.

Ubrzo po završetku rata, 1947. oženio se Felicijom (Licikom) Sretnom Klugmann, koja je u Holokaustu izgubila roditelje i brata. Poslije rata, iselio se, sa suprugom, u Izrael, gdje je kao liječnik radio u Jerusalimu, Haifi i Nahariji. Supružnici Freundlich u Jerusalimu su dobili kćerku Ednu.

Živi u Izraelu.

Drugi svjetski rat je počeo za Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine, napadom njemačke vojske. Nakon nekoliko dana njemačke trupe ušle su u Zagreb bez ikakvog otpora, Jugoslavija je bila pobijedena, a na teritoriju Hrvatske proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, pod ustaškim režimom.

Vrlo brzo izašli su protužidovski zakoni i naredbe. Ljudi su bili otpušteni sa posla, mnogi istjerani iz svojih stanova. Počela su hapšenja.

Moj otac je bio izbačen iz svog ureda, koji je držao sa još nekoliko drugova. Ali to je bio samo početak, teže stvari su tek čekale.

Bio sam student medicine na Zagrebačkom univerzitetu. Već prvih dana izašla je naredba, ispisana velikim slovima, da je Židovima prilaz na fakultet zabranjen. Trebalo je da tada obavim seciranje mozga na Anatomskom institutu, jer mi bez toga ne bi priznali drugu godinu studija. Krajem travnja javili su mi neke kolege da je moje ime ispisano kada treba da izvršim tu dužnost. Unatoč zabrane, išao sam na fakultet, nitko od kolega nije ništa spomenuo. Obavio sam svoj posao u miru i također i sljedeći dan i tako završio sve zadatke za drugu godinu studija. Nisam tada shvatio koliko je to bilo opasno i šta mi se moglo dogoditi, ali ispalo je dobro.

Hapšenje, zatvor

Bio sam uhapšen 17. svibnja 1941 godine. Bilo je to svega pet i pol tjedana nakon ulaska njemačkih trupa u Zagreb i 11 dana nakon mog 20. rođendana. Agenti ustaške policije došli su noću u naš stan u Martićevoj ulici u Zagrebu, izvršili premetačinu u mojoj sobi, tražili kompromitirajući materijal, kojega nisu našli, i odveli me u zatvor u Petrinjskoj ulici.

Ćelija u koju su me ubacili bila je prenatrpana, smrad je bio strašan, osjećalo se pomanjkanje kisika. Bilo je pet drvenih kreveta u sobi, to jest bila je to ćelija za pet zatvorenika, a bilo nas je preko 30, jednog dana čak 40! Spavali smo na betonskom podu, stisnuti kao sardine. Novi zatvorenici su bili ubačeni u ćeliju a mnogi odvedeni neznano kuda. Jedne noći uz veliku galamu otvorili su željezna vrata svih ćelija. Na svakim vratima stajao je jedan redar. Prozivali su po imenima. Jedan od zatvorenika je znao šta to znači. Rekao nam je da ih vode na streljanje i da je taj popis sasvim bez sudske odluke, da služi samo za zabavu redara. Bilo ih je valjda desetak koje su odveli. Kad je prozivanje prestalo a sva železna vrata opet bila zatvorena, ostao sam pod užasnim pritiskom. Ali i sa osjećajem da ću sutra još živjeti i opet vidjeti svjetlo.

Jednog jutra čuo sam glasnu muziku sa radija. Netko je rekao da vode jednog zatvorenika na preslušavanje uz batinanje. I stvarno, nakon kratkog vremena, čuo sam vriskanje. U ćeliji je bio potpuni mir, nitko nije mogao da kaže ni jednu riječ.

Mene su preslušavali u jednoj sobi koja je izgledala kao kancelarija, sa agentom policije u civilu i sekretaricom, koja je tipkala. Agent mi

je rekao da sam uhapšen kao komunista i da sam pisao neprijateljske parole po zidovima kuća. Naravno, nijekao sam sve, ali sam potpisao protokol preslušavanja i bio odveden natrag u ćeliju.

Nakon devet dana boravka u zatvoru, bio sam otpremljen sa grupom zatvorenika u zatvorenom policijskom autu, tzv. „crnoj marici“, u logor Kerestinec.

U Kerestincu

U logoru mi je sve u prvi čas izgledalo kao ugodno iznenađenje, poslije ćelije u zatvoru. Zgrada je bila jedan stari dvorac iz 18. stoljeća, dosta dobro sačuvan. U početku smo bili smješteni po sobama tog starog dvorca, bilo nas je po petnaestak u sobi. Prostora je bilo dosta, spavali smo na slami. Bili smo zaključani, i tri puta na dan puštani u dvorište, gdje smo jeli i mogli da govorimo sa zatvorenicima iz drugih soba. U logoru su bile tri grupe zatvorenika: komunistički kolektiv, kako su se sami nazivali, onda oni koji su bili uhapšeni kao komunisti, ljevičari, ili šta drugo, a nisu bili primljeni u komunistički kolektiv, i grupa židovskih advokata iz Zagreba. Advokati su bili smješteni u jednoj dvorani kraj zgrade dvorca, koja je jednoć služila kao štala za konje. Nisam bio primljen u kolektiv komunista i tako sam ostao u drugoj grupi.

Posjeti su bili dozvoljeni svakog dana rano poslijepodne. Tako su došli moji roditelji, koji su mi donijeli hranu, a i moj dragi prijatelj Pavao Mayerhofer, koji mi je rekao da će svakog drugog dana dolaziti neko od mojih prijatelja. Na žalost, do toga nije došlo jer su svi židovski omladinci Zagreba bili odvedeni u radni logor tri dana nakon što sam ja stigao u Kerestinec. Odande su premješteni u logor Jadovno i nikada ih više nisam vidio. Poslije mjesec dana, naša mala grupa bila je odjeljena od ostalih, i premještena iz zgrade dvorca u jednu baraku, oko 200 metara od dvorca.

Predvečer 5. srpnja odveli su iz logora desetoricu vodećih komunista. Među njima i dvojicu iz naše grupe: prof. Zvonimira Richtmanna i Ivana Korskog. Tu desetoricu su istu večer streljali kao taoce, u znak osvete što je bio ubijen jedan redarstveni činovnik. Od desetorice ubijenih, šestorica su bili Židovi. Od tada su se prilike u logoru znatno pogoršale. Straža je bila pojačana, posjeti su bili zabranjeni i počeli su dani neizvjesnosti. Znali smo sada da smo držani kao taoци.

U noći 13 srpnja, probudio sam se zbog pucnjave. Stražar na vratima naše barake viknuo je da svi moramo ležati ili sjediti na podu. Ako se itko približi vratima, on će pucati bez upozorenja. Jedan iz naše grupe je rekao da vjerojatno streljaju sve u dvorcu i drugi je dodao da će doći k nama kad završe tamo. Čekali smo. Nakon nekog vremena, pucnjave je bilo manje, i zvuk je dopirao iz sve veće daljine i postepeno se sve umirilo.

Sutradan, u rano jutro, probudilo me je vikanje i naredba da svi izađemo iz barake i da se postavimo u red. Bio sam posljednji i dobio udarac u rebra. Izbrojali su nas. Čuo sam kako redar kaže ustaškom oficiru kraj njega: „Svi su tu“.

Dozvolili su nam da se slobodno krećemo ili u baraci ili u dvorištu. Nekolicina od naših su govorili sa stražarima i od njih čuli da je cijela grupa komunista iz dvorca pobjegla, nakon šta su ubili jednog stražara i glavnog zapovjednika logora i da su svi zatvorenici ubijeni ili uhapšeni. A za nas su rekli da ćemo biti premješteni u druge logore. Bijeg komunista je bio potpuni neuspjeh – od 89 zatočenika koji su bježali samo 14 njih su preživjeli. Izgleda da je razlog neuspjeha bila izdaja u redovima komunista.

Prevoz u novi logor

Istog dana, 14 srpnja, oko podne, odveli su nas policijskim kolima u Zagreb, u dvorište policijske zgrade u Petrinjskoj ulici. Tamo sam vidio iz male udaljenosti moje roditelje, koji su mi vikali da će nas poslati u židovski logor. Mislio sam da je to za mene dobra vijest, jer mi se činilo da je bolje biti zatvoren kao Židov nego kao komunista. Kasno navečer odveli su nas na Velesajam, u Savskoj cesti, stavili u dvoranu i naredili da mirno sjedimo na podu u dva reda. Onda su ustaše počele sa sadističkim izgedima.

Sjedili smo na podu a ustaše su se kretali oko nas sa puškama koje su stalno punili. Prozvali su jednoga od nas i naredili mu da legne, na šta su ga prisilili udarcima kundakom u rebra. Jedan oficir mu je oštrim glasom zapovijedio da ustane i, opet, da legne. Na početku su te zapovjedi sljedile polagane, a onda sve brže i brže. Zatvorenik je pokušao izvršavati te naredbe dok je mogao, ali je uskoro počeo teturati, i izgubio svijest i pao. Na to je dobio udarce nogama i kundacima i ostao ležati, bez svijesti.

Zatim je drugi došao na red, i to se ponovilo još dva puta. Kasnije su prozvali jednoga, vikali da je bio sudac i da je njih, ustaše osuđivao. Dobio je jak udarac šakom u lice. Srušio se bez svijesti na pod. Ustaše se se kretali među nama i stalno vikali da se ne mičemo i da gledamo što oni rade. Jednoga od nas, veoma debelog, gurali su sa puškama i bajonetima i naredili da sasvim mirno sjedi. Bilo ih je možda sedmorica ili nešto više koji su prošli mučenja. Nakon toga su ustaše naglo izašli iz dvorane i mi smo mogli da spavamo na podu.

Sljedećeg jutra, 15. srpnja, ukrcali su nas u marvene vagon. Vlak je krenuo.

Bio je to teški i naporni put. Bili smo potpuno zatvoreni i stisnuti, bez ikakvih higijenskih uslova.

Dolazak u Gospić

Nakon nekoliko sati stigli smo na stanicu. Otvorili su vagon i izašli smo. Ispostavilo se da je to Gospić. Vidjeli smo da je naš vlak neobično dug. Iz ostalih vagona su počeli izlaziti ljudi, čitave obitelji, muškarci, žene i djeca. Ustaše su se drale da bi ubrzale izlazak. Bio je to za mene veliki udarac; do tada sam bio po zatvorima samo sa muškarcima, gdje se svaki mogao brinuti za sebe, a tada sam vidio cijele obitelji kako izlaze iz vagona, umorne i iscrpljene. Ne mogu zaboraviti tu sliku ispred marvenih vagona na željezničkoj stanici. Iz razgovora sa njima smo razumjeli da su oni svi iz Varaždina i da su cijele familije zajedno uhapšene i otpremljene. Imali su na sebi židovski znak. Mi smo im tumačili da u logorima taj znak ne treba nositi.

Kada je ta tužna povorka krenula prema gradu, vidio sam kako svi nose na leđima i rukama svoje namirnice, odjeću i posteljinu za sebe i za djecu. Mnogi su nosili u rukama malu djecu i veću, koja nije mogla da hoda od umora. Ostala mi je duboko u svijesti slika jednog mladog muškarca, niskog rasta, vrlo razvijenog. Nosio je na leđima ogromni paket, a kraj njega tri male curice i žena; i ona natovarena. Bio je to njihov imetak i sve šta se moglo nositi, da bi djeca imala na čemu da spavaju, da se pokriju po noći i da se oblače. Mi smo im pomagali kod nošenja koliko smo mogli.

Put je bio dug i naporan, vrućina je bila jaka. Na putu kroz grad, na cesti kojom smo prošli, stajali su stanovnici grada. Promatrali su naš transport i činili su mi se potpuno ravnodušni kao da gledaju jednu skoro normalnu scenu.

Došli smo do zatvorskog dvorišta i tamo zatekli veliki broj Srba. Na prozorima prvog i drugog kata stajale su ustaše sa puškama uperenim na nas. Tamo su nas izdjelili, Židove od Srba i mi smo nastavili put u grad.

U dvorani kina

Stigli smo do jedne dvorane za koju se ispostavilo da je dvorana kina. Bila je sasvim prazna, stolice su bile preklopljene i stavljene kraj zida. Dočekao nas je ustaški oficir i rekao da, ako samo jedan pokuša pobjeći, smjesta će streljati petoricu. Nakon tog pozdrava ustaše su nas ostavile, a straže postavile kraj vratiju izvana.

Svi smo zauzeli mjesta na podu dvorane, Bili smo stisnuti; svaka obitelj i svaka mala grupa ogradila je svoj prostor svojim stvarima. Čistoća je održavana koliko se moglo, unatoč teških i skučenih prilika. Dozvolili su nam da u dvorištu izgradimo dvije latrine, posebno za žene i posebno za muškarce. Isto tako uredili smo i prostore za pranje, također odvojene.

Za prehranu smo se snalazili na različite načine. Varaždinci su imali svog čovjeka, vrlo vještog i snalažljivog, koji je imao dozvolu da kupuje u gradu hranu. Osim toga dobijali smo i pakete iz Varaždina i Zagreba. Racionalno smo trošili nase rezerve, iz dana u dan.

Ostale su mi duboko u pamćenju ta disciplina i red koji je vladao u dvorani i besprimjerno vladanje svih ljudi. Za tri tjedna što sam ih proveo u toj kino dvorani, nisam čuo ozbiljniju svađu ili prepiranje.

Nastojali smo se organizirati koliko se moglo. Lječnici su uredili neku vrst ambulante u jednom kutu, sa ličnim instrumentima koje je svaki doneo sa sobom. Naročiti dojam učinila je na mene briga za djecu. Oni su trebali da imaju neke vrsti zabave tokom dana i to je bilo organizirano kao dječji vrtić, gdje su se djeca okupljala. Igrala su se sa igračkama koje su ponjela od kuće i zabavljala se, da bi što manje osjećali teške i deprimirajuće prilike.

Mogli smo izaći iz dvorane u grad pod stražom. Stražari su bili obični mladi vojnici, prema govoru seljaci iz okoline Gospića. Dojmili su se jako primitivno. Neki su sa nama kratko razgovarali i pozivali nas da dodemo jesti u susjedne gostionice koje su pripadale njihovim rođacima ili prijateljima. To je za njih bio dobar posao. I tom prilikom smo se malo mogli kretati po ulicama grada.

Dok smo boravili u dvorani kina u Gospiću, ustaše su izvršile masovna ubojstva Srba i Židova u drugim logorima, u okolici grada. Tek kasnije prije odlaska iz Gospića, saznali smo o likvidaciji u tim logorima.

Gradski smetlari u Gospiću

Kad sam se jednog dana kretao po gradu izvan dvorane kina, ugledao sam grupu mojih prijatelja iz Zagreba. Pričali su mi da su bili u logoru na Jadovnu, sa svim ostalim omladincima iz Zagreba. Prilike su tamo bile užasne. Oko deset dana nakon njihovog dolaska u logor, stigao je tamo ustaški oficir Janko Mihajlović i prepoznao nekolicinu svojih židovskih znanaca i školskih drugova. Naredio je da se deseterica prebace u Gospić i da tamo rade na čišćenju ulica. To su većinom bili moji prijatelji i znanci.

Nekoliko dana nakon njihovog dolaska u Gospić, pušten je na slobodu jedan od njih (Saša Blivajs) intervencijom svog oca. Ostali su zatražili da im se popuni broj i da im se doda još nekoliko zatočenika iz njihove grupe, da bi ih tako doveli na lakši rad. Bilo je odobreno da im se priključi samo još jedan, ali to ne sa Jadovna. I tako su odlučili da zatraže mene iz logora u Gospiću. Moj prijatelj Viktor Rosenwasser došao je po mene u pratnji jednog ustaše. Tako sam bio priključen maloj grupi „gradskih smetlara“, kako smo se sami zvali. Tek mnogo vremena kasnije bilo mi je jasno da ustaše nisu odobrile priključak jednog zatvorenika iz Jadovna jer su ti zatočenici već početkom kolovoza svi bili ubijeni.

Posao je bio lagan. Bili smo slabo čuvani, mogli smo se sasvim slobodno kretati po gradu. Mogli smo lagano pobjeći, ali smo znali da će onda ubiti neke iz logora. Osim toga, nismo znali kuda se može pobjeći i gdje se sakriti.

Jednog dana, moglo je to biti na početku mog priključenja grupi smetlara, dok sam bio na poslu, vidio sam najedanput moje roditelje. Oni su došli u Gospić sa propusnicom ustaškog redarstva iz Zagreba, da mogu putovati u Sušak ili Split, to jest na okupirani talijanski teritorij. Dozvola za putovanje bila je i na moje ime. Očito je da je ustaška evidencija bila slaba, jer sam ja tada, kad je dozvola izdana, u srpnju 1941. godine već bio u logoru u Gospiću. Pokušali su me izvuci iz logora na osnovu te propusnice, ali su bili odbijeni. Ne znajući šta da rade, ostali

su u Gospiću, iznajmili sobu i kretali se po gradu slobodno. Vidali smo se često i razgovarali, ali samo na kratko vrijeme.

Mnogo toga sam tada vidio na ulicama Gospića i počeo shvatati kakove užasne zločine izvršavaju ustaše. Gledao sam kako tjeraju povorke Srba, zavezane za duge žičane lance po sredini, bose i u seljačkim dronjcima. Odvođeni su prema brdima Velebita i bilo je jasno da ih vode na likvidaciju. Sjećam se dobro jedne kolone Srba dok je prolazila kroz grad. Jedan je pjevao gromkim glasom poznatu četničku pjesmu „Spremite se, spremte četnici, silna će borba da bude.“

Jednog dana dok sam bio na radu, pristupio mi je jedan ustaški oficir i pozvao me da dođem sa njim, jer treba moj savjet. Odveo me u jednu sobu napunjenu servisima, kristalima i vazama. Bilo je jasno da su to ukradeni predmeti iz srpskih kuća. Htio je od mene da mu izaberem najskuplji i najfiniji servis, tanjure, šalice i čaše, jer se on ženi i hoće sve te stvari uzeti u svoj novi stan. Nije se ni najmanje stidio da prisvoji ukradene predmete.

Talijanski oficiri su se kretali po ulicama Gospića i u okolici grada, vidjeli su sve što se događa i nisu ništa poduzeli kako bi te ljude spasili od sigurne smrti.

Tragedija zagrebačkih židovskih omladinaca

Krajem svibnja 1941 godine uhapšeni su zagrebački omladinci, između 16 i 24 godine starosti. Rečeno im je da idu u radni logor. Bilo ih je 165 omladinaca iz Zagreba, osim malog broja koji ili zabunom nije bio evidentiran, ili je pravovremeno, prije hapšenja, uspio pobjeći iz Zagreba – ili je bio djete iz mješanog braka. Među njima su bili i brat moje žene Solomon Klugman, student medicine u 23. godini života, i mnogo mojih bliskih prijatelja, kolega, drugova iz škole i znanaca iz mladih dana. Došli su i po mene da me odvedu, ali ja sam već bio u logoru.

Ispočetka su bili u logoru Danica, kraj Koprivnice, i prisiljeni da rade na zakopavanju protutenkovskih rovova. Prilike u logoru su bile teške, rad je bio naporan, nadzor surov a hrana slaba. Unatoč toga, moral grupe je bio na zavidnoj visini, svaki tko je mogao pomagao je onima kojima je bilo teško.

Nakon mjesec i pol dana, prevedeni su u Gospić a odatle u logor Jadovno. Taj je logor bio u brdima, usred šume, udaljen od bilo kojeg

naseljenog mjesta. Tamo su prilike bile naročito teške. Spavalo se pod vedrim nebom, na zemlji, a kad je padala kiša, nije bilo dozvoljeno promjeniti odjeću. Rad je bio veoma naporan – do 12 sati na dan, praćen tučnjavom i kletvama od strane ustaške straže. Hrana je bila na granici gladi. Desetorica su bila odvojena i dovedena u Gospić. To su bili ti tzv. gradski smetlari sa kojima sam se sastao. Grupa tih židovskih omladinaca iz Zagreba, zajedno sa grupom Židova iz raznih krajeva Hrvatske i velikim brojem Srba, ubijeni su u Jadovnu početkom kolovoza te godine. Kako su izvršena ubojstva, nije poznato.

Omladinci koji su bili na radu u Gospiću odvedeni su kasnije u Jasenovac i svi ubijeni osim jednoga, Bože Švarca, koji je pobjegao iz logora u partizane i bio u borbi do kraja rata. Od uhapšenih 165 omladinaca, preživjeli su samo Božo Švarc i Saša Blivajs.

U listu „Novi omanut“ koje izdaje Zagrebačka židovska općina, odštampan je godine 1998. članak sa naslovom „Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu, u svibnju 1941. godine“. U tom članku je opisana njihova tragična sudbina i ispisan je popis imena svih koji su bili u toj grupi. Kad sam vidio imena mojih dragih prijatelja, zakleo sam se da ću učiniti nešto da se sačuva uspomena na te divne omladince. Poveo sam akciju da se postave ploče sa svim imenima. Danas stoji krasna ploča u Židovskoj općini u Zagrebu i ploča u muzeju „Ghetto Fighters House“, blizu Naharije, u Izraelu. Na pločama su imena svih nastradalih omladinaca.

U logoru na farmi

Sredinom kolovoza čuli smo da će Talijani preuzeti vojnu upravu u cijeloj okolini i da se ustaše imaju povući iz tog područja. Svi zatočnici iz dvorane kina bili su premješteni u taj novi logor. I mi „smetlari“ smo dobili naredbu da predemo u novi logor, ureden u jednoj napuštenoj farmi izvan grada,

Bilo je tamo mnogo više mjesta nego u kinu, a bilo je i više ljudi. Odnos ustaške straže bio je mnogo suroviji. Jednog dana predvečer, bili smo prisiljeni da stojimo na kiši. Bilo nas je u grupi 30–40 ljudi. Čim je kiša prestala, ustaše su nas ugurali u jednu sasvim malu sobu. Bili smo stisnuti, naslonjeni jedni uz druge, mokri i promrzli. Nije bilo moguće sjediti, jer za to nije bilo dosta mjesta. Stajali smo cijelu noć. Mokrili smo u hlače, jer nije bilo druge mogućnosti. Tek pred jutro ustaše su nas pustile iz sobe.

U to vrijeme u logor su dovedeni novi transporti iz raznih djelova Hrvatske, većinom cijele familije. Stigle su i grupe iz logora na otoku Pagu. Pričali su da su bili odjeljeni od žena i da ne znaju ništa o njima. Kasnije smo saznali da su žene i djeca bili ubijeni kratko nakon dolaska u taj logor. Čekali smo i da dođu zatočenici sa Jadovna, ali njih nije bilo.

U toj farmi-logoru bio sam nekoliko dana. Bili smo spremni za transport u unutrašnjost Hrvatske. Muškarci su bili prevedeni u Jasenovac a žene u Staru Gradišku. Talijani su vidjeli sve što se zbiva, ali se nisu umješali.

Spasavanje

Dana 20. kolovoza ujutro dobili smo nalog da krenemo pješice ka kolodvoru. Prolazili smo kroz polja na granicama grada. Oko nas je bila oboružana ustaška straža i tjerala nas da napredujemo. Bio je vrlo topli ljetni dan. Najednom sam vidio kako neki ljudi stavljaju svoje stvari, prtljagu, na seljačka kola. Požurio sam i stavio i moje lične stvari na ta kola. U tom času je kočijaš viknuo da više nema mjesta i da se pomaknemo. Počeo je voziti i kotač od kola mi je prešao preko lijeve noge. Osjetio sam jaku bol, onesvjestio se i došao k sebi tek kad su me prijatelji stavili na ta kola.

Vozili smo se prema kolodvoru. Na putu sam jaukao od bolova i počeo misliti da bi mi, možda, pomoglo ako bi i pretjerao sa vikanjem.

Stigli smo pred kolodvor. Vidio sam marvene vagone i ljude koje su ugurali u ta kola. Tada su dva ustaška oficira pristupila meni, skinuli me sa kola i stavili u svoj automobil. Bio sam uvjeren da me voze van grada na likvidaciju. Vožnja je bila kratka. Stali smo pred niskom kućom na kojoj je bilo napisano velikim slovima „Bolnica“.

Ustaše su me skinuli iz auta, odveli u kuću i stavili na krevet. Došao je liječnik koji je zatražio od ustaša da izađu iz sobe. Pitao me šta se desilo. Odgovorio sam mu da sam u židovskom logoru i da sam ranjen. Pregledao me je i rekao da nije ništa ozlijeđeno. Pozvao je ustaše koji su čekali iza vratiju i jasnim i oštrim glasom rekao da moram da ostanem u bolnici. Ustaše su otišle. Tko je bio taj liječnik koji me je tada spasio svojom upornošću i požrtvovanjem, nisam mogao saznati. Ali to što je učinio nisam nikada zaboravio.

Nakon nekoliko minuta ušao je u sobu mladi liječnik, kojega sam prepoznao. Znao sam ga sa univerze i iz srednje škole. Znao sam mu ime: Fulgozi. On me nije prepoznao, jer sam bio mladi od njega. Nije

odmah povjeravao tko sam, pa je ispitivao tko su bili moji profesori. Kad sam mu na sve odgovorio, rekao mi je da mi treba urediti krevet u bolnici i ostavio me. Nakon kratkog vremena, vratio se i izjavio da meni zapravo ne treba lječnička pomoć, da mogu da se izgubim, jer su ustaše otišle. Dao mi je malo pismo na receptu bolnice, gdje piše da sam kod njih na ambulatomnom liječenju (to pismo imam do danas kod sebe).

Nisam znao što da radim, sve je išlo neobično brzo. Sjedio sam na hodniku bolnice, sam; nikoga nije bilo u blizini, Najedanput sam ugledao moje roditelje. Bili su na kolodvoru da vide transport i čuli da sam ranjen i tako došli u bolnicu. Odveli su me u grad u sobu koju su iznajmili. Tamo sam ležao pet dana jer još nisam mogao hodati, ali i radi toga da, ako netko dode, vidi da mi je noga povredena i da sam bolestan. Ljudi kod kojih smo stanovali sigurno su znali šta je sa mnom, odakle sam došao, ali me nisu izdali.

Transport je otišao sa svim zatvorenicima. Nemam podataka koliko se njih spasilo i preživjelo strahote u logorima. Vjerujem da je broj preživjelih bio mali; skoro svi koji su bili u tom transportu su stradali u logorima.

Nakon pet dana ustaša više nije bilo u gradu. Otac je pronašao jednog taksistu i dogovorio se da nas odvede do Crikvenice, koja je tada bila pred talijanskom granicom.

Ceste su bile potpuno prazne bez prometa, Najednom smo na putu vidjeli stojeći auto i kraj njega dva ustaška oficira. Zaustavili su nas i naredili šoferu da izade. Razumjeli smo da njihova kola imaju neki kvar. Šofer je to uspio popraviti za kratko vrijeme i mi smo nastavili naš put. Moja je majka bila blijeda kao papir.

U Italiji

Stigli smo do Crikvenice. Barkom smo se prebacili u Sušak a to je već bila Italija. Tamo smo se sastali sa mojom bakom, koja je došla iz Zagreba. Saznali smo da talijanska policija hapsi izbjeglice i vraća ih na hrvatski teritorij. Mi smo ipak uspjeli ostati kraj Sušaka preko dva mjeseca, bili uhapšeni, odsjedili dva dana u zatvoru, bili prebačeni preko granice i ponovno se uspjeli vratiti na Sušak.

Jednog dana, u kasno poslijepodne bio sam u gradu, i najednom opazio da me dvoje ljudi promatraju, govore među sobom i lagano se približavaju meni. Bilo mi je jasno da su to policijski agenti. Okrenuo

sam se i potrčao svom snagom. Trčali su za mnom. Stanovali smo uzbrdo, u gradu. Trčao sam koliko sam mogao, po stepenicama i uskim putevima. Nisu me stigli.

Krajem prosinca 1941. godine, pod vodstvom jednog vodiča, koji je za to dobio dobru plaću od nas, prešli smo staru granicu i stigli vlakom do Trsta. Put je bio veoma kompliciran; pošli smo barkom, stigli na drugu stranu granice, vozili se autobusima i vlakom i stigli. Tamo smo se prijavili na policiji, izjavili da smo izbjeglice i zatražili da nas zatvore. Primili su nas vrlo ljubezno i rekli da će nas smjestiti u neko selo, kao zatvorenike, tzv. „confino libero“, a mi sami možemo birati kuda hoćemo, Zatražili smo provinciju Asti, u Piemontu, jer smo znali da su tamo smješteni naši rodaci. Dali su nam kartu za putovanje i pismo gradonačelniku u selu Cocconato, blizu grada Asti.

U tom malom selu, nedaleko od grada Torino, bilo je oko šezdeset židovskih izbjeglica (12 familija). Bili smo slobodni, mogli smo se kretati po selu, ali za izlaz u grad Asti trebali smo dozvolu, koju smo dosta lagano dobili. Dobivali smo i malu novčanu pomoć. Stanovnici sela su bili veoma dragi i cijela situacija za vrijeme našeg boravka bila je ugodna.

U ljeti 1942 godine obolio sam od očne bolesti od koje sam već patio nekoliko puta prije (iridocyclitis) i bio poslat u bolnicu u grad Asti. Tamo sam ležao u glavnoj bolnici, i bio vrlo dobro liječen, sve na račun države.

Početkom ožujka 1943. godine, dobili smo pismo od gradonačelnika, u kojem nam javlja da ćemo biti premješteni u koncentracioni logor na jugu Italije, Ferramonti, u Calabriji. Familije koji su imali malu djecu ili starce mogli su ostati u Cocconatu.

Logor u koji smo došli službeno se zvao Campo di concentramento Ferramonte di Tarzia. Nalazio se na jednom vrlo slabo napućenom djelu, na samom jugu Italije, i nije bio sličan koncentracionim logorima koji su bili organizirani od Njemaca ili ustaša. Teren je bio ograđen žicom (ne bodljikavom). Svako je imao svoje mjesto za spavanje. Kretanje unutar logora je bilo sasvim slobodno po danu; navečer i po noći nije bilo dozvoljeno izaći iz baraka. Mnogo aktivnosti bilo je u logoru: škole za djecu, predavanja, koncerti, bogoslužbe, razne predstave a i aktivni politički rad. Hrana je bila slaba, ali nismo gladovali. Za tih šest mjeseci što sam tamo proveo (od ožujka do rujna 1943. godine), nitko nije umro od zlostavljanja ili gladi.

Početak rujna 1943. godine, engleska armija je prešla iz Sicilije na jug Italije. Uprava logora je odmah otvorila logorska vrata, skinuli žicu i mi smo mogli da izađemo iz logora u okolinu, u polja i šume, da se skrivamo ako bi njemačke trupe u povlačenju pokušale da uđu u logor i pobiju zatvorenike. Nakon nekoliko dana pojavili su se engleski vojnici i mi smo bili slobodni.

Ostao sam neko vrijeme u Bariju, uspio da se upišem na medicinski fakultet i bio primljen u treću godinu, položio sam tri ispita i prijavio se u partizane. Bio sam poslat u partizansku bolnicu u mjestu Grumo, kraj Barija, a kasnije radio u štabu baze u Bariju. Za to vrijeme sam opet obolio na očima i ležao u engleskoj vojnoj bolnici više od dva mjeseca.

Povratak kući i iseljenje u Izrael

Rat je svršio. Vratio sam se u Zagreb. Bilo je tužno i žalosno. Roditelji su ostali u Italiji a većine mojih najbližih prijatelja nije bilo. Hođao sam ulicama grada, gledao u prozore kuća, u kojima su stanovali moji drugovi. Drugi ljudi su sada bili u tim stanovima.

A najteži udarac uslijedio je kad su me neki poznanici vidjeli i uskliknuli: „I ti si se vratio; zapravo mnogo vas se vratilo!“ Kako je to bilo teško za čuti.

Nastavio sam studirati medicinu kao vojni student. Nakon godinu dana, upoznao sam svoju sadašnju ženu. Venčali smo se 1947. godine. Diplomirao sam 1948. i postao doktor medicine.

Moja žena Felicia (Licika) Sretna Klugmann pretrpjela je mnogo za vrijeme Holokausta. Imala je 16 godina kad su Njemci ušli u Zagreb. Otac je bio ubijen u Jasenovcu (Sigmund Klugmann, pukovnik u Jugoslavenskoj vojsci, magistar farmacije), brat je bio u grupi omladinaca u Jadovnu (Solomon Klugmann) a ona zajedno sa majkom, uhapšena 1943. godine i priključena transportu za Aušvic. Uspjela je pobjeći iz transporta prvog dana, iz dvorišta zatvora u Savskoj cesti, skrivala se nekoliko mjeseci u podrumu Židovske općine u Zagrebu a onda prešla u partizane u Moslavini i tamo bila do kraja rata. Majka joj je ubijena u Aušvicu.

Godine 1948. osnovana je država Izrael i bilo je moguće odseliti se u novu zemlju. Zatražili smo dozvolu za iseljenje ali sam bio odbijen kao vojni student. Teškom mukom, samo zahvaljujući predsjedniku Titu, nakon što je moja žena bila primljena kod njega u audijenciji i

razgovarala sa njegovim sekretarom, dobio sam dozvolu za iseljenje u Izrael, i to uglavnom zbog oka. Ali da bi mi odobrili demobilizaciju, morao sam platiti Jugoslavenskoj armiji ogromnu sumu novaca.

U Izraelu smo započeli novi život, i to najprije u Jeruzalemu, gdje nam se rodila kćerka Edna. Tamo sam radio kao liječnik na univerzitet-skoj klinici, sedam godina. Nakon toga smo se preselili u Haifu a kasnije u Nahariju, gdje sam bio šef odjeljenja za dječje bolesti, 26 godina.

Trudili smo se da zaboravimo šta smo prošli, djelomice svjesno a djelomice je to došlo vremenom. Ali, nikada nisam mogao zaboraviti ljetne mjesecе godine 1941. Često mi u snu dolaze likovi ljudi sa kojima sam bio zajedno u tim teškim prilikama – a kojih više nema. Nikada nisam zaboravio prijatelje iz mladosti, one sa kojima sam odrastao i koji su tragično poginuli u mladim danima.

Jolan STRAPAČ

BEZ PRIJATELJA, NI KRŠTENICA NE BI POMOGLA

Rodena je 12. aprila 1926. godine od *Roca dr Sigismunda Šapringera (Schapringera)*, diplomiranog inženjera, i majke *Ane*, rođene *Paunz*. Otac je rođen u *Pečuju (Pécs)* u *Madarskoj*, a majka u *Osijeku*. Venčali su se 1922. godine u *Osijeku*.

Cela porodica Jolanine majke, bliža i daljnja, stradala je u logorima – od Jasenovca i Dahaua do Aušvica. Ima stariju sestru Valeriju, rođenu u Osijeku 28. jula 1924. godine, sa kojom živi zajedno u porodičnoj kući. Otac Sigismund umro je 1940. godine, tako da su rano ostale bez jednog

roditelja i zajedno sa majkom suočavale se sa mnogim nedaćama, naročito u godinama opšteg stradanja neposredno posle očeve smrti. Iako su sve tri bile zatočene u logoru Tenje kod Osijeka, dobrotom i zalaganjem prijatelja uspele su da izadu i sačuvaju živote.

Iz braka sa Lovrom Strapačem, diplomiranim ekonomistom, ima sina i kćer, koji su oboje stekli visoko obrazovanje, i troje unučadi.

Živi u Osijeku.

Moji roditelji su bili Židovi. Otac je rano izgubio svog oca, pa ga je školovao ujak Oskar Vajsmajer (Weissmayer), koji je živio i radio kao bankar u Zagrebu, a nije imao svoju djecu. Otac Sigismund studirao je u Njemačkoj, u Karlsruheu (Karlsruhe), gdje je, za vrijeme

studija, prešao na katoličku vjeru. Nikada nije govorio zašto je to učinio, pa se i majka Ana pokrstila prilikom vjenčanja. Tako smo mi djeca, Valerija i ja, odmah po rođenju postali katolici. Za vrijeme školovanja slušale smo katoličku vjeronauku. U našoj kući nikada se nije razgovaralo o vjeri ili narodnosti. Slavili smo sve blagdane, katoličke i židovske.

Prvi moj susret s antisemitizmom dogodio se kada su nas registrali i dodijelili žute trake sa zvijezdama. Posljedice dodjeljivanja žutih zvijezda, koje smo morali nositi na rukavu, bile su, pored ostalog, i izbjegavanje pojedinih ljudi koji su do tada navodno bili prijatelji. Moja dobra prijateljica Neda Lukac nije bila takva, već mi je pomagala koliko su joj godine omogućavale. Kod nas u kući nitko se nije bavio politikom. Moj otac je uvijek govorio: „Samo je jedan Bog, a ostalo su stvorili ljudi“. Glavno je biti dobar i sve poštivati. Život me je naučio da postoje dobri ljudi, kao i oni loši.

Godina 1941. za mene i moje najbliže bila je vrlo teška. Prvo su nas obilježili žutom trakom, a neke, koji su, osim toga što su bili Židovi, bili i slobodni zidari, imali su trake na obje ruke. Svakog dana su u novinama, koje su se zvale „Hrvatski list“, izlazile nove zabrane. Na primjer, u tramvaju smo se smjeli voziti samo u prikolici i to samo u otvorenom dijelu. Na tržnicu smo smjeli ići tek poslije 11 sati, a onda je već sve bilo ili prodato ili izbirano, tako da smo uvijek veoma teško mogli nešto kupiti. Židovi su otpušteni iz službe, a oni koji su bili vlasnici trgovina prije oduzimanja dobivali bi kao neke povjerenike. Nakon nekog vremena su im ih potpuno oduzeli. Hrvatske vlasti, u zajednici sa članovima njemačkog Kulturbunda, uvele su tzv. kontribuciju. To je značilo: svim članovima Židovske općine odrediti plaćanje određene svote novca, kojom bi na neki način otkupili sebe i članove obitelji od odlaska u logor. Računi u

U šetnji sa budućim suprugom krajem 1942. godine

banci su također oduzimani. Izdato je naređenje da se svi Židovi moraju iseliti iz središta grada. Tako je k nama došla obitelj Julija Hercla (Herzla), njegova kćerka Ilze, koja je bila vjenčana pod imenom Mirjana Mihić. Suprug joj je, kao generalštabni oficir, bio odveden u zarobljeništvo, a ona se sa svoja dva sina, Mihajlom i Danilom, vratila u Osijek. Tako se naša obitelj povećala za šest članova. Njima je oduzeto imanje, pustara Drvaruša. Srećom, imali su poštenog povjerenika, koji im je ipak slao nešto hrane sa pustare.

Veoma me je pogodilo kada su me izbacili iz šestog razreda gimnazije, samo zato što sam Židovka. Među izbačenima bili su i mnogi profesori Židovi, kao na primer profesor Miroslav Polak (Pollak), profesorica Dežma, odlična matematičarka, profesor Gaun i mnogi drugi čijih se imena ne sjećam. Osječka Židovska bogoštovna općina, kako se zvala, organizirala je u jednom stanu školu, gimnaziju bez prava javnosti, tek toliko da djeca ne bi gubila vrijeme uludo. Mnogi nisu ni znali ni vjerovali što će se sve dogoditi. Tako sam i ja 1941/42. godine pohađala ovu gimnaziju, što mi je nakon rata pomoglo da lakše položim maturu. Svakim danom je bivalo sve teže. Tko god je bio u mogućnosti, kada su počela šikaniranja židovskih obitelji, a imao je pri tome i novaca, pokušao je pobjeći u Split, a zatim u Italiju, u namjeri da spasi život. Nažalost, radilo se o malenom broju Židova koji je u tome uspio i izbjegao logore ili prisilni rad. Hapšenja su značajnije započela otvaranjem logora Jasenovac i Stara Gradiška. Dovoljno je bilo da netko iz čiste zloće ili osobne koristi kaže za nekoga da je komunista ili Židov – odmah bi bio odveden u pomenute logore ili, u boljem slučaju, na prisilni rad. U prilikama kada smo izlazili na ulice, smjeli smo se kretati samo udvoje, eventualno utroje, sklanjajući se ispred svih koji su nailazili u susret.

U proljeće, 1. ožujka 1942, Židovska općina dobila je nalog za izgradnju logora izvan Osijeka, prema mjestu Tenje. Svakog dana morala se ranije završiti škola i odlaziti na prisilni rad ili, kako su to oni zvali, izgradnju naselja za Židove. Među nama bilo je i građevinara i inženjera koji su, na žalost, na takav način morali upotrijebiti svoje znanje, a mi ostali bili smo pomoćna radna snaga. Poznati osječki majstor Nojrat (Neurat), bio je zadužen za izgradnju sanitarnog čvora, koji nije imao klasičnu kupaonu već samo jednu prostoriju sa slavinama i čučavcima. To je, s obzirom na stanje u ostalim logorima, bila privilegija.

Od 1. ožujka do konačnog odvođenja u logor, 21. srpnja 1942, moja sestra i ja svakog dana smo pješice odlazile, sa svitanjem novoga dana, preko polja, da skratimo put koji je bio oko 5–6 km dug, na prisilni rad.

Radilo se od 6 ujutro do 6 navečer, s prekidom za ručak od jednog sata, ako si nešto imao za jelo, što znači ako si od kuće imao nešto da ponešeš. Gradile su se barake, visoke oko tri metra sa krovom. Dobro se sjećam jednog sparnog ljetnog podneva prije odmora. Dodavala sam kante s malterom. Mladić po imenu Eliša, primajući kantu s malterom, od umora i vrućine pao je sa gotovo završenog zida barake. Iako je preživio pad samo sa jačim nagnječenjima, nisam sigurna da je to za njega bila sreća, jer koliko znam, odveden je u logor u Njemačku i nije se vratio. Logor je trebalo što prije završiti, jer su već počela useljavanja iz okolnih mjesta. U logoru je, po mojim saznanjima, bilo oko dvije tisuće ljudi.

Još uvijek sam svakog dana išla na rad, kada su iz dakovačkog logora u logor Tenje dopremljeni neki od logoraša koji su preživjeli epidemiju tifusa u logoru. Nakon toga počelo je potajno, tokom noći, odvođenje osječkih Židova u logor Tenje. Kada smo već pomislili da su na nas zaboravili, na vrata je pozvonio neki čovjek iz policije i pitao nas što smo. Iskreno smo rekli da smo kršteni po rođenju, ali da su roditelji Židovi. Nije znao šta treba da uradi pa nas je odveo u policiju. U osječku policiju je upravo tog dana iz Vinkovaca stigao časnik po imenu Tolj, poznat kao antisemita. Odveli su nas, majku, sestru i mene, pred njega. Kao danas sjećam se njegovog strašnog pogleda. Uz silan strah objasnili smo mu da smo sestra i ja krštene od rođenja, a majka od udaje. Na to je on rekao da sestra i ja možemo ići, dok mama mora da ide u logor. Mi smo na to rekle – ako ide ona, idemo i mi! On se samo cinično nasmijao i rekao: pa, onda, idite! Na taj način smo stigle u logor Tenje 21. srpnja 1942. godine.

Na ulasku u logor nalazila se kancelarija u koju smo se morali javiti. Tu su nam tražili zlato, odnosno sve vrijedne predmete. Uzeli su nam lančiće koje smo od uvijek imali oko vrata, naušnice i zlatni sat. Sve su uredno zapisali i dobili smo svoj broj, ali ne znam koji je bio.

Drugog jutra raspoređeni smo na rad. Bilo je vrijeme žetve, te su me rasporedili na rad u polju. Prije toga nikad u životu nisam radila u polju niti držala lopatu u ruci. Na svu sreću dali su mi u zadatak da vezujem snopove žita. Tada sam bila mlada i naivna pa sam, na neki način, mislila da je to najgore što mi se može dogoditi, a to sam prihvatila kao činjenicu da to tako mora biti. Majka je bila određena na rad u kuhinji, a sestra na rad u vrtu. Spavale smo u baraci, sestra dolje, a mama i ja na katu. U pola devet uveče gasilo se svjetlo, a dežurni časnik je obilazio barake i provjeravao da li svi spavaju. I danas, kada o tome

govorim, vidim tog časnika kako prolazi barakom, a ja iz svoje perspektive vidim samo dio kape. Često sam iz straha žmirila, kako bi izgledalo da spavam, a u stvari sam kroz trepavice gledala da li će se nešto dogoditi.

Spasilac i spasena: NEDA LUKAC (levo) čijim je zalaganjem JOLAN spasena iz logora, i JOLAN iz dana o kojima se govori u njenom kazivanju

Grupa mladih koje smo nazivali „leteća ekipa“ odlazila je svakog dana, po zadatku, u grad po nedostajuće namirnice, zatim da iseljavaju stvari logoraša iz njihovih stanova, a išli su i u dom u Donjem gradu u kojem su bili zatočeni stariji Židovi koji nisu bili sposobni za rad. Jednom prilikom i ja sam se uspjela, s letećom ekipom, prošvercati iz logora i otići u taj dom. Tada sam poslednji put vidjela žive svoju baku, djeda i tete. Bilo ih je veoma teško gledati. Neki su se jedva kretali, a bilo ih je koji su ležali po stubama. Pri povratku sam bila veoma uplašena, jer nisam znala kako ću ući u logor, jer sam iz njega kriomice izašla. Na moju sreću, ispred logora su se igrala djeca koju su čuvale žene zadužene za njih, pa sam se uspjela umiješati među njih i neprimjetno vratiti u logor. Ne znam kako bih prošla da su me uhvatili.

Da nije bilo moje najbolje prijateljice, Nede Lukac, čiji je otac bio visoki časnik Nezavisne Države Hrvatske, ne znam kako bi se završila moja životna priča. Zahvaljujući njima, puštene smo iz logora 7. kolovoza 1942. godine. Koliko sam poslije saznala, iako je bio ustaša, spasio je, osim nas, još dvije židovske obitelji.

Po povratku kući trebalo je ponovo početi život, naći posao, a nisi „arijevac“. Imala sam sreću da me je gospodinu Ferdinandu Špajseru (Speiseru) mlađem preporučila gospođa Vinski, prije nego je pobjegla s obitelji u Italiju. Gospodinu Špajseru nije bilo bitno tko je tko, nego kako radi i želi li raditi. Kada sam započela s radom, velika prednost mi je bilo poznavanje njemačkog jezika, koji smo u kući koristili. Radila sam sa gospodinom Furmanom, koji je bio glavni knjigovođa. A da stvar bude ljepša, isti taj gospodin Furman radio je u Tvornici kože u vrijeme kada je moj otac tamo bio direktor.

Vrativši se iz logora, upoznala sam jednog vrlo dragog mladića kojem nikako nije išlo u glavu zašto su me odveli u logor. Stanovao je blizu mene i vidio je kada su nas odvodili. Bio je to moj budući suprug, sa kojim sam provela 56 godina sretnog braka. Rodila sam sina i kćer koji su oboje završili fakultete, zasnovali obitelji, a imam i troje unučadi.

Žao mi je svih mojih supatnika koji nisu imali sreću da prežive. Bila je to vrsna mlada generacija kojoj je život uništen u samom začetku i uvijek se pitam zbog čega, zbog čijih suludih ideja? Uz uspomene na te nemile događaje želimo da se to više nikada ne ponovi.

III

POD ITALIJANSKOM VLAŠČU

TRI PUTA ROĐEN

Gavrilo-Gabi Deleon rođen je u Beogradu 1927. godine od oca Leona i majke Loti, rođene Kajon. Imao je dva starija brata, Ašera-Batu, koji živi između Pariza i Beograda, i nedavno preminulog Elijasa-Elija. Diplomirao je 1951. godine mineralogiju na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu i doktorirao na Rudarsko-geološkom fakultetu istog univerziteta. Do

1971. godine radio je prvenstveno u Institutu za istraživanje nuklearnih sirovina u Beogradu. Od tada živi i radi u Sidneju, u Australiji, u različitim industrijskim i univerzitetskim institucijama u oblasti primenjene mineralogije.

Više godina je bio član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i u tom svojstvu prisustvovao 1958. godine, kao prvi učesnik iz Jugoslavije, kongresu Svetske unije jevrejskih studenata u Jerusalimu.

Oženjen je Anom, rođenom Vajs, iz Subotice, diplomiranim inženjerom tehnologije. Ima kćerku Rut i sina Ivana.

U staroj Srbiji i Jugoslaviji postojala je samo jedna porodica Deleon. To je bila porodica mog dede, Ašera Deleona, beogradskog trgovca koji je umro odmah posle Prvog svetskog rata. Ranije porodično poreklo nije nigde zabeleženo. Moj otac, Leon, imao je brata Gavрила, čije ime nosim, jednog od prvih doktora prava u Srbiji, i sestru Matildu.

Svi su odrasli i živeli u Beogradu. Moj otac je bio poznat u beogradskim poslovnim krugovima kao zastupnik slovenačke i austrijske čelične i drvne industrije. Gavriilo je umro od tuberkuloze tokom Prvog svetskog rata, a Matilda je nestala tokom Holokausta kao zatočenica jevrejskog logora na Sajmištu.

Moja majka, Loti, rođena Kajon, vodi poreklo iz jedne od brojnih i poznatih porodica Kajon, u Sarajevu. Otac i majka su se upoznali još 1913. godine, tokom turneje beogradskog Srpsko-jevrejskog pevačkog društva u tom gradu.

Do rata 1941. godine braća i ja školovali smo se u Beogradu. Ašer je bio student Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, Eli je bio maturant a ja sam završavao treći razred gimnazije. Naša porodica nije vodila naročito strog jevrejski verski život. Umereno su poštovani jevrejska tradicija i najvažniji praznici, ali je zato intenzivno bilo učešće u radu jevrejske zajednice Beograda. Moj otac je u više navrata bio funkcioner Jevrejske opštine, predsednik humanitarnog društva „Potpora“, i član lože B'nei Brit; majka je i pre i posle Drugog svetskog rata bila aktivna članica Jevrejskog ženskog društva. Umrla je kao njena potpredsednica. Zbog svega toga, u godinama pred rat, kroz našu kuću su prolazile mnoge izbeglice, uglavnom iz Austrije i Čehoslovačke, koji su bili u tranzitu kroz Jugoslaviju i kojima je jevrejska zajednica želela da pomogne. Zato su antisemitski pogromi u Nemačkoj i drugim zemljama profašističkih režima u Evropi bili česta tema u kući. Zanimljivo je da je u porodici, naročito sa očeve strane, bila negovana veza sa širom zajednicom Srbije i Jugoslavije, prvenstveno na bazi romantičarskog patriotizma i tradicija srpskog naroda. Kao primer i danas mi je u sećanju jedan detalj: kad sam kao dvanaestogodišnjak, pod uticajem drugova, pomenuo mogućnost svog učlanjenja u Hašomer Hacair, otac se tome suprotstavio uz napomenu da je potrebnije da ostanem u „Sokolu“, čiji sam bio dugogodišnji član.

Rat je prekinuo ugodan život i još bezbednije detinjstvo.

Tokom aprilskog bombardovanja Beograda porodica je bila na okupu. Posle prvog jutarnjeg naleta, napustili smo uži centar u kojem smo živeli. U traganju za bezbednijim krajevima grada, prošli smo meni dotad nepoznatim predgradima, Voždovcem i Kumodražom, ili negde prostorom sadašnjih Šumica. Tada sam doživeo i svoje prvo ratno iznenađenje i razočarenje, koje me je pratilo celog života – sreo sam seljake koji su u paničnom metežu prodavali pitku bunarsku vodu izbeglicama iz grada koji je goreo. Kao dete to nisam mogao da razumem.

Posle dva dana, otac, majka i ja, kao najmlađi, našli smo se u vozu za Sarajevo, gde je živela šira porodica moje majke. Računalo se da će otpor agresorima biti pružen negde bliže granicama zemlje. Istovremeno, moja braća, iako nisu bili vojni obveznici, pošla su prema jugu u potrazi za nekom vojnom jedinicom kojoj bi se pridružili.

U Sarajevo smo stigli dan-dva pre bombardovanja grada, posle čega su ušle prve nemačke trupe. Odmah zatim došlo je do kapitulacije Jugoslavije. Ne uspevši da nađu nijednu jedinicu voljnu da ih prihvati, i moja braća su se tih dana obrela u Sarajevu.

Već posle nekoliko nedelja nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske donet je niz drastičnih rasističkih propisa i uredbi. Jevrejima su nametnuta brojna ograničenja i lična nipodaštavanja u vidu žutih traka, oduzimanja imovine, zabrane bavljenja samostalnim profesijama, zabranom školovanja, pojedinačnih šikaniranja, skrnavljenja sinagoga i spomenika. Nasuprot NDH, italijanska okupaciona zona izgledala je bezbednija za Jevreje. Krajem maja, otac je pošao u Ljubljanu da pokrene veze kako bi nas prebacio tamo. Odatle se vratio u Beograd da bi pokušao da i svoju sestru Matildu, koja je bila nepokretni reumatični bolesnik, prebaci u Sloveniju. Međutim, tamo pada u ruke Nemcima koji ga, sa nekoliko stotina drugih jevrejskih talaca iz Beograda i Banata, odvođe u logor Topovske šupe. Odatle je, više ne znam kako, uspeo da nam dostavi u Sarajevo kratku pismenu poruku uz završetak „Molite se za nas“. Očigledno je predosećao, ako ne i pouzdano znao šta im se sprema. Svedočenja nekolicine preživelih logoraša i postojeći istorijski dokumenti potvrđuju likvidaciju te grupe talaca.

Istovremeno sa ocem koji je pošao u Sloveniju, moja braća iz Sarajeva odlaze prema Boki Kotorskoj, koja se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni. Punih godinu dana nismo o njima ništa znali.

Ostavši sami u Sarajevu, u krugu šire porodice, moja majka i ja smo pokušali da živimo prividno normalno. Uprkos antijevrejskih propisa i stalnih šikaniranja, do kraja leta nije bilo masovnijih odmazdi i pogroma.

Početkom septembra 1941. godine, u vreme dolaska jednog ozloglašnog ustaškog funkcionera, koliko se sećam bio je to Francetić – u pratnji visokih SS oficira, iznenada je zatočeno oko četiri stotine Jevreja, muškaraca, žena i dece. Nije se znalo da li je to učinjeno u cilju odmazde zbog prvih oružanih partizanskih akcija, koje su se već tada dešavale u okolini grada. Pukim slučajem sam se našao na spavanju kod rođaka koji su stanovali na Marin-Dvoru gde je, kao i u nekim drugim

krajevima grada, sprovedena iznenadna racija. Svi smo dovedeni u karnu (u ono vreme poznatu pod imenom „Kralj Aleksandar“) i smešteni u tamošnje magacine. Tada još niko nije imao pojma zbog čega smo zatočeni i kakva nam je sudbina. Četvrtog dana svi smo postrojeni da bi kroz redove prošli ustaški funkcioneri i nemački oficiri. Među njima se nalazila i jedna mlada žena. Prolazeći pored moje rođake i ugledavši njenog muža i decu (7 i 3 godine) zastala je i rekla: „Lori, zašto si i ti ovde, i to sa decom?!“ Ispostavilo se da je to bila jedna Sarajka (imena joj se više ne sećam) koja je svojevremeno bila intimna prijateljica njenog rođenog brata, izbeglog u Dalmaciju, a sada saputnica ustaškog funkcionera. Na njeno insistiranje izdvojili su moje rođake i mene. Kasnije, uz duže ubeđivanje, pustili su nas kući. Posle nekoliko dana, pustili su kućama ostale žene i maloletnu decu, a sve muškarce iznad 16 godina poslali su u koncentracione logore u Hrvatskoj, iz kojih se niko nije vratio. Istina, već posle nekoliko meseci, i ostali Jevreji u Bosni i Hercegovini, uključujući i žene i decu, odvedeni su u razne koncentracione logore u NDH, prvenstveno u Đakovo i Jasenovac, gde su pobijeni. Zato ovaj svoj otpust iz ustaško-nemačkog zatvora smatram svojim ponovnim rođenjem.

Naredne nedelje su prolazile u intenzivnom traženju načina za prebeg iz Sarajeva u bilo koji deo italijanske okupacione zone. Uz nešto sreće i hrabrosti, krajem novembra, moja majka je uspela da kupi lažne lične isprave na izmišljena muslimanska imena i putne propusnice i autobuske karte za Split. Do granice NDH uspele smo da stignemo bez naročitih teškoća. Ali, u Metkoviću, gde se prelazilo u italijansku okupacionu zonu, hrvatska granična policija je posumnjala u ispravnost dokumenata i privela nas u pograničnu stanicu. Insistirali su da otkrijemo poreklo dokumenata. Jedno vreme odbijali smo da išta priznamo, ali je pritisak postajao sve jači i okrutniji. Psovke i ucene su se redale, agenti su se menjali, vika i pretnje su postajale sve drastičnije, a i naš plač sve jači. U tom košmaru iznenada se, na prvom spratu zgrade, pojavio jedan mlađi italijanski poručnik, raspitujući se šta se događa i zašto žena i dete plaču. Kad je dobio objašnjenje da su privedeni raspolagali lažnim dokumentima i da se veruje da su uhvaćeni jevrejski begunci iz Sarajeva, mlađi poručnik je izdao naređenje da nas smesta dovedu u njegovu kancelariju na gornjem spratu. Tamo, bez prisustva hrvatske policije, objasnio nam je da mu je situacija jasna i da će pokušati da nam pomogne. Potvrdio je da je on vojni komandant mesta, da su u istoj zgradi smešteni civilna hrvatska uprava i italijanska vojna komanda

i da smo od tog trenutka pod njegovom zaštitom. To je bilo moje treće rođenje.

Te večeri smo smešteni pod stražom negde u gradu na spavanje a narednog jutra prebačeni autobusom u splitski zatvor. Sticajem okolnosti zatvor je bio prenatrpan mladim rodoljubima i simpatizerima partizana, pod optužbom da su dan-dva ranije izvršili atentat na italijansku vojnu muziku koja je prolazila gradom. (Kako smo mnogo kasnije saznali, više njih je bilo streljano zbog toga.) Potkupljivanjem smo uspeli da obavestimo naše rodake u Splitu gde se nalazimo, uz molbu da nešto preduzmu. Sve što se kasnije odvijalo bilo je van našeg uticaja. Četvrtog dana boravka u zatvoru majka i ja smo iznenada pušteni i dovedeni pred predstavništvo jevrejske italijanske organizacije DELASEM, odakle smo sa većom grupom jevrejskih izbeglica iz cele Jugoslavije, koji su našli utočište u Dalmaciji, u vojnoj pratnji, ukrcani na brod koji je iste večeri zaplovio u nepoznatom pravcu. Na brodu su bila za mene nepoznata lica. Jedino se sećam svog intimnog prijatelja Harija Štajnera, iz Beograda, i njegove majke koji su se nekako obreli u Splitu. Idućeg dana smo se našli na Sušaku, odakle smo vozom prevezeni do grada Čitadele (Citadella), nedaleko od Vičence (Vicenza), u severnoj Italiji, gde smo raspoređeni u manje grupe tzv. civilnih ratnih interniraca, koje su rasute po selima i manjim mestima severne Italije. Sa još tri osobe iz Beograda, mladog bračnog para Nahmijas i jednog starijeg gospodina čijeg se imena ne sećam, odvedeni smo u malo selo Rosa, u provinciji Vičenci, gde smo proveli, uz manju dnevnu policijsku kontrolu, narednih nekoliko meseci. Još uvek se sećam „dočeka“ na železničkoj stanici tog malog seoceta: komandant lokalne stanice karabinjera sa dva pomoćnika, seoski paroh i crkvenjak dočekuju pet civilnih interniraca – jedan mladi bračni par, jednog teško pokretnog starca i majku sa nedoraslim sinom. Sprovodeći nas od stanice do seoceta drumom dugim oko dva kilometra, iz mrklog mraka i samo uz obrise neobično visokog crkvenog tornja, odjednom odzvanja reski i melodični dečiji glas sa nezaboravnim tonovima, tada i još uvek popularne italijanske pesme „Mamma, son tanto felice“ („Mama, tako sam srećan“). Da li je u tome bilo nečeg simboličnog? Nikome u grupi, ni nama koji smo stigli a još manje onima koji su nas dočekali, nije bilo jasno: ni gde smo stigli, ni zašto, ni ko su ti ljudi koji iznenada unose promenu u uhodani dnevni život tog seoceta. Jevreji su domaćim stanovnicima bili više poznati po citatima iz Novog zaveta nego kao živa bića. Do tada, verovatno, niko nije imao prilike da sretne ijednog od nas. Smešteni

smo u prostorije crkvenog konaka, uz redovan dnevni nadzor karabinjera. Bio nam je zabranjen bilo kakav rad i svaki dodir sa lokalnim stanovništvom, a meni je bilo zabranjeno školovanje. Dozvoljen nam je bio samo pismeni kontakt. U početku je to bilo strogo primenjivano ali je postepeno ublažavano ili zaboravljano. U sećanju mi je ostalo da sam, usamljen, izdaleka posmatrao seoske mališane kako igraju fudbal u crkvenoj porti a meni nije bilo dozvoljeno da im se pridružim. Uprkos zabrani, ali uz prećutnu saglasnost komandanta seoske policije, bilo je pojedinaca koji su hteli da pomognu da neobično oštru zimu 1942. godine lakše podnesemo. To se naročito odnosi na porodicu lokalnog bifedžije Bađa (Baggio) koja nas je srdačno primala u svoj dom na grejanje. Takve naizgled neznatne pojedinosti su, tokom tih teških i prećutih godina unosile znatno poverenje u ljudsku dobrotu.

Preko očevih slovenačkih poslovnih prijatelja u Ljubljani i njihovih italijanskih veza uspeli smo da saznamo da se moja braća nalaze internirani u koncentracionom logoru u Feramontiju, u južnoj Italiji. Sa njihove strane bio je to poduhvat dostojan divljenja, ne samo kao dokaz prijateljstva već posebno kao akt građanske hrabrosti. Naši prijatelji iz Ljubljane, Slave Simončič i njegova žena Vera, poreklom Čehinja, povremeno su nas posećivali i dostavljali novac koji je otac ostavio u Ljubljani. Istovremeno su uspostavili vezu sa njihovim italijanskim poslovnim prijateljem i izrazitim antifašistom Akile Čekarelijem (Acchile Ceccarelli), iz gradića San Benedetto del Tronto (San Benedetto del Tronto) na italijanskoj jadranskoj obali, koji je preuzeo brigu oko oslobađanja moja dva brata iz logora i prebacivanja u status civilnih interniraca. Zahvaljujući zakonskim propisima o spajanju porodica ratnih interniraca, uspeo je da ih ličnim intervencijama u odgovarajućim ministarstvima izvadi iz logora i pripoji majci. Tako su se, negde u leto ili jesen 1942. godine, majka i tri sina našli okupljeni u severnoj Italiji. Priznanja vredno bilo je čovekoljublje Akilea Čekarelija, čoveka koji nikad nije sreo našeg oca i koga naša porodica, sve do dolaska u Italiju, nikad nije imala priliku da upozna. Nikada kasnije nismo saznali da li je i koliko rizika bilo u njegovom angažovanju oko puštanja moje braće iz logora. Zbog toga je u nekoliko navrata morao da putuje u Rim, da bi lično uticao na pozitivno rešenje molbe. Takođe je, prilikom puštanja iz logora, iskoristio njihovo putovanje sa krajnjeg juga na sever Italije, gde smo bili internirani, da bi ih prvo doveo u svoju kuću, pristojno nahranio i obukao, kako bi se bolje prikazali majci. Zvuči neverovatno ali je istinito, da je sve to činjeno spontano i bez trunke koristi.

Za mene lično, spajanje sa starijom braćom bilo je od izuzetne važnosti. Prenoseći iskustva iz logora gde je samoinicijativno bila uspostavljena neka vrsta obrazovne nastave za decu školskog uzrasta, oni su to prvo preneli na mene, a kasnije i na širi krug dece interniraca u našem mestu boravka. Stariji brat Ašer predavao nam je književnost, francuski jezik i istoriju, a srednji brat Eli matematiku, fiziku, hemiju i geografiju. Znanja stečena u tom periodu znatno su mi olakšala uklapanje u normalni školski program neposredno posle završetka rata, u Italiji i Jugoslaviji.

Krajem 1942. godine preselili smo se u obližnje selo Sandrigo, u istoj provinciji Vičenci, gde smo se priključili nešto većoj grupi civilnih interniraca iz Jugoslavije. Sećam se porodice beogradskog trgovca Maclijaha, koji je imao sina i dve kćerke, i dve sestre Mandil sa malim detetom. Pored ovih bile su još dve porodice, jedna iz Beograda i druga iz Kranja, čijih se imena ne sećam. Bilo je to već vreme povećane napetosti za jevrejske i druge internirce u Italiji, jer je ratna sreća počela da se menja u korist antifašističke koalicije. To je naročito došlo do izražaja u vremenu posle pada Musolinijeve vlade, jula meseca 1943. godine i konačne kapitulacije Italije, septembra iste godine. Sećam se kako su se tih meseci vodile duge i uglavnom nerealne rasprave o tome da li treba pokušati prebeg u, bar zvanično, neutralnu Španiju. U uverenju da ćemo imati više izgleda za skoriji povratak u zemlju ako smo joj bliže, mi smo, bar u našoj porodici, odustali od takve pomisli. Bili smo duboko vezani za našu zemlju, o čijem se otporu okupatoru već počelo mnogo da saznaje. Oba brata, posebno Ašer koji je još u predratnom periodu, na Beogradskom univerzitetu, održavao intenzivnu vezu sa levičarskim studentskim pokretom, želeli su da se što pre priključe oslobodilačkom pokretu. I još više, želeli smo i duboko se nadali da ćemo oca, o kome ništa nismo čuli, zateći živog u Beogradu. Te mesece do kapitulacije Italije proveli smo u svakodnevnom iščekivanju značajnih promena.

Na dan kapitulacije, najveći broj nas iz grupe interniraca u Sandrigo, zaključili smo da treba napustiti mesto. S obzirom na to da su u tom trenutku savezničke snage već duboko prodirale sa juga Italije, a sa severa Nemci nastojeći da zamene italijanske trupe u raspadu, odlučeno je da je izvesnije ako pokušamo prelaz preko fronta nego prelaz preko Alpa, u Švajcarsku. Predsednik seoske opštine nam je izdao legitimacije kojima smo se predstavljali kao italijanske izbeglice sa severa.

Ti dani su bili početak totalnog rasula zemlje. Italijanska vojska se raspala, njeni pripadnici su težili da što pre stignu svojim kućama.

Nemačka armija je sve potpunije zaposedala gradove. Nas trinaest bivših interniraca, koji smo seli u voz koji je išao prema Rimu, bez predstave dokle ćemo stići, našli smo se između nadirućih savezničkih trupa i okupacione nemačke armije. Sticajem okolnosti voz je stigao na glavnu železničku stanicu u Rimu u toku noći, za vreme policijskog časa, istovremeno sa nemačkim oklopnim snagama koje su okupirale grad! Još u Sandrigu neko iz grupe dobio je od italijanskih prijatelja adresu jednog njihovog rođaka kome smo mogli da se obratimo za prvi smeštaj. Pošto je stanična zgrada bila pretrpana a mi izmoreni od dugog putovanja, ja sam se sa braćom uvukao u jedan vagon na sporednom koloseku i zaspao. Iznenada smo osetili da smo u pokretu. Već je bilo svanulo, a mi smo se našli u vozu koji je napuštao stanicu. Moja braća su nekako iskočila iz voza a mene su putnici zadržali na vratima da ne bih poginuo. Nalazio sam se u vozu koji se kretao u nepoznatom pravcu, bez ličnih dokumenata i bez vozne karte. Od putnika sam saznao da se krećemo na istok, ka Avecanu (Avezzano). Putnicima sam ponavljao naučenu priču da sam izbeglica sa severa koji je sa porodicom stigao u Rim i da moram da im se pridružim. Na prvoj stanici dočekao me je već šef stanice sa obaveštenjem da me porodica čeka na stanici u Rimu. Omogućio mi je da se bez karte vratim.

U prvi mah, na peronu rimske stanice nisam zatekao nikoga iz naše grupe. Odjednom sam primetio svoju braću, koji su se pravili da me ne poznaju. Bilo mi je jasno da su se svi ostali raspršili u slučaju da budem uhvaćen kao izbegli internirac i praćen od policije ili Nemaca kako bi došli i do ostatka grupe. Prošavši stanicu u nekoliko pravaca i uverivši se da me niko ne prati, braća su mi prišla i izvela negde na severnu periferiju grada, gde se deo grupe smestio. Prvih dana smo živeli potpuno izolovani, nastojeći da ostanemo neprimećeni. Nismo nikuda izlazili. Postepeno je meni, kao najmlađem u grupi, dodeljena uloga da služim kao kurir i nabavljač za potrebe nekoliko porodica rasutih po gradu. Za vrlo kratko vreme dobro sam upoznao grad, što mi je omogućilo lako dostavljanje namirnica. Svi smo živeli u uverenju da je to privremena situacija i da će savezničke snage brzo uspeti da se probiju ka Rimu. Međutim, stvarnost je ispala drugačija. Moralo je da prođe skoro deset meseci do njihovog dolaska. Naravno, taj dugi boravak zahtevao je drugačije rešavanje problema. Prvo je trebalo nabaviti verodostojne lične isprave. U to doba nije bilo naročito teško da se to obezbedi jer su se dokumenta dobijala na osnovu izjave dva svedoka. A njih je bilo lako

naći za novac, u svakoj ustanovi. Tako smo, sve do oslobodenja grada, nosili novo prezime – Deluca. Našli smo i drugi smeštaj.

U Rimu smo preživeli mnoge teške časove. Vreme racija na Jevreje tokom jeseni 1943. provodili smo u zaklonu podruma zgrade u kojoj smo stanovali. Ne znam koliko bi nam pomoglo da su sustanari, koji su na neki način znali za nas, bili skloni da nas prijave. Isto tako, učestala kraća dnevna ili noćna bombardovanja grada dočekivali smo na ulici ili u većim zgradama, sa okolnim stanovništvom. Posebno neizvesno bilo je u vreme odsustvovanja starijeg brata Ašera, koji je učestvovao u nekim partizanskim akcijama van grada.

Ali, uprkos teškoćama i opasnostima, višemesečni boravak u tom gradu doveo je do opuštanja tenzije i do zanemarivanja opasnosti koje su vrebale sa svih strana. Rim je, za većinu nas, predstavljao poseban doživljaj. Grad je mogao da pruži, i u okupacionim uslovima, izvesne prijatne trenutke. Posebno se sećam izvanrednih, ali retkih predstava u rimskoj operi, kojima smo prisustvovali uz rizik. Posle dve godine provedene u selima severne Italije, bili su to izuzetni doživljaji.

Oslobodenje od fašizma dočekao sam u Rimu, početkom juna 1944. godine, ulaskom anglo-američkih trupa u grad. Mislili smo da smo neposredno pred završetkom rata i povratkom kući. Do toga je, međutim, moralo da prođe još godinu dana. Moja braća su se odmah priključila Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, a ja sam sa majkom do kraja rata bio u Bariju i Brindiziju, u južnoj Italiji. Krajem maja 1945. godine došli smo, preko Splita i Zadra, u Beograd. Tu smo se suočili sa stvarnošću: otac je nestao u logoru „Topovske šupe“, streljan verovatno u Jajincima, a njegova sestra i deo šire porodice u Beogradu nestali su u logoru na Sajmištu. Od brojne porodice moje majke u Sarajevu, u Holokaustu je stradalo više od polovine članova.

Moje najupečatljivije sećanje iz perioda neposredno po povratku vezano je za susret moje majke sa nepoznatim službenikom u jednoj ustanovi. Kad je čuo prezime i saznao za sudbinu mog oca, prišao joj je i rekao: „Gospodo, dolazio sam u vezu sa vašim mužem. Želim da vam kažem da smo u njemu svi izgubili jednog izuzetno poštenog čoveka“. Nisam se nikada u životu, ni ranije ni kasnije, osetio tako ponosnim.

Dr Paja CINER

PROZIVKA SMRTI NA TAŠMAJDANU

Roden je 1922. godine u Beloj Crkvi, od oca dr Maksa Cinera (Max Zinner), tada advokata u Beloj Crkvi i zatim u Vršcu, i majke Irme, rođene Sigeti (Szigeti).

Od svoje petnaeste godine živi u Beogradu. Bez oca je ostao veoma rano, sa nepunih dvanaest godina, a majka je stradala kao zatočenica logora Sajmište, kod Zemuna.

U Beogradu je kao odličan učenik bio oslobođen polaganja maturalnog ispita po završetku gimnazije, dok je na Mašinskom fakultetu diplomirao posle rata. Osetio je sve strahote rata i progone Jevreja, spasavajući se bekstvom iz Beograda preko Kosova i Albanije do Dalmacije i boravkom u italijanskim logorima, do povratka u zemlju i priključenja Narodnooslobodilačkoj vojsci. Doktorirao je 1977. godine iz oblasti automatizacije. Do 1970. radio je u Vojnotehničkom institutu a potom bio predavač i redovni profesor na Tehničkoj vojnoj akademiji u Zagrebu i fakultetima za strojarstvo i brodogradnju u Zagrebu i Ljubljani, sve do penzionisanja 1983. godine. Bio je veoma angažovan u društvenim i strukovnim organizacijama.

Živi u Beogradu sa suprugom Oliverom, rođenom Janković.

Moja mladost i očekivanja od života naglo su i surovo zaustavljeni izbijanjem rata i trajno obeleženi tragičnim događajima koji su potom usledili. To nije samo moje lično već i tragično kolektivno iskustvo

jevrejskog naroda, iz kojeg je u životu ostao veoma mali broj njegovih pripadnika. I to sa traumama i ožiljcima koje vreme ne može da zaleći.

Moja sećanja na topao porodični život, prekinut očevom smrću i, kasnije, rastankom sa majkom i njenim umorstvom, sežu do ranih dečaćkih dana. Pošto su moji roditelji pre mog rođenja već bili izgubili dvoje dece, veoma su bdeli nad mojim zdravljem koje, s obzirom na moju žgoljavost, i nije bilo na zavidnoj visini. Na časovima gimnastike uvek sam bio poslednji u stroju; ali, po učenju – među prvima. Jedan svet mi se srušio kad je otac umro dva dana pred moj dvanaesti rođendan, iako smo, materijalno, majka i ja ostali obezbeđeni. Imao sam 15 godina kada smo se preselili iz Vršca u Beograd, a ja se upisao u Drugu mušku realnu gimnaziju. Anšlus, Češka kriza, početak rata, bili su presudni događaji da tražim odgovore na mnoga pitanja koja sam postavljao sebi. Raspust posle mature proveo sam u intenzivnom čitanju marksističke literature i povezivanju sa naprednom omladinom.

Numerus clausus, koji me je dočekaao pred vratima Tehničkog fakulteta, bio je još jedna potvrda da sam se pravilno opredelio. Kao odličan đak, bio sam oslobođen mature. Međutim, na fakultet sam primljen na osnovu očevih zasluga i autoriteta. Bio je predsednik Jevrejske opštine u Beloj Crkvi, u jednom mandatu, i više godina Jevrejske opštine u Vršcu. Sa jednakim žarom pratio sam predavanja i vežbe na fakultetu i učestvovao u aktivnostima studentskog pokreta. Kulminacija je bila učešće u demonstracijama protiv potpisivanja pakta sa Osovinom, 26. marta uveče, u Beogradu. Srećom, hapšenje sam uspeo da izbegnem. Te noći je izveden državni udar generala Simovića, a sutradan je ceo Beograd bio na nogama u opštem narodnom veselju, 27. marta.

Bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. godine u jutarnjim satima doživeo sam na ulici. Ja i moj najbolji drug, Ivan Singer, uputili smo se prema Ambasadi SSSR da pozdravimo potpisivanje Sovjetsko-jugoslovenskog pakta o nenapadanju. Naime, kasno uveče 5. aprila, jedan kolega skojevac obavestio nas je o navodnom potpisivanju tog pakta i planiranom okupljanju pred Ambasadam.

Sutradan po bombardovanju, napustio sam Beograd zajedno sa Ivanom. Uputili smo se prema Bosni, pretpostavljajući da će odbrana tamo biti organizovana. Sedam dana kasnije, u bombardovanom Sarajevu, nisu nas primili u dobrovoljce, pa smo krenuli dalje prema jugu. Stigli smo u Mostar odakle voz dalje nije išao. Ustaše su osvojile aerodrom. Nastala je opšta bežanija prema Nevesinju. Tu, u Nevesinju, saznali smo za kapitulaciju jugoslovenske vojske. U strahu od ustaških zaseda na putu prema moru, odustali smo od pokušaja da brodom bežimo

iz zemlje i napravili veliku grešku odlukom da se vratimo kući – ja u Beograd, Ivan u Vršac.

Ranjeni i okupirani Beograd dočeka nas je pun straha, pretnji, užasa i očajja, što je i nas zahvatilo. Kolone nemačkih vojnih vozila, nemačke komande po javnim zgradama sa ogromnim svastikama, nemačke vojne patrola po ulicama. Dvojezična obaveštenja i naredenja tipa „...pod pretnjom smrtne kazne naređuje se...“, „...pod pretnjom smrtne kazne zabranjuje se...“, „...smrtna kazna je izvršena nad... Jevreja i komunista... kao odmazda za...“, a kao ukrasni refren celog tog ludila natpisi „für Juden verboten“ – „zabranjeno za Jevreje“. Jedna od mnogih dvojezičnih naredbi zahtevala je, naravno pod pretnjom smrtne kazne, da se svi punoletni Jevreji jave na obavezni prinudni rad najkasnije do 19. aprila 1941. godine.

*MAKS i IRMA, roditelji PAJE CINERA,
oko 1912. godine*

Prvo „radno mesto“ bilo mi je na ruševini jedne zgrade na levoj strani Makenzijeve ulice. Trebalo je iskopati i odstraniti posmrtno ostatke poginulih prilikom bombardovanja. Leševi su već bili u raspadanju. Moja specijalnost je bila dezinfekcija gašenim krečom. Smrad je bio nesnosan. Stao sam da malo udahnem svežeg vazduha na ulici. Dva nemačka vojnika u prolazu, snažnim udarcem nogom otpozadi vratila su me u rupu. Poniženje je bilo gore od smrada. Na Zelenom vencu bomba je napravila vertikalni presek tri sprata kuće koju smo raščišćavali, po tome je pamtim, ostale sam zaboravio. Čistili smo i ulice, pamtim Cvijićevu. Tresli smo i tepihe u dvorskom parku.

Bili smo mladi, odlučni da izdržimo, bodrili se šalama, trpeli poniženja unutrašnjim otporom, maštali o nemogućem. Slobodno vreme koristili smo da se povezujemo u omladinske organizacije, da pratimo događaje i održimo svoju veru u budućnost i pobjedu nad zlom.

Kad je počeo rat, imao sam želju da ne poginem prvog dana da bih mogao da vidim kako rat izgleda! Video sam ga i previše, i to za najkraće vreme, na najopipljiviji način! Bombardovanje Sarajeva zateklo je Ivana i mene (u našoj prvoj bežaniji) na livadici u Potekiji, na dvesta metara od pruge koju su gadali avioni. Bombe su zviždale, a jedna je stvarala sve dublji huk, što se završilo zaglušujućem eksplozijom i mrakom. U sledećem trenutku bio sam, kako se meni činilo, a verovatno je tako i bilo, visoko u vazduhu. Sitni ljudi ispod mene su u neredu trčali okolo. „Zar tako izgleda smrt“, pomislio sam i tresnuo u meku zemlju pored Ivana koji je virio ispod gomile zemlje, zatrpan. Nije bila smrt, ali je za dlaku promašila obojicu.

Dvadeset sedmi juli 1941. je moj drugi rodendan, jer sam toga dana bio najbliže smrti. Zasluga za spas pripada meni, to jest mom znanju nemačkog jezika i smeloj odluci u odsudnom trenutku. Prethodnog dana širila se glasina među Jevrejima, a bez službenog obaveštenja, da će se toga dana održati „apel“, tj. prozivka na Tašmajdanu. Sa tim prozivkama se nikada nije znalo: da li padaš u klopku ako prisustvuješ, ili ako ne prisustvuješ pa te posle hvataju po ulicama. Zbog načina zakazivanja, neslužbeno, u subotu za nedelju, logičan je zaključak bio da je zamka u nedolasku, pa smo svi požurili da se javimo. Prva sumnja da sam pogrešio što sam došao, nastala je kad su nas razvrstali po staležima: đaci, učitelji, trgovci itd. Sumnju je pojačala priča da je neki mlađić Jevrejin izvršio sabotazu na nemačkom kamionu. Kad je pred sam početak prebrojavanja glasno pročitano ime Almozlino – da se javi – sve mi je bilo jasno. Čvrsto sam odlučio da ću, ako me prozovu, iskoristiti prvu priliku da pobegnem. Moji izgledi za uspeh bili su pedeset-pedeset odsto, za razliku od sigurne nule pred streljačkim strojem. Stao sam u grupi đaka između mog školskog druga Josipa Reksa (Rex) i njegovog mlađeg brata Tibora (obojica su preživeli Holokaust i živeli posle rata u Mađarskoj). Iz naše grupe je izdvojen svaki peti. Prvi Reks je bio četvrti a ja kao peti bio sam izveden dok je agent izdvajao sledeće „pete“. Ja sam za to vreme stajao malo postrance i razgovarao sa jednim učiteljem iz susedne grupe. On je pokušao da me teši, da se sigurno traži određeni broj radnika za neki posao i da nemam razloga za strah. Sećam se da sam mu odgovorio da, nažalost, vrlo dobro znam o čemu se

radi! Tada sam najednom pomislio na moju majku: kakav će to udarac za nju biti!? Onda sam se setio svoje već ranije donete odluke i, kad je agent nas izabrane poveo prema nemačkom komandantu, polako sam zaostajao od grupe i procenjivao situaciju. U to sam čuo: „Fünf ist genug einer ist uberflussig“ (Petoro je dovoljno, jedan je suvišan), na šta sam se smesta okrenuo i brzo vratio među dvojicu braće Reks. Iza sebe sam čuo agenta kako pita „Ko je bio...?“, ali nije završio pitanje. Pretpostavljam da je primetio da sam već otišao, ali da sa sobom ima dovoljan, odnosno zahtevani broj ljudi. Da li je agent slučajno izbrojao jednog više, ili je tome bio razlog moj razgovor sa učiteljem, pitanje je na koje nemam odgovor. Sutradan sam čitao u novinama da je „...kao odmazda... za ... 122 Jevreja i komunista streljano...“

Posle ovog događaja bilo mi je jasno da se radi o borbi za goli život i da ne smem dozvoliti da me ubiju kao ovcu. Nekako u to vreme bio sam primljen u SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije). Prijemom je ukazivano veliko poverenje, ali je istovremeno primana i odgovornost. Odmah sam se prijavio za odlazak u partizane, o čemu sam još ranije bio doneo odluku. Prema ranijem dogovoru, grupa se sastala 21. avgusta na železničkoj stanici. Na naše iznenađenje, rukovodilac grupe je izjavio da on ne može da ide zbog napada slepog creva. Predstavio nam je drugaricu, koju smo tada prvi put videli, kao svoga zamenika. Bilo bi to još nekako u redu da nas ona nije iskrcala iz voza u Kijevu umesto u Ripnju, gde je trebalo da nas čeka veza. Odlučili smo da pešice, raznim putevima, po dvojica-trojica odemo do Resnika i tamo hvatamo voz do Ripnja. Međutim, u Ripnju veza nas nije čekala. Da ne bismo na stanici bili upadljivi, sa ruksacima na leđima, otišli smo u obližnji kukuruz da se dogovorimo šta da radimo, a drugarica se vratila u Beograd da uhvati vezu. Na svom putu prošli smo i pored nemačkih vojnika, raspoređenih pored ceste. Pošto je druga polovina naše grupe dolazila popodnevnim vozom, odlučili smo da ih sačekamo i uhvatimo njihovu vezu. Odredili smo da ja i još jedan drug odemo na stanicu i uspostavimo vezu. Pokazalo se da je naša grupa trebalo da bude njihova veza. To je značilo da vezu nemamo, ni mi ni oni. Povelili smo i ovu grupu u naše skrovište istim putem. U toku noći došli smo do zaključka da je najbolje rešenje – vratiti se prvim jutarnjim vozom u Beograd i nanovo uspostaviti vezu. Imali smo sreću da na stanici u Beogradu nije bilo posebne kontrole, što nije bio slučaj za putnike sledećeg voza, koji su bili pretresani. Posle smo saznali da je tih dana bilo nekih provala, pa je i naša veza bila prekinuta.

Ovaj neuspeh me je mnogo pogodio. Osnovno pitanje je bilo: kada će se opet uspostaviti novi kanali za odlazak? Koliko je u međuvremenu novih ljudi ugroženo u većoj meri od mene, da bih opet stigao na red za odlazak? Bio sam opet divljač za odstrel, sa slabim izgledima za ponovni odlazak. Morao sam da se vratim na prinudni rad jer mi je isteklo bolovanje kojim sam prikrivao bekstvo. Racije, hapšenja i streljanja nastavljala su se nesmanjenim intenzitetom. Jedan bliski susret sa hapšenjem, u to vreme doživio sam na Dorćolu, gde sam upao u raciju. Kad sam izašao iz kuće, u kojoj sam bio na nekom dogovoru, video sam nemačke vojnike kako se približavaju sa oba kraja ulice. Nisam smeo da se vratim u kuću, jer bih time ukućane doveo u nepriliku. Spasao me je prazan plac kojeg sam ugledao preko puta kuće, pa sam uspeo da se izvučem iz klopke. Jevreje uhapšene u racijama odvodili su u logor Topovske šupe, koji je navodno bio osnovan za smeštaj Jevreja muškaraca, prinudno dovedenih iz Banata. Međutim, on je brzo prerastao u pravi koncentracioni logor za sve Jevreje. Iz logora su odvožene grupe po stotinak ljudi, navodno na rad, ali oni se sa rada nisu vraćali. Vrlo brzo je svima bilo jasno o čemu se radilo i šta je značilo odvođenje u Topovske šupe: značilo je – istrebljenje!

Jedne subote, krajem oktobra, oko 12 sati, na radnom mestu nama pretpostavljeni nemački podoficir – zvao se Konrad – saopštio je da će u 15 sati, po završenom radnom vremenu, Gestapo doći po nas da nas odvede u Topovske šupe. Zato nas je ranije oslobodio rada da bismo mogli da od kuće donesemo potrebne stvari za odlazak. Logor znači smrt, znao sam, na posao se sigurno neću vratiti! Nisam otišao kući po stvari, nego sam požurio da nadem Ivanovog oca, dr Josifa Singera (on je mene još kao dečaka lečio, jer su se i naši roditelji družili i bili bliski prijatelji). Ivan je tada stanovao kod dr Eškenazija, upravnika Jevrejske bolnice u Beogradu, radi kućne nege. Otišao sam do Ivana. Tamo je kod kuće bila i Vera, naša vršnjakinja i ćerka dr Eškenazija, koja je radila kao bolničarka u Jevrejskoj bolnici. Ona je našla Ivanovog oca a on se konsultovao sa dr Eškenazijem. Zajedno su me proglasili na smrt bolešnim mladićem, koji je nesposoban za rad i kome treba dozvoliti da umre u kući. (Doktor Josif Singer spasao je svoga sina Ivana i mene, ali, nažalost, ostali deo svoje porodice i sebe nije uspeo da spasi. Dr Eškenazi je sa svojom porodicom preživio Holokaust.) Tako je trenutna opasnost koja se nad mene bila nadvila izbegnuta dobrim delo zahvaljujući i srećnoj okolnosti da sam naleteo na izuzetno retku osobu među

Nemcima, koja je u nama Jevrejima videla i ljudska bića i koja nas je upozorila šta nas čeka. Međutim, porazilo me je saznanje da je Gestapo odlučio da sve radno sposobne Jevreje tog dana zatvori u koncentracioni logor. U logor iz kojeg su Jevreji odvoženi na „rad“ bez povratka. Bili smo predviđeni za likvidaciju, i to odmah. Prema tome, treba bežati što pre, jer će možda već sutra biti kasno. Ali – kuda i kako pobeći?

Ja sam planirao bekstvo odlaskom u partizane. Ivan je imao drugačiji pristup – napuštanje zemlje pomoću lažnih isprava. Na crnom tržištu, za velike pare, nudeno je mnogo takvih opcija. Teško je bilo, pod uslovom da se imalo novca, razlikovati poštene ponuđače od varalica koje su, kao predujam, mnogima uzele poslednje pare. Boraveći kod Eškenazijevih, koji su pripremali odlazak, Ivan je imao priliku da upozna mnoge ponude koje su oni razmatrali, pa je stekao dragoceno iskustvo za odabir povoljne ponude.

Dok su prema Jevrejima muškarcima primenjivali sve mere represije, progona u logor i streljanja, njihove žene i decu ostavljali su u stanovima, slobodne i na miru. To je kod žena stvaralo prividno osećanje sigurnosti da se njima ne može i neće dogoditi ništa gore od već uvedenih ograničenja. Toj podloj igri nasedali su i poneki muškarci. Na žalost, naseo je i Ivanov otac, verujući da može, na osnovu visokog nemačkog odlikovanja iz Prvog svetskog rata, isposlovati legalni odlazak za sebe i svoju porodicu. U tu fantastičnu priču bio sam i ja uključen, kao verenik Ivanove sestre Ane. Međutim, on je upao u klopku jedne od mnogih racija, odveden u Topovske šupe i stradao sa ostalima. Poslednji ostatak novca koji je imao sklonjen kod prijatelja, bio je namenio Ivanu za nabavku lažnih isprava i bekstvo u Split, tj. italijansku okupacionu zonu. Bežanje u Mađarsku smatrao je nesigurnim rešenjem, što se kasnije i pokazalo.

Moja draga majka je sav novac koji je do tada uspeła da sačuva dala za moje isprave, čvrsto me uveravajući da njoj ne preći nikakva opasnost ako ostane u Beogradu. Ona se svesno žrtvovala za svoga sina i oboje smo to znali. Mene samo teši činjenica da sam uspeo da joj se javim iz Prištine prema dogovoru, i da je znala da joj žrtva nije bila uzaludna. Mamu sam poslednji put video jednog poslepodneva kod poznanika, dan uoči odlaska, jer noć pred polazak nisam prespavao kod kuće. I posle 60 godina javlja mi se uvek ista slika: jedna prazna prostorija bez nameštaja (uređivao se parket) još za videla, ja sam u sredini sobe, levo od mene jedna bela vrata, poluotvorena, majka stoji u njima, gleda prema meni ali je već u odlasku.

Ja sam imao radnu knjižicu izdatu od berze rada na ime Pavle Šicarević, koju sam dobio preko Saveza komunističke omladine Jugoslavije u toku pripreme za odlazak u partizane. Ivan je imao krštenicu Katoličke crkve na ime Boris Sojka. Naime, vlasnik se koristio drugim prezimenom, stečenim preudajom svoje majke. Tako je nepriznavanje razvoda od strane crkve omogućilo Ivanu sticanje novog identiteta. Ivan je, koristeći svoje stečeno iskustvo kod Eškenazijevih, odabrao najbolje. Zapravo, osim posedovanja samih dokumenata, trebalo je osigurati se od mogućih klopki, imati pratnju na opasnim mestima, dobiti uputstva za ponašanje pre i u toku puta, ukratko – imati na raspolaganju prateću organizaciju.

*BERLA SIGETI, baka po majci
PAJE CINERA, umrla u getu u
Budimpešti 1944. godine*

Dan uoči polaska, moj školski drug Boris Magulac (poginuo je na Sremskom frontu kao partizan) predao je naše kofere u garderobu na železničkoj stanici i doneo mi potvrde kući. Prva opasnost od hvatanja bilo je pojavljivanje na železničkoj stanici. Zbog toga je, pre polaska našeg voza, Bora opet bio na stanici da bi mogao da javi mojoj majci da li smo prebrodili prvu barijeru.

Upoznali smo se i sa našim pratiocem Brankom dogovorili sve pojedinosti, kao i mesto i vreme sastanka blizu stanice, uoči polaska voza. On će kupiti vozne karte, podići naše kofere iz garderobe, ukrcati se sa nama u voz i putovati sa nama koliko bude potrebno. Predaće nas kondukeru

koji će nas u Nišu odvesti u „siguran“ hotel za spavanje. Sledećeg dana nastavljamo sami za Kuršumliju, odnosno Kuršumlijsku banju. Sam dokument je predstavljao „lasciapassare“ (propusnicu), izdatu od italijanske ambasade u Beogradu i potvrđenu od nemačkih okupacionih vlasti, za povratak u Split, gde smo navodno domicilni. U Beogradu smo se, navodno, zatekli kao studenti, na fakultetu, pa se vraćamo kući roditeljima.

Preporučeno nam je da noć uoči polaska ne spavamo kod svoje kuće. Savet smo poslušali. Poznanicima koji su pristali da nas prime na spavanje nije bilo baš svejedno, jer su tokom večeri i cele noći bili veoma uplašeni. Na žalost, mi smo kod njih stigli pred sam policijski čas pa nikuda više nismo mogli da odemo.

Beograd smo napustili 21. novembra 1941. godine u još mračno jutro, uskačući u voz koji je već polazio sa stanice. Naime, naš pratilac je toliko zakasnio da smo obojica već bili očajni, misleći da smo ipak prevareni. Navodno je neko od Brankovih bio bolestan pa je zato zakasnio. Karte je kupio u vozu od konduktera, a platio je i kaznu. U svoj toj jurnjavi Ivan je uspeo da uoči Boru na stanici, tako da smo znali da će naše majke biti obaveštene. Kad danas razmišljam, nisam siguran da Brankovo zakašnjenje nije bilo deo scenarija, da bi se opasno zadržavanje na stanici svelo na najmanju meru. Kad se vagon, koji je pri polasku bio prepun, na usputnim stanicama malo ispraznio, Branko je uspeo da razgovara sa kondukerom i ubrzo posle toga nestao. Na stanici u Nišu službenik na izlazu nas je zaustavio jer nismo imali vozne karte. One su ostale kod Branka. Prestrašeni od mogućih posledica pretresali smo svoje džepove. Tom prilikom sam u džepu od kaputa napipao okrugli metalni predmet – žutu značku obaveznu za Jevreje. Noge mi se presekoše. U taj mah je naišao konduker koji je službeniku objasnio da je on naplatio karte, što je dokazao svojim potpisom. Kad nas je poveo, rekao nam je da će nas odvesti u hotel, kako ga je Branko zamolio. Moguće je, ali nije baš sigurno, da je Branko iz nemara zaboravio da nam da vozne karte. Međutim, na ovaj način je, uz malo našeg straha, omogućeno da konduker, bez ikakvog dogovora sa nama, na neupadljiv način obavi svoj deo zadatka i u Nišu nas odvede u određeni hotel. Popunili smo prijavnice, platili sobu unapred, a večeru su nam dostavili u sobu, da ne bismo morali da se pojavljujemo u restoranu.

U Kuršumlijskoj banji naišli smo na šaroliko društvo, nimalo banjskog izgleda i raspoloženja. Među njima je bila i jedna dobro nam poznata jevrejska porodica iz Vršca. Granica prema italijanskoj okupacionoj zoni bila je privremeno zatvorena. Jedne noći sva naša družina odvedena je u srpsku policijsku stanicu. Stajali smo u redu, prestrašeni, jer je ovo mogao da bude neslavan kraj dobro smišljenog poduhvata. Čujem, pored sebe, razgovor dva žandarma koji su nas dovodili, kako jedan kaže: „Ovaj desni (to sam bio ja) mi liči na Jevreja, ali onaj drugi (Ivan) ne“. Ova policija je, očigledno, ono što je znala ili sumnjala zadržala za sebe jer smo svi dobili „prolazne ocene“.

Ubrzo posle ove provere ponovo je otvorena granica, a mi smo kolima sa konjskom zapregom krenuli. U Podujevu smo prespavali u albanskom prenoćištu, jer je u hotelu bilo za naš ukus previše nemačkih vojnika. Sutradan smo, istim transportom i kočijašem, nastavili put do Prištine, koja je već pripadala italijanskoj okupacionoj zoni. Na graničnom prelazu naša dokumenta sa uspehom su položila ispit. Delimično zahvaljujući i vedroj atmosferi koju smo stvorili svojim pokušajima da se sporazumemo na italijanskom jeziku.

Vedrinu smo poneli sa sobom, ona nas je sve više obuzimala. Zar je moguće da smo stvarno uspeli i pobjegli iz pakla? Pa, svet ne čine samo pretnje, progoni i nasilne smrti! Na svetu postoji i život, jednostavno – ljudski vek za življenje sa svojim radostima i tugama. Bili smo opet mladi, puni radosti, optimizma i vere, radovali smo se životu. Međutim, granica sa paklom je suviše blizu da bismo odustali od svoje prvobitne odluke – more i Split. Za prevoz smo koristili usluge vozača kamiona koji su vozili terete do Skadra. Smrznuti ali razdragani, ležeći na ceradama kamiona, prolazili smo kroz najdivnije planinske predele.

Kad smo, posle planinskih vrleti, stigli u Skadar, dovoljno udaljen od pretećeg pakla, obasjan primorskim suncem, učinilo nam se kao da smo dospeli u mali raj. Ono malo ponetog novca brzo je nestajalo pa smo odlučili da potražimo neki posao. Posao nismo našli, ali je nas našao agent koji nas je odveo pravo kod kvestora (načelnik italijanske policije) i njegovog pomoćnika. Razgovarali smo na francuskom, koji je kvestor tečno govorio. Objasnio je da smo ilegalno ušli u Albaniju jer nemamo albansku vizu. Prihvatio je naša objašnjenja i, nakon što su i on i njegov pomoćnik pregledali naše dokumente, udario na njih albansku vizu i na licu mesta potpisao. Tako smo dobili pravu vizu na lažnim dokumentima. Naša je sreća bila da su oba policajca gledali dokumente odvojeno, tj. svaki je imao samo po jedan pred sobom. Na taj način nisu mogli da primete da su na oba dokumenta brojevi bili nejasni i nečitki. To, međutim, nije promaklo jednom recepcioneru u hotelu u Draču, u koji smo stigli sutradan, radi nastavka putovanja do Splita. U Draču smo saznali da sledeći brod za Split polazi tek za nedelju dana. Da dokoni ljudi koji su ostvarili neočekivani uspeh mogu da naprave najočigledniju glupost, dokazali smo sebi čekajući na polazak broda. Naime, ljubazni kvestor u Skadru nam je, između ostalog, predložio da se obratimo italijanskoj ambasadi u Tirani za novčanu pomoć kako bismo pokrili putne troškove do Splita. Rečeno – učinjeno! Imali smo ludu sreću da službenik, nadležan za to nije bio u ambasadi, pa nam je

njegov saradnik savetovao da ostavimo svoja dokumenta i vratimo se za jedan sat, kada će se pomenuti službenik vratiti. Stanlio i Olio mudro ostaviše svoje dokumente! Nakon što smo na ulici napravili par koraka, shvatili smo da je italijanska ambasada jedino mesto u celoj Albaniji, a možda i na širem prostoru, gde će se sigurno otkriti falsifikat. U panici smo se vratili i uspeali da uzmemo nazad papire, sa izgovorom da nam autobus ranije kreće. Potvrdu za šaljivu uzrečicu „govori srpski da te celi svet razume“ dobili smo u Draču, kad smo za prenoćište pitali čistača cipela na ulici. Pošto albanski i italijanski nismo znali, pitali smo ga na nemačkom, francuskom, engleskom i mađarskom... Kad sam najzad uzviknuo: „Pa kako da baš ništa ne razume“, lepo nas je pogledao i rekao: „Pa što ne govoriš srpski da te razumem!“

Brod je pristao u Split u četiri sata popodne a policijski čas je bio do šest. Srećom, Ivan je imao dobre i drage prijatelje koji su nas odmah i bez oklevanja prihvatili. Zahvaljujući njima i njihovim vezama uspeali smo da se legalizujemo u Splitu i zarađujemo za svakodnevni život. No, „idila“ nije dugo trajala: u julu 1942. uhapšeni smo prilikom jedne racije. Uhapšene Jevreje do tada su obično konfinirali u Italiju. U nadi da će i sa nama tako postupiti, otkrili smo svoj pravi identitet. Prevarili smo se, jer su nas strpali u koncentracioni logor Scipione di Salsomaggiore, u provinciji Parma. U julu 1943. ceo logor je premešten u koncentracioni logor Ferramonti di Tarsia, u provinciji Cosenza. Logor se praktično raspao nakon iskrcavanja britanske VIII armije u južnoj Italiji, 3. septembra 1943. godine. Mi smo logor napustili 5. septembra sa grupom logoraša koji su se opredelili za povratak u Jugoslaviju i stupanje u Narodno-oslobodilačku vojsku Jugoslavije.

U Bariju se tada formirala Prva prekomorska brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u koju smo odmah stupili. Bio sam zamjenik komesara II čete II bataljona brigade, kada smo se 2. decembra 1943. godine, pre podne, ukrkali na naš brod „Bakar“ kako bismo se noću prevezli u Jugoslaviju. U zimsko veče našao sam na gornjoj palubi topli ležaj pored otvora strojarnice. Gledaš zvezdano nebo i čuješ zvuk aviona, vraćaju se „naši“ sa bombardovanja, mislim u sebi, jer nikakve uzbune nije bilo. Kad su pale prve bombe i nebo se obojilo u crveno, oglasila se i uzbuna. Iza „naših“ leteli su „njihovi“, i tom prevarom uspeali da naprave pakao u luci punoj brodova. Vidim da je vrag odneo šalu pa se sklonim na donju palubu. Tamo gde sam ležao pao je ogroman komad čelika. „Jude“ im je opet umakao!

Sa „Bakra“ smo se iskrcali u Starigradu, na Hvaru. Nekada prognojena zver vraća se u svoju zemlju, ali sa oružjem i u redovima oslobodilačke armije. Iz Starigrada jedinica se prebacuje u Grohote na Šolti, odakle će izvršiti desant na kopno. Međutim, u toku samog izvršavanja zadatka preusmerena su plovila ka Braču, jer je neprijatelj ugrozio mesto iskrcavanja. U Nerežišću na Braču, dobio sam jak napad malarije, što sam primio kao uspomenu na boravak u močvarnom kraju Ferramontija. Sa Brača plovimo za Vis gde ja završim u bolnici u Komiži, a zatim u Podhumlju. U pauzama bolesti bio sam prevodilac jednoj britanskoj hirurškoj ekipi, dodeljenoj našoj vojsci. Po ozdravljenju prelazim u ured za vezu sa Saveznicima Komande mornarice u oslobođenom Splitu.

Po završetku rata tražio sam demobilizaciju radi nastavka studija tehnike. Umesto toga upućen sam, decembra 1945, na rad u Vojnu misiju FNRJ u Nemačkoj, u Sekciju za reparacije u Britanskoj zoni. Bio sam sekretar a zatim pomoćnik šefa Sekcije, do kraja 1948. godine, kada sam na moju ponovljenu molbu vraćen u Beograd. Na Mašinskom fakultetu u Beogradu, kao aktivni oficir, najpre sam studirao kao vanredan a zatim kao redovan student. Diplomirao sam 1954. godine. U Vojnotehničkom institutu u Beogradu radio sam do 1970. godine na razvoju hidrauličkih sistema za mehanizaciju i automatsko upravljanje. Bio sam na specijalizaciji u Francuskoj i SAD. Na Tehničkoj vojnoj akademiji u Zagrebu, kao redovni profesor i načelnik Katedre automatskog upravljanja, predavao sam predmete „Hidraulički i pneumatski uređaji“, „Automatsko upravljanje“ i „Mašinski elementi automatike“. Doktorirao sam 1977. godine iz oblasti automatizacije. Predmete iz iste oblasti predavao sam na redovnim i postdiplomskim studijama na Fakultetu strojarstva i brodogradnje u Zagrebu i Fakultetu za strojarstvo u Ljubljani.

Penzionisan sam 1983. godine u činu pukovnika, a nastavu sam držao kao spoljni saradnik. Bio sam predsednik Odbora za stručne konferencije Jugoslovenskog saveza za elektroniku, telekomunikacije, automatizaciju i nuklearnu tehniku (ETAN) od 1967. do 1981. godine, a od tada do raspada Jugoslavije član predsedništva i, u jednom mandatu, predsednik tog saveza.

Moja supruga Olivera, rođena Janković, moju samoću pretvorila mi je u topli dom.

Mirjam FERERA

USTAŠE, NEMCI, ITALIJANI...

Rodena je 1925. godine u Dubrovniku, Rod oca Morica i majke Stele. Deda po majci prezivao se Finci i doselio se iz Sarajeva u Dubrovnik, gde je otvorio trgovinu. Umro je vrlo mlad. Njegova supruga, Mirjanina baka Mirjam, po kojoj je dobila ime, umrla je u Trstu posle tamo obavljene operacije. Po očevoj porodici, deda i baka i deo rodbine ostali su u Sarajevu. Majka je došla u Dubrovnik, tamo je odrasla i išla u školu, tamo je i radila. Otac je došao kao mladić. Bio je trgovački putnik.

Putovao je i živio nekoliko godina u Beču. U braku im se rodilo troje dece – sinovi Jakob i David i kćerka Mirjam-Mimica.

Mirjam je radni vek provela kao sekretar Dubrovačkog pozorišta, zatim kao sekretar Dubrovačkih letnjih igara. U isto vreme bila je jedan od najaktivnijih članova Židovske općine, njen potpredsednik i predsednica ženske sekcije i nosilac brojnih aktivnosti i odgovornosti.

Ima dvoje dece i troje unučadi. Živi u Dubrovniku.

Počelo je 1941. godine, po ustaškim propisima: zabranjuje se ovo, zabranjuje se ono. Potpisivane su naredbe od strane Rojnice i ostalih, od župana Buća. Bilo je zabranjeno: kretanje od 8 sati uveče do 7 sati prije podne, odlazak na javna kupališta, odlazak u kavane, u kino... Postoji čak i jedan plakat na kome piše da se zabranjuje odlazak u javne lokale Srbima, Židovima, Ciganima i psima.

Vidala sam Rojnicu svakog dana još od 1941, kad je počeo rat. Samo nas je ulica dijelila. Tamo je bila njegova trgovina, tamo su bila naša kućna vrata. Mi smo se pozdravljali, bio je jedan sasvim miran i pristojan čovjek. Međutim, bio je postavljen za stožernika u Dubrovniku. Svoga brata je postavio kao povjerenika kod nas u trgovinu.

To je značilo da smo dobili novog gazdu, da ništa, cijeli inventar, sve što je unutra, sav tekstil, da više nama ne pripada, da se to prodaje i inkas se predaje povjereniku. Gdje je to išlo dalje, ne bih mogla se sjetiti, ali u svakom slučaju, mi nismo mogli živjeti od toga.

Imali smo jedno vrijeme povjerenika čiji brat je bio veliki prijatelj sa mojom braćom. Taj i danas živi u Dubrovniku. Svjedočila sam u njegovu korist 1945. godine, kad je završio rat, jer on bi ovako rekao: „Gospar Ferera, ja idem sad i neće me bit sat i po”. I otišao bi. To je značilo – pokupi, uzmi što možeš, sakrij, spremi, prodaj, učini što te volja – jer je smatrao da treba pomoći na nekakav način. On je ipak kasnije bio suđen, ali za neke druge stvari, ne i kao ustaša. Uvidjeli su da on nije čovjek od povjerenja, pa su ga skinuli i onda stavili Rojničinog brata za povjerenika.

Teško sam doživjela nemogućnost da se dalje školujem. Bila sam u trećem razredu Trgovačke akademije kad je moja razrednica, profesoricu Dolores Bračanović, koja je bila visoki ustaški funkcioner, nakon što me je ispitivala cijeli sat i pošto sam dobila pet – predavala nam je njemački – došla u trgovinu kod mog tate i rekla: „Gospar Ferera, došla sam vam nažalost javiti da vaša mala od sutra ne može dolaziti u školu. Propisi su takvi”.

Onda se sastao obiteljski konzilijum. Kako će to meni saopćiti? Mislili su da će biti teško to prihvatiti – i bilo mi je teško. Gorko sam plakala, bila nesretna i nisam nekoliko dana izlazila na ulicu. Onda sam shvatila da se to i drugima dogodilo. Ja sam bila jedna jedina u Trgovačkoj akademiji. Međutim, sve moje kolege i kolegice iz razreda nisu prestali sa mnom komunicirati i zvat me na izlete i zajedničke šetnje.

Nosili smo značke koje su se posebno u Dubrovniku pravile. Bile su od metala, vrlo uvredljive i ružne, tako prostački napravljene da su nam izbušile sve bluze i košulje. Sami smo ih morali platiti obrtniku koji ih je radio.

Mladi brat David je trebalo da u Leskovcu završi „tekstilnu tehniku“. Jednog dana je preko radija javljeno da škola iz Leskovca poručuje da svi maturanti dođu jer će se održati završni ispit. Mi smo to čuli, a on je rekao: „Ja idem, ja idem“. Mama je gorko plakala i rekla: „Molim

te, nemoj! Nije to važno. Ostani, važno je da ostanemo svi na okupu“. A moj otac, koji je uvijek bio slobodouman, je rekao: „Čuj, ne zna se šta će bit ni sa nama ni sa onima koji odu. Ako želi i ako je odlučio da ide, pustimo ga i ufajmo se da će sve dobro završiti“. I on je stvarno pošao, maturirao je i dobio diplomu. Međutim, rat se tako zahuktao da je ostao u Srbiji.

Strašno se napatilo. Bio je među četnicima, jer je to bio jedini način da se spasi. To je bio kraj gdje nije bilo partizana. Sakrivao se u zemunicama i dospio čak do štaba Draže Mihajlovića. Kao takav počeo se povlačiti prema Bosni. Onda je 1943. godine kapitulirala Italija. Sreo je neke svoje školske drugove koji su mu rekli: „Kud ćeš, ideš sa nama. Sva ti je familija u Dubrovniku pobijena, odvedena. Nemaš više nikog živoga“. I to je za njega bilo strašno. Sam se pješice, onako odrpan, onako jadan, uputio da ide sam vidjet šta se dogodilo sa obitelji. Uhvaćen je kod Mostara od partizanske patrole. Zatvorili su ga a onda je stiglo jedno vrlo neobično pismo od neke gospode Gaon, iz Mostara: „Ovdje, u Mostaru, nalazi se zatvoren jedan Židov iz Dubrovnika, ne znam tačno kako se zove, je li Ferrera ili Finci, ali mu je svakako ime David. Pa, ako ima nekoga od živih u Dubrovniku, toliko da znate da je on živ“. To pismo je došlo meni u ruke. Javila sam za to pismo mom starijem bratu Jakici, koji je već bio partizanski oficir. Odmah je došao, prvom vojnom vezom. Nas smo se dvoje uveče pripremili i ujutro krenuli. Onda se putovalo marvenim vagonima do Neretve. Mostovi su bili porušeni, pa smo se nekom catarom dotegli na drugu stranu i stigli u Mostar, gdje smo doznali u kojem je zatvoru. Otišli smo tamo. Kada se moj brat pojavio u partizanskoj uniformi, čovjek iz OZNE ga je upitao: „Kako ti dolaziš pitat za toga čovjeka, za Davida Ferreru, i kažeš da ti je brat? Znaš li da je on uhvaćen kao četnik, a vidim da si ti partizanski oficir?“

Onda mu je moj brat ispričao kako smo se mi 1941. razišli i kako je svak otišao svojim putem, spasavao se kako je umio. Tek onda nam je rekao: „Njega ovdje više nema, već je transportovan u Sarajevo. I po

MIRJAM u šetnji u periodu boravka u Dubrovniku

svoj će prilici biti vraćen u Leskovac da se ispita njegova djelatnost tamo i šta se sa njime događalo“. Brat je pitao da li može krenuti za njim u Sarajevo, da ga potraži. Dobio je odobrenje, ali ja nisam jer je to još uvijek bilo vrijeme borbi i nesigurnosti. Vratila sam se očajna iz Mostara, ne znajući ništa, a brat je produžio za Sarajevo. Tamo je doznao da su na Koševu svi, da ih ima oko deset tisuća zarobljenih. I uspio je poslat mu fotografije da vidi da smo živi i pismo da su roditelji isto tako živi u Italiji, u internaciji, da smo svi na broju. To mu je svakako podiglo duh.

Tada je bio nekakav veliki praznik, amnestirano je svih deset tisuća zarobljenika. Nisu ih mogli hraniti, držati na spavanju... I to se razmišljalo po Sarajevu. Moj brat je došao do porodice Baruh, naše bliske rodbine, i tamo doznao istinu. Oni su ga obukli, okupali, ošišali, obrijali i poslali ga u Dubrovnik. Dugo sam stajala na terasi kuće u kojoj sam živjela s mužem. Imala sam već malog Boba, čekala sam drugo dijete. Tužna sam sjedila i razmišljala i – odjednom ugledala jednog ošišanog čovjeka koji se teško penje uza stepenice! On je inače bio čovjek od preko sto kila, a ovaj nije imao niti 50. I u tome sam momentu prepoznala brata koji se vratio nakon sve te kalvarije. Obavjestili smo roditelje u Bariju da se Braco vratio živ. To je moja mama prije smrti uspjela doznati.

Pošto sam bila udata za pravoslavca i živjela s njime u kući, u naš stan je uselio jedan italijanski oficir sa svojom porodicom. Vodio je trgovinu, tzv. „Unione militare“, za vojno snabdjevanje. To su bili vrlo pristojni ljudi. Sa njima sam održavala kontakte, oni su dolazili k meni. Italijani – Italijani. Uvijek su puni osjećaja, naročito prema djeci.

Moji roditelji su dočekali kapitulaciju Italije na Rabu. Brat Jakica je odmah otišao u Rapski bataljon. Roditelji su, još dok su imali koju paru, zakupili neku trabakulu i prebacili se na Vis, na oslobođenu teritoriju. Nisu dočekali Nijemce koji su poslije okupirali Rab. Od Visa su krenuli opet kud koji – mili moji. Moji su otišli prvo za Bari, za Monopoli, pa za Barletu gdje su živjeli, a onda su krenuli za Taranto. I u Tarantu su se smjestili negdje privatno. Tamo je moja mama završila u bolnici, umrla je i tamo bila sahranjena. (Išla sam na groblje poslije rata sa sinom i snahom. Pošli smo i pronašli kosturnicu. Italijani su sve evidentirali, znala sam da je bila u 4. kosturnici, na tom i tom groblju, i tako smo to obilježili.)

Prvog novembra 1942. svi smo morali ući u hotel „Vreg“. Italijani su od Nijemaca dobili naredenje da treba ići na konačno rješenje židov-

skog pitanja. Oni su to odugovlačili. Njihovi visoki rukovodioci bili su uglavnom antifašisti. Antisemitizam je tamo malo poznat, tako da je narod pomagao koliko god je mogao. Ja znam po mojima: bili su u Tarantu i uvijek pričali o tome.

U hotelu sam dobila 24 sata, koliko da odem i da se udam i da se ponovo vratim. Došlo je naređenje za transport za Rab. Onda je kolonelo Đanbertoni, rukovodilac 5. korpusa, sa sjedištem u današnjem hotelu „Ekscelzior“, poručio: „Neka se mala spremi, pustićemo je vani, otprićemo je s karabinjerima, nek' ide k mužu“. Tako su me pustili. Moji su transportovani za Rab.

To je već bila 1943. Otišli su Italijani, ustaše su se ponovo pojavile a došli su i Nijemci. Bili smo sakriveni, i ja i dijete i muž, u jednoj garsonjeri bez struje, bez grijanja, bez ičega, nekoliko mjeseci. To je bilo isto negdje na Boninovu, kod supruge čuvenog generala Černija.

Familija u Sarajevu je mahom stradala. Po očevoj strani obitelji niko nije preživio. Posljednje su veze bile sa mojom rodicom koja se isto zove Mirjam Ferera, a koja je završila farmaciju u Zagrebu. Pred rat se udala. Odvedena je u jedan, a suprug u drugi logor. Dobijala sam pisma od nje. Molila je da joj šaljemo stare džempere, nešto šta može parati pa plesti ponovo, jer će inače nervno krahirati. Pisala je da je atmosfera strašna. Slali smo joj hranu, i to se švindlalo u kutije „divke“. Do polovine bi je ispraznili, naredali bismo kocke šećera, pa opet kavu. Paketi, koji su dolazili, su se krali. Sve su uzimali što je bilo unutra dobro i vrijedno. Slali smo i odjeću. Pokušavali smo na neki način smirit i utješiti ih, uvjeravat da će doći bolji dani. Ali, tih boljih dana nije bilo.

Baka moja, Bona Ferera, završila je u Đakovu. Tamo sam našla njezin grob. Pa onda, tetka Bonči, isto tako je završila, rodica Mirjam Ferera je ubijena. Jesu li umirali od tifusa ili od gladi, te detalje ne bih znala reći, ali niko nije preživio. Dvadeset i sedam članova!

Kraj Drugog svjetskog rata zatekao me je u Dubrovniku. Kad su partizani oslobađali Dubrovnik i išli prema Rijeci Dubrovačkoj i kad je odjednom zasjalo svjetlo, cijeli se grad zasvijetlio. Mi smo sa terase, stanovali smo ispred Srđa, sve vidjeli i bilo nam je jasno – ušli su naši. Nastalo je veselje koje je trajalo nekoliko dana. Ništa se nije radilo, samo se plesalo, ljubilo i grlilo. Išlo se na dočeke i na govore. Vladalo je veliko oduševljenje.

TAMNI VILAJET DJETINJSTVA

Rodena je 1937. u Sarajevu, gde je proživela prve četiri godine života. Deda i baba, Simon i Dona Katan, imali su u Sarajevu poznatu knjižaru i papirnicu, u kojoj je radila njena majka; otac, pošto je u Pragu završio studije za elektroinženjera, priključio se poslu, uglavnom na odeljenju za radio-aparate.

Kad je izbio rat, otac se nalazio sa jedinicom u južnoj Srbiji. Pošto su se vojne jedinice raspale, uspeo je – prurušen u seljaka – da stigne do Sarajeva. Ali odmah sutradan, bio je pozvan da se prijavi sa ostalim oficirima vojske, odakle su ih odveli u nemačko zarobljeništvo, koje je trajalo do kraja rata. To je bila grupa od oko 500 oficira i vojnika koji su služili u vojsci Kraljevine Jugoslavije i kao takvi bili zarobljeni od Nemaca, ali i pored činjenice da su bili Jevreji, oni su, kao vojni zarobljenici, bili pod zaštitom Ženevske konvencije.

Dina Katan Ben-Cion je pesnik, književni istraživač i književni prevodilac, uglavnom pisaca sa teritorije bivše Jugoslavije – na hebrejski. Prevela je dela Ive Andrića, Danila Kiša, Aleksandra Tišme, Davida Albaharija, Vaska Pope i radove mnogih drugih pisaca, između njih Filipa Davida i Ivana Lalića. Objavila je pet knjiga poezije i obimnu studiju „Postojanje i nestajanje – o Jevrejima i jevrejstvu u bivšoj Jugoslaviji u ogledalu književnosti“. Nedavno je u Izraelu izišla njena nova knjiga „Srpska mitologija“.

Kampo Bari, Italija, mart 1945. Imam osam godina. Nalazim se u bolnici. Teško mi je, mrzim svaki momenat. Već nekoliko dana što moja majka ne dolazi da me posjećuje. Dolazi moja tetka, koja mi priča da je mama bolesna.

Bila sam se razbolila, prvo od krzanka, a odmah potom od velikog kašlja. Dva puta uzastopce hospitalizovana sam u dječijoj bolnici grada Barija. Moja majka, Berta Katan (rođena Altarac), posjećivala me je svakog dana, putujući iz kampo Barija u bolnicu bilo kakvim vozilom koje bi joj se našlo, sve dok jednog dana, vraćajući se natrag džipom, biva teško ranjena od teretnog kamiona, pa leži u bolnici sa devet rebara slomljenih na dvanaest mjesta i pokidanom plućnom maramicom. Od moga oca, koji se nalazi u njemačkom zarobljeništvu, već preko godinu dana nema vijesti. Ne znajući da li će preživjeti i stati na noge, briga za mene navodi moju majku da iz bolnice, uz pomoć prijatelja, stvori kontakt sa Alijat Hanoar, kako bi me poslala u Palestinu. Sjećam se da su me povelu u posjetu kod majke i da sam tada upitana, da li pristajem da otputujem u Palestinu. Osjećam cijelim svojim bićem užasan otpor da se rastanem od mame, ujedno i očajno snažan osjećaj neminovnosti, da stvar uopšte ne ovisi o mojoj odluci, da je odluka već pala, da tako mora da bude, da nema druge. Tako, 25. marta 1945, deset dana nakon mog osmog rođendana, stižem prvo u Kibuc Ša'ar Ha'amakim, gdje me je sa mnogo topline primila daleka rođaka Sarina Talmi pa, pošto se ispostavilo da u Ša'ar Ha'amakimu nema mjesta u grupi mojega godišta, 22. aprila 45. prenesena sam u Kibuc Merhavija, gdje sam uključena u grupu mojih vršnjaka (između njih sam ja najstarija), koja te godine započinje prvi razred osnovne škole.

U to doba moj otac, inž. Isak Katan, nalazi se u njemačkom zarobljeništvu, koje je započelo odmah nakon pada Kraljevine Jugoslavije, u čijoj je vojsci služio kao komandant artiljerijske jedinice. Počevši od januara pa do aprila 1945, dakle u isto vrijeme kad je moja mati ranjena a ja poslata u Palestinu, on pješaci sa ostalim zarobljenicima putem od preko 800 kilometara, kojim su grupu zarobljenika vodili iz Barkenbrigea, u Njemačkoj, sve do Aleksisdorfa, u Holandiji. Jedan od kolega mog oca, dr Željko Lederer, opisao je to pješčenje:

„... izgažene pete, koje čine da se gležnjevi izvrcu i da je svaki korak nesiguran, te smo hodali teturajući, da nas je boljelo svako sklizanje niz jedan neprimijećen sklizav kamen. I onda se ta bol penjala od stopala do srca, do ramena i pleća, i konačno je sav organizam vriskao od bolova, srce od napora, rame od tereta, grkljan od žeđi. [...] Zanosimo se u mislima. Šutimo jer hodamo

budni ali svaki sa svojom vizijom pred očima: sjedjeti za stolom, presvučenim bijelim stolnjakom, bijelim tanjurima pred sobom [...] Hiljadu puta smo sanjali ta jela: palačinke, bijelu kafu, zemičke namazane maslacem... ta vizija je bila toliko živa da smo, gledajući je, prevalili dvadeseti kilometar, dvadeset peti, trideseti, da smo zaboravili da smo pre četiri dana po poslednji put dobili tri stotine grama kruha, da smo krenuli izjutra pet minuta prije nego što su dospjeli da podijele juhu [...] Nakon dvadesetog kilometra naša se svijest umrtvljuje: živa je samo svijest da smo robovi, da smo lancima prikovani jedni uz druge, a svi uz svjetsku historiju. Naše marširanje u koraku je ritam svjetske historije: mi smo dva dana ispred sovjetskih trupa marširali kroz Pomeraniju, deset dana ispred engleskih kroz Hanover. (21. decembar 1947)“

Za vrijeme bombardovanja Sarajeva i ulaska njemačkih trupa u grad, naša familija – moja baka, majka, tetka (očeva sestra) sa mužem i dva sina – bili smo u podrumu kuće, koji je služio kao sklonište. Mutno se sjećam... mrak, neki udarci izvana, veliki strah. Naša trospratna kuća nije bila pogodena. U jednom od tri stana nastanio se njemački oficir. Misleći da je „pozvan na večeru“, stigao je na familijarni *Seder*, ne znajući da je to jevrejski *Seder*; ali, kad je doznao, nije odustao, iznenađen da je pred njim tako reći „kulturna jevrejska gamad“, koja govori izvrsnim njemačkim i umije da komunicira sa njim.

U radnji je bio postavljen povjerenik, koji se zvao Grulih, jedan od bivših kupaca. To je bio čovjek koji je često ostajao dužan, ali ga nisu nikada maltretirali radi toga. Našoj familiji je pristup u radnju bio zabranjen. Grulih je preuzeo kasu i od tada nije ni pokušao da familiji ponudi bilo kakvu sumu. Štaviše, nagovorio ih je da u radnju sklone zalihu hrane koju su pripremili u doba koje je prethodilo ratu, da bi ju on „čuvao“ za nas kako ne bi dospjela u ruke Nijemaca – ali je ono što su tamo sklonili uzeo za sebe. Moja majka je bila pozvana na prisilni rad, čišćenje u njemačkoj komandanturi grada.

Jedne noći, početkom septembra 1941, odveli su moju baku, Donu Katan. Imala je 59 godina. Bila je u Kruščici, pa u Loborgradu – kuda joj je moj otac pokušao da teškom mukom iz zarobljeništva pošalje pakete, ali ispostavilo se da su ih ustaše uzele za sebe. Stigla je u Aušvic, gdje je početkom 1942. završila u gasnoj komori.

Moja majka je sa mnom pobjegla iz Sarajeva 18. septembra 1941, pomoću jednog Hrvata, zvao se Pavao Sehtel, koji se svojom inicijativom ponudio da nas prevede do Mostara, pomoću lažnih dokumenata koje je nabavio. On je isto činio i sa drugim ljudima, uključujući fami-

liju Tilde Pinto, sestre moga oca, čijeg je muža, prof. Salomona Pinto i njihova dva sina također preveo, kao i moju majku sa mnom. Od Mostara smo putovale same u Dubrovnik, kod sestre i zeta moje majke, Mirte i Leona Albaharija, koji su živjeli u Dubrovniku. Moja tetka Tilda Pinto stigla je također u Dubrovnik i tamo se sastala sa svojim mužem i sinovima, Bencijonom i Šimonom (Bato). Emigraciju su naše dvije familije prošle uglavnom zajedno. Kad je u Dubrovniku postalo opasno, uspjeli smo da se prebacimo 20. februara 1942. u Split; iz Splita su nas Italijani deportirali u Milnu na Braču, i u Postire. To je trajalo od 22. septembra 1942. do 25. maja 1943. godine.

Po svjedočenju moje majke, živjeli smo vrlo oskudno, budući da su Italijani dodijelili minimum životnih namirnica, a vlastitih sredstava više nismo imali. Trebalo je svakodnevno javiti se i potpisati kod italijanske policijske stanice. Kretanje je zabranjeno poslije 7 sati navečer. Svako kretanje sa ostrva bilo je zabranjeno. Italijani su nas 25. maja 1943. deportirali na otok Rab, gdje smo živjeli u tamošnjem logoru. Na Rabu sam započela neku vrstu prvog razreda osnovne škole. Nakon kapitulacije Italije, u septembru 1943, moja majka je sa mnom (zajedno sa tetkom i njezinom familijom) pobjegla uz pomoć partizana na oslobođenu teritoriju.

Nakon vrlo teškog pješaćenja stigli smo u predjele Like i Korduna, pa smo u Rujevcu bili uključeni kao pomoćna snaga škole za djecu palih partizana. Tamo je moja majka kuhala, moja tetka šila, a njezin muž podučavao. Pod teškim okolnostima bježali smo u šumu za vrijeme šeste i sedme njemačke ofanzive, kad sam silom prilika bila rastavljena na nekoliko dana od majke. Nalazili smo prenočište po seoskim kućama, gdje se jednom na moja prsa sasula vrela voda iz kazana koji je seljanka nosila, pa sam bila teško bolesna, uz infekciju rane i visoku temperaturu. Englezi su 27. jula 1944. cijelu školu prenijeli teretnim avionima u Italiju, gdje smo se rastali od škole i stigli u kampo Bari.

*DINA KATAN u najtopilijem
porodičnom okruženju*

Od svega toga nije mi ostalo u sjećanju nešto što bi bilo vrijedno napisati u okviru ovoga svjedočenja, tim više što sam, odmah po dolasku u kibuc, u grupi djece koja su tamo normalno odrasla, bila pozvana da što brže „zaboravim“ da sam ikada bila negdje drugdje, tako da sam srpskohrvatski jezik i svoje rođeno ime – Dona – zamrzila i nastojala da se od toga udaljim. Danas mi je jasno da sam duboko upila osjećaj bježanije, nesigurnosti, prijetnje, ugroženosti, strahovanja, oskudice, užasa vašiju, radi kojih su me dva puta ošišali „na nulu“, osjećaj da uvijek nekom smetam na ovom svijetu, te da me gone iz mjesta u mjesto, da je uvijek ugroženo ono što je najbitnije: dom, pripadnost, normalan život. Ugroženost i bježanija, patnje i strahovanja izgleda da, na neki disproporcionalan način, dominiraju kao sastavni materijal mog djetinjstva kako sam ga ja doživjela, unatoč činjenice da sam (do osme godine) bila uz majku i relativno u neizmjerljivo lakšim i blažim uslovima nego što su doživjela djeca koja su dospjela u njemačke logore ili ostala bez roditelja. Izgleda da mene taj osnovni osjećaj nije zapravo nikada potpuno napustio, da sam neka vrsta „prenosne“ materije, lutajućeg svojstva, neovisno od snage moje želje ili volje, koja nije u stanju da se suprotstavi bitnim zbivanjima, čije su posljedice u mom životu bile sudbonosne; da moja želja ili volja veoma malo znače; da „sila prilike“ nadvladava – što je imalo neku vrstu razornog djelovanja na niz mojih odluka kada sam odrasla. Sve ovo su, naravno, razmatranja odrasle osobe. Čini mi se da je moje djetinjstvo, kao riznica životnog bogatstva, prilično oskudno. Sjećanja koja imam na „male“ stvari, one blagodati koje sačinjavaju svijet djetinjstva, kao prva otkrića osnovnih životnih pojava ili male radosti svakidašnjice, u mom slučaju prilično su malobrojna, prigušena i mutna, praćena strahovanjem, ograničenjima i zabranama. Često sam se pitala, da li je uzrok tome moja lična dispozicija ili narav, da ne pamtim vedre doživljaje, ili je stvarno ono što me je opkoljavalo bilo uglavnom prilično neprijatno i neveselo. Ipak, sjećam se da se, za vrijeme emigracije, moja mati čvrsto, grčevito i nepokolebljivo držala uvjerenja u povratak moga oca, pa da je u svemu što mi je pričala i kako je reagovala na moja pitanja nastojala da održi njegovu „živu prisutnost“. Nekoliko primjera takvih momenata ostalo mi je živo u sjećanju.

Po svršetku rata moji roditelji našli su se u Sarajevu. Ali, pošto im je bilo teško da žive tamo gdje ih je sve podsjećalo na izgubljen dom i familiju, moj je otac potražio posao prvo u Mostaru, gdje je bio zaposlen u elektrocentrali. Kasnije su se roditelji vratili u Sarajevo, gdje je on bio zaposlen u Bosna-filmu.

Iz uže familije, moj otac je izgubio majku i prve rodake, a moja mati oca, baku, brata i sestru, a iz šire familije preko 40 članova.

Nadgrobnna ploča dede i babe DINE KATAN na kojoj piše da je baba DONA stradala u nacističkom logoru i da joj je grob nepoznat

Ja sam u martu 1947. bila vraćena iz Palestine roditeljima (srpskohrvatski jezik sam tada već bila potpuno zaboravila), a tek kad je Alija bila omogućena, došla sam sa roditeljima u Izrael juna 1949, pa opet, dok su se roditelji snašli, bila u istom kibucu još dvije godine. Potom sam se priključila roditeljima u Jerusalimu, gdje sam završila gimnaziju.

Pored činjenice da sam do četrte godine života, pa onda od desete do dvanaeste i, naposljetku, od četrnaeste godine nadalje, bila sa svojim roditeljima, koji su ostali u životu i u svakom smislu brinuli se za mene, i da mi je bio pružen topao dom u kojem je bilo ljubavi, veselja i vedrine, moj lični pogled na svijet bio je na svojstven način opterećen neobjašnjivom tmurnošću, tegobom, neizrečenim bolom, inkliniranju prema tužnom i bolnom kao dominantna životne

materije i kao „prava istina“. Moji roditelji nisu krili, ali nisu ni insistirali na onom što je nepovratno za njih bilo izgubljeno. Trudili su se da svaki pojedini momenat prožive najbolje i najljepše pod uslovima u kojim su se našli, umjeli su da sebi ne truju život sjećanjem na nepravdu, na gubitak, na patnje i užase. Ja sam, izgleda, na neki način nosila u sebi duboko skrivenu golemu tegobu prošlosti, čiji je obim bio nesrazmjerno veći od mojih ličnih doživljaja, i kojeg sam mogla donekle da dokučim u susretu sa knjigama Danila Kiša, Aleksandra Tišme, Filipa Davida, Davida Albaharija i drugih meni značajnih tekstova koji su mi, putem čitanja i prevodenja, omogućili da na svoj jezik prenesem jedan dio od intimnog osjećanja posjećenog stabla kojeg sam godinama nesvjesno nosila duboko u sebi.

Klara PINTO

SETNI POGLED MAJKE

Rodena je 1936. godine u Sarajevu. Bila je osmo živo dete. Pre nje su rođeni Remika, Kokolo, Braco, Blanka, Zlata, Mošo, Lunčika, a potom Sida i Florica. Pre nego što se rodila, majka je imala blizance koji su odmah umrli. Godine 1935. rodila se još jedna devojčica koja se zvala Klara, jer je pre njenog rođenja umrla tetka koja se tako zvala. Tako i ona dobija ime po pokojnoj sestri i tetki. Potiče iz siromašne porodice. Otac je bio obućar. Zvao se Abram Pinto. Majka se zvala Mazalta, rođena Samokovlija.

Jednog dana su nas izbacili iz stana jer nismo mogli plaćati stanarinu. Sve naše stvari su bile nekoliko dana na ulici. Sjećam se da smo stvari preko dana čuvali mi, djeca, a preko noći neki ujak i moj tata. Mi smo djeca spavali po kućama rođaka i maminih prijatelja. Ta slika sa stvarima izgledala je stravično. Znam da smo bili čak i u novinama. Neki reporter je naišao i pisao kako je jedna obitelj na ulici. Kako je bio riješen problem našeg stana, ne znam, samo znam da smo nakon deset dana dobili stan u dvorištu – bile su dvije sobe i neka drvena terasa. Bilo je mnogo stanara u uličnoj zgradi i u dvorišnim stanovima. Jednog dana sam se igrala na terasi. Imala sam romobil i spuštala ga preko ograde. Sestrica mi se približila i – pala bih preko ograde da me ona nije zadržala! Držala me je za haljinu. Nije bila dovoljno jaka da me povuče natrag. U tom nezavidnom položaju ostala sam dosta dugo. Pošto je kapija bila otvorena, bilo je na ulici puno ljudi koji su očekivali da ću pasti. Lupali su na drveni ulaz dolje, da se neko javi ili da provale vrata

da me spasu. Kako su me spasili, ne znam, valjda su dolje provalili vrata. Vjerovatno smo moja mala sestra i ja bile same u kući.

U ono doba smo sami mijesili kruh i nosili u pekaru. Sjećam se da sam jednog dana ponela kruh u pekaru a košarica je pala na zemlju. Počela sam plakati, bilo me je strah šta će mi reći kad dodem kući i bojala sam se da nećemo imati što jesti. Pokupila sam natrag tijesto u košaricu i tada sam sve kamenčiće ručicom umijesila u tijesto. Kad smo taj kruh jeli, svi smo se čudili kako je kruh pun kamenčića, a ja sam jedina znala i nisam se usudila reći o čemu se radi. Iz tog doba se sjećam da smo išli sa mamom na kupanje na Miljacku. Jednog dana sam uzela od svoje male sestrice cuclu, sakrila se pod deku i cuclala da nitko ne vidi. Netko je digao deku i primijetio je da cuclam pa su mi se rugali, a ja sam se zastidjela. Po svemu sudeći, izgleda da sam ja morala vrlo brzo postati velika jer sam dobila malu sestricu, a ja sam još htjela biti mala.

Došla je 1941. godina, došli su ustaše, došli su naši neprijatelji. Sad sam doznala da sam Židovka, da moram nositi žutu traku. To sam primila sa velikim čuđenjem i nisam znala što su to Židovi. Meni se činilo da nisam ništa drugačija od ostale djece i činilo mi se da drugi ljudi koji nisu Židovi nisu ništa drugačiji od moga tate i moje mame. Nastao je kaos u mojoj glavi, počela sam mnogo razmišljati, počela sam burno razmišljati što se događa oko mene, o čemu razgovaraju odrasli ljudi, doznala sam da imam pet godina i da će se moja sestra Renika udati. Čula sam da nije nikada vidjela čovjeka za kojeg će se udati. Pisala sam već o tatinoj sestri, koja se zvala Renika i koja je imala muža Vinka Škaro. Taj Vinko je imao brata Jozu. Moja je teta molila Jozu da uzme jednu nećakinju za ženu kako bi spasila bar jedno dijete. Jozo, koji je bio katolik, odabrao je najstariju sestru Reniku. Ona je odmah otišla u Busovaču kod njega i više je u Sarajevu nisam vidjela. Mnogo se govorilo, mnogo šaputalo: ja nisam ništa razumjela, samo sam se bojala. Nisam izlazila iz kuće, nisam ni sa kim razgovarala, naprosto sam nestajala. Bio je pozvan liječnik, prvi put sam čula za liječnika, i nije mi bilo jasno zašto me taj čovjek tako pipa. Bojala sam se da je on ustaša i da se ljuti što ne nosim veliko »Ž«. A meni su rekli da djeca ne moraju nositi »Ž«. Ako on nije ustaša, zašto me pita što me boli kad mene ništa ne boli? Liječnik je otišao kao što je i došao: ništa se nije promijenilo, ja sam se i dalje čudila i bojala.

Iznenada, pojavili su se neki ljudi koji su lupali kad su hodali u čizmama – crnim, novim i lijepo lakiranim. U kući je bila mrtva tišina. Na očima svih mojih odražavao se strah. Brat Braco je rekao da idemo

te ljude moliti da ih ne odvedu. Nisam znala koga i što treba odvesti, ali sam otišla sa sestrama da ih molim. Počeli smo ih moliti: kad to nije uspelo, počeli smo svi plakati i ljubiti čizme. Nije bilo nikakve koristi. Odveli su Kokola, Bracu, tatu i Mošu. Poslije sam čula da su ih odveli u logor Jasenovac. Tada sam prvi put čula za riječ logor. Shvatila sam da su sve muškarce koji su bili Židovi vodili u Jasenovac. Pomalo sam počela shvatati tko su Nijemci, tko su ustaše i tko Židovi. Jedino mi je to sve bilo dosta mutno. Kad nije bilo tate i braće, život je bio žalostan.

U kući je ostala mama sa šest djevojčica. Jednog dana smo se spakirali, pokupili stvari i pometali na neka kola. Pakovanje stvari pratio je jedan čovjek s puškom. Kad su krenula kola sa našim stvarima i kad smo svi krenuli za kolima, dotrčala je susjeda. Mislila sam da je došla da nas pozdravi, a ona se obratila čovjeku s puškom i rekla: „Nisu oni svi, imaju još jednu sestru koja se jučer udala“. Čovjek s puškom je rekao: „Šta vas briga“ i mi smo krenuli. Shvatila sam da je mislila na moju sestru Reniku i da je zla i pokvarena. Shvatila sam da je čovjek s puškom bolji od nje. On je bio naš neprijatelj, a ona je bila naš prijatelj jer je puno puta pila kavu sa mojom mamom. Došli smo do željezničke stanice i ušli u one vagone u kojima se tovario materijal i životinje. Bilo je puno žena i djece, uglavnom ženske. Koliko smo dugo putovali, ne znam, samo znam da smo krenuli po danu i da smo se iskricali po danu. Da li smo na putu proveli jednu ili više noći, ne znam. Znam da smo raspakirali svoje dušeke i deke i da smo u vagonu spavali. Znam i to da nije bilo dosta mjesta. Spavali smo jedni ispod, jedni pokraj, jedni dolje, jedni gore. Imali smo posudu u koju smo obavljali nuždu, koju smo izbacivali kroz mali prozor. Jedva su mogli kroz taj mali prozor progurati tu malu posudu. Mama nam je rekla da idemo tamo gdje će nam biti bolje. Obećala nam je da ćemo vidjeti tatu i braću. Ja sam opet bila sretna i vesela iako od onda oca i braću nisam nikada više vidjela. Znam da je mama rekla da izgleda da sam ozdravila. Čudila sam se tome što ona stalno govori o mojoj bolesti, kad sam zdrava i ništa mi ne fali. Iskricali smo se u Đakovu, u mlinu.

Sjećam se da smo stanovali na katu, gdje smo se penjali po nekim drvenim stepenicama. Kat je bio od drveta i neke drvene rešetke su bili zidovi. Taj cijeli kat je bio jedna velika dugačka soba sa puno ljudi. Opet smo spavali na podu na našim stvarima, imali smo prostora kao u onom vagonu. Ne mogu reći da mi je život u logoru bio ružan. Mi djeca smo se uvijek igrali vani, jedini problem bio nam je WC. Na sred dvorišta bila je jedna velika jama preko koje su bile daske. Mi smo

morali stati na te daske i obavljati nuždu. Ja sam se uvijek bojala da ću pasti u fekalije. Zato smo mi djeca znali ići u pravi WC, koji je bio samo za čuvare logora, koji su imali puške. Nekad smo čuvali stražu, gledali gdje su oni koji su imali pušku, pa smo onda jedan po jedan išli u onaj lijepi WC. To je za nas bio veliki događaj. U logor su dolazili ljudi koji su prodavali hranu (vjerojatno neki seljaci). Mi smo kupovali tu hranu, davali zlato i lijepe stvari samo da preživimo. Moja mama je imala neki zlatni lančić i rekla da je to kod mene. Nisam znala gdje je. Poslije sam doznala da je taj lančić bio sašiven u kragu mog kaputa. Kakva je bila sudbina tog lančića, ne znam. Jednog dana sam vidjela na nekim željeznim vratima moju sestru Reniku. Bila sam dosta daleko od vrata, ali sam se obradovala i otrčala svom snagom prema kapiji. U trčanju su me spriječila dva čovjeka koji su imali na puškama bajonet i s jednim užasnim „halt“ prekrížili bajonete točno ispred mojih prsiju. Iako je od tog dana prošlo skoro 40 godina, meni još uvijek u ušima zvuči ta riječ „halt“. Stala sam kao ukopana i nikako mi nije bilo jasno zašto ne mogu do svoje sestre. Iako smo bili zatvoreni u logoru, ja to nisam osjetila kao zatvor nego sam mislila da smo mi tu doselili, i da mi tu svi čekamo svoje očeve i braću a onda ćemo se vratiti kući. Nas je mama stalno držala u uvjerenju da će naš tata jednog dana doći po nas.

Moje sestre Sida i Florica, koje su bile mlade od mene, i ja ušle smo u vagon u samom logoru i krenule za Osijek. Moje su se sestre odmah izgubile sa ostalom djecom, a ja sam ostala na stepenicama vagona i čekala da i mama pođe sa mnom. Mama je rekla da udem u vagon sa sestricama, pošto sam velika, i da ih čuvam. Nisam htjela ići. Mama je izbacila i posljednji adut i rekla da idem unutra, da čuvam sestrice i da će ona doći za nama. Tog momenta se sjećam kao da je bio danas, sjećam se sjetnog pogleda svoje majke. Mislim da sam tog momenta postala odrasla. Shvatila sam da moramo ići i da mamu neću nikada više vidjeti. Nisam htjela reći mami da znam da ona samo tako kaže da bi me udobrovoljila. Pravila sam se da joj vjerujem i rekla da ću čuvati sestrice dok ona ne dođe. Putovanja do Osijeka se uopće ne sjećam, samo znam sobe u Židovskoj općini gdje su nas odveli da bi nas uzele familije koje su nas htjele usvojiti.

Iste večeri je došao gospodin Vladimir Ebenšpanger da usvoji jedno muško dijete. On je poslije pričao da je došao k meni, pomilovao me i rekao: „Što je ova djevojčica lijepa“. Ja se toga ne sjećam. Onda je pošao dalje da izabere dečka, međutim, ja sam stalno trčala za njim i vukla ga za hlače. Dugo je razmišljao što da radi, sa ženom se dogovorio

da će dovesti dječaka, ali ja se nisam htjela maknuti od njega. Na koncu je rekao: „Možda je sudeno da ja moram uzeti ovu djevojčicu“, i odlučio se za mene. Ja sam odmah htjela ići s njim jer mi je on bio drag, ali nisam htjela ostaviti svoje sestrice. Rekla sam da sam velika i da ih moram čuvati. Oni su rastumačili da je mama rekla da ih ja moram čuvati u vlaku a da će od sada njih čuvati odrasli ljudi. Tek kada su mi obećali da ćemo samo po noći biti odvojene a da ćemo se svakog dana vidati, mi smo pristale da se razdvojimo i svaka od nas je iz onog zavešljaja izvadila svoje stvari.

Iz prvih dana po usvojenju: KLARA (levo) u zagrljaju pomajkine sestre FINE

Sjećam se da me je moj poočim (Vladimir Ebenšpanger) doveo u neku radnju preko puta katedrale, u kojoj je moja pomajka radila kao prodavačica kožne galanterije. Postavili su me na pult i svi su me došli gledati. Ja sam dobila nešto fino za jesti iako ne znam što. Sjećam se da sam nožicama lupala po pultu. Kad je došla moja pomajka, počela je vikati što je doveo tako ma-

lo i mršavo dijete pošto su se dogovorili da dovede jednog starijeg dječaka. Moj poočim je pogledao mene i rekao: „Pogledaj, zar nije ovo dijete zlatno i lijepo“. Mora da je tog momenta proradila moja ženska taština jer mi to nitko do tada nije rekao i ja sam ga zavoljela. Znam da sam ga uvijek držala za ruku i da se nisam odvajala od njega. Tu večer sam otišla u stan. Bio je to jednosobni komforni stan sa kupaonicom i toplom tekućom vodom. Meni je sve izgledalo lijepo i čisto. Te večeri su rekli da će me okupati a ja sam se sama prala, na njihovo veliko iznenađenje. Sjećam se kako su kasnije pričali da se ne moraju brinuti za mene jer znam sve sama. Govorili su da sam pristojna i dobro odgojena curica. Nastavak jada bio je ujutro, kad smo ustali – spavala sam između njih, u bračnom krevetu – a u krevetu su puzale uši iz moje glave. Moja pomajka se uhvatila za glavu. Vrlo sam se začudila što pravi paniku zbog tolikih ušiju koje sam ja, vjerojatno, uvijek imala i smatrala običnim stanovnicima moje glave. Zaboravila sam reći da stvari koje sam donijela nisam nikada vidjela. Mene su odmah obukli u neke za

mene nove i prekrasne stvari i novu pidžamicu, za koju nisam znala da uopće postoji, jer nisam znala da se čovjek prije spavanja mora skinuti i obući u nešto što se zove pidžama.

Imala sam već šest godina. Jasno, uslijedilo je čišćenje ušiju. Sva-ka pažnja oko mene vrlo mi je godila. Osjećala sam se kao princeza. Zaboravila sam da sam imala mamu, tatu, braću i sestre. Došla sam u neki novi svijet koji se meni jako svidao. Postala sam bogata, sve je bilo vrlo čisto. Sve me je zabavljalo. Svemu sam se divila i svemu sam se čudila. Stvari koje sam dobila bile su od Vesne. Moja je pomajka imala sestru Juditu Bakajlić, koja je imala kćer Vesnu i sestru Finu, koja nije imala djecu. Dakle, to su bile tri obitelji i jedno dijete. Ta je Vesna bila razmaženo derište, kojem je život bio vrlo lijep. S druge strane, ja sam potjecala iz siromašne porodice, čiji život je bio vrlo težak. Bila sam zadovoljna jer sam došla u sasvim drugu sredinu, gdje sam dobivala takove stvari i igračke da nisam ni sanjati mogla da takvo nešto postoji. Ona je, međutim, dobila sestricu s kojom je morala sve dijeliti, a do tada nije ništa dijelila i bila je ljubimica svih. Sada su te tri sestre i ta tri muža dijelili i ljubav prema meni. Jasno da su bili uvijek na mojoj strani jer sam bila daleko skromnija i uvijek sam popuštala zato što sam naučila da sve dijelim sa svojom braćom i sestricama. Za Vesnu mislim da su nastali dani kao da je u paklu: ako sam obukla jedne papuče, ona je baš te htjela, kad sam uzela druge, ona više nije htjela one za kojima je plakala već one koje sam ja uzela. Kad su odrasli to vidjeli, normalno da su na nju vikali i mene branili. Meni je bilo žao Vesne. Bila je starija od mene godinu i pol. Rođena je 1934. Kad ju je moja pomajka htjela lupati, ja sam stavila svoju ručicu na njezinu riticu pa je udarac pao na moju ruku.

Kad sam se zasitila tih svih novih i lijepih stvari i kada sam se najela, počela sam osjećati nostalgiju za svojom mamom i sestricama. Prvo čega sam se sjetila bile su stvari koje sam donijela iz logora. Nekako mi se činilo da je to najbrža veza s mojim prijašnjim životom. Iz početka su mi govorili da su dali da se te stvari operu, jer je to bilo prljavo kao što sam i ja bila ušljiva; ali, kad je već prošlo vrijeme da to bude oprano, rekli su mi da su te stvari odnijeli na tavan i zaključali u ormar. Ja sam već odrasla i ne mogu to obući, pa što će mi to sad kad imam druge stvari koje su ljepše! Kad sam i dalje uporno tražila svoje stvari, barem da ih vidim, ponavljali su da su na tavanu. Znam da sam nakon toga, puno godina, išla na sve moguće tavane da tražim svoje stvari, ali ih nisam našla. Još dan-danas ja ne znam šta je bilo s tim stva-

rima. Vjerojatno su ih bacili, jer to sve nije ništa vrijedilo, a to meni nisu htjeli reći. Nisam nikad poslije pitala što je s tim stvarima, vjerojatno bi mi rekli kad sam bila odrasla, ali ja sam na to sasvim zaboravila. Znam da sam povremeno posjećivala one familije kod kojih su bile moje sestrice, ali i to sve rjeđe. Jednog dana sam zaželjela jesti ašlame. Iskala sam da mi kupe. Moji nisu znali što je to i nitko nije znao. Tada sam mislila da ašlame rastu samo u Sarajevu. Jednog dana se sestra moje pomajke, Fina, razboljela i otišla u bolnicu. Nisam je htjela pustiti u bolnicu. Kad smo joj došli u posjetu, otrčala sam k njoj, počela plakati i ridati: „Kazala sam ti da ne ideš u bolnicu“. Svi su se nasmijali, iako meni taj njihov smijeh nije bio ni jasan ni razumljiv. Kad je bilo vrijeme za ići kući, nisam se mogla odvojiti od njene postelje. Naprosto su me morali otrgnuti. Kad smo se uputili prema vratima, teti Fini je sestra nosila večeru i ja sam uskliknula: „Evo ašlama“. Tada su moji vidjeli da su to trešnje. Zaboravila sam reći da je familija koja me je usvojila bila židovska familija. Teta Fina se udala za katolika Jozu Đurđevića, a teta Judita, Vesnina mama, za Srbina Jovu Bakajlića. Kad je došlo vrijeme da Židove vode u logor iz Osijeka, moji su dobro platili i prešli u Split, koji je bio pod Talijanima. Oni su otišli, a ja sam ostala kod tete Fine.

Ona se bojala da me drži da i nju ne bi odveli jer je bila podrijetlom Židovka. Mene je dala kod nekih ljudi. Ja nisam htjela ostati kod drugih i vratila sam se teti. Našla sam put do tetke kao šta pas nađe put do svog gospodara. Ona me ponovo dala kod neke druge žene, malo dalje, i ja sam se opet vratila. Tako me je slala četiri puta kod različitih familija, i htjela je da se negdje zadržim, ali meni ni jedna familija nije odgovarala. Ja sam se uvijek vraćala pješice kući, bilo kako daleko da me odvela. Kad je to mojoj teti dodijalo, ona je rekla: „Neću je više nigdje slati, ako to dijete toliko visi na meni neka me odvedu zajedno sa njom u logor“. Tako sam svojom upornošću postigla cilj. Nedugo iza toga, mjesec dana ili više, došla je neka Irma, ne sjećam se prezimena, da me odvede u Split. Imala je pasoš i u njemu moju sliku. Putovala sam kao njena kćer. Prije puta su mi rekli da je moram zvati mama i da se ne smijem zabuniti. I tako sam ja, u svojoj šestoj godini, dobila svoju treću mamu. Još su mi rekli da ne smijem ni s kim razgovarati. Rekli su mi da se ne mičem od te svoje mame, da ne odgovaram ni na kakva pitanja i da, ako slučajno netko hoće da govori sa mnom, da me nešto pita, ja da samo kažem: „Hoću svojoj mami, gdje je moja mama“.

Ne sjećam se pristajanja u Split ni kako sam došla do kuće. Samo se sjećam da sam bila sakrivana iza nekog zastora u nekoj kući. Kada sam vidjela da je došao Vladimir Ebenšpanger, krikнула sam „tata“, potrčala mu u zagrljaj i stvarno se veselila što sam ga vidjela.

U Splitu smo živjeli kod familije Jagodić, kao podstanari, imali smo kat na raspolaganju. Moj poočim je radio kao zubar u nekoj zubnoj ambulanti. Voljela sam s njim ići u tu ambulantu. Jednog dana smo išli na Bačvice na kupanje; more mi se nije svidalo i plakala sam. Poočim me je bacio u more, koje je meni bilo preko glave, urlikala sam da se cijelo kupalište orilo, ljudi su ga pitali što radi i zamjerali mu što me maltretira i muči. On im je odgovorio: „Pustite me na miru, ona je moja i znam što radim“. Izgleda da je i on bio uporan i nije odustao od svog cilja. Tog istog dana sam naučila plivati. Sutradan smo išli na kupanje; nisam htjela izaći iz vode. Treći dan sam skakala u vodu i kupala se u dubokom, gdje su se kupala velika djeca.

Pošla sam u školu u Splitu. U privatnu školu Mancike Levi. U školu sam išla oko šest mjeseci, do kapitulacije Italije. Kad smo čuli da je Italija kapitulirala, otišli smo u Žrnovicu. Tamo smo živjeli kratko vrijeme u miru, a onda je došlo do bombardiranja. Svaki put kad je bilo bombardiranje morali smo bježati u sklonište. Jednog dana sam rekla da bih voljela da sam ja neprijatelj. Pitali su me zašto, a ja sam rekla da me onda nitko ne bi napadao i ne bi na mene bacao bombe. Oni su rekli da i mi na neprijatelje bacamo bombe. Opet mi nije bilo jasno.

Nismo dugo imali mira u Žrnovici, morali smo krenuti u brda. Otišli smo pješice. Pratili su nas opet ljudi s puškama. Ali to su bili neki drugi ljudi, a ne oni koje smo do tada sretali. Ovi ljudi su bili dobri s nama, pričali su i smijali se s nama. Oni su nas čuvali. Po brdima smo pješčili mnogo. Malo-pomalo, neki avioni nad nama su naletali i bombardirali. Mi smo morali tada leći i čekati dok avioni prođu. Jednog

KLARA kao učenica I razreda pučke osnovne škole u Splitu 1942.

dana, kad su avioni došli, ležala sam na trbuhu i nisam se htjela dići. Zvali su me. Čula sam da me zovu i nisam se htjela dići. Zašto, ne znam. Onda su oni govorili da sam sigurno mrtva. Mislim da su rekli ili da me ostave ili da me pokopaju. Ja sam se ipak mirno, bez riječi, digla. Gledali su da li sam ranjena, čudili se što je bilo, a čudila sam se i ja. Tko bi znao zašto se nisam htjela dići.

Nakon nekoliko dana bijega stigli smo do neke kuće. Danas mi se čini da je to bio planinski dom. Mislim da je tog dana dojahao Tito s nekom ženom, vjerojatno bolničarkom. Dao mi je bombone. Ovaj put su me mnogo više zanimali bomboni od tog čovjeka. Imala sam osjećaj da se sve radi po njegovoj želji. Gutala sam i ja ono što je govorio, zapravo nisam ništa progutala. Bilo je kao neko uzvišeno stanje, kao da smo od tog čovjeka očekivali da će nas odvesti u raj. Ili, možda su se ljudi hvatali za njegove riječi kao utopljenik za slamku. Ja sam, međutim, gledajući druge ljude, povelala se za njima. Kod te kuće smo se zadržali samo jedno popodne a onda smo krenuli dalje. U šumi smo i spavali i prevaljivali put pješke. Ne znam koliko nas je bilo, samo se sjećam da je to bila veća grupa ljudi i da se svakim danom povećavala dok nismo, jednog dana, došli do dvorca na kopnu, preko puta Visa. Tu su već bili partizani i mislim da je doček bio organiziran. Dobili smo hranu, ali se sjećam da su stalno ponavljali da budemo oprezni sa hranom, budući da mjesecima nismo jeli. Mi djeca, bilo nas je petoro ili šestoro, dobili smo po čašu mlijeka.

Te večeri smo tiho otišli na obalu. Noć je bila mračna, hladna i sipala je kiša. Čekali smo trabakulu da dođe po nas. Sa nama su bili ranjenici, partizani. Ranjenici su ležali na nosilima. Rekli su nam da budemo vrlo tihi, da nas ne čuju Nijemci. Zabranili su pušenje. Sjećam se da su neki ljudi pušili pa su cigarete držali tako da ih šakom sakriju. Cijelo vrijeme su se čule neke zabrane i upozorenja. Meni se činilo da je trabakula došla nakon čekanja koje je trajalo vječnost. Stajali smo na trabakuli, a na ležaljka su ležali ranjenici.

Konačno smo krenuli prema Visu. Sa nama je krenula i kiša koja je padala sve jače. Vrlo kratko, nakon mirne plovidbe, počeli su pucati na nas sa Visa. Svi su vikali da kapetan okrene natrag. Kapetan nikoga nije slušao, išao je samo naprijed, u susret paljbi. Ljudi na trabakulima su vikali: „Ljudi, djeca, prijatelji, ne pucajte!“ Ništa nije pomoglo. Sa Visa su na nas pucali bez milosti. Plegli smo na pod trabakule. Sada su na najvišem položaju bili ranjenici na poljskim krevetima. Ranjenici koji su se bojali kao i mi, jednostavno su se spustili sa kreveta, na nas.

Nakon beskrajno duge plovidbe, stigli smo na Vis. Nešto malo prije nego što smo stigli na obalu, prestali su pucati na nas. Kad smo se iskricali, ljudi su pitali da li su na obali čuli viku s trabakula. Odgovorili su da tako isto mogu vikati i ustaše. Sa Visa su pucali na nas ili zato što se promijenio signal – ili naš komandant nije znao signal, ili zbog kiše nije mogao poslati signale. Ne znam točno što je bilo. Uglavnom, oni s Visa bili su sigurni da se radi o neprijateljskom plovnom objektu. Te noći su nas smjestili u jednu veliku prostoriju i dobro, koliko je to bilo moguće, utopili. Koliko smo dugo bili na Visu, ne znam. Kako smo došli do Vela Luke, ne znam. Samo znam da sam se jednog dana, sa svojima i još jednom grupom ljudi i dva talijanska vojnika, ukrcala u trabakulu i krenula put Italije.

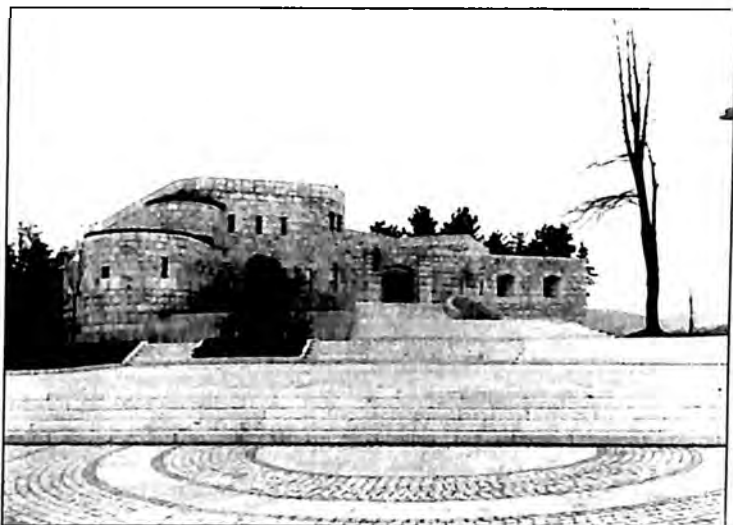
U Bariju morali smo se prijaviti na nekom šalteru. Oni koji su se prijavljivali stajali su u redu. Familija koja je bila ispred nas rekla je da su Hrvati. Čovjek za šalterom ih nije htio upisati. Rekao je: „Vas ne primamo, nemamo za vas mjesta. Zašto ste pobjegli? Vas nisu gnjavili Nijemci, vas nisu ganjali Nijemci i niste morali bježati!“ Jednostavno, te ljude nije htio upisati. Nakon prijave otputovali smo u logor Karbonari. Bio je to prihvatni logor.

Logor je bio ograđen žicom. Stanovali smo u barakama. U svakoj baraci bilo je mnogo kreveta. Svaka familija imala je jedan krevet na kat. Taj krevet na kat bio je zapravo stan porodice. Na tom krevetu smo živjeli i jeli. Jelo smo dobivali na kazanu. Pokraj našeg kreveta bio je krevet Drageca Ebenšpangera, brata mog poočima. Kako su se oni stvorili s nama, ne znam. Dragec je imao ženu Terku i kćerku Ljerku, koja je bila stara kao i ja. U tom logoru su bili Židovi iz svih krajeva, pod zaštitom Engleza. Život u logoru bio je dosta složan. Svi smo zapravo živjeli kao neka velika porodica. Kupatilo je bilo zajedničko, sa mnogo tuševa, a na podu su bile drvene daske. Jednog dana na podu u kupatilu našla sam naušnicu. Dugo sam se s njom igrala. Onda sam je htjela zamjeniti za nešto drugo. Tek tada su odrasli primijetili u mojim rukama naušnicu i pitali odakle mi. Rekla sam da sam je našla u kupaonici. Svi su u logoru, osim mene, čuli da je jedna naušnica izgubljena. Na žalost, gospođa koja je izgubila naušnicu otišla je jednim transportom u Izrael. Tu su naušnicu poslali drugim transportom za Izrael. Međutim, kasnije smo doznali da ni prvi ni drugi transport nisu dospjeli do Izraela, oba su bila potopljena.

U logoru je bio organiziran društveni život. Organizirane su i službe božje. Mi djeca smo imali i priredbe, učili su nas recitacije. Za

Purime smo dobivali i darove. U logoru smo doživjeli i bombardiranje. Noć je zbog bombardiranja bila kao dan. Englezi su mirno promatrali i pušili. Doznala sam te večeri da su Englezi vrlo hladni. Nakon otprilike šest mjeseci boravka u logoru, došla je neka engleska komandantica koja je tražila sedam židovskih obitelji koje žele ići u Selva di Fazano da budu domari u vilama u kojima su bili engleski rekonvalescenti. Javilo se sedam porodica: Ebenšpanger Vladimir sa ženom i kćerkom, Ebenšpanger Dragec sa ženom i kćerkom, Kon sa ženom, Kabiljo sa ženom i kćerkom. Tko su bili ostali, ne znam. Krenuli smo dakle, za Selvu di Fazano.

Spomenik Vrace u Sarajevu (prilaz) u kojem su ispisana i od zaborava trajno sačuvana imena stradalih u ratnom vihoru i Holokaustu

Tu su Englezi konfiscirali vile bogatih Talijana koji su živjeli u Fazanu, a te vile su bile njihove kuće za odmor. Svaka je kuća imala po nekoliko soba u kojima su boravili engleski vojnici i oficiri, uglavnom oficiri nakon bolnice, kao rekonvalescenti. Svaka porodica je dobila jednu vilu u kojoj je bilo oko četrnaest oficira. Dužnost domara je bila da spremi ujutro čaj, očisti cipele i počisti stan. Posteljina se prala u zajedničkim praonicama, a ručak i večera davali u zajedničkim restoranima. Ja sam se tu upisala u drugi razred osnovne talijanske škole. Materinji jezik mi je bio španjolski (ladino). Posvojena sam kod ljudi čiji je materinji jezik bio njemački (bili su Aškenazi). U školu sam išla kod Talijana, živjela kod Engleza. S tim jezicima sam se znala sporazumjevati, a hrvatski jezik sam govorila. Zapravo, ni jedan jezik nisam znala dobro. Drugi razred osnovne škole sam propala. Imala sam osam godina. Išla sam ponovo u drugi razred. Iz predmeta matematika imala sam 10, a iz drugih 6 i 7, tako da sam prošla.

Nismo više osjetili da je rat. Išla sam često s oficirima na kupanje, putovala sa Englezima u Bari, prvi put u kazalište, Taranto, Brindizi, živjeli smo bezbrižno i lijepo.

Prvim transportom krenuli smo za Jugoslaviju, nakon oslobođenja. Putovanje u Jugoslaviju je bilo vrlo zamorno. Na brodu, jedan čovjek za drugim imao je padavicu, odskakivao je na palubi vrlo visoko. Svakog takvog čovjeka moralo je držati po četvoro, da se ne bi povrijedili. Kada smo stigli bliže jugoslavenskoj obali, ispred nas je došao minolovac. Kretali smo se vrlo polako i svaki čas smo iščekivali da ćemo naići na neku minu. Imali smo sreću i iskrkali se na obalu. Preko Zagreba došli smo do Osijeka. Tamo sam završila treći i četvrti razred u šest mjeseci. Živjela sam sretno sa familijom Ebenšpanger do udaje.

PORUKA SPASA:
NE VRAĆAJTE SE U BEOGRAD!

Rodena je u Beogradu 20. oktobra 1927. godine, od oca Adolfa (iz Niša) i majke Marijane (iz Beča). Deda sa očeve strane bio je rođen u Sarajevu. Vera je zajedno sa bratom Aleksandrom učila gimnaziju i jevrejsku versku školu u sinagogi.

Posle rata i iseljenja u SAD završila je studije za upravljanje ljudskim resursima na Peperdin univerzitetu i kao profesor radila na edukaciji iz te oblasti. Ima troje dece i petoro unučadi. Sada živi u San Hozeu (San José), u Sjedinjenim Američkim Državama.

Majka joj je preminula 1989. godine. U Holokaustu je nestao veliki deo njene familije iz Jugoslavije i Austrije.

Moj otac Adolf, majka Marijana, brat Aleksa i ja napustili smo Beograd aprila 1941. godine, pošto su nemačke bombe razorile naš dom. Mnogi od naših komšija su ubijeni prilikom bombardovanja, od bombi i mitraljeske paljbe nemačkih pilota.

Mi smo, ugledavši kako se približavaju nemački avioni, pokušali da nađemo sklonište, skrivajući se u ulaznim vratima kuća. Konačno smo naišli na jedno sklonište, prepuno ljudi, pa smo pošli dalje. Nekoliko minuta kasnije ovo sklonište je pogođeno i svi su izginuli. Beograd je bio nezaštićen. Nemački piloti iskoristili su tu prednost i masakrirali civilno stanovništvo.

Moj otac je uspeo da obezbedi transport iz grada, što je bilo pravo čudo. Usput, kad god su nailazili nemački avioni, morali smo da skačemo u jarak. Duž puta smo videli mnogo mrtvih. Stigli smo u jedno selo gde se naveliko pljačkalo. Naš vozač je odbio da ostane u tom selu pa smo otišli u obližnji grad. Nemci su zauzeli selo koje smo napustili, a grad, u koji smo došli, okupirali su Italijani.

Najzad smo stigli i u Split. Pošto smo tu proveli izvesno vreme, otac je odlučio da se vratimo u Beograd. Sreo je jednog poznanika (ministar iz parlamenta?) i rekao mu kakvi su nam planovi. Taj poznanik mu je savetovao da odloži put. On je upravo odlazio u Beograd i obećao da će nam javiti kakva je situacija tamo, pod nemačkom okupacijom.

Čekali smo nekoliko nedelja. Otac je nabavio karte za put. Onog jutra kad je trebalo da se ukrcamo u autobus, stigla je poruka: „Ne vraćajte se u Beograd“.

Crnogorski ustanici su napadali i ubijali nemačke i italijanske vojnike. Italijani su nas uzeli za taoce. Prvo smo bili u italijanskom zatvoru u Splitu, a posle smo brodom transportovani u koncentracioni logor u Kavaju, u Albaniji.

U jednoj velikoj baraci bilo nas je smešteno oko dve stotine. Bili su tamo trospratni drveni ležajji. Svako je dobio po dva čaršava, isprljana od buva. Hrana je bila od vratna a borili smo se i sa miševima.

Oprilike tri meseca kasnije, ukrcali su nas na brod za koncentracioni logor Feramonti, u Kalabriji. Ponovo smo bili okruženi bodljikavom žicom. Naša porodica je dobila jednu malu sobu.

Prvog avgusta 1942. godine otac je primio vakcinu protiv tifusa, u grudi. Umro je od snažnog srčanog napada. Imao je 48 godina. Sahranjen je u selu Tarsia. Sahrani su prisustvovali mnogi logoraši i komandant logora.

Portret VERE ROBIČEK iz vremena boravka u Feramontiju, rad slikara MIHAELA FINGENŠTAJNA

Majka, Aleks i ja 5. marta 1943. godine napuštamo Feramonti i odlazimo u slobodnu konfinaciju (Libero confino). Sprovodio nas je stražar – crnokošuljaš. Nosio je naš prtljag i bio je vrlo ljubazan prema nama. Ostalim putnicima je rekao da smo mi opasni zatvorenici i da oni ne smeju boraviti u našem kupeu. To nam je omogućilo udobno putovanje.

Stigli smo u Briencu (Brienza), provincija Potenza (Potenza) u južnoj Italiji. Seosko stanovništvo bilo je veoma srdačno prema nama. Nisu nas prijavili Nemcima kad su se njihovi vojnici povlačili kroz selo na sever.

Ostali smo u Brienci, gde su nas oslobodile britanske trupe. Oficir, koji je komandovao jedinicom, mobilisao nas je kao tu-mače. Aleks i ja radili smo, ispočetka, kao prevodioci u britanskoj vojsci, a kasnije smo imali zaduženja u upravi. Nosili smo britanske uniforme, dobili lične isprave i sledovanja hrane. Tako smo dospeli do Barija.

Posle odlaska britanskih trupa radili smo za UNRU. Ja sam odlučila da radim za ORT. U ORT-u je sprovedeno obučavanje izbeglica raznim zanatima, što bi im pomoglo prilikom imigracije. Godine 1949. iselili smo se u Sjedinjene Američke Države, odakle su nam ujak i jedna rodaka poslali garancije. Pošto smo dobro vladali engleskim jezikom, Aleks i ja smo se, u roku od nekoliko dana, zaposlili u Ouklandu (Kalifornija).

Aleks je bio pozvan u vojsku i proveo je dve godine u Nemačkoj. Po demobilizaciji upisao se na Kalifornijski univerzitet. Studije je završio sa izvanrednim uspehom. Postao je izuzetno cenjen stručnjak i stekao ugled na međunarodnom planu. Umro je rano, u pedeset drugoj godini života. Njegovo troje dece steklo je diplome na Stanford univerzitetu.

Jedna od dopisnica VERE ROBIČEK iz logora Feramonti poslata u Nemačku, snabdevena svim pečatima cenzure

POD OKRILJEM SREĆE

Lea Sorger je rođena 17. juna 1923. godine u Sarajevu, od oca Josipa Bretlera i majke Čarne, rođene Cveher. Ima mladeg brata Hajima.

Do početka Drugog svetskog rata porodica je živela u Sarajevu. Holokaust su preživeli svi članovi Leine uže porodice, ali je stradalo više članova bliže i dalje rodbine po očevoj i majčinoj liniji.

Po završetku rata Lea se vratila u Beograd, zajedno sa suprugom Maksom Sorgerom, sa kojim se venčala u Italiji, i tek rođenim sinom Mladenom. Dovršila je ratom prekinuto srednjoškolsko obrazovanje i upisala studije jezika. Diplomirala je istovremeno radeći u Jugoslovensko-italijanskoj trgovinskoj komori i podižući dvoje maloletne dece.

Posle diplomiranja radila je kao profesor engleskog jezika u školama.

Iz braka sa Maksom Sorgerom ima dvoje dece – sina Mladena i kćerku Jelicu i četvoro unučadi.

Živi u Beogradu.

Moja porodica živela je u Sarajevu. Bili smo velika familija. Moji dedovi i bake, s obe strane, došli su iz Poljske, za vreme Austougarske, trbuhom za kruhom. Pošto su se u Bosni izvodili razni javni radovi, bilo je posla na svim stranama. Moj deda sa mamine strane bio je časovničar i došao je u Višegrad, gde je otvorio radnju. Tu su se rodile moja

majka i njena sestra bliznakinja, zatim brat i još jedna sestra. U Višegradu su bili sve do 1914. godine, kada je izbio Prvi svetski rat. Višegrad je bio na granici Austrougarske i Srbije, pa su oni izbegli u Sarajevo. I ranije su imali nameru da idu. Moja mama i njena sestra su upravo završile četvororazrednu osnovnu školu pa su hteli da se presele u Sarajevo, da bi tamo one i ostala deca nastavili dalje školovanje. U Sarajevu su bili vrlo uspešni. Otvorili su radnju koja je pred rat bila jedna od najuglednijih časovničarskih, zlatarskih i optičarskih radnji u Sarajevu.

Baka (devojačko prezime Frid) je došla u Bosnu kad je imala četiri-pet meseci. Rano je izgubila majku. Odgojila ju je majčina sestra. Imala je mladeg brata koji je za vreme Prvog svetskog rata otišao u Ameriku. Posle Drugog svetskog rata imali smo vezu, koja se posle izgubila. Umro je, nije imao dece.

Sa očeve strane dedu nisam poznavala, umro je pre nego što sam se rodila. Baka je došla kao devojčica u onoj velikoj seobi. Bilo je mnogo dece, ona je bila najstarija. Nju je majka iskorišćavala ili se ona uvek osećala iskorišćenom, i prvom prilikom, kada je porodica prijatelja došla u Bosnu, ona im se pridružila i prekinula veze sa svojim. Posle se udala za dedu i kao mlada udovica sa troje dece izborila se da ih podigne. Moj otac je bio srednje dete u roditelja. Sa 14 godina otišao je od kuće, izučio tipografski zanat i kao vrlo vredan, pametan i bistar ubrzo je dosta postigao. Pred rat je već bio direktor štamparije u kojoj je štampan jedan od dva najveća sarajevska lista. Imao je zastupstvo hrvatske Industrije papira. Osnovao je fabriku za proizvodnju kesica za namirnice i razne druge stvari. Danas bi se pre reklo da je to bila radionica, ali svakako uspešna. Bio je vrlo aktivan i u stručnom i u jevrejskom društvenom životu. Godine 1932. sagradio je kuću u Sarajevu u koju smo se uselili. Ta kuća se nalazila u središtu grada, u tadašnjoj ulici Kralja Petra. Na prvom spratu te trospratne kuće stanovali smo mi, drugi sprat smo izdavali, a na trećem spratu je bila porodica mamine sestre bliznakinje. Oni su imali kćerku, tri meseca stariju od mene, i sina, godinu dana mladeg od mog brata, tako da smo oduvek imali društvo. Sa tom mojom sestrom od tetke išla sam u školu do mature. Sedele smo u istoj klupi, imale isto društvo. Tek kad smo odrasle, počele smo da tražimo odvojeno društvo, kasnije su tu već bili i dečaci, zabavljali smo se, ali je rat sve ubrzo prekinuo!

Godine 1941, kad sam bila na maturi, izbio je rat, i počeo na surov način – bombardovanjem. Škola je prestala s radom. Srećom, niko od naših nije stradao u bombardovanju, ali su počele teškoće. Raspršili su

se planovi svih nas, pa i moji. Ja sam takoreći bila verena. Moj mladić upravo je diplomirao prava... Trebalo je da položim maturu u julu i onda, u septembru, da odemo u Beograd, ja na studije. Želela sam da studiram jezike, a moj mladić je računao da bude pravni savetnik u jednoj firmi. Njegovi roditelji su u Beogradu bili vlasnici jednog stana u centru grada, blizu mog sadašnjeg stana.

Kad je u Sarajevu počelo odvođenje Jevreja, prva na redu bila je glavna ulica u kojoj je on stanovao. Onog dana kada su došli po njih poručio mi je preko kućne pomoćnice koja je dotrčala do nas, da smo sada mi na redu i da bežimo. Moj verenik se zvao Silvio Gaon.

Svi smo i inače razmišljali o tome da bežimo. Ja sam i njemu predložila da bežimo, ali je on rekao da ne može da ostavi roditelje. Na isti način je, ne želeći da ostavi roditelje, stradao sa njima i brat moje majke sa ženom. Nije mogao da ostavi dedu i baku. Moj mladić je odveden u Jasenovac. Čula sam, što nije provereno, da je zbog kriške hleba koju je odnekud uzeo, ubijen, pred njegovim ocem.

Nas četvoro smo sa tri kofera napustili kuću, četvorosoban, lepo namešten stan. Imali smo vrlo komotan, lep život. Uspelo nam je da pobegnemo zahvaljujući jednom očevom poznaniku. Pošto je često zapadao u finansijske poteškoće, moj tata mu je, kao čovek dobrog srca, uvek izlazio ususret i posuđivao novac. On je osetio potrebu da se bar nekako oduži i odveo nas u svoj stan i otpratio do stanice. Bilo je to septembra 1941. Nas je bilo četvoro, brat je bio pet godina mlađi od mene, dete od 13 godina. Moj brat se zove Hajim, zvali smo ga Braco, tako je ostalo do danas. Majka mi se zvala Čarna, otac Josip, zvali su ga Joži. Nekako smo se ukrcali u voz. Pošli smo ka Splitu jer smo znali da je Split pod italijanskom upravom. Hteli smo pošto-poto da odemo negde gde nisu Nemci i ustaše. Dalmacija je pripadala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali su u Splitu bili Italijani. Negde kod Mostara, ne sećam se da li smo tu prekinuli put pa dalje nastavili autobusom, morali smo da napustimo vozilo. Tu je bila nekakva ustaška kontrola, na granici Hrvatske i dela okupiranog od strane Italijana. Od nas su tražili dokumenta, dozvolu da idemo dalje. U deliću sekunde moj otac se setio jednog važnog detalja. Pošto je bio direktor štamparije, dobio je dozvolu od nemačkih okupacionih vlasti da može da se kreće po Sarajevu i posle policijskog časa. Na tom dokumentu je bio pečat sa kukastim krstom. On je taj dokument pokazao jednom, valjda polupismenom stražaru ili graničaru; a kad je ovaj video kukasti krst, bilo mu je dovoljno i pustio nas je. Nastavili smo put i došli do Splita.

U Splitu smo naišli na poznate ljude. Bilo je dosta naših, ne samo iz Sarajeva. Najpre smo jedno vreme stanovali privatno, a onda u Sumpornoj banji. Zgrada sa tim nazivom više ne postoji. Bila je to neka vrsta hotela. Imali smo nešto novaca i snalazili se. Kasnije je stigla i majčina sestra sa porodicom, oni sa kojima smo stanovali zajedno u kući.

Sećam se da sam tada počela da učim italijanski. Novine su izlazile pola na hrvatskom pola na italijanskom, tako da sam mogla da upoređujem i da učim. Francuski sam znala. Tako mi je lakše prolazilo vreme. Posle mesec-dva izašla je naredba da se izbeglice stavljaju u kućni pritvor do daljeg. Mi iz Sumporne banje nismo znali šta nas čeka. Mislim da se to odnosilo samo na Jevreje. Jednog dana su došli po nas i rekli da nas negde vode. Ukricali smo se na brod. Italijani su više glumili strogoš nego što su bili strogi, imali smo taj utisak u odnosu na Nemce.

Odvojili su muškarce od žena. Mlađa muška deca ostala su sa majkama. Tako smo, na tom brodu, bili odvojeni od tate za vreme putovanja. Nismo znali jedni za druge. Brod je bio blindiran.

Došli smo do Trsta. Od Trsta su nas autobusima razvozili po raznim manjim mestima. Mi smo došli u provinciju Trevizo (Treviso), u planinsko mesto Azolo (Asolo) koje je bogatim Venecijancima služilo kao izletišta. Tu su imali kuće i vile, a meštani su turistima izdavali sobe. Takvu jednu sobu, zapravo jedan sprat, dala nam je porodica koja je imala bakalnicu. Nas je bilo četvoro, jer moja sestra od tetke i njena porodica nisu sa nama otišli iz Splita. Oni su već ranije otišli na Hvar, gde su imali neke poznanike. Teča, inženjer, bio je šef sekcije na Jugoslovenskoj železnici, bio je državni činovnik, dosta stariji od tate, i već je razmišljao da dobije neku penziju i da se skloni na ostrvu. Tako su otišli u Jelsu, na Hvaru, posle u logor na Rabu, a potom teča i sestra sa Rapskim bataljonom. Na žalost, tetku i brata od tetke zarobili su Nemci negde u Lici sa zbegom, a potom su ih likvidirali.

Mi smo ostali u malom, vrlo lepom planinskom mestu. Provodili smo dane u internaciji sa još oko sedamdeset duša, Jevreja iz Sarajeva, Zagreba i Beograda. Lokalni stanovnici su nas prihvatili različito. Bilo je organizovanih fašista i oni su držali distancu i sa negodovanjem gledali na nas. Drugi su se prema nama ponašali kao i prema onima kojima su izdavali sobe. Pitali su se ko smo, šta smo. Nama je bilo zabranjeno da se sa njima družimo. Bili smo ograničeni u kretanju. Ne znam koliko nam je kilometara bilo dozvoljeno da se slobodno krećemo, od zore do sumraka. Dobijali smo i neku pomoć. Familijama je plaćana

stanarina a svaka osoba dobijala je toliko da pokrije najosnovnije troškove ishrane, naravno na karte za namirnice.

Tek sam pedesetih godina, ovde u Beogradu, doznala čija je to pomoć bila i ko je stajao iza toga. Pročitala sam knjigu mog druga Danka Samokovlje „Dolar dnevno“. U njoj on objašnjava da je najpre bio u zatvoru, a posle je dospao do Rapskog logora. Majka je bila u bolnici pa su primetili, prilikom poseta, da ti bolesnici ne dobijaju ništa od lekova. Jednostavno su ležali, dobijali minimalno za jelo i – ništa više. Pitali su lekara zašto je to tako, a on je rekao da dobijaju toliko koliko pokriva jedan dolar dnevno, u italijanskim lirama. Posle kapitulacije Italije upravnik bolnice bio je zarobljen. Ponovo su ga pitali šta je značilo kad je kazao da bolesnici dobijaju toliko koliko dnevno iznosi dolar. Objasnio je da su italijanske vlasti odredile da ne sme da se suviše troši na Jevreje bolesnike pa su poslali raspis da ne smeju da troše više od jednog dolara dnevno, koliko za svakog živog Jevrejina plaćaju američki Jevreji. Da li je tako stvarno bilo, ne znam, ali on tako tvrdi. Ja verujem u to. Izgleda da sam stvarno preživela zahvaljujući tom dolaru dnevno.

Tamo smo bili do kapitulacije Italije, do septembra 1943.

Kako smo provodili dane? Mi mladi, bila nas je grupica što studenta što nas koji smo hteli da studiramo a nismo mogli, pronalazili smo načine da nam dani brže prođu. Organizovali smo nastavu za našu decu, da ne bi prekinuli obrazovanje. Ja sam radila sa decom do deset godina, njih četvoro. Mom ocu je, sećam se, bilo užasno. On je prekinuo karijeru koju je, sa svojih deset prstiju od svoje četrnaeste godine uspešno stvarao. Veoma je patio. Osim što je patio zbog toga što je sve što je stvorio izgubljeno, njemu je teško padalo što ne radi ništa. Naučio je da uvek radi, a tamo je veoma propao, omršavio. A ja nikad bolje fizički nisam izgledala. Jednostavno, nisam imala na čemu da se trošim, vazduh je bio odličan. Tako smo trajali od dana do dana, nismo znali šta nosi sutrašnjica. Svakog dana punoletne izbeglice morale su da se javljaju u kvesturu. A da se ne bismo javljali pojedinačno, što bi predstavljalo smetnju redovnom radu, morali smo da izaberemo našeg predstavnika koji se svakog dana javljao za sve nas i garantovao da smo svi na okupu.

Dali su nam lične karte na kojima je pisalo crvenim mastilom „Internati civili di guerra“. Mogli smo svakodnevno da se krećemo, mislim četiri kilometra. Jedanput sam išla sa mamom u grad Trevizo, pošto je slabo videla morala je da ide lekaru. Za to smo morali da dobijemo dozvolu. Mislim da legitimacije nismo morali da imamo, mi smo

zahtevali to. To nam je posle bio jedan od dokumenata iz doba rata. Kada je došla kapitulacija Italije, bili smo u panici jer smo znali da će Nemci doći sa severa. Bili smo vrlo blizu Tirola, Austrije. Svi su se nekako snalazili i pravili svoje planove. Mi smo kao porodica zajednički planirali. Moj otac nije mogao da se odluči da ponovo beži u neizvesnost, a ja nisam htela da se ponovo rastajem od čoveka kojeg sam zavolela i priključila sam se njegovoj porodici.

Rešili smo da bežimo prema jugu jer smo znali da Amerikanci treba da se iskrcaju na jug Italije.

Prvo je trebalo da se autobusom dođe do obližnjeg mesta, dalje se išlo vozom. Dosta je bilo menjanja vozova, nije se moglo dalje, moralo se nazad, pa opet napred i tako smo došli do Peskare. Tamo smo doživeli bombardovanje. Ostavili smo stvari u garderobi na stanici i dobili potvrde. Uzeli smo samo ruksake i malo stvari. Počelo je tumaranje. Nekim lokalnim vozom smo se prebacili prema unutrašnjosti. Posle smo se, sećam se, zaustavili u tunelu Salmona, iz kojeg nismo mogli ni napred ni nazad. Napustili smo voz i pošli pešice. Naišli smo na grupu dečaka i stupili sa njima u razgovor. Rekli su nam da će nas odvesti u njihovo selo. Došli smo u selo i razmestili se. Tu su bili dobri ljudi. Opet smo doživeli vazdušni napad. Avioni su vrlo nisko leteli i mitraljirali naokolo. Nekako smo se spasili. Familija kod koje smo stanovali donosila nam je hranu. Ostali smo dok nismo shvatili da nema smisla gubiti vreme, nego da treba ići ka jugu, ka Amerikancima. Opet je došlo do razdvajanja. Krenuli smo sami, moj budući muž i ja. On se zvao Makso Sorger, rodom iz Daruvara. Završio je gimnaziju u Zagrebu gde mu je bio zaposlen stariji brat, pa je tamo živio. Bio je počeo da studira prava. Onda je brat naglo umro. Moj budući muž je morao da prekine studije. Bili su dosta siromašni i nije imao nikakvu materijalnu bazu. Morao je da se zaposli. Kasnije je prešao u Beograd.

Tako smo se nas dvoje sami uputili na jug. Sklanjali smo se u kolibe u kojima su Italijani pravili drveni ugalj. Spavali smo na paprati. Jedne noći smo doživeli da je došla nemačka patrola. Ušli su u našu kolibu i pitali nas za put jer su bili zalutali. Razgovarali su na nemačkom i videli na mom mužu čarape, zelene. I jedan drugom na nemačkom kaže: „Ajde da mu skinemo te čarape!“ A drugi mu kaže: „Ma, pusti, dobićeš nove kad dođemo u bazu“. Mi smo se, naravno, pravili da ne znamo nemački, već smo im znakovima pokazivali kuda da idu. Odozdo smo stalno slušali pokrete trupa, teškog naoružanja. Jednog časa mislimo da napreduju, jednog da nazaduju, sada da idu u jednom pa u drugom

pravcu. A mi smo ipak, posle te noći, nekim stazama došli do mesta gde smo naišli na prve Amerikance. Bio je 24. oktobar 1943. godine. To je za nas bio dan izbavljenja, slobode.

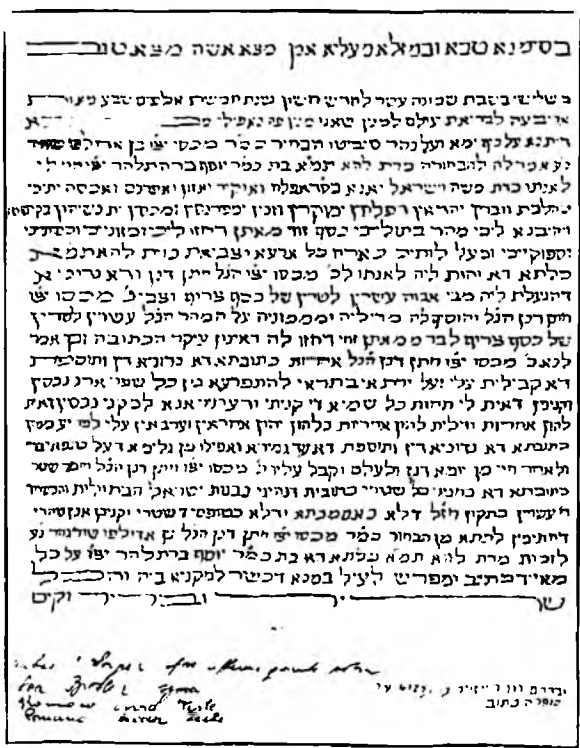
Rekli smo Amerikancima ko smo i odakle dolazimo. Među njima je bio jedan Jevrejin. Znam da se zvao Kaufman. S njim smo stupili u kontakt. Još pre rata sam počela da privatno učim engleski, u školi sam učila nemački i francuski, i tako smo se nekako sporazumeli. Nisam znala mnogo, ali dovoljno da se sporazumemo. Moj muž mi je rekao da skinem lančić sa Magen Davidom sa vrata i da ga poklonim. Nisam ga skidala sve vreme rata, iako je bilo opasno u pojedinim situacijama. Rekao mi je: „Daj mu, neka on to pošalje svojoj ženi u Ameriku“. Poslušala sam ga.

Nastavili smo put, on nas je uputio. Ne sećam se više kako smo prokrstarili dalje – što vozom, što taljigama. Uglavnom, išli smo prema jugu. Prenoćili smo u savezničkoj bolnici, u Beneventu. Sećam se da je noć bila užasna, jer su se sve vreme čuli ranjenici. Nekako smo se do mogli Napulja. Mislim da su nas Amerikanci tamo prebacili svojim vozilima. U Napulju smo se prijavili na određeno mesto za izbeglice. Upitali su nas da li hoćemo da radimo ili hoćemo pomoć. Mi smo želeli da radimo. S obzirom na to da sam ja italijanski i engleski znala toliko da sam mogla da se sporazumevam, uzeli su me da radim u jednoj ustanovi u kojoj su Amerikanci za svoje poslove u kojima su im trebali fizički radnici, iznajmljivali italijansku radnu snagu. Bila sam tumač Italijanima i Amerikancima. Moj muž, koji je po struci bio ekonomista, rekao je da će se zaposliti tamo gde može da se hrani. Zaposlio se u nekoj kuhinji kod Amerikanaca tako da je i meni otuda donosio hranu. Tako smo jedno vreme preživljavali.

Ne znam koji je razlog bio da sam tamo prestala da radim. Front je bio vrlo blizu. Amerikanci su napravili centar u koji su, sa prvih linija fronta, povlačili vojnike da se odmore nekoliko dana. Oni su tu primali najbolju hranu, presvukli bi se, imali su sobe sa raznim društvenim igrama, imali su sportske terene, prodavnicu. Ja sam pakovala suvenire a oni ih slali u Ameriku. Morala sam od raznih kartona da pravim kutije i pakete.

U međuvremenu, hteli smo da nekako ozvaničimo našu vezu, da sklopimo civilni brak. Za taj brak su tražili dokumenta koje nismo imali. Onda smo rešili, nije bilo druge, da odemo u sinagogu. Našli smo sinagogu. Tamo su tražili bar dva svedoka. Kao što slučaj često odigra svoju ulogu, nije ni nas zaobišao. Tako sam i ja na ulici sreća dvojicu

Sarajlija, Jevreja, koji su u dvorištu naše kuće igrali ping-pong sa mlađićem koji je stanovao na drugom spratu. Ja sam ih dobro poznavala, zamolila ih da nam budu svedoci i oni su pristali. U međuvremenu smo kupili neke metalne burme i odneli ih u hram. Oni su na brzinu otišli u restoran i nabavili čašu koja se po jevrejskom običaju razbija da stakalca simbolišu beričet. U toku ceremonije venčanja rabin pita da li je burma kojom me muž venčava pravo zlato. Svedoci pogledaju muža, on klimne glavom i tako naš brak prođe. To je bilo u utorak, pre podne, 18. novembra 1943. Rabin nam je napisao, na italijanskom jeziku, dokument, ali nam je napisao i ono što se pri jevrejskom venčanju dobija, na hebrejskom jeziku, rukom napisanu ketubu. Taj bračni ugovor čuvam. Vrlo lepo je poslužio prilikom udaje moje ćerke u Izraelu da dokaže da je Jevrejka. Fotokopirala sam ketubu i poslala joj je.

Ketuba, bračni ugovor, rukom napisana na hebrejskom jeziku, koju je LEI i MAKSU dao rabin prilikom venčanja u Napulju, i koja će mnogo godina kasnije njenoj ćerki prilikom udaje u Izraelu poslužiti kao verodostojan dokaz da je Jevrejka

Nešto kasnije je taj američki centar preseljen u Kazertu (Caserta). Tu sam zanela. Zbog te novosti, gazdarica kod koje smo stanovali bila je vrlo srećna – rekla je da je dobar znak za njihovu kuću kad se u njoj začelo dete.

Kako su saveznici napredovali ka severu, tako se i centar preselio u Rim. U toku jedne šetnje Rimom, sreli smo neke Sarajlije koji su nam rekli da u Rimu postoji Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije. Odmah smo tamo otišli, prijavili se. Rekli su nam da će nas poslati u Bari gde se nalazi štab. Bio je to avgust 1944. Zbog trudnoće više nisam mogla da radim. Tada smo jednim džipom otišli do Barija. Putevi su bili razrovani,

išli smo kroz sela, preko jaraka, džip je jurio, bilo je to avanturističko putovanje. Tamo je muž bio raspoređen u tehniku štaba baze gde se izdavala neka vrsta biltena za razne jedinice naše Narodnooslobodilačke vojske u Italiji. U toj redakciji prekucavao je članke, jer je znao da kuca na mašini. Ja sam pomagala koliko sam mogla, diktirala sam, vršila korekcije i obavljala druge poslove. Tu smo nailazili na neke poznanike iz Jugoslavije.

Kada je trebalo da se porodim, otišla sam pravo u „Kamp“ blizu Barija, u Karbonaru. Taj „Kamp“ je bio građen za ljude raznih nacionalnosti koji su se zatekli u Italiji za vreme rata. Najviše je bilo Etiopljana. Bilo je i naših, mahom iz Dalmacije, koje su prebacivali partizani: žene, decu, ugrožene sa ostrva. Ja sam opet bila neka vrsta tumača našim partizanima, Italijanima i Englezima koji su upravljali. Moj muž je dolazio iz Barija da me posećuje kad god je mogao. Za moje roditelje i brata, koji su ostali u Azolu onda kada smo se nas dvoje rešili da pođemo na jug Italije, nisam ništa znala jedanaest meseci. U avgustu 1944. godine, jednog jutra, komandant me zove i kaže: „Idi tamo u baraku gde je karantin! Zovu te“.

Na ulazu u logor Karbonara, s jedne strane, bila je baraka, karantin, a preko puta baraka „zatvor“. Odem tamo, kad ono u karantinu moji roditelji i brat! Saznali su da sam tu zato što je prekoputa, u baraci „zatvor“, bila jedna Sarajka Jevrejka s kojom sam ja ranije razgovarala. Ona je mojim roditeljima kazala da sam tu. Taj susret je bio šokantan za sve nas. Sve se desilo iznenada, neočekivano. Prvo pitanje moga oca, kada me je ugledao trudnu, bilo je da li sam venčana. Oni su se brzo oslobodili karantina. Mislim da je ona poznanica iz Sarajeva bila u zatvoru zbog toga što je bila nejasna njena veza sa četnicima. Mora da su je nekako četnici spasili.

Moji roditelji su, kratko posle mene, napustili mesto gde smo zajedno bili internirani. Lutali su neoslobodenim delom Italije, pod Nemcima. Nisu se krili nego su se jednostavno utopili u onu masu Italijana koji su takode bežali iz jednog mesta u drugo iz raznih razloga. Bila je glad, ali su nekako preživljavali, dovijali se. Kad bi se kasnije sastali brat, mama i ja u raznim prepričavanjima, imao je svako svoju verziju. Ja koja nisam bila sa njima, naravno ne mogu da presudim šta je tačno. Tata je tada pokušavao da dođu do nekog mesta gde je bila fabrika sa kojom je on svojevremeno imao poslovne veze, ali bio je rat, nije naišao na te ljude. Tako su dočekali kraj rata. Tata je sve to teško preživljavao, a mama je pričala da joj je najteže u životu bilo što nisu

znali šta je sa mnom. Tata je uvek sa sobom nosio moju sliku i pokazivao je svima za koje je mislio da ima neke šanse da su me negde sreli.

Posle sam, kad je došao dan porodaja, otišla u mesto Gravina, udaljeno oko 80 kilometara od Barija, u kojem se nalazila partizanska bolnica. U zgradi u kojoj je nekada bila stručna škola, bilo je odeljenje „Porodilište i ginekologija“. Tu sam se porodila. Majka je došla pa je pomogla meni i svima koje smo se zadesile u porodilištu. Porodio me je dr Premru. Rekao mi je: „Mi lekari, kada se rodi sin, odmah kažemo da je sin, a kad se rodi devojčica kažemo lepo, zdravo dete, sve je u redu...“ Kad sam rodila sina, on je onako u šali rekao mom mužu: „Imate lepo, zdravo dete“. Nije odmah rekao 'sina'.

*I u teškim trenucima život je pobeđivao:
LEA sa sinom MLADENOM u Bariju 1945.*

upalu slepog creva. Imala sam visoke temperature a dojila dete, te mi nije ništa preostalo nego da ostavim dete majci i odem na operaciju u partizansku bolnicu, koja se nalazila u zgradi osnovne škole, opet u Gravinu. Morala sam da ostanem deset dana. Moja majka se nekako snašla sa mlekom u prahu. Dete je izgubilo na težini, ali ipak se sve završilo dobro. To je bilo u maju 1945, a već juna te godine došlo je do časa kada je trebalo da se vratimo u oslobođenu domovinu.

Neko vreme ostali smo još u Tehnici štaba baze, od bivše kuhinje uredili smo sobu. Bila sam mlada, ništa mi nije bilo teško, bila sam srećna majka. Već smo bili naučili da improvizujemo. Sve se moglo improvizovati. Trebalo je bebu kupati. Šta onda? Italija, zejtin, kante za zejtin. Muž je nekoliko kanti odneo majstoru da napravi kadnicu. Ta kadica, obložena čebadima, bila je i krevetac. Pelene i povoje dao nam je poznanik, rukovodilac partizanske bolnice. Posle sam sa nekog mog džempera skinula rukave pa sam napravila detetu pantalonice. Snalazili smo se. I sve je išlo dobro dok ja nisam dobila tešku

Putovali smo brodom do Splita. A onda, svako na svoju stranu. Moji roditelji u Sarajevo, moj muž koji je pre rata živeo u Beogradu, hteo je da se nekako dokopamo Beograda. Nas su prebacili u Zadar, gde je trebalo da uhvatimo avion za Beograd. Čekali smo i čekali taj avion, nikako da ga dočekamo. Trebalo je opet naći krevetac za dete, pa je gajba za zečeve nekako bila obrađena u krevetac. A pre toga je kao krevetac poslužio sanduk od pomorandži.

Pošto nije bilo nikakvog aviona, seli smo u nekakav kamion pa, preko Velebita – u Zagreb. Taj kamion je prevezio vreće soli, a na vrećama soli smo bili mi – moj Mladen koji je tada imao 4,5 meseca, muž i ja. Dali smo mu ime posle većanja da li da mu damo ime Mladen pa da nam uvek bude mlad, ili Zdravko, da nam uvek bude zdrav!

Domogli smo se nekako Zagreba. Težak je to put bio. Imali smo neku termosicu, uzimali neprokuvanu vodu iz česama po stanicama i mleko u prahu i tako hranili dete.

Kad smo došli u Zagreb, naišli smo na živ grad i mnogo mladih ljudi. Održavao se Kongres omladine. Moja najbolja prijateljica iz Sarajeva bila je u Zagrebu, došla iz logora Raba i kasnije iz borbe. U Zagrebu je stanovala u nekom napuštenom, bogato uređenom stanu. Tu smo spavali na persijskim ćilimima dok se nismo prebacili u Beograd.

Došli smo u Zemun. Železnički most je bio srušen, pa su nas taljigama, preko drumskog mosta prebacili do grada. Javili smo se u Komandu. Dobili smo smeštaj u zgradi današnjeg Radio Beograda. To je pre rata bio hotel, Zanatski dom. Tu smo dobili sobu, a krevetac za sina je bio onaj stočić na koji se stavljaju koferi u hotelskim sobama. Stočić smo ogradili stolicama...

U Beogradu je već bio moj stric koji je došao iz nemačkog zarobljeništva. Bio je oficir. Došao nam je u posetu, nismo bili u sobi. Posle smo našli dukat koji je ostavio ispod detetovog jastuka. On nije imao dece, žena mu je stradala na Sajmištu.

Malo-pomalo, dobili smo stan, zajednički. Dugo smo bili u tom stanu. Posle dve godine dobili smo i kćerku. I tako je nastao novi život. Uvek sam žalila što nisam studirala kako sam planirala, već sam se samo brinula o deci i kući, i teško mi je padalo kada sam bila u društvu pa su ljudi razgovarali o poslu, i mnogo sam patila. Nisam htela da tako živim. Čim je moj sin pošao u prvi razred osnovne škole a kćerka u zabavište, upisala sam se na fakultet. Studirala sam jezike, što sam uvek želela, što sam znala i volela, znajući da ću, i pored dvoje dece, moći da dobijem diplomu. Još u vreme studija zaposlila sam se u Jugosloven-

sko-italijanskoj trgovinskoj komori. Čim sam diplomirala, otišla sam u školu da radim kao profesor engleskog jezika, što sam uvek želela i što sam radila do penzionisanja.

Moji roditelji su otišli u Sarajevo. Brat je tamo završio „partizansku“ gimnaziju, dva razreda za jednu godinu, a onda se upisao na Elektrotehnički fakultet u Zagrebu. Kasnije je u Izraelu diplomirao i magistrirao na hemijskom fakultetu. On je otišao u Izrael sa prvom alijom, a sledeće godine i moji roditelji, sa drugom. Ali moj otac, na žalost, nije izdržao sve te napore i promene i umro je posle godinu dana. Odlučili smo da mama dođe u Beograd i živi sa nama, i tu je umrla u dubokoj starosti. Brat je, već sa svojom porodicom, iz poslovnih razloga preselio u Švajcarsku, gde i sada živi. U međuvremenu je umro moj muž, deca su otišla svako svojim putem – kći u Izrael, sin u Kanadu, ja sam ovde ostala sama. Viđamo se povremeno a redovno čujemo telefonom. Sada naša šira familija živi u sedam zemalja!

MEĐUSOBNO SPASAVANJE

Rodena je 13. avgusta 1919. u Sanskom Mostu, od oca Jakoba i majke Rene Albahari, rodene Levi. Živela je u Sanskom Mostu, Sarajevu, Banjaluci, a pred rat u selu Hrvaćanima, kod Prnjavora.

Imala je braću Morica, Šalamona, Bracu i sestre Matildu i Rahelu. Svi članovi sa familijama su stradali, preživela je samo ona. Živi u Firenci, u Italiji. Ima troje dece.

Kao članica WIZO-a (Women international zionist organisation) dobila je medalju za tridesetogodišnji rad u toj organizaciji.

U roditeljskom domu poštovali smo sve praznike, moja porodica živjela je po strogo jevrejskim propisima. Jeli smo kašer, imali dva šporeta, dva kredenca, duplo posude. U školi sam učila vjeronauku i ivrit, čitali smo molitve, ali jezik nismo razumjevali.

Oca Jakoba ubili su četnici na početku rata zato što je Komanda proleterskog bataljona Zdravka Čelara prenoćila u našoj kući. Mog najmlađeg brata, Mitu – Šaloma, uhvatili su četnici u selu Potoča, kod Prnjavora, gdje je ubijen 1942. godine. Stradali su i njegova žena Tilda i sin Moric. Moric, moj najstariji brat, živio je u Zagrebu. Njega i njegovu suprugu uhvatile su ustaše na stanici u Zagrebu, kad je pokušao da se sa porodicom prebaci u Dalmaciju. Stradali su u nacističkim logorima. Srednji brat, Izidor-Braco živio je u Sarajevu i otjeran je, najvjero-

vatnije, u Jasenovac. Nije se vratio. Moja sestra Matilda bila je udata za Fajngolda, njemačkog Jevrejina. Oboje su, kao i njen mali sin Leon, otjerani u neki logor, odakle se nisu vratili. Sestra Rahela, udata Lajp-nik, sa mužem je iz Podravske Slatine otjerana u Mađarsku i dalje. Niko se nije vratio i o njihovoj sudbini se ništa ne zna.

Moja mama ostala je sama u Hrvaćanima do 1943. godine kada su je četnici ubili, vjerujući da poseduje zlato od sina Morica koji je, prema pričama, donio to zlato majci prije bekstva u Split. Ubijena je sjekirom.

I ja sam bila neko vrijeme u roditeljskom domu u Hrvaćanima. Tata mi je jednoga dana rekao: „Dijete moje, ovdje će biti svašta. Mi ne možemo, a ti si mlada – ti bježi!“ Ja sam odbijala govoreći neka se i meni dogodi ono šta i njima. Moji su insistirali da odem. Mama mi je spremila stvari, zagrlila me i rekla: „Fiža, kali ke vas, tu sos manseva.“ (Kćeri, moraš da ideš, ti si mlada). Tata me je tješio riječima da oni nikome nisu činili zlo i da njima niko ništa nažao neće da učini. Dao mi je novac a ja sam plakala, kao da sam znala da ih više neću vidjeti.

Pri bjehu iz Hrvaćana pomogao mi je poštar iz sela, mladić koji se zvao Vlado. On je nekako uspio da mi nabavi lažnu legitimaciju na ime Fedora Mlinarić. Vozom sam otišla u Banjaluku. Tamo sam bila kod ro-dice moje mame, Ernestine Levi koja mi je poslije nekoliko dana rekla: „Mira, jo sto jendo a Jajce ondi mi iža Luna. Tu vaz venir kun mi!“ (Slušaj, ja idem u Jajce kod moje kćerke Lune. Ti ćeš doći sa mnom). A onda mi je rekla da iz Jajca pođem u Split, da se tamo mnogi Jevreji sklanjaju. Tamo je i njena druga kćer Flora. I mama mi je, još prije polaska, rekla da idem u Split i da se tamo povežem sa gospođom Budise-lič, njenom prijateljicom. Trebalo je da nabavim propusnicu do Splita, a ona se uzimala u Vrhovnoj komandi njemačkih snaga, u sekciji za propusnice. Uspjela sam sa mojom lažnom kartom da dobijem željeni dokument. Sa tetkom Ernestinom otišla sam u Jajce, kod Lune, koja je bila udata za muslimana. Njen muž Naim me je nagovarao da ostanem u Jajcu i da pređem na islam, što će mi spasiti život. Ali tetka je samo rekla: „Para nada, tu vaz ir a Split!“ (Nikako, ti ideš u Split!)

Sutradan ujutro ukrcam se u voz. Na jednoj stanici uđu tri njemač-ka SS policajca. Pregledavali su lične dokumente. Primjetila sam ih izdaleka dok su bili na početku vagona. Iako sam imala propusnicu, strašno sam se bojala da će me otkriti. Sjela sam na mjesto blizu drugih vra-ta. Kad su došli skoro do mene, voz stane, otvorim vrata, sidem dole i na druga vrata ponovo se popnem u isti voz. I oni su izašli iz voza.

Kod mamine prijateljice Budiselić našla sam utočište. Kod nje je stanovao i Valentino d'Akampora, direktor civilnog hidroaeroporta. U Splitu sam se povezala sa Jevrejskom općinom, od koje sam dobijala sedam lira dnevno. Neko vrijeme sam stanovala kod gospode Budiselić. Kod nje sam radila, čistila kuću, išla na pijacu, radila kao kućna pomoćnica da bih joj uzvratila dobrotu što me primila kod sebe. U gradu je bilo mnogo svijeta kojeg sam poznavala još u Banjaluci i Sarajevu, gdje sam ranije često boravila kod bliske rodbine. Bili su tu i rabin iz Sanskog Mosta, Kabiljo kao i rabin iz Banjaluke, čijeg imena se ne sjećam. Mi smo se međusobno pomagali.

Fotografija snimljena u Sanskom Mostu 1928: FLORA je četvrta u prvom redu sleva; u drugom redu drugi i treća sleva su otac JAKOV i majka RENA; u trećem redu prvi sleva je brat ŠALOM ALBAHARI-MITO, stradao u Šnjegotini, druga sleva je sestra RAHELA ALBAHARI, udata LAJPNIK, stradala u Madarskoj, a treća sestra MATILDA, udata FAJNGOLD, stradala u Staroj Gradiški

Pošto se stanar d'Akampora mnogo interesovao za mene i znao da idem da se kupam na Bačvice, dolazio je i on tamo, samo da bude blizu mene. U to vrijeme je kod gospode Budiselić došla njena nećaka, lijepa, plava djevojka koja se zaljubila u Valentina. Da bi ga razdvojila od mene prijavila me je policiji kao komunistu. Italijanska policija me je odvela u zatvor u Tartaljinoj ulici. Tamo sam provela četiri mjeseca.

Niko nije znao da sam Jevrejka. Saslušavali su me tri puta, ali me nisu tukli. Nikada me nisu fizički maltretirali. Imala sam samo psihičkih teškoća.

Onda su Italijani odlučili da me pošalju u neki logor u Italiju. Kad je to saznao, Valentino je intervenisao da ne podem u Italiju, jer je znao da me više neće vidjeti. Italijanska policija me je pustila pod uslovom da odem u Hrvatsku, pa je izdat nalog da se odselim u NDH. Valentino je poznavao neke ribare koji su snabdjevali njihovu menzu svježom ribom. Smjestio me je odmah blizu granice, u mjesto Grljevac, kod nekog ribara. Dolazio je u posjetu svake nedelje i donosio panjoke – male hljebove, njegovu porciju, kafu... Bio je vrlo pažljiv i pošten, ništa od mene nije tražio i ja sam ga onda zaveljela. Vidjela sam da je ozbiljan i privržen meni.

Jednog dana je došao i rekao da sam tu u opasnosti, da nisam više bezbjedna i predložio mi je da se ponovo vratim u Split. Nisam znala šta da radim. Svaki dan sam živjela „jom ba jom“ (dan za dan), kako je govorila moja mama. Kriomice sam se vratila i Valentino me krio neko vrijeme u jednoj kući na Marjanu. Svake večeri, poslije posla, prošetao bi do mene i donosio mi hranu. To je bilo 1941. godine. On je vidio da su se Nijemci u Splitu osilili i da hoće da sve uzmu u svoje ruke. Odlučio je da se vrati u Italiju, kad je shvatio da hoće da preuzmu i njegov hidrodrom. Otišao je u Trst jednim hidroavionom koji je redovno saobraćao sa Italijom. Meni je ostavio ključeve od svog stana. Tada mi je rekao da hoće da se venčamo i, ako ikako bude moguće, da se sa Italijanima prebacim u Trst, gdje bi me čekao dok ga ne premjeste na neku dužnost. Poslije njegovog odlaska, saznala sam da su hidroavioni dolazili u Split, ali su piloti bili Nijemci. Iz Trsta sam jednom dobila ceduljicu na kojoj mi je Valentino javio da se ukracam kako mogu jer on uskoro mora da ide dalje.

Split je bio bombardovan i ja sam se sklonila u Dioklecijanovu palaču, u podrum. Pored mene je sjedio jedan njemački oficir. Pitao me je da li imam hrvatsko-njemački rječnik. Iskoristila sam priliku i zatražila od njega da mi nabavi propusnicu za Trst. Sutradan, opet sirene, i mi se nademo tamo. On sa propusnicom, ja sa rječnikom.

Ujutro sam se ukrcala u brod, trabakulu. Dolje je bilo mjesta za 20–30 osoba, koliko je barka mogla da nosi. Tu liniju su iz Splita do Trsta vodili Nijemci. Putovali smo osam dana, noću od 10 do 6 sati izjutra, a po danu smo se krili uz obale otoka. Bilo je dosta žena i djece. Sva hrana nam je bila jedna mala šnita hljeba i pola čaše vode.

Napokon smo se iskrcali u Trstu. Njemačka straža je gledala propusnice. Na mojoj je bilo napisano, a da ja to nisam ni znala, da sam se dobrovoljno prijavila za rad u Njemačkoj. Rekli su mi da ostanem i da čekam. Pomislila sam da su otkrili da sam Jevrejka. Sjedila sam bespomoćna u zgradi policije, na klupi u hodniku, između dvojica vrata. Druga vrata pripadala su fašističkoj sekciji italijanskih žena i bila su otvorena. Poneka je izašla i bila obučena u crnu italijansku fašističku uniformu. U jednom momentu prostrujalo mi je kroz glavu da odem njima i da tražim spas. To mi je i uspjelo. Zagrlila sam jednu od njih i tražila da me spasi. Rekla sam da mi je vjerenik Italijan, što je odigralo neku ulogu jer su me sakrile kad me je njemačka policija tražila. Ta italijanska fašistkinja, Tršćanka, telefonirala je u Hidroskalu, gdje je srećom još uvijek bio Valentino. Bila je to čista sreća jer je još istog dana trebalo da putuje u južnu Italiju. One su me nahranile, dale mi čak i čokoladu i bijelog hljeba. Govorile su: „Povera creatura sola“ (Sirota usamljenica).

Kad smo se napokon našli, Valentino me poveo u Hidroskalu, gdje mi je pokazao šta mi je kupio, jer sam bila gola i bosa. Istog popodneva pošli smo vozom za Rim. U Rimu smo ostali osam dana. Bili smo bez novca. Dobili smo malo novca i vozne karte od Vatikana, jer smo čuli da tamo daju pomoć za izbjeglice. Pošto nije bilo putničkih vagona, stočnim vagonom smo došli u Areco (Arezzo), gdje je Valentina čekao jedan kolega. Tu smo bili do kapitulacije Italije. Onda smo otišli u selo Lučinjano, gdje smo se civilno vjenčali. U Lučinjanu su se Nijemci povlačili ispred Amerikanaca i moj muž je slikao fotoaparatom povlačenje sa nekog prozora i po ulicama. Nijemci su u kamionima nosili sve: krave, svinje, živinu, namještaj. Kad su se pojavili američki tenkovi, svi su se našli na ulici. Grlimo se, ljubimo. Ja zagrlim neku ženu i vičem joj da se ne zovem Fedora, već da sam Flora. Misao na mamu, oca, braću i sestre stalno me prati.

FLORA iz dana kada na njenom licu još nije bilo otisaka životnih nevolja

Naišao je jedan američki džip u kojem je bio neki američki visoki oficir. Kad je vidio da Valentino sve snima, a ja sam bila pored njega, stavio nas je u džip i odvezao u zatvor. Mislio je da smo špijuni. Petog dana su došli po nas i odveli na ispitivanje. Bila je velika vrućina. Preko puta mene jedan oficir je malo više otkopčao košulju i ja opazim lančić sa Magen Davidom na njegovom vratu. Nisam mogla sebi da vjerujem, ustanem i tri puta mu kažem 'Šalom'. On podiže ruke i reče: „Stop. Ma, kakvi špijuni, ma kakav proces! Pa, vidite da su oni žrtve fašizma!“ Ukratko sam im ispričala ko sam. Dobili smo namirnice, džipom otišli do stanice i produžili dalje. Sjećam se da mi je muž tada rekao: „Sada smo 1:1. Sada si ti meni spasila život, kao što sam ranije ja tebi“. Otišli smo u Katanzaro (Katanzaro), kod njegovih. Tamo smo bili dok nas nisu prebacili u Redo Calabria (Reggio Calabria), u Kalabriji, na prstu Italije, gdje je sagrađen aerodrom. U Katanzaru se rodio naš prvi sin Jakob-Marko (ime moga i njegovog oca). Drugog sina Luidija i kćerku Irenu (po imenu moje majke Rene) dobili smo u Ređu.

Iz Reda smo poslije prešli u Firencu gdje je moj muž premješten na istu dužnost direktora aerodroma.

Po završetku rata u meni je sve više rasla želja da se vratim u Jugoslaviju i da saznam nešto o mojima, o brojnoj familiji.

Želju da posjetim Jugoslaviju ostvarila sam tek 1953. godine. Od tada sam dolazila u više navrata. Porodica moje sestre od tetke Judite Albahari – Krivokuće ekshumirala je grobove mojih roditelja i prenela ih u Sarajevo, a za sve ostale grobove braće i sestara ne znamo gde se nalaze.

Inače, u Firenci, gradu sa oko 600.000 stanovnika, postoji velika jevrejska zajednica. Izdržava se od poreza, priloga zajednici i dobrovoljnog rada njenih članova.

ČETIRI GODINE POD SENKOM SMRTI

Roden je 1924, u Beču, Austrija. Posle nekoliko godina porodica se preselila u Beograd, gde je završio osnovnu školu i sedam razreda gimnazije do nemačke okupacije 1941. Posle oslobođenja studirao je dve godine na Mašinskom fakultetu u Beogradu i dve godine brodogradnju u Zagrebu.

U proleće 1951. otišao je u Izrael i radio u električnoj centrali u Haifi. Od 1953. do 1955. nastavio je studije u Đenovi (Italija) i završio krajem 1955, sa doktoratom o brodogradnji. Od 1956. do 1958. radio u

ratnoj mornarici u Haifi, a potom u Ministarstvu saobraćaja u Upravi luka i brodova kao inženjer brodogradnje – položaj koji se razvio u glavnog inženjera brodogradnje i odgovornog za međunarodne odnose. Tokom 32 godine rada u Ministarstvu koordinirao je državni nadzor gradnje brodova, za izraelsku zastavu, počev od brodova u okviru nemačkih reparacija pa do modernih brodova za prevoz automobila i kontejnera. Zastupao je Izrael na brojnim konferencijama u okviru Međunarodne pomorske organizacije (International Maritime Organization).

Godine 1989. otišao je u penziju. Od tada je, nekoliko godina, bio tehnički savetnik uprave luke u Haderi i Ministarstva za ekologiju. Preveo je i nekoliko knjiga – sa srpskog na engleski knjigu Ženi Lebl o Hadž-Aminu el Husseinu, i tehničku dokumentaciju fabrike čokolade „Elit“ sa nemačkog na hebrejski.

Oženjen je i ima dva sina, unuku u Novom Zelandu, unuka u Južnoj Africi i dva unuka u Izraelu.

U proleće 1941. napunio sam 17 godina. Živeo sam na Dedinju sa roditeljima, ocem Aleksandrom i majkom Alisom, i pohadao Drugu mušku gimnaziju u Poenkareovoj ulici. Dragiša Cvetković, predsednik vlade, 24. marta otputovao je u Beč da potpiše pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu (Nemačka, Italija, Japan). Te večeri odsvirao je Radio-Beograd H-moll „Nedovršenu“ simfoniju od Šuberta, koju sam prvi put čuo tri godine ranije, kad je Hitler anektirao Austriju.

Sutradan je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu. U Beogradu su počeli nemiri Paljena su vanredna izdanja novina, isticane jugoslovenske i engleske zastave i slike Hitlera na vešalima. Popodne, 26. marta velika grupa iz naše gimnazije pošla je preko Terazija u Drugu žensku gimnaziju. Pošto nam se pridružilo još nekoliko stotina učenika iz drugih gimnazija, vratili smo se do naše gimnazije, pevajući himnu i kličući kralju, Jugoslaviji i vojsci. Pridružilo nam se puno stanovnika i tako je velika povorka došla do centra grada – tamo su nas dočekali žandari sa pendrecima i najzad rasterali celu veliku demonstraciju.

Sutradan vlast je preuzeo, u vojnom puču, general Simović. Tada smo svi počeli da se spremamo za rat, koji je neminovno sledio za ovim događajima. Izmenili smo adrese za slučaj evakuacije, jer su neki moji prijatelji mislili da se sklone u nekom od sela, dok su naši očevi imali dilemu da li da idu u vojsku ili ne. Moj otac je rešio da pođe, iako nije dobio poziv za mobilizaciju.

Ujutro 6. aprila počelo je bombardovanje Beograda. Sedeli smo u podrumu i, s vremena na vreme, gledali izdaleka grad u dimu i plamenu. Bombardovanje je trajalo dva dana; vode i struje je nestalo. Počela je „bežanija“ velikih masa iz grada prema periferiji, i naša se kuća napunila. Posle nekoliko dana raspršile su se sve naše iluzije o nekom frontu – Nemci su ušli u grad. Dolazili su neki nemački oficiri i zauzeli jednu sobu u našoj kući, a na vrata zalepili cedulju na kojoj je pisalo da je cela kuća rekvirirana za „Wehrwirtschaftsstab“ (Vojni ekonomski štab).

Po beogradskim ulicama 16. aprila osvanuo je zloglasni poziv svim Jevrejima da se jave na Tašmajdanu sa otada rutinskom opomenom: ko ne dođe, biće streljan. Ja i familija odazvali smo se pozivu i, već u 7.30, bili na Tašmajdanu. Posle dugih sati čekanja, podelili su

nam žute trake sa napisom JUDE – JEVREJIN i pozvali da se sutradan vratimo. Tada smo dobili neke legitimacije i u njima razne pečate, podelili su nas u grupe po 40. Rad je počeo 21. aprila. Svaku grupu je vodio jedan vatrogasac. Raščišćavali smo ruševine, iznosili mrtvace, kopali klozete i radili druge poslove. Posle nekoliko dana vratio se i moj otac iz vojske koja se raspala pred nemačkom naježdom.

Jednog dana sam učestvovao u nemačkoj „predstavi“: uhvatili su nas, nekoliko desetina Jevreja koji su se vraćali sa prinudnog rada. Praćeni psima, vikom i pretnjama, doterali su nas do starog dvora u centru grada, gde su nas primorali da preskočimo ogradu. U bašti pred dvorom, prenosili smo cigle sa jedne gomile na drugu, sve trčećim korakom, uz psovke i udare 4–5 vojnika, dok se na trotoaru preko puta skupila gomila građana koji su nemo posmatrali ovu „predstavu“. Otpustili su nas kasno. Policijski čas se bližio pa sam prenoćio kod svog prijatelja Bubiše Simića u gradu jer nisam imao vremena da se vratim kući. Sutradan, po povratku kući, čuo sam da je moj stric Adolf izvršio samoubistvo – on je od početka video crnu budućnost bez nade, i već na Tašmajdanu je govorio da bi hteo da ga Nemci ubiju.

Početkom maja iznenada je u našu kuću stigao princ Đorđe, stariji brat kralja Aleksandra, koji je više godina proveo u nekoj duševnoj bolnici kraj Niša; sad slobodan, doveli su ga kod nas sa dva sobara, dva kuvara, dva šofera i jednim žandarom – nas petoro stisnuli smo se u četiri sobe a inače cela kuća bila je na raspolaganju princu. Ja sam i dalje išao na prinudni rad, do sredine juna, kada sam oslobođen iz zdravstvenih razloga.

U julu princ se sa svojom pratnjom preselio u neku drugu kuću u blizini, a mi smo prešli u stan u gradu, u Birčaninovoj ulici. Tako smo, posle deset godina, napustili kuću na Dedinju koja je za moje roditelje predstavljala vrhunac uspeha u životu – kod njih je otad sve pošlo samo nizbrdo i oboje su do smrti živeli u malom jednosobnom stanu – mama do 1967, a otac još deset godina.

Tako je došao i avgust. Ja sam uglavnom sedeo kod kuće. Ponekad mi je dolazio neko od drugova (oni su završili sedmi razred, a ja naravno nisam) i retko sam izlazio, u strahu da će mi oduzeti „bolovanje“ i poterati me natrag na rad. Mi smo planirali da odemo na Rtanj u istočnoj Srbiji, koji je velikim delom bio vlasništvo porodice Minh, ali nismo ostvarili plan: posle napada partizana, Nemci su zauzeli rudnik.

Četnaestog septembra uhvatili su tatu na ulici sa još oko petsto Jevreja i odveli u logor kod Topovskih šupa. Mama ga je sutradan poseti-

la i donela mu ćebe i hranu. Posle 24 sata pušten je kući. Osmog oktobra bila je opšta revizija svih „bolovanja“; ja i tata smo dobili „radna mesta“ i otada smo radili do šest popodne. Jednog dana smo se ponovo našli u Topovskim šupama. Odveli su nas tamo pravo sa rada.

Usput nas je stražar još častio sa dva litra vina, a oko dva smo stigli u logor. U toku dana svi su jevrejski radnici bili privedeni, tako da nas je bilo oko 1200–1400. Odmah sam našao i tatu. Spavali smo u štalama i vojničkim stanovima, na tankom sloju slame na zemlji, pribijeni jedan uz drugog. Išli smo iz logora na rad. Posle nekoliko vrlo napornih i neprijatnih mesta, uspeo sam da se ubacim u tatinu grupu, blizu železničke stanice, gde je bio lakši posao. Svakog dana, od 12 do 13, tamo su dolazile žene da nas posete, a u logoru smo posete imali sredom i nedeljom, od 9 do 11 i od 14 do 16. sati. Hranu smo dobijali u logoru: izjutra vrući i gorak surogat ječma, u podne i uveče toplo jelo (dve-tri kašike pasulja, krompira i kupusa), a predveče oko 100 grama hleba. Mama nam je zato donosila jelo od kuće. Stanovalo se u dvema velikim zgradama, gde su dole bile štale a gore vojnički stanovi. Sem toga, postojale su kancelarije, ekonomat, kuhinja, sajdžinica, berbernica i stolarija, naravno beskrajno primitivne. Ustajalo se u šest, obično i ranije, a legalo se u osam uveče. Logoraši su, od prvoga dana bili podložni masovnoj psihozi straha i očajanja, bilo je i nekoliko slučajeva samoubistava. Svakih nekoliko dana išli su transporti od sto-dvesta ljudi u nama nepoznatom pravcu. Od 30. oktobra više se nije išlo na rad.

Posle desetak dana dovedeno je oko hiljadu Cigana, koji su sledećih dana postepeno odvođeni iz logora. Puno ih je došlo sa muzičkim instrumentima; dan po dolasku, organizovali su orkestar i u dvorištu karsarne, svirali svoj oproštajni koncert – između ostalog uvertiru opere „Seviljski berberin“ od Rosinija. Posle koncerta, Nemci su im slomili instrumente i zapalili ih na velikoj lomači, a kamioni su odvezli veliku grupu u nepoznatom pravcu.

Iz izveštaja koji je Oberleutnant Walter uputio svojim pretpostavljenima, saznao sam posle rata da su, 27. i 30. oktobra 1941, streljane grupe Jevreja i Cigana severno od Pančeva. Izveštaj sadrži nekoliko zanimljivih podataka: streljanje se vršilo vrlo brzo, oko sto ljudi za 40 minuta; Jevreji su išli u smrt pribrani i mirni dok su Cigani kukali i vikali; na kraju primećuje nemački oficir, samo streljanje ne izaziva odmah duševne smetnje kod vojnika, nego tek kasnije, uveče, kad se o svemu na miru razmišlja...

Ja sam, malo ošamućen od vina, prilično mirno došao u logor. Brzo sam navikao na buve i teskobu, tvrdo mesto za spavanje, na kafu od ječma i na kupus. Prvih dana sam, zbog teškog rada i iznemoglosti bio rdavo raspoložen. Čitanje imena za transport u početku mi je kidalo živce, kao i vikanje i izdiranje SS vojnika. Privikao sam na transporte i na vojnike. Kad je rad prestao, sedeli smo kod stolara, gde smo na furuni grejali ručak i sebe. Pošto smo otpušteni iz logora, početkom novembra, tata i ja smo, na rabadžijskim kolima, oko pola 2 stigli kući, oprali se i presvukli.

Nikad nisam sa sigurnošću saznao ko nas je oslobodio logora. Postoji verzija da je to bila Ljilja Podkaminer, preko Egona Zabukoška, a čuo sam i drugu verziju – da je nemački komesar koji je postavljen da vodi rudnik Rtanj braće Minh tražio da se moj otac oslobodi privremeno, da mu „preda“ rudnik. A treća verzija, koju je posle rata tata potvrdio zvaničnom izjavom, bila je intervencija njegovih starih prijatelja, braće Roš.

Dok smo sedeli u logoru, pokojna tetka Liza – Adolfova udovica, intervenisala je kod nekog generala u komandi grada Beograda, koji joj je odgovorio da ne može da joj potvrdi da nismo streljani. Ta vest je kod moje pokojne mame izazvala živčani slom, od koga se nikad više nije oporavila.

Posle logora bila su tri pokušaja bekstva: prvo, tata je platio ogromnu sumu nekoj bandi koja je krijumčarila ljude iz Srbije, ali oni su ili uhvaćeni ili sami prijavili policiji.

Srpska policija, uključujući i jednog jevrejskog agenta, 13. novembra došla je, izvršili su pretres u našem stanu, uhapsili nas troje i odveli u zatvor na početku Aleksandrove ulice. Posle nekoliko dana saslušanja, pustili su nas kući.

Osamnaestog novembra bio je neuspeli pokušaj bekstva. Opet banda; sedeli smo u čekaonici željezničke stanice, sa prtljagom, a onda su nam saopštili da te večeri ne mogu da nas prokrijumčare jer nisu na dužnosti nemački stražari koji su podmićeni. Mi smo se taksijem, bio je policijski čas, vratili u stan, ali familiju Tuvi, koja je takođe čekala, uhvatili su Nemci i svi su nastradali.

Treći pokušaj je uspeo: neki tatin školski drug intervenisao je kod Nemaca i Italijana i nabavio nam autentične propusnice sa italijanskim vizama. Tako smo 27. novembra 1941, uveče, spavaćim kolima krenuli preko Zagreba za Sušak.

Stigli smo na Sušak uveče; na stanici nas je dočekaao nosač i odneo nam kofere u hotel blizu pošte. Posle večere brzo smo legli i zaspali. Sutradan je tata pokušao da dobije dozvolu prelaza preko mosta na italijansku teritoriju, ali su mu to u kvesturi odbili. Uplašili smo se da će nas proterati natrag u Nezavisnu Državu Hrvatsku i u sigurnu smrt jer nismo verovali da nam naši specijalni dokumenti tamo mogu garantovati bezbednost. Posle nekoliko dana dobili smo adresu familije Medved, u stanu do kojeg se dolazilo stepenicama ispod Šetališta. Posle dan-dva sakrivanja, ukrcali su nas u autobus za Kraljevicu, na teritoriji NDH, ali pod italijanskom vojnom upravom. Ne znajući šta nas tamo čeka, bojali smo se ustaša i domobrana. Međutim, sačekale su nas stare Kraljevičanke koju su na glavama odnele prtljag u hotel „Prah“, na poluostrvu Oštro. U hotelu su u to vreme stanovale samo izbeglice: dve gospođe iz Beča, zatim porodica Poper, takode iz Beča, porodica Karfunkel, gostioničar iz Like sa ženom i dva sina. Svi su oni pobjegli u Kraljevicu preko Zagreba. Iz naše sobe pružao se divan pogled na more i obalu – prvo svetionik, zatim dalje Bakar, Rijeka, Učka i cela Istra, dok su krug zatvarala ostrva Cres, Krk i Sv. Marko. Tu smo proveli zimu i proleće; zimi sam išao kod Branka Polića, izbeglice iz Zagreba, koji je sa roditeljima stanovao u gradu i imao klavir. Branko je kasnije postao moj venčani kum i danas stanuje u Zagrebu. U proleće, počelo je kupanje koje mi je sve više ispunjavalo dan.

U junu 1942. uspeli smo da se preselimo u Villu Capponi, na samoj obali mora. Leti je vreme prolazilo brzo, sa kupanjem; na našu plažu dolazili su mnogi Kraljevičani, naročito omladina. Dolaskom jeseni i zime dani su postali kraći. Ispunjavao sam ih kućnim poslovima, odlaskom u grad, odlaskom na sviranje klavira kod Branka i u Grabrovu, a naročito učenjem, čitanjem i razmišljanjem o životnim problemima. U novembru Italijani su odveli sve Jevreje u novo formirani logor. Pošto smo mi u Kraljevicu stigli kasnije i nismo nigde bili upisani kao Jevreji, ostali smo van logora.

Tako je prošla još jedna zima i počela je 1943, koja je bila slična prethodnoj godini sve do jeseni. Osmog septembra kapitulirala je Italija i otada se sve iz temelja promenilo. Italijanska vojska je otišla a došli su partizani. Odazvao sam se pozivu za opštu mobilizaciju, i za koji dan se našao u „šumi“, tj. u brdima iznad Kraljevice, u italijanskoj uniformi sa crvenom zvezdom na kapi i sa puškom iz koje nisam ispalio nijedan metak. Dok smo se mi, novopečeni partizani okupljali po brdima, Nemci su bacali letke u kojima je pisalo da „SS divizije dolaze

preko brda sa bakljom slobode da proteraju komunističke bande“. A ja sam prvi put u životu osetio da ovog puta i ja imam pušku i oko sebe vojsku koja će ih ili odbiti ili im bar naneti velike gubitke. To osećanje bilo je potpuno drugačije od nemog i pasivnog straha sa kojim smo Nemce čekali u proleće 1941.

Moja jedinica je ušla na Sušak i smestila se u nekoj školi kad su Nemci već bili blizu Rijeke; cele noći povorka izbeglica prolazila je u pravcu jugoistok. Ujutro su Nemci prešli most preko Rečine, koja deli Rijeku od Sušaka. Dok se moja jedinica spuštala niz Krimeju, nama u susret penjala se kolona sa mrtvim i ranjenim partizanima. Zauzeli smo poziciju kod Piramide – nas 5–6 sa mitraljezima i teškim metalnim sanducima sa municijom. Kad su se nemački motorciklisti u laganoj vožnji približili, a iza njih oklopne jedinice, povukli smo se uz stepenice do skloništa ispod gimnazije. To sklonište, dugi tunel izbušen u steni, bilo je već puno partizana iz raznih jedinica. Tu smo dugo ostali, blokirani nemačkom vatrom pred otvorom tunela. Najzad je pala komanda za brzi izlaz iz klopkе. Svi iz skloništa, kroz vatru nemačkih bacača, pošli smo dalje, uz „gimnazijske stubе“. Nas nekoliko sa teškim teretom zaostali smo i sklonili se u jednu kuću da predahnemo, dok je jedinica produžila i na vrhu stepenica pala u ruke Nemcima koji su se već kretali Bulevarom i sve ih pokosili. Kad smo shvatili da smo potpuno opkoljeni, nas šestoro rešili smo da čekamo veče pa da pokušamo da u civilu prođemo kroz linije fronta i da se pridružimo partizanima negde u pravcu Bakra. Jedna devojka, stara iskusna partizanka, pošla je prva i nestala među kućama; posle nje je izašao Princ, naš drugar iz Kraljevice. Njega je odmah otkrio neki skriveni nemački snajper i ubio posle nekoliko koraka niz livadu. Ostalo nas je četvorica – tri Kraljevičana i ja. Uveče smo pošli praznim ulicama, išli uz obalu do Martinšćice i dalje, ali nas je zadržalo pucanje s mora i kopna. Bila je već noć pa smo prenoćili u nekim plitkim pećinama blizu mora, preko puta Martinšćice. Noću je neki partizanski brodić pokušao da prodre do Sušaka s juga. Nemci su otvarali vatru, reflektori su kružili po stenama ali nas nisu otkrili.

Tek sutradan, kad je svanulo, Nemci sa bunkera na kraju naselja „Pećine“ otkrili su nas, upravili u nas mitraljez i dali znak da pođemo prema njima. Bežati se nije moglo pa smo pošli. Dali su nam znak da sidemo u brodogradilište i da tamo čekamo. Tamo smo proveli veći deo dana, uvek na nišanu njihovog mitraljeza, dok su nas predveče pokupili, zajedno sa drugim „zarobljenicima“, formirali transport i povelili

pešice natrag, na Sušak. Bilo nas je mnogo, a sprovodio nas je mali broj nemačkih vojnika ili podoficira. Moje kolege iz Kraljevice, koji su znali plan grada, odlučili su da usput preskočimo zid koji je razdvajao ulicu od hotela „Park“. Tako smo se nas petoro našli pred hotelom, s druge strane zida; odmah smo se spustili do kabina kupališta, sakrili se i proveli noć koja je opet bila puna pucanja sa mora. Kolona „zarobljenika“ davno je nestala, ulice su bile prazne. Sutradan su došle neke devojke iz susedstva i donele nam nešto da pojedemo.

Nas petorica tražili smo i našli posla: gradski baštovan je organizovao prva čišćenja ulica i ruševina i dobrovoljce hranio iz velikog kazana pasulja koji je stajao na vatri, u gradskom rasadniku. Spavali smo nekoliko noći u stanu koji je pripadao stricu jednog od mojih ratnih drugova; posle još nekoliko dana razdvojili smo se, mlađi su ostali u tom stanu a ja i još jedan stariji Kraljevičanin spavali smo par dana u železničkom tunelu, koji je tada mnogima služio kao sklonište. Moji roditelji su ostali u Kraljevici, odsečeni od Sušaka frontom koji je polako napredovao niz obalu. Čuli su od nekoga „autentičnu vest“ da sam poginuo u borbama oko Klane, severno od Sušaka i bili su u žalosti za mrtvim sinom. Kada je front, posle desetak dana, prešao Kraljevicu, javio sam im se preko poznanika. Tek kad su shvatili da sam preživeo, vratio sam se u Kraljevicu, početkom oktobra.

Bilo mi je jasno da ne mogu da nastavim izbeglički život sa roditeljima u Kraljevici, što iz finansijskih razloga, a najviše zato što posle burnih događaja nisam mogao da se vratim u začarani krug nostalgije, nerada i sanjarenja. Vratio sam se na Sušak gde sam radio neke privremene poslove i našao prijatelja iz partizana Luja Margetića, studenta prava koji je pobjegao iz Zagreba od ustaša. Zajedno smo se nastanili u jednoj mansardi ispod Šetališta. Pošto nisam imao „korektnu“ ličnu ispravu, obratio sam se, valjda po nečijoj preporuci, jednoj činovnici u policiji koja mi je bez puno pitanja napisala ličnu kartu sa podacima koje sam izdiktirao: ime i prezime ostalo je pravo, ali sam se pretvorio u Srbina, rođenog u Beogradu. Tako sam stekao novi identitet i novu prijateljicu sa kojom sam proživeo celi rat a posle i celi život. Posle nekoliko promena, dobio sam nameštenje kod gradskog lekara, dr Vojnovića, koji je na Sušak došao na kolima, sakriven u buretu, bežeći od ustaša jer je bio pravoslavac. Opštinu i uopšte sve lokalne ustanove formirali su domaći političari. Na čelu opštine bio je gradonačelnik senator Kolacio, a nemačka vojna uprava ograničila se na ubacivanje tzv.

„savetnika“, pod upravom vrhovnog savetnika koji je sedeo na Rijeci u zgradi bivše kvesture.

Krajem 1943, glavna briga opštinskog lekara bili su bivši internirci otpušteni iz logora u južnoj Italiji posle kapitulacije Musolinija. Pešice su se vraćali kućama u Dalmaciji i Crnoj Gori – prvo na sever do Trsta, pa onda preko Istre, Rijeke i Sušaka. Imali smo dva glavna problema zvanično: privremeni smeštaj i ishrana stotina i hiljada bivših interniraca, a nezvanično: prebaciti što veći deo mladih muškaraca „u šumu“, tj. u partizane umesto da se vrate svojim domovima u okupiranoj Dalmaciji i Crnoj Gori. Za taj drugi cilj znao je celi opštinski aparat, policija, prehrambeni ured, gradski lekar i drugi. Jedino smo ga krili od nemačke i italijanske administracije koje su tako, u neznanju, hranile partizane, jer su namirnice dobijane jedino sa odobrenjem tih vlasti. I na tome smo nedeljama saradivali ja i moja buduća supruga Tina; oboje smo u dubini duše saosećali sa masama bivših interniraca i činili sve moguće i nemoguće, sa punim znanjem lokalne vlasti, da ih smestimo, hranimo i jednim delom šaljemo „u šumu“. Moje dužnosti kod gradskog lekara obuhvatale su i brigu o ustanovama kao: starački dom u Orehovici, dečji dom u gradu, pučke kuhinje i socijalna pomoć uopšte. To je bila neprekidna borba za „sledovanje“ namirnica i protiv direktive nemačkog okupatora koji je pokušao da uskrati pomoć familijama partizana, živih i poginulih.

Došla je i prošla zima 1943/44 – znali smo za vesti o Staljingradu; u junu 1944. bila je invazija Normandije i verovali smo da će se rat uskoro završiti. Međutim, on je potrajao još skoro godinu, a te poslednje godine saveznici su redovno bombardovali Rijeku, Sušak i okolinu. Bilo je dana ispunjenih alarmima kad smo svi morali da idemo u skloništa, iako velikih šteta nije bilo. Ja sam ponekad još uspevao da posetim roditelje koji su ostali u Kraljevici i živeli teško, sa malo hrane. Po cele dane su morali da provode pred „skloništima“ između Kraljevice i Bakarca, jer su Englezi bez prestanka bombardovali brodogradilište. Tad sam došao na kobnu ideju da pokušam da prebacim roditelje na Sušak. Tražio sam im stan, ali morao sam da podnesem molbu gradskoj policiji. Kod Nemaca je u međuvremenu došlo do velike promene: umesto starijih Austrijanaca, koji su samo mislili kako da prežive rat, pojavio se kao šef Gestapo-a Obersturmbannführer Vindakijević, Bosanac, krvnik kakvog dotad Sušak nije video. On je počeo da vodi razne akcije protiv partizana i njihovih simpatizera, kojih je bilo svuda.

Jednog jutra je lično streljao 13 zarobljenih partizana, na stepenicama blizu Piramide, i vozio leševe na otvorenim kolima kroz grad.

Posle rata sam saznao da je Vindakijević uspeo da pobegne u Trsta a zatim u Veneciju, gde ga je pronašla Titova „duga ruka“ pa je jedne noći pronaden njegov leš kako pliva u kanalu, izboden noževima.

U lokalnoj hrvatskoj policiji pojavio se neki Bilouz, ruski izbeglica iz Beograda. Njemu je slučajno došla pod nos moja molba za preseljenje roditelja, čije je prezime odmah zapazio. Tako mu se pružila divna prilika da dokaže svoju budnost i da zgrabi bar mene, ako ne i roditelje u dalekoj Kraljevici. Dao je nalog dvojici agenata da me uhapse – a moja prijateljica Tina slučajno je taj nalog čula u susednoj sobi. Smesta je zvala poslužitelja Stevu i poslala ga meni (moja kancelarija je bila u Villa Mariji, nedaleko od policije) sa ceduljicom na kojoj je samo bila jedna reč: „Beži!“ Meni nije trebalo više, nisam ni pitao ni oklevao, samo sam zvao telefonom jednu našu prijateljicu na Rijeci i pitao je da li mogu odmah da se sklonim kod nje za neko vreme. Ona mi je bez oklevanja potvrdno odgovorila. To je bila vrlo hrabra odluka jer je ona na Rijeci stanovala sa majkom i četiri sestre. Smesta sam sve ostavio, nisam išao kući nego pravo na Rijeku i ostao kod njih nekoliko dana. Dok sam sedeo i čekao, moj verni drug i sustanar Lujo spremio mi je sve najvažnije za bekstvo: smeštaj i posao – da se sklonim kod jedne naše poznanice u Krasici, iznad Bakarskog zaliva, čijeg smo muža nekad sklonili kod nas u stanu dok je bežao od Nemaca na oslobođena ostrva; a posao – neki fizički posao u „Organizaciji Todt“, neka vrsta radne službe u koju su obično slali one koji nisu bili pogodni za vojnu službu. Pocepao sam sva svoja dokumenta i za vreme uzbune pošao sa Rijeke preko mosta, pa uzbrdo preko Trsata i bez prepreka stigao popodne u Krasicu, gde sam primljen kao što su u to vreme primali ilegalce i izbeglice: srdačno, bez ijednog pitanja. To je bilo 11. aprila 1945. Posle sam zaista nekoliko dana išao u Bakarac i nešto kopao u okviru „Organizacije Todt“. Od 18. su se kroz Krasicu povlačile sve moguće poražene vojske – domobrani, ustaše, četnici pa i Nemci. Neki su pretili, neki samo tražili hrane i vode. Posle nemirne noći, pune pucanja, stigli su partizani 19. aprila.

Ja sam otišao da posetim roditelje u Kraljevici, vratio se na Sušak kod Tine, i prvog maja pošao u vojsku. Posle još nekoliko bliskih susreta sa ratom, doživeo sam 8. maj i kapitulaciju Nemačke negde u Sloveniji, umoran i pun žuljeva od dugog pešačenja ali bar uveren da sam

preživeo smrtnu opasnost koja mi je visila nad glavom u ovom ili onom obliku kroz četiri duge godine.

U mojoj užoj porodici u Holokaustu su nastradali: tetka Grete Steger i njen muž Gustav – živeli su u Beču – nastradali su u Aušvicu. (Njihov sin Georg preživeo je rat, skrivajući se na Rtnju); očev sestrić Alfred Herman (živeo je na rudniku Rtanj; tamo su ga Nemci streljali 1944); stric Adolf Minh izvršio je samoubistvo prvih dana nemačke okupacije Beograda, 1941. godine.

IV

POD MAĎARSKOM VLAŠČU

Magda SIMIN

OD ZATVORA DO LOGORA

Magda Bošan Simin je rođena u Senti 27. februara 1922. od oca dr Aleksandra Bošana i majke Paule, rođene Šrajer. Otac je bio prvo sudija u Subotici, zatim advokat u raznim mestima Bačke. Spadao je među one pravnike koji su branili sirotinju i pravednu stvar, pa je od vlasti bio proganjan. Stalno se selio iz grada u grad, iz sela u selo. Na kraju je stradao u Čuruškoj raciji, januara 1942. godine. Mati Paula je bila domaćica, rodila je troje dece, kćer Magdu i sinove Đorda i Pavla. Deportovana je u Aušvic zajedno sa

sinovima. Stariji sin Đorde je preživeo rat, a ona je, zajedno sa mladim sinom Pavlom, stradala u Aušvicu.

Magda Simin je jedan od osnivača Radio-Novog Sada i dugogodišnji urednik i glavni urednik te radio-stanice, u kojoj je radila sve do penzionisanja 1980. godine. Obavljala je mnoge društvene funkcije i u više navrata bila birana u najviše državne organe. Objavila je desetak knjiga koje je svrstavaju među poznate stvaraoce u literaturi i publicistici.

Iz braka sa Živkom Siminom ima sina Nebojšu, kćerku Nevenu i troje unučadi.

Umrla je jula 2004. godine.

Uhapšena sam 27. septembra 1941. godine u Čurugu, gde je tada živela moja porodica, i to kao član Narodnooslobodilačkog pokreta.

Prethodnih godina, uz aktivnost u naprednom đaćkom, zatim student-skom pokretu, učestvovala sam u Novom Sadu i u organizaciji Hašomer hacaira. Bila sam član kružoka-kvuca, kojom je rukovodila Cipora Vera (Nada?) Levinger. Pohadala sam tada peti i šesti razred gimnazije. U tim godinama, 1937–38, ken je u Novom Sadu bio veoma živ. Tu su se, uz stalno druženje i učenje po kružocima, odvijale razne društvene aktivnosti i igre, šah, ping-pong i drugo. Od ranog proleća do kasne jeseni odlazili smo na izlete na Frušku goru. Odlazilo se i na hahšaru, ali ja tamo nisam bila. Februara 1941. godine Cipora i njen suprug Jakov Levinger Ben Mihael, sa većom grupom omladinaca uspeli su da se ise-le u Palestinu i da tamo budu među osnivačima kibuca Gat. Ja sam se opredelila za antifašističku borbu u Jugoslaviji. Mnogi omladinci iz no- vosadskog i subotičkog kena, kao i iz organizacija drugih gradova u Voj- vodini opredelili su se isto tako, delom zbog toga što više nisu imali pri- like da se ise-le u Palestinu, bilo stoga što su smatrali da im je Jugoslavi- ja otadžbina, te da im je dužnost da se bore protiv fašističke najezde.

Kada je Hitlerova armada napala Čehoslovačku, mnogi Česi, već poznati antifašisti, bežali su zajedno sa svojim porodicama i povlačili se pred nemačkim trupama prema istoku. Među njima su bili i aktivni ofi- ciri i civili. Veliki transport je išao vozom prvo prema istoku, zatim je skrenuo na jug, tako da je kroz Rumuniju stigao na jugoslovensku gra- nicu i prešao je blizu Kikinde. Stanovala sam tada u Kikindi kod mog strica Jakoba Bošana, izvrsnog matematičara i astronoma koji je kasni- je, pod okupacijom, stradao sa celom svojom porodicom. Pohadala sam sedmi razred gimnazije. Mesne ilegalne organizacije Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine organizovale su ta- da masovni, svečani doček na železničkoj stanici u Kikindi. Takav do- ček im je priređen i dan-dva kasnije u Subotici. Sve se to nije moglo obaviti tajno, pa se o dočeku govorilo u celom gradu. Nama, đacima ki- kindske gimnazije, bilo je unapred zabranjeno da učestvujemo u doče- ku. Pismena naredba i zabrana veoma konzervativnog direktora gimna- zije pročitana je u svim razredima naše škole. Međutim, velika grupa đaka iz viših razreda izašla je na stanicu i izmešala se sa građanima. I ne samo to! Mi smo organizovali i deobu hrane tim izbeglicama. Bilo je tu i toplog mleka za decu i toplog čaja i sendviča. Nas nekoliko devojaka prenosile smo hranu i delile je u vagonima. Na traženje umornih putni- ka, donele smo i tople vode da operu ruke i umiju decu. Mnogi su izašli iz kupea pa se zaorila i zajednička pesma. Uzvikivana je parola: „Češka

budet!“ Bila je to veličanstvena manifestacija u kojoj su učestvovali i seljaci i seljanke iz obližnjih mesta, noseći velike korpe hrane.

Direktor naše gimnazije je, posle tog događaja, izjavio da organizatore ove manifestacije neće propustiti kroz maturu. Tako sam sledeće godine uhapšena sa velikom grupom daka osmog razreda, i to mesec dana pred maturu. No, prilikom kućnog pretresa, kod većine uhapšenih, policija nije našla nikakav kompromitujući materijal, te su istog dana saslušani i pušteni. Kod mene u stanu i kod dva moja druga našli su neke sitnice, knjige koje u stvari nisu bile zabranjene, pa su nas troje zadržali u kikindskoj buvari na detaljnijem „ispitivanju“, ali su nas posle nedelju dana takode pustili. Na insistiranje pomenutog direktora, isključeni smo iz gimnazije s pravom polaganja privatnih ispita. Ministarstvo prosvete je odredilo da ja polažem pred profesorskom komisijom subotičke gimnazije, a moja dva druga pred komisijom u Petrogradu, i u Vršcu. Bili smo dobri, čak odlični učenici, pa smo položili taj veoma teški razredni i maturski ispit.

*MAGDA SIMIN-BOŠAN iz mladih
dana u Subotici*

Hapšena sam dakle, u prvoj godini okupacije po drugi put, i to u Čurugu, gde sam takode učestvovala u radu Narodnooslobodilačkog pokreta. Nisam hapšena kao Jevrejka. Pa ipak, moj ratni i životni put obeležila je i jevrejska sudbina. Počelo je to s jeseni 1940. godine, kada sam htela da se upišem na Tehnički fakultet u Beogradu (na mašinski odsek).

Ispunila sam sve formulare, kupila indeks. Mislila sam da sam se upisala; no moj indeks nije nikada overen. U međuvremenu stupio je na snagu prvi antisemitski zakon u Jugoslaviji, Numerus clausus. U srednje škole i na fakultete moglo se upisati svega 0,5% novih studenata Jevreja, pošto je broj Je-

vreja u Jugoslaviji, u odnosu na ostalo stanovništvo, iznosio toliko procenata. Bilo je nešto upisanih, ali ja nisam primljena. Ostala sam da radim na poslovima ilegalnog pokreta u Beogradu i Pančevu. Neposred-

no pred okupaciju vratila sam se kući u Čurug, a zatim prebacila na ilegalni rad u Suboticu. Ipak sam uhapšena u Čurugu, prilikom kratkog boravka u roditeljskoj kući. Sprovedena sam u Centar za kontraobaveštajnu službu okupatora, u tada već zloglasnu „Žutu kuću“, u Subotici.

Predratna policija stavila se u službu okupatora. Predala je kompletne liste pre rata hapšenih komunista, vođa radničkog pokreta, pa čak i liste štrajkača-sindikalista. Kad sam stigla u „Žutu kuću“, tu je već bilo preko stotinu uhapšenika. U njoj su mučeni i stari prekaljeni borci i oni koji su izvršili najnovije akcije sabotaze, posipali eksere po drumovima, sipali šećer u neprijateljska vozila, palili stogove žita da bi neprijatelj što manje dobio od bogate letine, oni koji su štampali i delili letke i drugi ilegalni politički materijal, koji su skupljali oružje za predstojeći ustanak, itd. Tukli su dva puta dnevno, veoma sistematski i svirepo, pa tako i mene. Mučili su me oko nedelju dana.

Ljude, razapete na klupi, tukli su po tabanima i po telu; muškarce su udarali po polnim organima, navlačili im kese rena na glavu, pretili da će ih oslepeti, itd. Jevreje, ugledne ljude, naročito su svirepo mučili. Tako su na primer, dr Adolfa Singera, lekara, ranjenog i iznemoglog, na kraju doslovno vukli kroz sve prostorije jer više nije mogao da stane na noge. Razbili su mu i naočari, pa su ga kasnije, na gubilište, morali nositi.

I moje telo je bilo plavo i crno, otvrdlo kao kamen, noge ranjave.

Kasnije, pred prekim sudom, zatim pred vojnim sudom u Subotici, okupator se naročito strogo i surovo odnosio prema Jevrejima, članovima NOP-a. Od 18 obešenih boraca u novembru 1941. nesrazmerno je više bilo Jevreja nego što je njihovo učešće u pokretu severne Bačke. Vojni sud u Subotici je s proleća sledeće godine isto tako postupao pa je Jolanka Hajman, doktor hemije, osuđena na pet godina teške robije zbog održanog predavanja na kursu prve pomoći. Isto tako i Boriška Malušev, vlasnica krojačkog salona u Subotici. Drugi su za iste ili slične „krivice“ dobili mnogo manje, što je bilo značajno jer su oslobođene pre deportacije političkih zatvorenika iz Mađarske u nemačke logore smrti. (Deportacije zatvorenika su sprovedene oktobra-novembra 1944. godine) Ja sam dobila 13 godina strogog zatvora. Agenti kontraobaveštajne službe i sudije okupatora hteli su da predstave pred javnošću tadašnje Mađarske da su tu, u okupiranoj Bačkoj, vršljali i na bunt podsticali samo Jevreji i Srbi.

Nakon isledenja u „Žutoj kući“, celu grupu žena, nas dvadeset i četiri – prebacili su u sudski zatvor u Subotici. Tako su postupili i sa našim drugovima, muškarcima. No, pošto smo osuđeni na strogi zatvor,

sve nas, koji smo dobili više od godinu dana, prebacili su dalje, u stroge vojne zatvore u Mađarskoj. Nas deset žena, oktobra 1942. godine, sproveli su u ženski zatvor Marijanostra (Márianosztra), koji su nadzirale opatice. Zatvor se nalazio severno od Pešte. Tu su sprovedene i druge političke osuđenice iz Bačke koje su do tada robovale u peštanskom zatvoru Konti (Konti), u segedinskom zatvoru Čilag (Csillag) i u novosadskom sudskom zatvoru. Tu su smeštene i političke osuđenice iz Mađarske, članice tamošnjeg pokreta otpora i Partije mira.

Kada je, marta 1944. godine, Hitlerova armada okupirala i njima savezničku Mađarsku, upravi zatvora došlo je iz Pešte naređenje da za nas, Jevrejke, političke zatvorenice, naprave u zatvoru geto. Znači, u samom zatvoru – zatvor! Sa posebnom hranom i posebnom šetnjom. Sve dotle bile smo zajedno sa ostalim drugaricama bez obzira na veroispovest. Doduše, u samicama, ali na istom spratu zatvorskog krila, sa mogućnošću da se svakodnevno vidamo na šetnji, a nedeljom, ponekad, na priredbi. Sad su nas izdvojili na posebnom spratu s namerom da nas odmah predaju Nemcima i deportuju u logore smrti. Nas Jevrejki bilo je tada na okupu 15 iz Jugoslavije i oko 50 iz same Mađarske, mahom iz Pešte. Međutim, Hortijeva vlada je odugovlačila sa izručenjem političkih osuđenika, a svojih građana SS trupama, tako da smo u Nostri ostale sve do leta 1944. godine. Tada su nas prebacili u jedan peštanski zatvor zvani Djijte-foghaz (Gyüejtöefogház). U mom romanu „Dok višnje procvetaju“, taj događaj je ovako opisan:

„... stiže naređenje časnim sestrama da nas sprema za transport. Bićemo predate Nemcima. To se zna.

22. juni 1944...

Mi smo postrojene na dvorištu, nas petnaest Jugoslovenki i oko 50 Jevrejki iz Mađarske.

Časne sestre plaču. Iskreno. I zamenica upravnice, ta lepa, sredovečna žena koja je u dugom bavljenju sa političkim osuđenicama znatno omekšala, takođe briše suze. I kriminalke plaču i dugo nam mašu. Gore u samicama se ori neodoljiva pesma „Budi se istok i zapad...“, pesma se u burnim talasima širi oko starinskog zatvora i bodri nas. Zahvalne smo našim drugaricama, ali misli već jure napred: šta nas čeka? Sovjetska armija nalazi se na prilazima Karpata a mi krećemo u nepoznatom pravcu, u susret nemačkim logorima smrti.“

Stigle smo tada u peštanski zatvor, u predgrađu Kebanja (Köbnya). Hortijeva vlast je još uvek otezala sa izručenjem preostalih Jevreja Nemcima, jer je tada već počela tajne pregovore sa Sovjetima o separatnom miru. Tako smo mi i one osuđenice Jevrejke koje su stalno stizale posle novih hapšenja u Bačkoj, doživele i snažno bombardovanje Budimpešte. Prilikom bombardovanja, stražarke su nas zaključavale u samicama duplom bravom, a same su se povlačile u bunkere. No, mi smo bile ubeđene da saveznički piloti na svojim kartama imaju tačno ucrtane zatvore i logore i da nas neće bombardovati. Pele smo se na visoke prozore i posmatrale velike vatre u predgrađu velegrada, pošto su goreli rezervoari za naftu. Tako je bilo do 15. oktobra 1944. godine. Tada je krajnje desničarska partija strelastih krstova preuzela vlast u Mađarskoj. Nova vlada je odlučila da sve političke zatvorenike izruči Nemcima, ne samo Jevreje već i hrišćane. Krenuli su transporti iz svih zatvora u mađarskoj prema zapadu, prema granici. U marvenim vagonima, zbijeni Jevreji, Mađari, Srbi, Ukrajinci... Ljude su prvo prebacili u vojnu tvrđavu Komarom (Komárom), na tromeđi Mađarske, Austrije i Čehoslovačke. Tu su ih predali oficirima SS-a koji su ih sproveli dalje u nemačke logore smrti. Ja sam sa velikom grupom žena stigla prvo u Dahau (Dachau), odnosno u područni logor Alah (Allach); zatim, posle dve nedelje, transportovane smo dalje u logor Bergen-Belzen, pa deo nas još dalje u Falersleben i Salcededel na Elbi, gde smo kasnije i oslobođene od strane američke vojske.

Mi smo u svim zatvorima u Mađarskoj stvarali čvrste zajednice za uzajamno ispomaganje. Zajednica je bila dužna da štiti i brani svakog svog člana. Unutar zajednice se delila hrana koja je dobijana u paketima od naših kuća, da bi se fizička snaga i kondicija svakog pojedinca po mogućnosti održala. Delili smo ne samo hranu već i dobijeni veš. Tu se razvijao politički život, koji je održavao dobro raspoloženje, osećaj pripadnosti zajednici, veru u pobedu. Ko je ikada bio u zatvoru zna kako su to važni faktori opstanka. U podzemnom zatvoru tvrđave Komarom, pred transport za Nemačku, u zajednici je ponovo izvršena stroga i pravedna podela veša i odela da bi, u predstojećoj zimi, u surovim okolnostima nemačkih logora, svako imao na sebi nečeg toplog. Od naših kuća se više ništa nije moglo dobiti, bile smo sasvim odsečene od svojih roditelja i rodbine. Jevrejskih porodica više nije bilo.

U logorima smo se uzajamno čuvale, dobrom organizacijom postizale da svaka od nas dobije makar i taj bedni obrok od kuvane stočne repe, koji se delio. U logorima je već vladao haos.

„Logorašima (ima ih na desetine hiljada) se ne deli ručak u porcije. Svaka baraka dobije svoje kante s repom i deli je kako zna.

Ali, logoraši Bergen-Belzena nisu više ljudi, oni ne znaju da dele repu! Kante obično ne stignu do barake... Logorom krstare bića divljeg izraza lica, s jednom jedinom mišlju: da ugrabe, ukradu nešto više od zvaničnog sledovanja. Čopori divljih žena napadaju kante s repom na mestu gde ih kuvari dele. Tu, na kraju našeg reda baraka, svakog dana se redaju tuče. Nesrećne žene, lišene razuma, prevrću kante, ležu na zemlju oko lokvi prosute čorbuljine i halapljivo ližu. A tada stižu esesovke i bičevima tuku, šibaju do besvesti ... Mi smo odredile dežurstvo za žene koje će ići po kante i još isto toliko žena za ličnu gardu koja će ih pratiti i čuvati...“

Kasnije kad smo odvođene na rad, mi smo radile umesto bolesnih. Sredinom januara u logoru Bergen-Belzen, na jednom jutarnjem celapelu, odvojili su nas sto za rad, i to u fabrici oružja u Falersleбену (Fallersleben). Mi smo tamo nastojale da sabotiramo proizvodnju, pa smo u tome i uspevale, kao što su sve naše Bačvanke iz drugih grupa koje su stizale u Ravensbrik i odatle u razne fabrike oružja i municije, sabotirale rad, kvarile mašine... Izlagale smo se riziku da nas streljaju, ali to nisu učinili možda zbog toga što su i sami videli da je rat za njih izgubljen. Nas sto žena u Falersleбену izbacili su vrlo brzo iz fabrike i odredili da čistimo ruševine. To je bio veoma težak posao, ali nam je laknulo! Nismo morale da radimo na proizvodnji oružja! I tu na čišćenju ruševina zamenjivale smo bolesne jer je među nama bilo i plućnih i srčanih bolesnica. Sve su preživele rat, sve bolesne doveli smo kućama. Tako smo dovele kući i jednu Peštanku, Agicu, koja je imala čir u stomaku pa je bila pri kraju u veoma lošem stanju. Ona je nakon tri meseca po povratku u Peštu umrla u jednoj bolnici, svakako zbog neodgovarajuće nege.

Druge grupe naših žena koje su ostale u Bergen-Belzenu (Bergen-Belsen), u Ravensbriku (Ravensbrück) i drugim logorima, tako su se pazile i čuvale, sve dok nije počela da hara epidemija tifusa. Protiv te bolesti bile su nemoćne, a u logorima nije bilo nikakvog lečenja. Mlade i sredovečne žene su se nekako dizale iz jedne vrste tifusa, padale u drugu vrstu i ponovo pridizale i pazile međusobno; ali, starije žene, naročito seljanke, majke naših boraca, uglavnom su podlegle toj bolesti.

U mojoj grupi, još u Bergen-Belzenu, gde nas je bilo zajedno više od dvesta žena, desio se u životu zajednice jedan kritičan trenutak.

Kad smo po velikoj zimi došle u logor, više puta su nas odveli na „kupanje“. Komanda je valjda htela da odbrani logor od vašaka, od epidemije tifusa koja se tada tek nazirala, mada nismo donele sa sobom tu gamad. Bile smo još potpuno čiste. No, za vreme kupanja kapoi su bez pitanja sakupili i odneli sa klupa naš skinuti veš i odela u paru, radi dezinfekcije. Kad smo izašle ispod toplih tuševa, radosne što smo se okupale, pa još i glave oprale, oni su nas isterali na ledeni hodnik, da s tima stojimo gole i bose na kamenu hodnika i da čekamo, da nam se odela vrata i da se obučemo. Bilo je to zaista veliko iskušenje. S početka nije izgledalo tako strašno. Iz zagrejanih tela kuljala je svim porama topla para, kosa se pušila, iz usta je izbijao topao dah. Zatim, veoma brzo sve se ohladilo. I koža i meso, i kosti, krv u žilama se sledila, a telo kao da je izgubilo težinu, počelo je da nestaje, da se rastače.

Niko se više ne sme pomaći. Osećamo da će se sledeno već bestesno telo raspasti od najmanjeg pokreta, od najmanjeg dodira, kao što se raspada u paramparčad staklenisana jabuka spuštена u tečan vazduh... Sve je nestalo. Ostale su samo užasnite oči postrojene duž betonskog hodnika pred kupatilom logora Bergen-Belzen.

Posle nekoliko takvih „kupanja“, žene su počele da kunjaju, da se razboljevaju i da leže po ceo dan na ležajevima. Osim, razume se, za vreme „cel-apela“. I tada je počelo šuškanje među starijim ženama. Treba istupiti pred logorskim vlastima, šaputale su zastrašene. Treba tražiti da Srпкиnje iz Jugoslavije odvoje od Jevrejki jer je ovaj logor namenjen Jevrejima! Tako su mislile. No, to nije bilo tačno. U logoru je bilo zatočenika iz svih krajeva i od svih nacija Evrope. Osim toga, i među nama je bilo Jevrejki iz Jugoslavije i Mađarske, i one bi verovatno bile odvojene i stradale bi. Jedna mlada devojka, Vida Stojkov iz Bečeja posebno me je upozorila na to šaputanje. U prvom momentu sam ostala bez daha. Kako mogu naše žene tako da misle, pitala sam se. No, posle dogovora sa najodgovornijima u zajednici, odlučile smo da stvarno istupimo pred komandantom logora. Ali ne sa takvim stavom. Tražićemo raport kod komandanta i zahtevati da nas kao političke osuđenike, borce Narodno-oslobodilačkog pokreta tretira kao ratne zarobljenike i da nam da jednu posebnu, zdraviju baraku, gde bi mogle da održavamo osnovnu higijenu.

Komandant logora je došao za vreme apela i bio veoma iznenađen našim drskim zahtevom koji je, istupivši pred postrojene logoraše, na dobrom nemačkom jeziku izgovorila naša drugarica Marta Husar, student medicine iz Novog Sada.

Ipak je popustio. Da bi sakrio slabost, digao je galamu protiv komunista. Tek posle tri dana odveli su nas u novoizgrađenu, zdravu i veliku baraku, koja nije bila vlažna i nije prokišnjavala. Nasred barake je stajala gvozdena peć koju smo mogle založiti, ako smo imale čime. Zatim dugačak sto i klupe. Sve je bilo svetlije i udobnije, pa nam je izgledalo da će se tako moći izdržati do kraja rata. No, uskoro zatim, nas mlade i snažnije odveli su na rad, a žene koje su ostale imale su da pretrpe epidemiju tifusa. Tu u Bergenu, usred epidemije, nije mogla opstati ni snažna zajednica, samo su se pojedine žene uzajamno pomagale, dok je u njima bilo daha.

Posle oslobođenja iz logora u Salcedelu, čim sam se donekle oporavila, krenula sam kući sa velikom grupom naših drugarica. Putovale smo kroz Nemačku, Čehoslovačku i Mađarsku, nešto vozom a nešto pešice, pošto železničke šine, razrušene od strane Nemaca u povlačenju, još nisu bile dovedene u red. Stigle smo kući u Suboticu, 4. juna 1945. godine.

Na moju najveću radost, odmah tu, u gradu, zatekla sam svog brata Đorđa Bošana živog. Ali, samo njega.

Kao što sam već napomenula, moji roditelji su pred rat stanovali u Čurugu, selu kraj Tise. Tu je 1942. godine u januaru, za vreme zloglasne Čuruške racije, ubijen moj otac, advokat, dr Aleksandar Bošan. Bačen je sa ostalim žrtvama pod led Tise. U ovoj raciji je stradalo oko 2000 Srba i Jevreja, ali su na čudesan način moja mati i dva brata preživeli. Mati je tada prodala nameštaj iz našeg stana i skoro sve stvari, te se sa dva sina prebacila u Staru Moravicu, kod svojih roditelja. Ja sam tada već bila u zatvoru. Od zatvorskog stražara saznala sam za stradanje mog oca. Bila sam užasnuta, pa sam se i razbolela. Prošli su dani dok sam došla k sebi, ali se zapravo od te vesti nikad nisam potpuno oporavila. Mati i dva moja brata proveli su ratne godine u Staroj Moravici, sve do masovnih deportacija Jevreja iz Bačke. U međuvremenu je umro njen otac, a moj deda, veterinar Aleksandar Šrajer, a dva njena brata, moji ujaci, Imre i Ištvan su odvedeni na prisilan rad. Znači, početkom maja 1944. godine, deportovani su iz Moravice moja mati Paula Bošan, zvana Pirika, moja baka Tereza i dva moja brata Đorđe i Pavle. Pored njih, na seljačka kola su utovareni i deportovani žena i sin mog ujaka Mirka-Imrea, koji se tada nalazio daleko, na prisilnom radu. Oni su prvo odvedeni u novoformirani geto u Subotici, a odatle u logor u Baju (Baja), u južnoj Mađarskoj. Jednog jutra, za vreme cel-apela, tamo se pojavila grupa nemačkih oficira i izdvojila deset mladića koji

su znali neki zanat, među njima i mog brata Đorda. Uzeli su ih na prisilan rad u svoju jedinicu da im opravljaju sve, od radio-aparata do bicikala i da im pored toga svršavaju sve teže fizičke poslove. Tako su moji najbliži iz Moravice ostali u Baji još nekoliko dana, a zatim železnicom transportovani do Aušvica.

Mnogo me je u životu mučilo pitanje kako su stradali? Zamišljala sam: ako je ozloglašeni dr Mengele i hteo da izdvoji moju lepu i mladu majku za rad – imala je tada svega 41 godinu – ako ju je dakle iz reda pristiglih poslao desno, a malog, astmatičnog brata Pavla levo – on je imao nepunih 13 godina – sasvim je sigurno da moja mati nije htela da se razdvoji od svog sina! Ona ga je čvrsto držala za ruku, gledajući dr Mengeleu pravo u oči, a ovaj je tada, ciničan kakav je bio, svojim bičem sigurno pokazao i njoj da ide levo! Neka i ona pođe u smrt, zajedno sa sinom, šta je to za njega značilo! Ova mi se slika uporno nametala zbog toga što sam u široj porodici čula za slučaj da je jedna mlada žena, doduše zbnjena i izbezumljena, pustila dečju ruku i pošla desno, ostavljajući dete da ide levo!

Moj brat Đorde je bio na radu kod jedne pokretne nemačke jedinice i sa njom došao skoro do Aušvica. No, tada je već došlo do povlačenja nemačkih armada, a povlačila se i spomenuta jedinica Vermahta, koja je u okupiranoj Evropi izvršavala specijalne zadatke. Tako je jednom, već na teritoriji Čehoslovačke, njegova grupa od deset mladića saznala da će se dotična jedinica sutradan ujutro opet povući. Grupa se sakrila na jednom groblju, sačekala da se formacija Vermahta povuče i onda krenula pešice kući, u Jugoslaviju.

Tako je moj brat Đorde stigao kući pre mene. Pošto u Moravici nikog živog od svojih nije zatekao, došao je u Suboticu, da tamo bude pri ruci novoformiranim mesnim vlastima u obavljanju raznih poslova. Tamo sam ga i ja zatekla, 4. juna 1945. godine. Zajedno smo došli prvo u Moravicu, zatim u Novi Sad. On je u Novom Sadu završio 7. i 8. razred gimnazije, pošto za vreme okupacije nije imao pravo na školovanje pa je iz škole i izostao. Zatim je diplomirao na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, na odseku fizike. U toj struci je tokom vremena stekao i veliki renome i doktorirao.

Jedini od rodbine sa mamine strane rat je preživeo moj stariji ujak Mirko-Imre Šrajer. On je pobegao sa prisilnog rada i pešice došao kući u Moravicu. Ni on nikog od svojih nije zatekao, te se dobrovoljno javio u Subotici u jednu jedinicu Narodnooslobodilačke vojske i s tom jedinicom je terao neprijatelja sve do Beča. Ubrzo posle završetka rata, on

se demobilisao i do kraja života radio u Moravici, zaduživši selo svojim znanjem i umenjem. Bio je 15 godina predsednik zemljoradničke zadruge u selu, zatim je osnovao fabriku tekstila i bio njen direktor.

Moja rodbina sa očeve strane takođe je stradala. Već sam napomenula da je očevo brat, Jakov Bošan, matematičar i astronom, koji je živio u Kikindi, stradao sa svojom porodicom, ženom i kćerkom još 1941. godine. Bili su deportovani sa kikindskim Jevrejima u Beograd i zatim likvidirani na jednom od beogradskih gubilišta. U životu je ostao očevo najstariji brat dr Samuel Bošan, advokat u Subotici i Bačkoj Topoli. On je imao dovoljno novaca da na vreme nabavi lažne papire i preživi krijući se u Budimpešti. Ostala su u životu i njegova dva sina: Ladislav Bošan, inženjer, koji je posle rata radio u Zagrebu, i Đorđe Bošan, koji je postao akademski slikar i docent Umetničke akademije u Beogradu. Očeve dve sestre, Berta i Aranka, na vreme su se, pre rata, iselile u Palestinu, dok su dve druge sestre, Rozika i Giza, stradale u logorima. Nikada nisam uspela da saznam u kojim logorima, da li u Austriji ili u Aušvicu. Stradale su i njihove porodice – muževi i brojna deca i unuci.

Posle povratka iz logora bilo je veoma teško suočiti se sa tolikom pogibijom porodice, kao i brojnih drugova i poznanika. Nastanila sam se sa bratom u Novom Sadu. Najduže sam radila kao urednik i glavni urednik Radio-Novog Sada. Bila sam među osnivačima tog radija, tu sam i penzionisana. No, u međuvremenu, radila sam i kao društveni radnik. Da spomenem samo neke dužnosti. Bila sam birani član prvog Gradskog odbora u Novom Sadu. Bila sam poslanik u Saveznoj narodnoj skupštini, u Kulturno-prosvetnom veću, u jednom mandatu. Bila sam član Saveta Srpskog narodnog pozorišta i član Glavnog odbora Sterijinog pozorja. Napisala sam desetak knjiga.

Udala sam se neposredno posle rata za Živka Simina, tehničara iz Srbobrana, koji je takođe prošao kalvariju zatvora i logora. On je bio zatočen u Mauthausenu, u Austriji. To je taj po zlu poznati logor, gde su logoraši na svojim ramenima nosili gromade kamena iz kamenoloma na Dunavu, pa uzbrdo do logora. Došao je kući bolestan i veoma slab. Jedva se oporavio, no umro je pre vremena od raka. Rodila sam dvoje dece: Nebojšu i Nevenu. Nebojša je završio za nastavnika fizike, a Nevena je na fakultetu završila srpsko-hrvatski jezik i književnost. Pored svojih redovnih dužnosti, oboje se bave literaturom. Pišu pesme i prozu. Od njih imam i tri unuka, koji su sada već odrasli ljudi.

Irena VAJNMAN

DO PAKLA I NAZAD

Rodena je u Novom Sadu 28. avgusta 1924. godine, gde je išla u školu. Bila je članica omladinskog cionističkog pokreta Hašomer hacair, a od 1941. godine članica Saveza komunističke omladine. Uhapšena je 9. septembra 1942. i osuđena na dve godine zatvora, ali kao Jevrejka, provela je još jednu godinu u raznim logorima.

Posle oslobođenja i po povratku u Novi Sad, 1945. godine, udala se za Roberta Vajnmana. Godine 1964. sa porodicom preselila se u Beč.

Rodena sam kao Irena Lustig. U Novom Sadu me je, u mojoj sedamnaestoj godini, zatekla okupacija. Grad, kao i celu Bačku, okupirala je Madarska.

Moje aktivnosti, kao skojevke, bile su u grupi koju je vodila Marta Husar. Sa Marom Kolarski, Gertom Kadelburg, Marom Dudvarski i Nadom Velicki, sastajala sam se pod okriljem porodica Mikeš i Kolarski. Obe porodice bile su saglasne s našim sastancima.

Kao članicu SKOJ-a, uhapsili su me nepune dve nedelje nakon što sam napunila 18 godina. Odmah posle hapšenja odveli su me u zgradu zloglasne „Armije“, tako nazvane jer se u njoj pre rata nalazila neka vojna komanda, a gde su mađarske vlasti smestile svoju kontraobave-

štajnu službu i tajnu policiju („Kemelhrito“). Kada su me tamo doveli, zatekla sam mnoge moje poznanike.

Znala sam šta je „Armija“ jer je, još ujesen 1941. godine, u nju bio privoden i moj bratić, Andrija-Bandi Lederer. Njega su tamo strahovito tukli. Uprkos tome, pod batinama, nije nikog odao već je pred agentima pomenuo samo imena onih koji su već bili uhapšeni. Osudili su ga na smrt i iste jeseni obesili. Porodicu su mu oterali u Aušvic. Preživela je samo jedna sestra.

U zatvoru „Marija Nostra“, avgusta 1943, grupa političkih zatvorenika iz Bačke i Međumurja, teritorija koje su Mađari okupirali 1941; na fotografiji IRENA VAJNMAN je druga sleva u poslednjem redu, u istom redu peta sleva je MARTA HUSAR-DODER, šesta je MAGDA SIMIN, dok je u trećem redu prva sleva EVA ČAVČIĆ

U „Armiji“ su nas tukli do iznemoglosti, neke do nesvesti. Mene su tukli po tabanima, po dlanovima... Stopala su mi bila tako pomodrela i otekla da nisam mogla da obujem cipele. A i šake su bili takve. Po ceo dan smo stajale okrenute licem prema zidu. Za svaki pokušaj razgovora ili kretanja, pljuštale su batine. Stalno smo strepele koga će

odvesti na „saslušanje“. To je značilo samo batine. Kada je „isledenje“ bilo završeno, odveli su nas na sud. Osudili su me na dve godine zatvora, a moja „krivica“ je bila u tome što sam pomagala partizanima, pisala parole po zidovima, prenosila letke, prosipala eksere na kolovoz da se izbuše gume vojnih automobila.

Posle suđenja odvedene smo u zatvor, u ulicu Konti, u Budimpešti. Bilo nam je teško, ali nas tamo bar nisu tukli. Čelije su bile pretrpane. Bilo nas je po deset u jednoj, ponekad i više, iako su bile predviđene za po nekoliko osoba. Spavale smo na slamaricama. Danju smo morale da slamarice stavljamo jednu na drugu, nismo smele da ležimo. Sedeti smo mogle samo na podu. Leti nam je bilo pretoplo a zimi jako hladno. Jednom u tri meseca mogle smo da dobijemo paket i pismo. Dok moji nisu deportovani, posećivali su me redovno. Posle je dolazila samo moja sestra. Ona nije bila deportovana zato što joj muž nije bio Jevrejin. Komadima razbijenog stakla od prozorskih okana i drvenih kašika, koje smo smele da kupujemo, pravile smo igle za štrikanje, parale poneki pulover i štrikale nove. Šetale smo po pola sata na dan, u jednom malom dvorištu bez zelenila, bez ijednog drveta.

Najlakše mi je bilo kada sam bila u ćeliji sa dve Peštanke. Jedna se zvala Eva Lakoš a druga Ilika Blas. Obe su preživele rat. Eva je bila inteligentna, načitana, recitovala nam je Hajnea i mnoge mađarske pesnike. Posle rata diplomirala je na ekonomiji i predavala na fakultetu. Pošto su joj roditelji bili komunisti, više su boravili u zatvorima nego sa njom, tako da se kao dete najviše nalazila kod rođaka.

Ilika se udala za Astalosa, čoveka koga su kao komunistu ubili prilikom ustanka 1956. godine, a ona je ostala sama sa četvoro dece. Živi u Pešti. S njom sam još uvek u povremenoj pismenoj vezi.

Jedna od sapatnica iz zatvora bila je Olga Sentderdi (Szentgyörgyi) Braun, ranije profesor u Subotici; sada živi u Segedinu (Szeged), u jednom lepom staračkom domu. Muž joj je preminuo 2004. godine. U Segedinu joj živi i sin koji se brine o njoj, a ćerka je u Budimpešti. Ona je profesor engleskog jezika i obavlja poslove na nekoj značajnoj funkciji. Druga je Eva Đenes (Gyenes) Arsenić, ugledni lekar internista u Beogradu. A treća je diplomirani tehnolog, doktor tehničkih nauka, Eva Cuker (Zucker) Čavčić, rodnom iz Sombora. Sve smo danas u poodmaklim godinama, ali zajedno provedeni dani, u onim uslovima u kojima smo živele, ne mogu se zaboraviti. Od Jevrejki koje su bile sa nama spominjem još Gertu Kadelburg, koja je već u zatvoru počela da kašlje i, kako su mi posle rata pričali, u Bergen-Belzenu umrla od tuberkulo-

ze, pod najtežim okolnostima. O njoj se brinula, koliko je to već u tim uslovim bilo moguće, Dusi Seneš. Dusi je ostavila svoju desetogodišnju ćerku kod svojih roditelja i uvek mi je govorila da se, ako ona ne preživi a ja ostanem u životu, brinem o njenom detetu. Bila je od mene deset godina starija pa joj se činilo da je veća verovatnoća da ja preživim a ne ona. Srećom, preživela je rat i danas živi u Subotici.

Posle godinu dana premestili su nas u zatvor Marijanostra (Mária-nosztra). Taj zatvor vodile su opatice. Bio je to veliki zatvor u kome je kaznu izdržavalo mnogo kriminalaca. Ne mali broj bio je osuđen na doživotnu robiju zbog teških krivičnih dela kao što su ubistva, razbojništva i slično.

Opatice, inteligentne i lepe, bile su katolikinje. Svakog jutra i večeri prolazile su i molile istu molitvu. Ipak, znale su da nas kažnjavaju na razne načine, bez ikakvog povoda. Na primer, uskratile bi nam primanje paketa, pisama, poseta. Od nas zatvorenica, katolkinje i pravoslavne odlazile su u katoličku a Jevrejke u evangelističku crkvu. U početku smo bojkotovale odlaske u crkvu. Posle smo ipak odlučile da idemo jer je to bila jedina mogućnost da se sve mi, iz raznih ćelija, možemo sastati. Sveštenik, koji je bio stariji čovek, nije mnogo brinuo o tome šta radimo. Na primer, mogle smo da sednemo i kada je trebalo stajati. Uz to, dok je držao propoved, mi smo pričale i kikotaile se. On je video kako se ponašamo, ali to nije koristio protiv nas. Ponekad mi ga je bilo i žao zbog nemoći da nas veže za crkvu.

Tokom leta bio nam je dozvoljen izlazak u dvorište puno zelenila. Sedele smo oko jednog velikog stola, šile lutke za siromašnu decu ili čupale korov. Sa nama su bile i pripadnice Jehovinih svedoka. Njih sam u tim okolnostima posebno cenila jer ih nisu mogli pokolebati u verskim shvatanjima. Sećam se da su lepo pevale. Opatice su ih mrzele, valjda, više nego nas ostale. Često su ih stavljale u samicu, u mračne prostorije, samo na hlebu i vodi ali ih ta zlostavljanja nisu naterala da napuste svoju veru.

Fašistička Nemačka okupirala je Mađarsku 19. marta 1944. Tada su nas, Jevrejke u zatvoru izolovali od ostalih osuđenica i morale smo da nosimo žute zvezde. U junu su nas prebacili u Budimpeštu gde je bio zatvor – geto za sve jevrejske osuđenike sa teritorije Mađarske. Uslovi su bili jako loši.

Kada mi je istekla dvogodišnja kazna, oprostila sam se od drugarica, misleći da idem u slobodu. Međutim, napolju su me čekali žandarmi koji su me odmah predali nemačkim vojnicima. Oni su me priključili

jednoj većoj grupi koju su imali na čuvanju. Bio je septembar 1944. godine, vojnici su bili stariji ljudi, nisu na nas obraćali naročitu pažnju. Vodili su nas kroz Peštu. Ako je neko hteo da pobegne, to je mogao da učini. Omladinci su stajali kraj puta i dovikivali nam da im se pridružimo i podemo sa njima. Posle dve godine zatvora nisam znala šta to treba da znači, nije li to možda neka provokacija. Ipak sam istupila jednom prilikom ali nisam pošla sa njima. Imala sam jednu peštansku adresu i otišla tamo. Čovek je bio pošten, ali žena se stalno svadala sa njim jer nije htela da me krije. Čak mislim da me je ona prijavila jer je ubrzo došla policija i tražila dokumenta. Naravno, nisam ih imala. Počela sam priču da su mi dokumenta nestala prilikom jednog od ranijih bombardovanja. Bilo im je jasno da ih obmanjujem. Odveli su me u policiju u kojoj sam zatekla jednog od agenata koji nas je tukao još u „Armiji“. Odmah me je prepoznao pa su me prebacili u takozvani Tolonház, vrstu zatvora u kojem zatvorenici borave samo privremeno, dok se ne reši kuda će ih odvesti. To se desilo baš onda kada su madarski nacisti, „njilaši“ preuzeli vlast u državi. Bilo je strašno. Kroz prozor smo videle ljude s odsečenim nogama i rukama, mnogo krvi, mnogo mrtvih. Naravno da smo se bojale da ćemo i mi tako proći. Sa nama su bile i kriminalke i prostitutke, a i jehovistkinje. Kao dvogodišnja, „iskusna“ zatvorenica pokušala sam da smirim svoje sapatnice, da ih utešim. Najviše ih je smirivalo kada su jehovistkinje pevale svoje molitve.

Posle nekoliko meseci u zatvoru, u ulici Konti, izgubile smo menstruaciju a rekli su nam da smo izgubile svoju ženstvenost. Srećom, nije bilo tako. Posle rata, kada smo se vratile u normalne prilike, udale smo se, dobile decu i, kao žene, živele sasvim normalno.

Kada su nas „njilaši“ iz zatvora predali SS-ovcima, bilo nas je mnogo. Na jednoj ledini bili su izmešani muškarci i žene. Tu sam srela svoje drugarice iz zatvora. Bilo mi je lakše što smo opet zajedno. Na toj ledini ostale smo, možda, jedan dan a onda su nas ubacili u vagone. Danima smo putovali bez vode i hrane. Napokon, posle takve vožnje, stigli smo u logor Dahau.

Dahau je bio muški logor pa tu nismo ostale dugo. Opet su nas strpali u vagone. Neke od nas su odvedene u Ravensbrik (Ravensbrück), a ja sam bila među onima koje su odvedene u Bergen-Belzen.

Stanje u Bergen-Belzenu bilo je užasno. Posle rata smo čule da je i u drugim logorima bilo kao i tamo. To što smo dobijale da preživimo nije se moglo nazvati hranom: ujutro topla voda, koja je nazivana kafa, možda 15–20 dkg hleba za ceo dan, u podne neka supa, u stvari, opet

nekakva topla voda. Najbolje je bilo kada bismo dobile ceo hleb i odjednom ga pojele. Kada smo stigle, neke od onih koje su bile godinama u logoru, već su bile psihički potpuno poremećene. Pokušale smo da ih smirimo, da svako dobije bar nekoliko kašika „hrane“, ali one su navale na kotao i prosule ga, tako da na kraju niko nije dobio ništa. Nas su smestili u velike barake s dvospratnim krevetima. Bilo je hladno, bio je novembar, a najstrašnije je bilo kada su nas isterivali iz baraka da satima stojimo na takozvanom cel-apelu – zboru za prozivku.

Jednom sam čula da se u nekoj baraci nalaze Novosadanke. Otišla sam da ih tražim. Pronašla sam jednu poznanicu. Mislim da je to bila Agi Rajter. Bila je na gornjem krevetu. Skinula sam klompe, popela se do nje; kada sam sišla, klompe više nisu bile tamo. Nemati makar kakvu obuću, po takvoj zimi i u takvim okolnostima, značilo je smrt. Srećom, ubrzo su pronadene. Jedna mlada devojka ih je, na ivici ludila, odnela i sakrila ispod uzglavlja svog kreveta.

Posle sam naišla i na svoju sestričinu Etušku Ajsman. Bila je puna čireva, kost i koža, na zimi, u tankoj haljini. Ne znam kako sam uspela da zadržim donji veš, imala sam na sebi više komada. Skinula sam ga i dala njoj. Pred kraj rata, švedski Crveni krst je i nju, s drugim teškim bolesnicama, odveo u Švedsku. Tu se oporavila i došla kući, udala se, preselila u Izrael i umrla od leukemije.

U sećanju mi je ostalo nešto što je, možda, bilo najgroznije – to su bili trenuci kada su majke razdvajali od dece. Ti najstrašniji, najpotrebniji rastanci bili su praćeni vriskom i plačem koji je parao srca svih koji bi se tu zatekli. Plakale smo i mi. U Bergen-Belzenu, u jednoj baraci bila su deca, najmanje njih pedesetoro, od dve do dvanaest godina. Deca su sve vreme plakala. Nama su dozvolili da se brinemo o njima preko dana, ali nismo uspele da ih umirimo. Brinula sam se za jednu devojčicu od dvanaest i njenog brata od četiri godine. Bila je potpuno izgubljena a njen mali brat još više. Nisam uspela da ih smirim. Devojičica je bila lepa, s kovrdžastom kosom i divnim plavim očima, a i dečko je bio upadljivo lep. Deca su bila iz Amsterdama. Po odeći se videlo da su iz imućnih porodica. Čule smo da su, navodno, Nemci hteli da ih zamene za novac od Amerikanaca. Ne znam koliko je to bila istina. Nažalost, novac nisu dobili i svu su decu ugušili gasom.

Jednog dana došli su neki civili i odabirali devojke za rad. Nisam bila među onima koje su odabrane. Jedna starija žena je plakala kada su joj odabrali ćerku jer će ostati sama. Ja sam se menjala s tom devojkom, ne znajući kuda me to vodi.

Stigle smo u Falersleben (Fallersleben), nedaleko od Braunšvajga (Braunschweig). Tamo smo saznale da ćemo raditi u fabrici oružja. Nas je to pogodilo jer nismo htele da budemo one koje rade na proizvodnji oružja za Nemce. Radile smo u noćnoj smeni. Danju smo spavale i bile oslobođene cel-apela. Rešile smo da sabotiramo koliko god možemo. Nemački radnici stajali su apatično u jednom ćošku, ništa nisu radili. Gledali su nezainteresovano a nama su objasnili šta treba da radimo. Pričalo se da radimo na proizvodnji takozvanog V-2 oružja. Mi, koje smo bile male rastom, dobile smo dve korpe. U jednu je trebalo bacati loše metalne delove a u drugu dobre. Vrlo često činile smo to obrnuto. Marta Husar koja je posle rata postala profesor ginekologije na Medicinskom fakultetu u Beogradu, bila je visoka rastom pa je morala da radi na mašinama za „štancovanje“ i tu seče veće delove. Mogućnosti da sabotira tu nije bilo. Možda je zbog toga postala depresivna, podmetnula je palac i odsekla ga. Imale smo tamo jednog lekara, zatvorenika iz Italije. Bio je mali rastom. Vešto je zaustavio krvarenje, ušio i previo ranu. Uprkos tome, Marta je morala i dalje da radi. Hrana je bila bolja. Nedeljom smo dobijale i kuvani krompir s parčetom mesa, preliveanim nekim sosom.

Bila je već 1945. godina. Nemci su bili svesni da će izgubiti rat. Ipak su nas odveli u logor, u Salcvedel (Salzwedel). Danima smo bile napolju, bez krova nad glavom. No, kako su dolaskom marta prošli najhladniji zimski meseci, sve te neprilike savladavale smo bez posledica.

Jednog dana primetile smo da su vrata logora širom otvorena. Nemačka straža je nestala i mi smo mogle da izađemo. Salcvedel je, inače, bio malo mesto. Nas nekoliko drugarica u blizini smo videle bicikle pa smo se provozale i opet ih vratile na mesto odakle smo ih uzele. Onda smo ušle u jednu kuću na kojoj su vrata bila otvorena. Ukućani su nas, verovatno, primetili i sakrili se u strahu od nas, možda u podrum. Nismo ih tražile. Naišle smo na trpezariju, postavljen sto za doručak, divan servis, još topla kafa, meki hleb, kolači. Dobro smo se najele, nismo ništa uzele, sve smo ostavile kako je bilo.

Onda smo se vratile u logor. Toga dana stigli su Amerikanci. Njihovim dolaskom sve se promenilo. Dosta dobro su nas snabdevali. Jednom prilikom, upravo tih dana, došao je neki čovek u civilnom odelu, mislim da nas je slagao da dolazi iz logora. Pitao nas je da li može tu da prespava. Mi smo mu, naravno, dozvolile. Međutim, još dok smo spavale – nestao je. Posle smo zaključile da je verovatno bio SS-ovac koji je bežao.

Reka Elba je proticala blizu našeg logora. S druge strane reke već su bili Rusi. Mi, još pune idealizma, posle izvesnog vremena prešle smo njima. Oni, međutim, o nama nimalo nisu brinuli. Morale smo same da nabavljamo hranu i nismo smele da im pomažemo. Nas je čudilo to što Ruskinje nisu htele da se vrate kući. Plakale su. Znale su da će biti vraćene u svoju zemlju, a onda biti odvedene u Sibir zbog toga što su dozvolile da padnu u zarobljeništvo!? Čudilo nas je i to što su vukle sa sobom sve do čega su mogle da dođu.

Danima smo čekale da nam se odobri povratak kućama. Najzad smo rešile da sednemo u vozove koji idu na istok. Nama je mnogo značilo to što su sa nama bile Marta Husar i Magda Bošan. One su bile kao neki naši rukovodioci, zaista su nas čuvale, savetovale i brinule za nas. Hranile smo se krompirom koji bismo našle u zemlji, stavljale ga u vreo pepeo i tako pekle. Prošle smo kroz Prag. Tu su nas dočekale žene s toplim čajem, kafom, hlebom. I u Bukureštu smo dobile hleb.

Put je trajao veoma dugo. Mnogi zatočenici već su se bili vratili kući. Moja sestra je strahovala da neću doći. Ona je ostala u Novom Sadu sa dvoje male dece i mužem. Nadale smo se da će nam se vratiti roditelji i brat. Nažalost, sve su ubili. Majku i još mnogo rođaka, zajedno sa decom ubili su u Aušvicu a oca u Buhenvaidu, gde je umro u mukama. Moj brat prebegao je Rusima, negde na frontu kod Voronježa. Preko megafona su ih pozivali da pređu na njihovu stranu. Mnogi su im poverovali. Među njima i moj brat. Međutim, tamo su ih bacili u logor, sa Nemcima i ostalima koji su se borili protiv Rusa. U tom logoru, brat je dobio tifus i umro krajem januara 1942. godine. Moja baka, rođena Hefter, imala je tada 80 godina, bila je teško bolesna. Njen najmlađi sin Dežo, i moj nećak Tibi Hefter, već su bili u takozvanim munkašima, radnim četama, gde su često mučeni. Mnogi su u tim četama ubijeni ili umrli od mučenja. Baka je pitala: „Gde je Marci? Gde je Jene?“ Stalno su joj govorili da su njeni sinovi sprečeni da dođu. Njenog sina Morica sa ženom, ćerkom od 17 i sinom od 6 godina ubili su na obali Dunava, u pokolju poznatom pod imenom Racija, januara 1942. godine. Jenea su sa ženom streljali u kući. Moju sestričinu, udatu Rotštajn, njenog muža i njihovu malu decu, takođe su streljali. Izgubila sam 24 člana uže porodice.

Po dolasku u Novi Sad, udala sam se za mog predratnog druga iz „kenaa“, Roberta, Robija Vajnmana. I on je bio zatvoren u „Armiji“, potom u Segedinu, u poznatom zatvoru „Čilag“, zatim odveden sa kažnjeničkom radnom četom na Istočni front gde je dobio smrztotine na noga-

ma od kojih je patio godinama posle rata. Prvih godina po povratku, stalno je sanjao da ga proganjaju i u snu vikao. Pred njim su na frontu desetkovali drugove, jer je jedan iz njihove čete prebegao Rusima. Po povratku kažnjeničke čete u Madarsku, opet je bio zatvoren. Oslobođen je oktobra 1944. godine. Priključio se partizanima i, kada se rat završio, kao kapetan prve klase, bio prekomandovan u Smederevsku Palanku. Tu je vojni lekar Rajko Đurišić uspeo da ga izleči. Nažalost, dr Đurišić je rano dobio infarkt srca i umro. Sa njegovom udovicom, koja sada živi na Cetinju, održavamo još uvek vezu. Ona je iz Osijeka. Njeni roditelji su tamo imali fabriku šibica.

U Smederevskoj Palanci živeli smo skromno. Imali smo od nameštaja samo jedan gvozdeni krevet ali bili smo zadovoljni jer smo bili zajedno, jer smo posle toliko muka preživeli rat. Domaćica, koju su prinudili da nas primi, ponašala se prema nama kao da nam je mati. Otprilike, imala je godina koliko i moja majka. Od nje sam naučila dosta toga što je potrebno znati o radu u domaćinstvu, a najviše o kuvanju. Sa njenom ćerkom i sada održavamo vezu. Iz Smederevske Palanke muž mi je premešten u Niš, gde su nam se rodili sin i ćerka. Onda su mi muža premestili u Skoplje i tamo je posle mnogo napora uspeo da se demobilše nakon čega smo se vratili u Novi Sad. Moj suprug je pre rata, odnosno 1941. godine, završio trgovačku akademiju, a posle rata i ekonomski fakultet. Posle demobilizacije zaposlio se u privredi, bio uspešan privrednik i zbog toga izazvao zavist mnogih. Pravili su mu silne teškoće, što je samo ubrzalo odluku da napustimo zemlju. Godine 1964. preselili smo se u Beč, gde i sada živimo. Sin mi je arhitekta. Osnovnu i srednju tehničku školu završio je u Novom Sadu a diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Ljubljani. Ćerka, mlada od svog brata četiri godine, završila je srednju školu u Beču, a nakon toga i poznati bečki Rajnhardtov seminar i posvetila se glumi. Ipak, danas se time više ne bavi.

Od sina imam dva unuka i jednu unuku, a od ćerke unuka. Svi su završili ili završavaju škole i, na našu radost, svi su dobro.

Rat nam je ukrao mladost, pobio nam porodice, prijatelje i poznanike. Čvrsto verujem da će nam deca i unuci, za ono što smo ja i moja generacija doživeli, znati samo iz pričanja, iz knjiga.

Lajčo KLAJN

SPASIO NAS HRABRI EČIKA HAUER

Roden je 7. juna 1925. godine u Subotici, od oca Davida i majke Debore, rođene Gutman. U Subotici je proveo djetinjstvo, završio osnovno školovanje i, do početka mađarske fašističke okupacije, radio u prodaji tekstila. Otac David Klajn (Klein) bio je, od početka jevrejske veroispovedne opštine u Subotici domaćin za verske obrede – šames. Majka, Debora Gutman, bila je domaćica i brinula je o skladnom zajedničkom životu porodice. Stariji brat Josip bio je rabin u Vrbasu,

obrazovan u Sarajevu. Osnovao je porodicu, sa suprugom Anuškom dobio je dvoje dece. Mlađi brat Izrael posvetio se učenju Talmuda a kasnije se zaposlio u fabrici šešira. Bio je neoženjen. Oba brata potiču iz prvog braka, jer im je majka u prvom braku sa ocem umrla. Sestra bliznakinja Ana učila je krojački zanat. Imao je i mlađu sestru Šariku, koja je u sedmoj godini umrla. U vreme progona Jevreja u Subotici, prvih dana nemačko-mađarske okupacije, 11. aprila 1941. godine, stanovali su u Jugovićevoj (Erdo) ulici broj 22.

Lajčo Klajn, doktor pravnih nauka, obavljao je razne značajne dužnosti. Između ostalog, bio je profesor na Pravnom fakultetu u Novom Sadu i sudija Ustavnog suda Vojvodine. Autor je više naučnih i stručnih radova iz krivične, međunarodne i ustavno-pravne oblasti i knjige „Genocid i kazna na severu okupirane Jugoslavije 1941–1945“.

Živi u Subotici sa suprugom Margitom Rogić-Klajn.

Godine 1944, po ulasku nemačkih trupa, počelo je nasilno odvođenje Jevreja u geto – nalazio se pored željezničke stanice u Subotici, odakle su moji roditelji i sestra Ana strpani u vagone i odvedeni u Aušvic. Braća i ja ranije smo odvedeni na prinudni rad. U Aušvicu je moja sestra Ana kundakom rastavljena od naših roditelja koji su završili u gasnoj komori. Sestra Ana to nije mogla podneti. Skrivali su je da ne bi i ona doživjela istu sudbinu. U posebnom psihičkom stanju smo ona i ja doživjeli susret u Subotici 1945. godine. Ona se udala, rodila dve kćerke, Darinku i Vericu, koje su osnovale porodice, ali Ana tu sreću nije doživjela. Umrula je od posledica preživjelih strahota. Kod nje je pod jastukom nadena porodična slika. Moja dva brata su stradala u nepoznatim mestima. Josipova porodica je takođe završila u Aušvicu. Moj otac David koristio je u Aušvicu molitvenik, do poslednjeg časa.

Moje godište (1925) počelo je prinudnim radom u Subotici – šuma kod Velikog Radonovca, da bismo, posle Hodmezevašarhelja (Hódmezeovársárhely), pod stražom bili odvedeni u Budimpeštu i okolna mesta (maj 1944. do januara 1945): Buda, Pešt, Buda Kalas (Pest, Budakalsz, Kapolnasnyek), i nekoliko drugih.

Andrija Liht, krojač iz Subotice, imao je ratne zasluge na strani Mađarske u Prvom svetskom ratu. Nalazio se, kao i ja sa delom moje generacije, u Budimpešti, u drugoj polovini 1944. godine. Sa njim je bio i moj drug iz detinjstva, njegov sin Josip. Prihvatio se da veliku grupu Jevreja iz okupirane severne teritorije Jugoslavije vodi kao svojevrsnu radnu četvu koja obavlja poslove, tobože, u korist Nemačke i Mađarske. Tada se još znalo da smo Jevreji. Išli smo iz mesta u mesto, gde je Liht osetio da je manje opasno.

Spavali smo u napuštenim školama i drugim objektima i izbegavali racije. Bili smo zaustavljani od nemačkih i mađarskih vojnih i policijskih snaga. Umesto legitimisanja i provere našeg bitisanja na prostorima Mađarske, Liht je sam rešavao stvar sa nemačko-mađarskim snagama. Bio je snabdeven dokumentima Lihtovog velikog priznanja iz vremena Austrougarske. Naravno, sve to nije išlo bez podmićivanja. Tako su nas propuštali da nastavimo naš neregistrovani boravak.

Andrija je bio izuzetan zastupnik i posrednik naših životnih interesa. U jednom slučaju je izgledalo da ćemo završiti život. U toku noći, u jednu napuštenu prostoriju u kojoj smo spavali, odnosno ilegalno boravili, upala je brojna naoružana grupa nemačkih vojnika sa mašinkama, na čelu sa jednim SS oficirom. Viknuli su: „Auf!“ Ubrzo smo saznali da će nas streljati. Bili smo otkriveni. U tom momentu, pojavio se Andrija

Liht i hrabro i naizgled smireno prišao oficiru. Nešto su govorili na nemačkom. Kraj razgovora bio je da je na nemačkom vojnicima rekao: „ALLES IST GUT“ (Sve je dobro), a nama je poručio: „SCHLAFEN SIE!“ (Spavajte). Andrija Liht je kasnije otkrio tajnu našeg spasavanja. Tom SS oficiru izvadio je iz svog džepa i predao jedan veliki briljantski prsten a da to niko nije video.

Inače, Lihtova grupa se u pogledu broja i sastava menjala. Napustili su nas oni koji nisu verovali da se na ovakav način u takvom broju, sa pripremljenim izgovorom, može izdržati. Izdržali smo taj period našeg zajedničkog življenja, u čemu je Andrija Liht zaslužio najveće priznanje. I on i sin preživeli su sa nama Holokaust.

Uglavnom pod nadzorom nemačke TODT vojne formacije, Jevreji pokupljeni iz prinudnih radnih četa (među kojima su bili, osim mene, Jovan Horovic, Ladislav Silaši, Ladislav Brajer i drugi) obavljali su izuzetno teške poslove i to bez skloništa i zaštite od tzv. tepih bombardovanja Budimpešte od strane savezničkih snaga. Ogromne zgrade i ustanove, kao i drugi objekti, bili su maltene srušeni sa zemljom. Mnogi to živčano nisu izdržali. Ponekad smo, posle sklanjanja u podrumne pojedinih zgrada, čim smo izašli na ulicu, videli brojne srušene građevine. Neverovatno je kako smo radili u uslovima bombardovanja.

Najteže i po život opasne radove naša grupa obavljala je na raščišćavanju bombardovanih i srušenih mostova na Dunavu. Bili smo raspoređeni kod velike ranžirne stanice (Rakosrendezőe pályáudvar), zatim na raščišćavanju bombardovanih mostova kod Hatvana (Hatvan). Trebalo je vaditi iz reke metalne konstrukcije i teške metalne predmete koje smo nosili na ledima na određena mesta. Tu nisu bili samo nadzornici TODT-a već i mađarski žandarmi sa SS vojnicima. Mnogi od nas su radili pod batinama, pretnjama, padali su u nesvest. Polivali su nas vodom. Kada bi se ocenilo da od nekog ne može biti koristi, odvođen je na stranu i streljan. U Budakalasu (Budakalász), mađarska žandarmerija uz pomoć i saradnju nemačkih snaga, sakupila je 500 Jevreja. Među njima sam bio i ja. Streljali su svakog desetog, navodno za odmazdu zbog delovanja antifašista. Iz Budakalasa, pod mađarskom vojnom stražom sprovedeni smo u Kapolnasnjeku (Kápolnásnyék). Tu smo kopali rovove za vođenje borbe protiv saveznika. Bez hrane i vode, bez odmora, danju i noću radili smo, i to užurbano, zbog prodiranja i približavanja savezničkih snaga. Ko nije izdržao, bio je streljan.

Najsudbonosniji za moj život i život grupe Jevreja bilo je hvatanje i preteće streljanje u oktobru 1944. kod Kapolnasnjekua (Kápolnásnyék). Bili smo blizu linije borbe nemačko-mađarskih i sovjetskih

snaga. Na nekoliko stotina metara videli smo sovjetske vojnike. Predstojalo je oslobođenje. Zbog unakrsne vatre privremeno smo se sklonili u jedan veliki podrum, gde smo zatekli blizu sto ljudi, Mađara, među njima verovatno i dezertera mađarske vojske. Ja sam u ime naše grupe pregovarao sa ljudima iz mađarske grupacije. Brzo smo se dogovorili o mogućem ishodu rata na tom delu terena. Ja sam ponudio, ako dođu sovjetske trupe, da ćemo ih spasiti. Zauzvrat, oni su obećali da nas neće otkriti ako bi mađarsko-nemačka vojska ipak ostala na ovom terenu. Međutim, za vrlo kratko vreme prestale su borbe i pred podrumom pojavili su se mađarski vojnici. Uputili su poziv rečima: „Mađarska braćo i mađarske sestre, ko se nalazi u podrumu?“ Umesto odgovora, istrčali su ljudi iz mađarske grupacije. Očekivali smo da nas neće odati, oni su to ipak učinili. Grljenje i radost su vladali među njima. A onda – izdaja: „Tu su Jevreji iz Jugoslavije, koji se skrivaju po Mađarskoj“.

Odmah su nas pohvatali. Jedan od naših, Ladislav Silaši, sav utučan, nehotice nije izvadio ruke iz džepova. Odmah su hteli da ga streljaju. Izvadio sam mu ruke iz džepova i – nisu pucali. Izvedeni smo iz podruma. Bilo nas je jedanaest. Čuli smo komandu: „Vonalba sorakozo!“ (Postrojiti se linijski!) Dakle, nije bilo odvođenja, već priprema za streljanje. Ubrzo se okupilo dosta radoznalog sveta. Sa odobravanjem očekivali su streljanje. Naša grupa, izgladnela, bez volje da živi, nije bila uzbuđena. Bili smo ubeđeni da je to naš kraj. U linijskom stroju bio sam treći. Ubrzo se pojavio jedan mađarski oficir sa trakom „strelastih krstova“ (njilaša) na ruci.

Sve je pripremljeno za streljanje. Čeka se komanda. Zaklopio sam oči. Čekao sam pucanj. Tajac. Ne dešava se u tim trenucima ništa. Mrtva tišina. Polako otvaram oči. Vidim neverovatnu scenu. Čovek iz reda za streljanje i njilaški komandujući oficir se grle! Bili su dobri drugovi na segedinskom fakultetu. Njilaški oficir zbunjeno pita: „Ečika, šta tražiš ovde, zalutao si, dođi iz stroja da te spasem“. U pitanju je bio sin drvvara iz Sente Ečika Hauer. Mi se u grupi nismo dobro poznavali. Eči Hauer je bez dvoumljenja hrabro odgovorio njilaškom oficiru: „Ili sve ili i mene!“ Ne znam kako bi se u tom trenutku držao neko od nas. Eči Hauer je mogao da bude spasen sigurne smrti, a za naše pogubljenje u Mađarskoj, daleko od naše domovine, nikada se ne bi saznalo. Oficir je bio zbunjen. Odjednom: „Dobro, idem kod komandanta da dobijem odobrenje za streljanje“. (Nije morao da ga traži). Saopštio je prisutnima: „Odvedite ih dotle u štalu!“ Dao je jednog starijeg vojnika da nas stražarno sprovede. Diskretno je saopštio Haueru: „Imate vremena. Ko bude zatečen u štali, biće streljan“.

Iskoristili smo priliku i pobešli. Zatekli su samo jednog našeg sugrađanina, pobožnog Jevrejina iz Mađarske koji nije hteo da beži. Streljali su ga. Hauerovi su se iselili u Izrael. Tamo je naš Ečika i umro.

Već sam spomenuo ulogu Ladislava Brajera, rodom iz Mađarske, stanovnika Sombora, u obezbeđivanju hrane za nas i obaveštavanju, pošto je imao specijalnu dozvolu za kretanje i upravljanje kamionom. Brajer, inače drugar od ranije, bio je poznavalac terena u Budimpešti i šire. Sovjetske trupe u decembru 1944. godine napravile su обруč oko Budimpešte, ustvari обруč oko Pešte. Ali su bili dosta udaljeni, oko 100 – 120 kilometara. Sa druge strane sovjetske su trupe bile sasvim blizu Budima i čekalo se na oslobođenje Budima. Ladislav Brajer orijentisao nas je na Budim. Bio je povezan sa jednim nemačkim oficijerom koji nas je sproveo iz Pešte u Budim i smestio u jednu bolnicu u Feldvari ulici broj 6 (Földvári utca 6) koja je ranije bila škola, a tada je preneti i smeštena u ovim prostorijama bolnica iz Kečkemet (Kecskemét).

Porodica KLAJN 1937. u Subotici (sleva): LAJČO, sin, DAVID, otac, šames Jevrejske veroispovedne opštine u Subotici od 1923. do 1944, kada je stradao u Aušvicu, IZRAEL, sin, ubijen u borbi sa Nemcima 1941. kao pripadnik Jugoslovenske kraljevske vojske, ANA, kćerka, preživela Aušvic, DEBORA, majka, supruga DAVIDOVA, stradala u Aušvicu sa mužem 1944, JOZEF, sin, rabin u Vrbasu, preživeo Holokaust ali na putu prema kući umro od tifusa

U našoj promenljivoj grupi bili smo sin Andrije Lihta, krojača, Josip i ja. Josip se predstavio kao lekar stažer. Znao je neke elementarne stvari i latinske reči koje je čuo od dr Antuna Lihta, brata od strica (ima bistu pred Higijenskim zavodom), a ja sam se predstavio kao njegov pomoćnik. Josip je imao na sebi beli mantil sa crvenim krstom na grudima i gumenim rukavicama, koje je nosio pred bolesnicima. Hirurg-oficir, mislim da se zvao Abraham, svesno nas je skrivao. Dobijali smo poslove, nosili bolesnike, izlazili na bojište da pokupimo mrtve i ranjenike.

Za nas su saznali njilaši i raspitivali se kod Abrahama. Signalizirao nam je to i mi smo избегli hapšenje i pobegli.

Vojne snage Crvene armije, od kraja 1944. godine i nadalje, držale su front u blizini Budima, u kojem smo se krili, stalno očekujući da ćemo biti brzo oslobođeni. U međuvremenu, dobili smo zadatak da pešice prenesemo iz Budima u Peštu jednu pokretnu vojnu kuhinju. To je značilo da se udaljavamo od oslobođenja pošto su jedinice Crvene armije bile udaljene 120 kilometara od Pešte. Bila je noć.

Prelazimo most. Guramo vojnu kuhinju. Ja i još neki nosimo mađarske vojničke kape. Kuhinja na gvođenim točkovima tandrče u mrtvoj tišini. Mađarske snage čekaju na ulične borbe sa neprijateljima. Odlučili smo da napustimo pokretnu vojnu kuhinju jer smo smatrali da i mi možemo da budemo mete. Ni minut posle napuštanja, vojnička kuhinja bila je za tren oka raznesena teškim tenkovima.

Produžili smo dalje pešice, noću, u tišini. Odjednom, nemačka naredba: „Halt!“ Zaustavio nas je tenkista nemačkog tenka. Tada se desilo nešto neverovatno. Iz naše sredine prišao je jedan subotički jevrejski mladić (radio je u fabrici čarapa, dosta ćutljiv, pasivan u akcijama, po imenu Tibor Štajn. Hladnokrvno i naizgled smireno prišao je tenkisti, i stavljajući nogu na tenk, upitao: „Sagen sie, wo sind die Russen?“ (Recite, gde su Rusi?) Tenkista, uveren da se radi o saveznicima, upozoravajućim rečima reče: „Dort“. Pokazao je pravac koji nam je u noćnoj tišini bio potreban radi orijentacije i daljeg pravca kretanja ka Crvenoj armiji.

Tako je i bilo. Sklonili smo se u jednu oštećenu napuštenu stambenu zgradu, u podrum, gde smo sačekali oslobođenje.

Bio je kraj januara 1945. Priča ipak nije završena. Vojnici Crvene armije u Budimpešti, pod stražom i sa mašinkama skupljali su zarobljenike. Upali smo Ladislav Silaši i ja u klopku. Govorili smo: „Pa, valjda nećemo sada dozvoliti da budemo zarobljeni?“ Tu intervencije nije

moglo da bude. Setio sam se da sam zaboravio na mađarsku vojničku kapu. Odmah sam je skinuo. Sačekali smo masu sveta i pobjegli.

Sovjeti nisu mogli da pucaju za nama; ali su umesto nas zgrabili dva druga muškarca sa ulice da bi brojno stanje zarobljenika bilo popunjeno.

Po najvećoj zimi, teretnim vagonima sporo i uz puno teškoća i smrzavanja, stigli smo na železničku stanicu Subotice. Na našu veliku radost, tu se nalazio Đorđe Hajzler u vojnoj uniformi jugoslovenskih partizana u svojstvu političkog komesara. Prihvatio nas je i zbrinuo. Bili smo bolesni i iscrpljeni. Čudili smo se kako smo preživeli. Kasnije sam se oženio Margitom Rogić koja je doprinela mom stvaralačkom razvoju.

Lea LJUBIBRATIĆ

JEDINO IME OSTAJE

Rodena je u Novom Sadu 1929. godine. Roditelji Mirko i Micika Fuks, rođena Sivak, preselili su se posle Drugog svet-skog rata u Izrael gde je Mirko više godina bio sekretar Udruženja Jevreja poreklom iz Jugoslavije.

Lea Ljubibratić je radila kao profesor engleskog jezika u Novom Sadu. Po penzi-onisanju, sa suprugom Edom učestvovala je u životu novosadske jevrejske zajednice.

Kćerka Milja i sin Ivo žive sa porodi-cama u Americi.

U Novom Sadu familiju Fuks su činile četiri vrlo povezane poro-dice. Ukupno nas petnaestoro. Pre rata je umro deda Robert, a u toku rata ubijeno je osmoro.

Moja majka se, udajom, opredelila za jevrejsku zajednicu prešavši u Mojsijevu veru još pre mog rođenja. Uz postepeno upoznavanje je-vrejskih običaja, unela je u kuću i neke kojima je vaspitavana tokom svog detinjstva. Tako sam ja, do polaska u osnovnu školu, znala za bo-žićnu jelku i uskršnja jaja.

Pohadala sam jevrejsku osnovnu školu, koja se vodila kao držav-na. A kako je bila na dobrom glasu, pohadala su je i nejevrejska deca. Tek tu sam od veroučitelja Boroša naučila običaje i slušala biblijske pri-če koje su mi uvek izazivale suze. Subotom nismo imali nastavu ali smo dolazili u školu koja je bila odmah do sinagoge. Mi smo sinagogu tada

zvali hram. I subotom i na velike praznike, učitelj Boroš bi nam govorio i čitao molitve koje nismo razumeli jer su bile na hebrejskom. Rado smo se šetali po dvorištu dok su neki od naših odraslih bili u hramu.

U to vreme sam iz „Sokola“ prešla u sportski klub „Makabi“. Bavila sam se gimnastikom. Predvodio nas je Aleksandar Gutman, koji nije preživeo rat.

U jesen 1940. upisana sam u prvi razred ženske realne gimnazije. Do tog vremena sam čula iz razgovora starijih šta se dešava u zemljama gde je Hitler već zakoračio svojom nogom, ali sam na početku školovanja u gimnaziji, dok još nije počeo rat kod nas, osetila na svojoj koži fašističku propagandu i njene posledice.

Jednog dana pozvala nas je neka učenica iz višeg razreda da se upišemo u skaute. Družićemo se i ići na izlete. To mi se svidelo jer sam bila jedinica i mnogo mlađa od ostalih u porodici. Otišla sam odmah posle škole da se upišem. Kada sam se vratila kući, to sam saopštila ocu. Rekao mi je, bez mnogo objašnjavanja, da odmah sledećeg dana odem da se ispišem. Kada sam se sledećeg dana pojavila, s vrata su mi rekli da više ne dolazim. Nisam morala ništa da kažem.

Ubrzo posle toga, jedne večeri, otac mi reče da ću biti pozvana kod direktora škole koji će tražiti da nešto potpišem i da potom dođem kući. Već sledećeg dana, mi Jevrejke pojedinačno smo pozivane kod direktora. Kako bi se koja vratila u učionicu, uzela bi svoju školsku torbu i bez reči izašla. Direktor nam je dao da potpišemo neki dokument i nije rekao ništa sem da napustimo školu. To je bila primena „*numerus clausus*“. Prema njemu je određen procenat dozvoljen za upis jevrejske dece u prve razrede srednje škole i na fakultete.

Te jeseni, u oktobru, moj otac je, kao rezervni oficir, pozvan na vojnu vežbu. Boraveći na vežbi, sa koje se nije ni vraćao jer je izbio rat i on potom pao u zarobljeništvo, dao je ostavku na čin rezervnog potporučnika uz sledeće obrazloženje: „Pošto sam odlukom ministra prosvete uvršten u red građana drugog a možda i još nižeg reda, iako su na temelju Ustava svi građani bez razlike na njihovu nacionalnu i versku pripadnost ravnopravni, to se u vezi ove odluke smatram nedostojnim čina rezervnog oficira. Pre podnete molbe dugo sam razmišljao o ovom svom postupku. Ako mi se uvaži ostavka, znam da ću time naškoditi samom sebi, no smatram da i kao redov na kopanju rovova ili tome slično mogu dati svoj doprinos državi. Međutim, postupkom nadležnih vlasti, time što su mi kćer isterali iz škole, nanesena mi je tolika uvreda da držim da ovakvim postupkom prema mojoj porodici vlasti mene ne

smatraju dostojnim građaninom ove države.“ Ovde bih da napomenem i da mi je otac, u jednom pismu iz zarobljeništva, savetovao da učim strane jezike jer, kada se vrati, moraćemo da tražimo drugu zemlju u kojoj ćemo nastaviti da živimo, jer nas u ovoj ne vole.

Tek pred kraj školske godine koja se završila 1. aprila 1941. došao je odgovor i preporuka školi da me ponovo prime.

Vrlo brzo Novi Sad je pao pod okupaciju Mađarske. Već prvih dana bačena je ručna granata na očevu garažu, a prodavnica automobilskih delova je opljačkana. Majka i ja ostale smo bez egzistencije.

Usledile su nevolje. Odmah te 1941. trebalo je da napustite Novi Sad svi koji nisu živeli u njemu pre 1918. godine. Tako su u tadašnju Nezavisnu Državu Hrvatsku krenule dve naše porodice, a dve su ostale. Ta prva odluka moje majke da ne poštuje naredbu, spasila me je logora u Hrvatskoj, u kojem su stradale moja baka Sofija i stričeva supruga Vali. Baka nije mogla da hoda i, kada je otac u zarobljeništvu pitao komandanta logora zašto mu više ne stižu pisma od majke, ovaj mu je odgovorio da je dotučena kundakom. Stric Nikola-Niki je pobjegao u Italiju i to mu je spasilo život. Očeve dve sestričine, Mira (1920) i Ljerkica (1923) ilegalno su se vratile. Posle maltretiranja Ljerkice u novosadskom zatvoru „Armija“, obe su januara 1942. bačene pod led Dunava prilikom pokolja nazvanog „Racija“. Potom su njihovi roditelji, Feliks i Ana prešli ilegalno u Budimpeštu.

Pod okupacijom Mađarske nije bilo lako živeti. Sin moje tetke Jelke, Đorđe Barta (1921) odveden je u radni bataljon (munkaši). Nije se vratio. Navodno, bio je ubijen. (Svakog časa bili su apeli – zborovi i ako se nešto desilo što nije bilo po volji fašistima, oni su svakog desetog iz stroja streljali).

Nastavila sam školovanje. U početku sam se družila sa devojčicama iz razreda. Sve više sam bila upućena na druženje samo sa jevrejskim devojčkama i mladićima. Uspeli smo da pročitamo mnogo knjiga, i to onih koje su smatrane naprednim. Leti, pošto je na ulazu u kupalište „Štrand“ pisalo „Zabranjen ulaz za pse i Jevreje“, mi mladi, koji smo slučajno izbegli Raciju, odlazili smo na Ribarsko ostrvo.

Došla je i 1944. U martu nemačka okupacija, a u oktobru njilaši. Tada je počeo pravi zamah repa fašističke aždaje. Počele su deportacije Jevreja. Majka me je po treći put spasila (drugi put je bilo kada je, za vreme Racije, žandarima koji su nam upali u kuću, pokazala neku svoju staru krštenicu) jer me je sakrila pod stepenište jedne kuće u susednoj ulici. Čim je prestalo skupljanje Jevreja radi odvođenja u koncentracione logore, ona me je odvela u Pečuj (Pécs), kod neke daljnje rodake

koju dugo nije ni videla ni čula. Tamo sam ostala mesec dana. Najveći deo vremena pravila sam se da spavam na sećiji u kuhinji, tako da nisam morala da razgovaram sa njom ni sa njenim mužem železničarem. Posle mesec dana, majka je došla po mene i odvela me u Budimpeštu. Svakog meseca smo menjale stan, a najčešće smo se nastanjivale po periferiji, u Šašhalomu (Sashalom), Maćašfeldu (Mátyásföld), Rakošfalvi (Rákosfalva).

LEA, pre isključenja iz gimnazije, 1940, i otac MIRKO FUKS, decembra 1948, pre iseljenja u Izrael

Tada više nisam bila devojčica koju je majka mogla lako da zadrži kod kuće. Nisam mogla samo da se pasivno skrivam. Krenula bih malom železnicom „Hev“ u Budimpeštu. Prvo sam nabavljala cigarete za teču Feliksa pa išla u kuću pod žutom zvezdom (Csillagos-

ház) do njega i teta Ane. Tamo sam malo pričala. Jednog dana mi je rekao da će da mi daje džeparac dok mi je otac u zarobljeništvu. To je bilo dirljivo, jer on više nije imao svoje dve kćerke kojima je to mogao da daje. Tako sam svakodnevno mogla da kupujem kartu za železnicu, a u tramvajima sam se nekako provlačila ulazeći na zadnja vrata i probijajući se do prednjih kako bih mogla da izađem da me kontrola ne bi uhvatila bez karte. Onda bih sačekala sledeći tramvaj i uradila isto sve do Terezkeruta (Terézkörut), gde sam odlazila u jednu kuću sa zvezdom, kod svoje školske drugarice Vere Pik. Često sam usput, sa nepoznatim ljudima, zbog vazdušne uzbune morala da odlazim u podrume dok konačno ne bih stigla i do Vere. Obe smo maštale o budućem životu, pogotovu ona jer je čitala literaturu koja joj je budila maštu.

Jednog dana, ispred Verine zgrade, zaustavila me je jedna starica sa zvezdom i upitala gde u blizini ima klupa da sedne da se odmori. Uhvatim je pod ruku i krenem sa njom u pravcu jedne klupe, kad se na mene okomi neka žena sa kišobranom. Počela je njime da mlatara po vazduhu i viče: „Kako možete da pomažete jednoj Jevrejki?“ Starica mi

reče da bežim, a ja joj rukom pokazah pravac ka mestu gde se nalazila klupa. Već se okupilo više ljudi oko žene koja je vikala. Otrčala sam sve u cik – cak, iz jedne pobočne ulice u drugu, dok nisam posustala i usudila se da se okrenem i pogledam u gonioce. Nije bilo nikoga.

Samo posle nekoliko dana, uđoh kroz širom otvorenu kapiju zgrade. Vidim sve ukućane, pa i Veru među njima, sa zavežljajima u rukama kako stoje postrojeni, a pored njih žandari sa isukanim bajonetama. Nisu mi dali da pridem. Vera mi je doviknula da idem u Vadas ulicu (Vadász utca), do švajcarskog poslanstva i zatražim potvrdu da je pod njihovom zaštitom. Istog časa sam počela da trčim. Kad sam stigla do Vadas ulice, bila je krcata ljudima koji su došli sa istom namerom kao i ja. Nije mi preostalo ništa drugo nego da se kroz tu masu ljudi probijam kao šilo i vičem da moram to da radim jer je ona već u redu za odvođenje. Kada sam uletela u poslanstvo, jedan mladić je silazio niz stepenice. Rekoh mu šta mi treba. Odmah se vratio na sprat i pojavio se sa papirom koji sam tražila.

Opet trčeći, vratih se do Verine kapije. Još uvek su bili tamo. Savih papir i uleteh u široki hodnik, bajoneti se uperiše prema meni, ali sam ugurala papir Veri u šaku. Opet izletim i trčeći odem do ugla, pa onda preko, na drugu stranu ulice. Sakrila sam se iza jedne trafike da osmotrim da li se nešto komeša posle mog bežanja. Valjda zato što su videli da sam devojčica, nisu krenuli da me gone.

Vera je primljena sa ostalom decom, koja su imala potvrdu, u jednu zgradu pod zaštitom. Ja sam je i tamo posetila. Rekla mi je da se priča da neće moći još dugo da ih drže. Dala sam joj svoju novu adresu. Nisu prošla ni dva dana, a pojavila se Vera sa Helenom, devojčicom iz iste kuće. Trebalo je da ih sakrijem. Čovek koji mi je dao smeštaj bio je veoma ljut jer je prihvatio samo da skloni mene, ali je pristao da i one prenoće. Sve tri smo se smestile na uzani krevet. Za sebe znam da cele noći nisam oka sklopila, razmišljajući šta ću sa njima dvema, dok su se one sasvim prepustile mojoj brizi, a možda su i zaspale. Rano ujutro, počela sam da ih pripremam za izlazak na ulicu. Smislila sam da ih opremim kao da su seljančice i krenula sa njima železnicom za Šašhalom. Tamo sam poznavala jednu ženu, Nemicu i njenu kćerku. Ta žena je imala muža Jevrejina, a pripadali su nekoj sektu. Sa njom sam mogla otvoreno da razgovaram i ona je primila obe devojke. Obe su preživele rat. Vera se iselila u Izrael i uvek žalila što i ja nisam došla, a za Helenu ne znam. Ženi iz Šašhaloma sam se celog života u mislima zahvaljivala na dobroti, ali nikad nisam imala snage da je posle rata posetim.

Često sam odlazila do moje tetka Jelke, koja je sa svojim mužem Jožijem i kćerkom Verom došla u Peštu. I oni su živeli u jednoj kući sa zvezdom, a to je svuda značilo da je po stanovima bilo nabijeno mnogo ljudi. Stanovi nisu mogli da se uredno održavaju tako da je u njihovoj sobi, na podu, bilo mnogo šerpi u koje je kapala voda koja se probijala kroz plafon usled jesenjih kiša. Kod Feliksa i Ane zidovi su bili puni stenica koje su noću padale na ljude. Moja draga tetka Jelka, očeva sestra, veoma se brinula zbog toga što ja tako slobodno, bez zvezde, idem kroz Peštu. Brinula se što nemam odeću i obuću za kišne i zimske dane.

I njima se desila tragedija. Posetili su roditelje Verinog muža, Andrije Mikeša. Tom prilikom su u stan ušli njilaši, vezali ih po dvoje i povelili prema obali Dunava. Licem su bili okrenuti prema reci. Rafali po nogama su ih samo oborili u reku tako da su počeli da se dave. Vera je usput, dok su vođeni ka Dunavu, rekla mladiću za kojeg je bila vezana da pokušaju da olabave povez. To im je uspelo tako da je Vera, prilikom pada u vodu, mogla da dopliva do obale kada su njilaši već bili otišli. Među davljenicima je pronašla svoju majku koja je davala znake života. Pregrizla je kanap kojim je ova bila vezana i dovukla je na obalu. Tada je puzeći, jer od zadobijenih rana nije mogla drugačije, krenula od kuće do kuće da traži pomoć. Međutim, niko nije hteo da joj pomogne. Poslednjom snagom uspelo joj je da puzeći stigne do zgrade Jugoslovenske ambasade. Tamo je pružena prva pomoć i jednoj i drugoj a potom su bile smeštene u dve različite bolnice. No, tetka Jelka nije imala snage da se bori da prezdravi i tako smo je izgubili.

Februara 2001, ravno posle 56 godina, bila sam sa suprugom u vrtu velike sinagoge u Budimpešti da bismo se poklonili senima stradalih Jevreja, među kojima i moje drage tetke Jelke. Tom prilikom sam zapisala: „Vrt je senovit i u ovo doba godine, vlažan i hladan. Staze su posute šljunkom, nema humki, samo ravno razdrljena zemlja, uokvirena u velike pravougaonike ciglom, a na njih su naslonjene ploče, jednostavne, sive, četvorougaoone, od granita, ispunjene imenima, godinom rođenja i smrti. Neko nije dobio ploču zbog toga što nije imao nikoga od rodbine da to uradi, ili zato što je neko od još živih mislio da to nema nikakvog smisla, jer nije mali broj onih za koje se ni ne zna gde su im zemni ostaci. To je, možda, pogrešno jer je ime makar zapisano na kamenu jedini znak da je nekada živio.

Svake godine, obeležavajući dane „Racije“ na obali Dunava, govorila bih u sebi, a i svojim, koliko bi mi život bio drugačiji i sadržaj-niji da su moji najbliži iz familije i moji školski drugovi preživeli rat...

OPSESIJA

Roden je u Novom Sadu 6. juna 1940. godine od oca Stevana Santa, rođenog 1910. i majke Piroške, rođene Singer 1911. godine.

Imao je godinu i po kada je ostao bez oba roditelja koji su, zajedno sa još 27 članova uže i šire porodice, streljani 23. januara 1942. godine u pogromu koji su počinile mađarske fašističke snage, poznatom pod imenom „Novosadska racija“.¹

Gimnaziju i medicinski fakultet završio je u Novom Sadu. Radi u Institutu za onkologiju u Sremskoj Kamenici kao internista-imunolog u Laboratoriji za imunobiologiju tumora. Vanredni je profesor na katedri za onkologiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu.

Događaji o kojima pišem, počeli su sve više da me opsedaju i proganjaju tek nakon moje 40-te godine, ali tako intenzivno da ih preživljavam čak i u snu. Shvatio sam, konačno, da sam dužan da pišem o svemu što se dogodilo, ali i da nađem izvore koji o tome govore. Jer, ako ja ne budem o tome pisao, ispašće da niko od mojih tridesetak direktnih predaka nije nikad ni postojao. Na moju žalost, dok su svedoci događa-

¹ Tom prilikom streljano je 1246 ljudi, među njima 809 Jevreja i 375 Srba. Njihova su tela pobacana u zaleđeni Dunav.

ja još bili živi i dok sam od njih i mogao nešto saznati, nisam znao da se tako nešto i dogodilo.

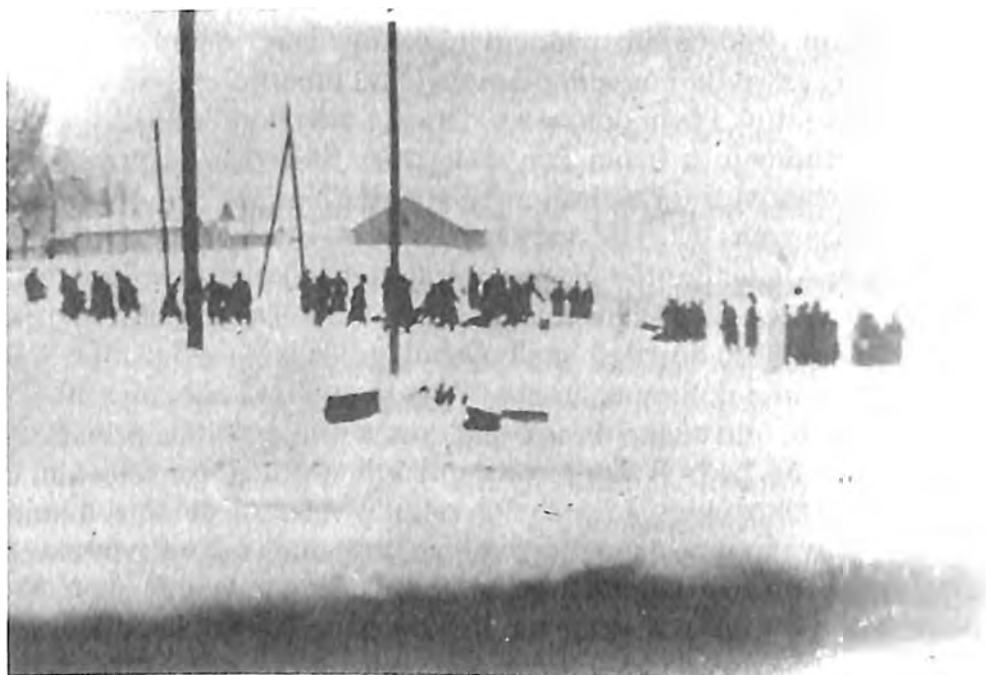
Sada, nakon godina i godina traganja, obilaženja muzeja, matičarskih kancelarija, iščitavanja protokola rođenih i umrlih i razgovora sa ljudima koji su o tome mogli više da kažu, pokušao sam da sklopim priču, koja bi trebalo da bude verodostojna. Priču o strahotama, kojih se čak i ne sećam, a za koje sam saznao slučajno u šesnaestoj godini. Zvuči malo prozaično maksima da život piše romane, ali sled događaja je toliko neverovatan – usudio bih se da kažem čak i fascinantan, da nije u pitanju tragedija tolikog broja ljudi da se događaji mogu podvesti pod takvu formulaciju.

Moji roditelji su bili skromni mladi bračni par, koji su dobili dete u relativno kasnim godinama: majka je imala 26 a otac 36 godina. Majka je bila nežnog zdravlja i navodno bolovala od tuberkuloze. Završila je „žensku gimnaziju“ i bila domaćica. Otac je završio gimnaziju u Novom Sadu. Radio je u banci kao službenik. Sa ovakvim prihodima skromno su stanovali u iznajmljenom stanu u Novom Sadu, u zgradi koja se i danas zove Jakovljevićev sanatorijum, blizu dunavskog keja. Očev otac, dr Aladar Santo i njegovi roditelji, kao i braća i sestre, došli su iz Kule devedesetih godina devetnaestoga veka. Deda je završio prava u Mađarskoj i bio do 1918. podbeležnik grada Novog Sada. Da li je promenio prezime iz Steinbach pre ili posle ove funkcije, nije mi poznato, iako ne bi bilo čudno da se u ono vreme na njega vršio pritisak da promeni prezime, ne bi li mogao da napreduje u službi. Na žalost, ni ta činjenica, niti zlatna knjiga mađarskih ratnika-veterana-Jevreja, u kojoj je dokumentovano navedeno njegovo ime, prezime i čin u Prvom svetskom ratu, izdata u Mađarskoj pre Drugog svetskog rata, gde je on, kao i mnogi članovi moje porodice, bio odlikovan za lojalnu službu tokom rata, nisu ga izbavili od streljanja. Mogu samo da zamislim užas, zaprepasćenje i nevericu kada su otac, stričevi i deda shvatili da su, i pored sve građanske lojalnosti i časnog doprinosa tom društvu, neki umobolnici odlučili da ih smaknu po kratkom postupku. Deda je imao petoro braće i sestru. Posle rata, 1918. godine, deda je penzionisan (i dan-danas posedujem fotokopiju liste za isplatu penzije sa njegovim potpisom, kao i sa potpisom njegove sestre – moje „baba-tetke“, kao jedan od retkih materijalnih dokaza da su uopšte postojali).

Priča počinje 1941. godine, kada su Jevrejima, nakon kapitulacije Jugoslavije i ulaska fašističkih snaga u Novi Sad, zabranili da idu na posao. Moji roditelji su se preselili kod dede Aladara Santa u Miletiće-

voj ulici 63, delom da bi uštedeli na troškovima a i da bi porodica bila na okupu. Moja tetka sa porodicom takode je stanovala na istoj adresi u Miletićevoj ulici.

Sticajem nesrećnih okolnosti, Miletićeva ulica je bila glavno poprište fašističkih zločina i divljanja za vreme „hladnih dana“ 1942. godine. U poznatoj Novosadskoj raciji, 23. januara, ujutro u 8,30 časova, cela moja porodica (moja prababa Fani Steinbach, baba i deda Aladar i Emilija Santo, moji otac i majka Stevan i Piroška Santo, tetka i njen muž Klara i Endre Goldstein – ukupno 27 članova porodice) izvedena je na ulicu i streljana, delom pobacana u Dunav. Leš moga oca bio je, navodno, naden na Uspenskom groblju.

U poznatoj Novosadskoj raciji, 23. januara 1942, streljano je 27 članova porodice ALEKSANDRA KERENJIJA; fotografija prikazuje mađarske vojnike kako bacaju leševe u zaledeni Dunav

Velikim čudom, moj brat od tetke i ja ostali smo živi. Neki tvrde da su nas roditelji sakrili ispod jastuka (bilo je to ujutro, ljudi su bili zatečeni u krevetima), a drugi kažu da smo bili sklonjeni iza kaljeve peći. Nikada nisam saznao pravu verziju. Ja sam tada imao godinu i po, a moj brat od tetke dve i po godine. Mađarski vojnici su nas našli kada je već bila izdata naredba da se prestane sa streljanjem pa smo, onako

mokri, u pelenama, polugoli, odvedeni u Upravu grada, gde su nas prepoznali preživeli rođaci i prijatelji. Očevici su mi rekli da mi je u Upravi grada jedan mađarski vojnik dao vode i hleba, jer smo tamo čekali celo pre podne. Tu su se naši putevi (brata od tetke i mene) razišli, da bi nas život definitivno rastavio. Ja sam dospeo kod porodice Kerenji (mamina sestra je bila udata za dr Kerenjija, koga je spasio njegov pacijent, pripadnik strelastih krstova – njilaš) a moj brat od tetke je dospeo kod rodaka u Budimpešti gde je nakon smrti tetke, koja ga je prihvatila, dospeo u drugu porodicu. Mnogo godina kasnije, 1956, tokom revolucije u Mađarskoj on je pobjegao i nastanio se u Venecueli. Tamo je 1976. godine iznenada umro, na ulici. Za sobom je ostavio ženu i dvoje dece, sa kojima ni danas ne mogu da uspostavam kontakt, iako stalno tragam za njima. Na moju žalost, za postojanje svoga brata od tetke nisam uopšte znao sve do njegove smrti.

Sa mamine strane, deda i baba su stradali u Aušvicu. Dedin brat je ostao živ u Budimpešti, ali je njegovog sina, koga je skrivao u bolnici, poslednjeg dana, na ulici koju su oslobađali Rusi, streljao jedan član strelastih krstova.

Pošto sam ostao bez roditelja, dospeo sam u porodicu Kerenji, najbližih rođaka po majčinoj liniji. Mislim da me niko nije mogao primiti sa više srdačnosti, dobronamernosti i naklonosti nego što su to uradili Kerenjijevi. Dr Stevan Kerenji je čak više zaslužan za moje sveukupno obrazovanje i vaspitanje od moje tetke. Njemu mogu da zahvalim za sve što danas znam i umem. Mađarske vlasti su odmah sutradan po streljanju mojih roditelja izdale nalog dr Stevanu Kerenjiju da ima da vodi nadzor nad imovinom mojih roditelja – pokojnih Stevana i Piroške Santo, koju će nadzirati „neutralni“ nadzornici. O meni, naravno, nije bilo ni reči. Stoga se kod Kerenjijevih rodila opravdana bojazan da će mene, prvom prilikom, kao siročće odneti u neki sabirni centar odakle se znalo kakav je dalji postupak. Stoga su me brižljivo krili. Kada je dr Stevan Kerenji u proleće 1942, kao lekar sa mađarskom diplomom, dobio naređenje da ide u Mađarsku na prisilan rad kao lekar (Mađari su išli na front jer su lekari koji su bili na prisilnom radu prebegavali Rusima), poveo je i mene. Naravno, vodio me je bez papira. Uvek je postojala opasnost da ga zaustave i legitimišu, sa svim mogućim posledicama po njegovu porodicu i mene. Zbog toga sam retko izlazio na ulicu i na svetlo dana.

U Mađarskoj je dr Kerenji radio u seocetu zvanom Igar (Igar), pored Sekešfehervara (Székesfehérvár). U selu se proćuo kao dobar

lekar i čovek, tako da su ga meštani prihvatili sa simpatijama. Lokalni žandarm (csendör) ga je štitio gde god je bilo moguće. Na žalost, 1944. godine, po naređenju ondašnje vlade, svi Jevreji su morali da idu u koncentracioni logor. Dr Kerenji je sa porodicom interniran u Budimpešti (po pojedinim pričama u geto), odakle je uspeo da se izvuče sa porodicom, pošto je podmitio neke ljude. Vratio se u Igar, gde je ponovo radio sa znanjem lokalnog stanovništva sve do dolaska Rusa. No, tek što su Rusi ušli u selo, front se ponovo pomerio i u selo su ponovo ušli Nemci. Spomenuti žandarm nas je skrivao u podrumu pored samog SS štamba i prekog suda. Dr Kerenji je držao gotove špricve sa morfijumom za sve nas, za slučaj da Nemci upadnu u naše skrovište. Srećom, to se nije dogodilo i Nemci su konačno napustili selo. Slučaj je hteo da dr Kerenji bude prvi svedok u korist lokalnog žandarma kada su ruske jedinice ušle u selo, što je spasilo život i žandarmu i njegovoj porodici.

Svet je, zbilja, ponekad mali. Tokom mađarske revolucije 1956, sin žandarma iz Igara je prebegao preko granice u Jugoslaviju i bio upućen u sabirni centar u Borskom rudniku. Dobro se sećam da je tom prilikom dr Stevan Kerenji opremio dva puna kofera odeće i obuće i kofer hrane, koje je uputio u Borski rudnik. Sin je nedugo zatim emigrirao u Australiju.

I tako, kada se osvrnem unazad, nemam ni najosnovnije podatke (koji u drugim porodicama ne predstavljaju nikakav problem – odete kod matičara i uzmete izvod iz matične knjige rođenih, umrlih i napravite porodično stablo) za najmanje tri porodice predaka – očeve, majčine i porodice Kerenji. Postoji samo spomenik na Dunavu sa uklesanim imenima članova moje najuže porodice. Problem je u tome što su do 1895. matične knjige vođene u verskim zajednicama, a te knjige su sistematski spaljivane i uništavane zajedno sa Jevrejima za vreme rata, pa čak i posle njega. Pokušavam da dodem do tih podataka jer je to jedino što mogu ostaviti svojoj deci o njihovim precima. Obilazim muzeje, matičare, arhive, tražim dokumenta, izvode iz matičnih knjiga umrlih, rođenih... Pokušavam da otmem od zaborava što se oteti može, da nađem slike, i polako sastavim priču. Sa malo sreće, možda će mi poći za rukom da se bar donekle odužim svojim precima. A dotle, svakog 23. januara, kada se svi razidu sa komemoracije koja se tog dana tradicionalno održava, i kada više nema nikoga na dunavskom keju, obiđem spomenik žrtvama Racije i setim se svojih najmilijih.

BEZIMENO DETINJSTVO

Rodena je 1932. godine u Slavonskom Brodu, u rabinskoj porodici, od oca Samuila i majke Regine, rođene Šmukler. Imala je brata Damira, rođenog 1934. godine u Lipiku (Hrvatska), gde je otac radio kao banjski lekar. Brat Damir, sa kojim se rastala krajem 1941. godine, nije preživeo Aušvic.

Po rođenju sina Damira, otac je odlučio da familiju preseli u Beograd, smatrajući da će u tom gradu biti sigurniji. Međutim, rat su preživele samo Henrijeta i majka. Deo, inače veoma brojne porodice koji je ostao u Hrvatskoj stradao je u Jasenovcu i Novoj Gradiški a manji broj iselio se u Vojvodinu, najvećim delom u Novi Sad.

Pri pokušaju da odu u partizane, roditelji su izdani i uhapšeni. Otac Samuilo je odveden u Jajince, kraj Beograda, gde je streljan 1942. godine, a majka Regina najpre u logor na Banjici, gde je bila mučena i ubrzo deportovana u Aušvic. Preživela je strahote ovog logora i Mengeleove vivo eksperimente, i vratila se u Beograd sa ožiljcima koje nije zacelila do smrti, 1975. godine.

Vrativši se u Beograd po završetku rata, Henrijeta je u tom gradu završila studije stomatologije, a aprobaciju u Švajcarskoj, u kojoj je potom radila i živela četrdeset godina.

Moja sećanja na najranije detinjstvo uglavnom su vezana za život u Beogradu. Tu smo brat i ja odgajani veoma spartanski, na čemu je

otac posebno insistirao. Uvek je govorio da će doći dani kada će nam hrabrost i izdržljivost biti i te kako potrebni. Kao da je znao šta nas čeka. Po izbijanju rata, nastala su veoma teška vremena u Beogradu. Sve je bilo zabranjeno za Jevreje i Cigane.

Tog vremena sećam se vrlo živo, zbog žutih traka i povremenih grubih i pogrdnih dobacivanja dece i odraslih. Ta atmosfera i postupci bili su, međutim, samo nagoveštaj onoga što će doći sa Holokaustom.

U to vreme otac i majka spremali su se da odu u partizane. Krenuli su ka Kruševcu, odakle je trebalo da se pridruže partizanskim jedinicama. Na žalost, tamo nikada nisu stigli. Izdali su ih neki tobožnji prijatelji. Moji su roditelji bili uhapšeni. Oca Samuila odveli su u Jajince, gde je streljan 1942. godine, a majku na Banjicu, gde je bila mučena a potom deportovana u Aušvic. Tamo je bila žrtva vivo eksperimenata Mengelea, posle čega je kasnije dobila tumore od kojih je, naposletku, i umrla.

Odvajanje mog brata Damira i mene od naših pravih roditelja, krajem 1941. godine, bilo je užasno. Na rastanku, porodica je stajala nema, bez suza i bez reči. Otišli smo svako na svoju stranu, znajući da je to rastanak zauvek, da idemo na put bez povratka, da svako od nas ima kartu samo u jednom pravcu. Da bi makar spasao decu, otac je jednoj poznanici platio 100 hiljada zlatnih dinara za pribavljanje lažnih dokumenata na imena Olga i Damjan Kosić i prebacivanje brata i mene u Novi Sad, gde je trebalo da nas ona preda našim rođacima. Ta gospođa bila je Srпкиnja i zvala se Vida Petrović. Njena kćerka bila je udata za čuvenog zlikovca Bećarevića, pripadnika Specijalne policije. Umesto da nas preda familiji, ona nas je 31. decembra 1941. godine dovela do Petrovaradina i tu nas ostavila u hladnoj noći da sami i bos, nas dvoje male dece predemo preko zaleđenog Dunava. Nikada nismo saznali zašto je tako postupila.

Na drugoj strani sačekala nas je naša tetka i, onako promrzle, odvela svojoj kući.

U Novi Sad smo stigli baš u vreme kada se odvijala racija. Ova stravična akcija organizovana je od 21. do 23. januara. Sprovodili su je pripadnici regularne mađarske vojske i žandarmerije. Pretresali su kuće i bajonetima parali krevete i posteljinu. Nas dvoje bili smo sakriveni ispod jednog takvog kreveta. Kako smo preživeli, pitanje je na koje do današnjeg dana nisam našla odgovor.

Od tog dana naša dokumenta više nisu vredela, jer je i Srbima bilo teško. Postali smo bezimni, više nismo postojali.

Kada smo se malo oporavili od posledica promrzlina, morali su da nas razdvoje, jer niko nije ni mogao niti se usuđivao da skriva dvoje dece. Tako je brata uzeo naš stric a mene je prihvatila jedna srpsko-madarska porodica.

Stric je imao ženu i tek rođenu bebu, koju su madarski žandari, pred očima strine i moga brata, na bajonetu okretali kao loptu. Strina je od tog prizora poludela, nakon čega su je ubili. U toj atmosferi je živeo moj brat Damir.

HENRIJETA iz studentskih dana

Porodica u kojoj sam bila smeštena u kući je držala bordelj i restoran. Danju sam bila zaključana u podrumu, a noću sam prala sudove u restoranu. Niko nije smeo da me vidi. Moji dobrotvori su puno rizikovali čuvajući me. Dobijala sam da jedem samo ono što je negde preostalo. U podrumu sam mogla da krpim čarape, za šta sam dobijala jednu pengu (madarski novac), koju sam davala bratu za hranu.

Uvek sam se sećala očevih reči da će doći dani kada ćemo biti gladni, tučeni i proganjeni. Kao da je sve predvideo! Ja sam bila na neki način jača, nešto starija. Bolje sam od brata podnosila sve nevolje pa sam tako, odjednom, i odrasla i ostarila. Brinula sam za oboje.

I, došao je dan kada smo morali da se rastanemo i podemo svako svojim putem. Mene više nisu smeli da drže u porodici, od straha da me neko ne vidi. Odlučili su da odem. To je bilo u vreme kada su Nemci okupirali Madarsku. U novosadskoj porti skupljen je poslednji transport za deportaciju u Aušvic, gde su odvedeni moj brat i moja familija. Mene su prebacili kod nekih Mađara u okolini Budima, koji su imali poljoprivredno dobro. Radila sam u štali. Bilo je teško i svakome je glava bila u torbi. Porodica koja me je primila je bila dobra, a na mene su se sažalili. Međutim, došao je trenutak da ni oni više nisu smeli da rizikuju svoje živote pa sam, posle nekoliko meseci, predata u dom za decu bez roditelja, siročad bez imena. Tu je bilo smešteno oko 400 dece raznih nacionalnosti. Bila je to neka vrsta geta, koliko se danas sećam.

Znam koliko sam vremena tamo provela; bližio se kraj rata. Fašisti su se povlačili. Dom se nalazio u blizini kasarne koja je bila minira-

na, pa smo, pod dramatičnim okolnostima, podzemnom kanalizacijom morali da bežimo. Tu su bila deca različitog uzrasta. Malo ih je preživelo. Ja sam jedno od te dece.

Rusi su već bili ušli u Peštu. Mene je spasao jedan ruski oficir, koji me je poveo sa sobom. Bio je stacioniran u Novom Sadu. Stanovao je u jednom rekviriranom stanu, u kojem je živela četvoročlana folksdojčerska porodica, koja je imala devojkicu koja je kod njih radila. Devojkica se zvala Marica i bila je Srpkinja. To su bili ljudi koji, u vreme rata, nisu uprljali ruke nikakvim kompromitujućim radnjama. Imali su dvoje dece mog uzrasta i rado su me prihvatili.

Kako sam kasnije saznala, ruski oficir koji me je doveo u ovu folksdojčersku porodicu, bio je Jevrejin, inženjer. Cela njegova porodica stradala je u vreme opsade Lenjingrada. Ja sam ga, kako je uvek govorio, podsećala na njegovu devojkicu. U to vreme, prvi put sam smela da kažem da sam Jevrejka. Osećala sam se kao normalno biće, misleći da sam konačno negde našla dom. Volela sam svoju novu porodicu i dala sam im svu svoju dečju ljubav.

Jednog dana, moj san o domu i porodici pretvorio se u užas. Moj „ruski otac“ došao je jedne večeri kući potpuno pijan. U takvom stanju celu folksdojčersku porodicu stavio je uza zid i pucao svakome u oči. Sve četvoro ubio je bez milosti. Zagrljio je mene i Maricu i molio da mu oprostimo, govoreći da ne može da preživi gubitak svoje porodice, a zatim se ubio, pucajući sebi u usta.

I Marica i ja bile smo oduzete. Kada smo se osvestile, svuda oko nas – mrtvi i krv! U svesti su mi plovili svi leševi ovog sveta; mnogo puta gledala sam smrti u oči, ali ovo je bio užas koji je obeležio ceo moj kasniji život. Posle tog doživljaja, godinama nisam spavala. Mnogo sam smrti videla, i to je bila svakidašnjica, ali ovo nikada nisam zaboravila. Kada je konačno došlo oslobođenje, nisam ga doživljavala kao radostan događaj. Bilo mi je svejedno šta se oko mene zbiva.

I opet je sudbina odredila moj put: Marica me je čuvala izvesno vreme. Na žalost, ne zadugo jer je i sama bila veoma siromašna. Pošto nije mogla da brine o meni, prijavila me je Crvenom krstu kao ratno siroče, u nadi da će se, možda, naći preživeli iz moje porodice. Marica je mislila da me da u dom ako se niko ne javi Crvenom krstu. Bila sam tada veoma lošeg zdravlja. Nama dvema je bila dodeljena jedna soba, u kojoj smo stanovale i u kojoj je Marica brinula o meni.

Posle izvesnog vremena vratile su se u Novi Sad moje dve sestričine i uzele me kod sebe. Bila sam sa njima dok me nije pronašla moja

majka, koja se vratila iz Aušvica. Vratila se sama, jer je moj brat Damir stradao u logoru. Majku nisam poznala, pa su moje rodake, znatno starije od mene, imale dosta muke da me ubede da je to stvarno moja majka.

Vremena neposredno po završetku rata ne sećam se dobro. Znam da smo, još izvesno vreme, majka i ja bile sa rodakama. Posle toga dobile smo jednu sobu, u našoj bivšoj kući u Beogradu. U toj kući smo, kao porodica Kahan, živeli do rata. Tamo smo, u sobičku, majka i ja živеле do 1947. godine, više gladne nego site. Majka je dobila posao u državnoj prodavnici maraka, kao radnica. Ona je svakog dana dobijala jednu porciju sočiva, koju smo delile kada bi se ona uveče vratila sa posla.

Da bih preživela, morala sam da radim. Prala sam tuđi veš, ponekad samo za jedno parče hleba i masti. Bio je to težak život, a majčino zdravlje se pogoršavalo.

*HENRIJETA sa majkom
REGINOM i očuhom
DRAGUTINOM ZLOKOVIĆEM
u Švajcarskoj 1965/66.*

Nekako u to vreme, vratio se iz zarobljeništva predratni prijatelj mojih roditelja, Dragutin Zloković, i sam u žalosnom stanju. On se, posle izvesnog vremena, oženio mojom majkom, prvenstveno želeći da pomogne meni – da me usvoji i podiže. Mogućnost za usvajanje nije dobio, ali je ostao uz nas, do kraja. Bio je Srbin i veliki prijatelj Jevreja, a mene je voleo kao svoje rođeno dete.

Imala sam 13 godina kada se rat završio. Moj poočim me je učio „da je brat mio ma koje vere bio“, da čoveka ne treba ceniti po tome ko je i šta je već kakav je, da biti siromah nije sramota i da je poštenje najveća vrednost.

Po završetku studija, poočim mi je predložio da odem u Švajcarsku kako, po njegovim rečima, „nikada više ne bih doživela ništa slično“ ratnom iskustvu. Savetovao me je da se nigde ne deklarišem kao Jevrejka. On se bojao i hladnog rata. Njegovog saveta sam se uvek pridržavala, mada u Švajcarskoj to i nije bilo potrebno.

Posle majčine smrti moj poočim je živio u Beogradu. Kada se razboleo, odvela sam ga u Švajcarsku, da živi sa mnom. Čuvala sam ga do kraja života i brinula o njemu kao odana, zahvalna kćer.

Jedan mali deo moje šire familije iselio se u Izrael, gde i danas žive.

Ja sam emotivno veoma vezana za Beograd. U suštini, nikada nisam ni otišla iz njega. Vezana sam za ovo malo preostale zemlje, za ove grobove koje još uvek mogu da nazovem „svojim“.

Neko je preživeo, neko nije. Oprostiti se mora, zaboraviti ne sme.

Vilma JOVANOVIĆ

SKRIVANJE U BUDIMPEŠTI

Rodena je 5. juna 1923. godine u Osijeku, od oca Julija Šternberga i majke Irme, domaćice, rođene Papai. Otac Julije, rođen 1892. u Pakracu, bio je direktor Paromlina i Hrvatske štedionice u Osijeku. Majka Irma, domaćica, rođena je 1897. u Barču (Barcs), u Madarskoj, u brojnoj porodici.

Do rata i okupacije Jugoslavije 1941. godine porodica je živela u Osijeku. U aprilu te godine Vilma je maturirala u osječkoj gimnaziji. U to vreme njen stariji brat Zdenko, takode rođen u Osijeku, bio je student hemije.

Otac i majka nisu preživeli strahote logora u Aušvicu. Rat je preživio brat Zdenko. U Holokaustu je izgubila veliki broj rodaka i po očevoj i majčinoj strani.

Posle oslobođenja zemlje završila je Ekonomski fakultet u Beogradu, u kojem i sada živi kao penzioner. Iz braka sa Borivojem Jovanovićem, koji je preminuo 1993. godine, ima kćerku Svetlanu. Ima i unuku Irmu, koja sa majkom živi u SAD.

Po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, aprila 1941. godine, i ulasku Nemaca u Osijek, naš život se bitno promenio. Uvedene su mere diskriminacije i progona Jevreja. Uspostavljena je obaveza nošenja žute trake sa oznakom „Židov“, zatim vremensko ograničenje izlaska iz kuće i zabrana kretanja glavnim ulicama, zabrana sedenja u tramvaju, određivanje vremena za nabavku robe u trgovini, otpuštanje iz službe,

oduzimanje radnji... Istovremeno se, kod dela građana, javio neprijateljski odnos prema Jevrejima. Promenili su se mnogi koje smo nekada smatrali prijateljima, pa i moje školske drugarice sa kojima sam osam godina sedela u klupi i prisno se družila. Pored toga, Jevrejima, a i Srbima, pretile su opasnosti noćnih hapšenja, odvođenja mladića na prinudni rad... Svakog dana su se mogle očekivati nove represalije.

U meni se učvrstilo uverenje da opstanak u takvoj sredini više nije moguć i da moramo što pre pobeći kako bismo spasili živote. Moj brat Zdenko je to učinio u avgustu 1941. godine. Napustio je Osijek s kupljenom propusnicom i pošao do Sušaka s namerom da prebегne u Italiju. Ja sam se opredelila da se sklonim u Mađarsku jer je moja majka imala brata u Budimpešti. Međutim, moji roditelji nisu imali nameru da napuste Osijek. Mislili su da mogu da podnesu teškoće takvog života, ne sagledavajući opasnosti. Sva ubeđivanja mog brata i mene bila su uzaludna.

Organizovanje bekstva iz Osijeka i prelazak granice nisu bili jednostavni. Moj otac je nekako uspeo da stupi u vezu sa ustaškim poverenikom postavljenim od novih vlasti u jednoj krznarskoj radnji. On je imao prijatelja, službenika na železničkoj stanici. Železničar je, za veliku novčanu naknadu, prihvatio da me, kada se ukaže prilika, ubaci u nemački vojni transport za Mađarsku.

Bekstvo je uspelo tek u petom ili šestom pokušaju. U međuvremenu, ja sam se svaki put pakovala, ponovo opraštala od roditelja i odlazila u stan prijatelja prekoputa železničke stanice, gde sam čekala da me neko povede do voza. U jednom od pokušaja dovedena sam u službenu prostoriju onog železničara. Međutim, kada je on izašao da proveri situaciju s vozom, ušao je ustaša iz policije koji me je poznavao. Taj ustaša, prezivao se Đurić, seo je za sto preko puta mene. Stavljajući revolver na sto, pitao me je zbog čega sam bez žute oznake, šta tražim na stanici i slično. Na kraju mi je zapretio da tako nešto više ne pokušavam i udaljio me sa stanice. Naknadno sam saznala da je Đurić ucenio i moje roditelje, tražeći novac zbog toga što su dozvolili da pobegnem.

Jedne večeri, krajem decembra 1941. godine, uspela sam da napustim Osijek. Železničar me je ubacio u vagon sa nemačkim vojnicima zamolivši ih da me prime samo do Pečuja (Pécs), u Mađarskoj. Svesna opasnosti koje mi na putu prete i okruženja u kojem se nalazim, strahovala sam i budna presedela noć. Kada smo stigli u Pečuj, jedan nemački vojnik je uzeo moj kofer i otpratio me do šaltera za kupovinu karata. Stanica je bila puna policije: ali, zahvaljujući mom pratiocu, nisu po-

sumnjali. Pošto sam govorila mađarski, bez smetnji sam kupila kartu i ubrzo nastavila put za Budimpeštu. Međutim, u voz je ušla policija da kontroliše dokumenta. Imala sam samo kartu i veoma sam se uplašila. Ne znajući šta da radim, pravila sam se da spavam. Na sreću, nisu me budili, tako da sam do Budimpešte srećno stigla.

Rodbina u Budimpešti primila me je prilično hladno, što je za mene predstavljalo veliko razočaranje. Moj ujak i njegova porodica bili su imućni, ali tada još nisu shvatali šta se događa, pa ni težinu moje situacije ni okolnosti pod kojima su Jevreji već živeli u Hrvatskoj. U to vreme, Jevreji u Mađarskoj još nisu bili proganjani pa su im moja kazivanja zvučala nestvarno. Već posle nekoliko dana, rekli su da kod njih ne mogu da ostanem i da moram da nađem zaposlenje.

Za novac koji sam ponela od kuće kupila sam prijavu stana sa lažnim podacima o sebi. Uz pomoć takvog dokumenta, mogla sam da dobijem posao. Posle mesec dana, po preporuci mog ujaka, zaposlila sam se kao guvernanta kod jedne mađarske porodice sa dvoje dece. Nakon sedam meseci boravka kod njih, avgusta 1942. godine, primila sam jednu dopisnicu. Dopisnicu je napisala moja majka, prilikom transporta Jevreja za Aušvic. Dok je kompozicija stajala u Zagrebu, uspela je da po nekom pošalje tu dopisnicu. Opraštala se od mene, pisala da ništa ne brinem i da je srećna iako ide u smrt, jer zna da su njena deca na neki način spasena. Da prebrodim krizu koju je kod mene izazvala ova majčina dopisnica, mnogo mi je pomogla moja poslodavka Ana Silaši. Bila je to dobra žena i jedina je u kući znala moju situaciju.

Iste te 1942. godine, zbog progona Jevreja u Austriji, moj drugi ujak Jene Papai uspeo je da, sa porodicom, prebегne iz Beča u Budimpeštu. Pobegli su bez ičega i živeli vrlo teško. Nisu znali mađarski, pa su izazivali sumnje suseda. Zbog toga su stalno menjali boravište, ali su 1944. godine uhvaćeni i odvedeni u logor iz kojeg se nisu vratili.

U Mađarskoj sam imala brojnu rodbinu. Osim ona dva ujaka, tamo su živele tri sestre moje majke sa porodicama. Međutim, one su stanovale van Budimpešte, pa se sa njima nisam vidala. Pored njih, u Mađarskoj, u Barču (Barcs), živela je i moja baka. Stanovala je kod svoje najstarije ćerke.

Godinu 1943. provela sam sa porodicom kod koje sam radila. Da bih izbegla racije i opasnosti koje su vrebale na svakom koraku, trudila sam se da što manje izlazim iz kuće. Počela su i povremena saveznička bombardovanja Budimpešte. Tim bombardovanjima smo se istovremeno i radovali i strepeli, zbog opasnosti da stradamo.

Te godine sam uspela da, preko Crvenog krsta, saznam da je moj brat Zdenko živ i da se nalazi u Italiji, interniran u mestu Gravedona, na jezeru Komo (Como). Bio je bez novca, teško je živio i dosta gladovao, ali mu život nije bio u neposrednoj opasnosti. Čak smo nekako pronašli način da se dopisujemo. Dopisivanje je trajalo do kraja 1943. godine, kada je on prebegao u Švajcarsku. Uz velike teškoće, pešice je prešao Alpe, uspeo da uđe u Švajcarsku i tako izbegne opasnost da ga uhvate na granici i vrate u Italiju.

Kada su, u martu 1944. godine, u Mađarsku ušli Nemci i mađarski fašisti preuzeli vlast, počelo je proganjanje i Jevreja koji su bili mađarski državljani. Time se promenio položaj porodice kod koje sam radila. Kako sam u međuvremenu saznala, i oni su bili jevrejskog porekla, ali su promenili ime i veru. Pošto je to bilo poznato njihovoj posluži i mnogim susedima, uvidela sam opasnost i počela sa pripremanjem da ih napustim. Smatrala sam svojom obavezom da ih upozorim na opasnosti kojima će biti izloženi. Savetovala sam im da se negde sklone i tako spasu svoje živote. Verovatno poučeni i mojim iskustvom, ubrzo su napustili kuću i uspeali da prežive rat. Muž se skoro godinu dana skrivao kod nekog prijatelja u podrumu, dok se žena sa decom sklonila u neki samostan.

Za mene je nastalo veoma teško vreme. Počelo je intenzivno bombardovanje Budimpešte, skoro svake druge noći. Međutim, nas koji smo tu ilegalno živeli samo bombardovanje nije mnogo uznemiravalo. Čak smo osećali izvesno zadovoljstvo znajući da se Nemcima bliži kraj i da dolaze bolji dani. Meni je mnogo veći problem bio kako da dođem do boljih dokumenata i posla. Dobri dokumenti i rad bili su najsigurniji način da se otklone sumnje policije i ljudi koji su sa njom saradivali. Većina ilegalaca su skretali pažnju na sebe već time što su se krili i nisu radili.

Po napuštanju posla guvernante, stanovala sam sa Lilikom Blum, svojom prijateljicom iz Osijeka, koja je boravila u Budimpešti pod tuđim imenom. Živele smo u napuštenom stanu njene rođake. Tamo smo ostale svega nekoliko meseci pošto je nastojnik zgrade prijavio policiji da u naš stan dolaze sumnjive osobe koje govore, izgleda, ruski i koje, za vreme bombardovanja, ne silaze u sklonište. Ubrzo potom stigao je jedan policajac i priveo nas na saslušanje, pri čemu je otkriveno da smo izbeglice iz Hrvatske. Rat se bližio kraju i Rusi su već bili na teritoriji Mađarske pa smo uspele da se istog dana javimo prijateljima. Naši prijatelji su odmah skupili novac i ponudili ga policajcu. On je primio novac, ali je postavio još jedan uslov. Tražio je da, kada dođu Rusi,

svedočimo pred novim vlastima da je bio pošten i da nas je pustio na slobodu. Naši prijatelji su to prihvatili i nas dve smo puštene. Međutim, njihovo obećanje nismo ispunile. Kasnije se ispostavilo da je taj policajac, koji se zvao Dešaknai, bio jedan od glavnih aktera krvoprolića u Novom Sadu, 1942. godine. Po izlasku iz zatvora, Lilika i ja smo se odselile i time zamele trag.

Oko nabavke dokumenata bilo je velikih teškoća. Bez njih sam bila skoro četiri meseca, menjajući više puta ime, u zavisnosti od situacije u kojoj sam se našla. Konačno, uz pomoć prijatelja, emigranata iz Hrvatske, dobila sam originalnu krštenicu, izdatu negde u Vojvodini, i prijavu stana. Glasile su na ime Aranke Višošević, katoličke veroisповesti. Na osnovu takvih dokumenata uspela sam da dobijem radnu knjižicu. Pod novim imenom živela sam do oslobođenja Budimpešte. Sa radnom knjižicom mogla sam da dobijem zaposlenje i lakše prolazim kroz česte racije. Prilikom legitimisanja, nekoliko puta su proveravali da li znam molitve vere kojoj sam navodno pripadala, ali sam ja za takvu proveru bila spremna jer sam ih unapred naučila.

Po dobijanju radne knjižice i prijave stana zaposlila sam se u fabrici konzervi. Prilikom zapošljavanja i tokom rada, mnogo mi je pomogao direktor fabrike, vojvodanski Madar. Prezivao se Bogdanfi. Posle rata se vratio u Jugoslaviju i radio kao novinar i književnik. Između ostalog, poznat je po prevodenju Titove biografije na mađarski jezik.

Posao u fabrici bio je izuzetno naporan. Radilo se pod teškim uslovima. Često smo radili sa hladnom vodom i nosili iz podruma uz stepenice sanduke teške po 20 kg. Dosta se radilo prekovremeno, pa i tokom bombardovanja. Ja sam u to vreme stanovala u Budimu, daleko od fabrike koja se nalazila u Pešti. Trebalo mi je više od jednog sata da dođem na posao i isto toliko vremena da se vratim. Rad u fabrici je počinjao u šest ujutro, što me je dodatno iscrpljivalo.

U to vreme, počev od aprila 1944. godine, četrnaest mojih rodaka, odnosno rodaka moje majke, odvedeno je u logor. Najviše me je potreslo kada sam čula da su moju baku, koja je imala 85 godina, jednostavno izbacili iz kreveta i izneli van kuće. Umrla je iste noći, pošto je napolju bilo jako hladno. O daljoj sudbini moje tetke, koja je sa njom živela i koja je tada imala preko 60 godina, nisam ništa čula. Znam samo da se nije vratila. Nisu se vratile ni ostale tetke niti bilo koji od članova njihovih porodica. Teško sam doživljavala povremene susrete sa kćerkom mog stanodavca, koja je radila kao sekretarica ministra u fašističkoj vladi. Između ostalog, ona je s najvećim zadovoljstvom

pričala o zlodelima koja su činjena nad Jevrejima. Njene priče sam, na žalost, morala da saslušam a da ne kažem nijednu reč.

Jedini koji su uspeli da izbegnu smrt u logoru bili su moj ujak kod koga sam prvo došla u Budimpeštu i njegova porodica – mada je i sam pred kraj rata slučajno poginuo. Ja ih 1944. godine nisam vidala, ali sam saznala da žive u tzv. „zaštićenim“ kućama. U Pešti je od novembra bilo takvih kuća u kojima su skoncentrisani Jevreji sa švedskim, švajcarskim i pasošima drugih zemalja i bili zaštićeni. Za njihovu bezbednost brinuli su konzulati odgovarajućih neutralnih zemalja, što su Nemci i tadašnje vlasti tolerisale. Ova akcija spasavanja sprovedena je posle 15. oktobra 1944, odnosno dolaska na vlast njilaša, najokrutnijih mađarskih fašista.

U decembru 1944, uporedo sa čestim bombardovanjima, došlo je do opsade Budimpešte. Rusi su opkolili grad i polako nadirali u Peštu, gde su se vodile borbe za svaku kuću. Avioni su nadletali Dunav i sprečavali prelazak preko mostova između dva dela grada, tako da je Budim, u kojem sam stanovala bio odsečen. Kasnije je u Budimu bilo, u obruču, oko deset hiljada SS-ovaca, od kojih su preživeli odvedeni u zarobljeništvo. Pošto je bilo gotovo nemoguće stići do Pešte, prestala sam da odlazim na posao. Ubrzo je zavladao glad. Desetak dana po početku opsade, opljačkane su sve prehrambene radnje, tako da se ništa nije moglo kupiti. U međuvremenu su otvorene narodne kuhinje, koje su pomagale stanovništvu da se nekako prehrani.

U to vreme sam se sprijateljila sa Gabrijelom Verner, novinarkom iz Rumunije. Ona je bila Jevrejka i živela ilegalno u Budimpešti. Stanovala je vrlo blizu mene pa smo svakodnevno zajedno išle da tražimo hranu, zanemarujući bombardovanje, ulične borbe i druge rizike. Nekoliko puta smo odlazile i u udaljenije delove Budima, pretrčavajući strme ulice sa čijih su vrhova Rusi neprekidno pucali.

Jednoga dana, Gabrijela i ja smo odlučile da odemo do Pešte. Nameralavale smo da vidimo da li su naši prijatelji živi i kako preživljavaju. Nosile smo i hranu koju su Gabrijelini susedi pripremili za svoje dete u Pešti. Nekako smo uspele da pridemo Eržebet-mostu. Međutim, kada smo stigle do samog mosta, videle smo da ruski avioni neprekidno nadleću mostove i mitraljiraju ih. Čekale smo dosta dugo i, između dva nadletanja, pretrčale preko mosta, uspele da se domognemo druge strane i sakrijemo pre sledećeg nadletanja aviona.

U Pešti smo posetile Liliku koja je boravila u podrumu svoje zgrade. U to vreme svi su živeli u podrumima i skloništima. Kada smo

pošle nazad, Gabrijela i ja smo rešile da idemo kraćim putem, preko Lančanog mosta, iako smo znale da se kod tog mosta vode najveće borbe. Dok smo prilazile mostu, počelo je snažno bombardovanje. Tražeći zaklon, stale smo uz zgradu policije, nadomak mosta. Međutim, u tom trenutku je zgrada policije mitraljirana, a nas obe teško ranjene. Gabrijela je ubrzo izdahнула. Ja sam bila ranjena u noge i ruke, a pogodena mi je i ključna kost.

Kada se situacija smirila, uneli su nas u zgradu policije. Odmah nas je pregledao neki lekar koji je bio uhapšen kao Jevrej. Konstatovao je Gabrijelinu smrt. Mene su preneli na nosilima u podzemnu nemačku vojnu bolnicu, u neposrednoj blizini Lančanog mosta. Posle dugog čekanja, našla sam se na stolu, gde su me pregledali nemački lekari. Dvourmili su se da li da mi amputiraju levu nogu, na kojoj je bila duboka rana, da bi se sprečilo trovanje. Pošto sam ih razumela, nisam dozvolila da mi nogu seku. Tada su mi stavili obe noge u gips i uvezali ruku iza leđa, zbog slomljene ključne kosti.

Pešta je uglavnom bila oslobođena. Rusi su stigli do mostova. Već sledeće noći, u bolnici se čula snažna eksplozija. Mi, bolesnici odmah smo pretpostavili da su Nemci digli u vazduh Lančani most. To se moglo zaključiti po jačini detonacije a i po tome što su se svi nemački lekari povukli, ostavljajući nas bez nadzora. Priključili su se svojim preostalim sunarodnicima u Budimu, koji su se tamo još uvek branili.

Ubrzo su u bolnicu ušli Rusi i odmah počeli sa legitimisanjem i ispitivanjem. Nisu me najbolje razumeli, ali su shvatili da sam Jugoslovenka i da sam tu zarobljena. Zbog toga su prema meni bili blaži, pa i blagonakloni. Ponekad su mi davali malo hrane. Prema drugima su bili vrlo grubi, naročito muškarcima, pošto je među bolesnicima bilo mnogo mađarskih policajaca i nemačkih vojnika.

Posle nedelju dana uspelo mi je da pošaljem poruku svojoj prijateljici Liliki i prijateljima. Već posle nekoliko dana, kad mi je bilo bolje, preneli su me u stan u kojem je živeo veći broj naših prijatelja Jugoslovena, većinom ilegalaca. U stanu nas je bilo oko desetero. Tamo su me negovali i našli lekara Jevrejina koji je dolazio da me previja. Čak su me smestili u neku kliniku iz koje sam posle tri-četiri dana otpuštena, jer nije bilo ni grejanja ni hrane. Vladala je opšta glad. Ljudi su se dovijali na razne načine da se kako-tako prehrane. Rusi su ponekad išli kamionima i izbacivali na ulicu hleb koji je izgladneli narod grabio. Mi smo se snalazili na različite načine, između ostalog, dajući ono malo stvari koje su nam preostale u zamenu za nešto namirnica.

Kada je januara 1945. godine ceo grad oslobođen, videli smo da su Nemci, pre odlaska, pobili Jevreje koji su se nalazili u getu. Prolazeći pored sinagoge, kroz otvorena vrata sam videla da je puna naslaganih ljudskih tela i da se u nju nije moglo ući.

Odmah po oslobođenju Budimpešte, grupa bivših ilegalaca, obrazovala je Jugoslovenski komitet koji je izdao dokumente kojima se dokazivalo da smo Jugosloveni. Ti dokumenti su ponekad bili od pomoći, s obzirom na to da su Rusi bili u njima neprijateljskom gradu, pa su se tako i ponašali. Od Komiteta se mogla dobiti i druga pomoć, uglavnom u hrani, tek toliko da se preživi do sledećeg obroka.

U međuvremenu je počela repatrijacija. Odvijala se sa velikim teškoćama. U maju 1945. godine, počeli su da dolaze vozovi iz Češke, Poljske i Nemačke, prepuni povratnika, većinom Jugoslovena. Oni su se javljali Komitetu, tražeći dozvole za povratak, novčana sredstva i drugu pomoć. Putovanje su nastavljali u prepunim teretnim vagonima. Ja nisam bila zdravstveno sposobna za takav napor i čekala sam da malo prezdravim. Tada sam slučajno upoznala jednog ladara koji se brodom vraćao iz Beča u Jugoslaviju i tim brodom krenula ka Osijeku. Takav povratak mi je više odgovarao pošto sam mogla da se prevezem do ušća Drave u Dunav, koje je od Osijeka udaljeno samo nekoliko kilometara. A želela sam da odem u Osijek jer je tamo bio i moj brat koji se u međuvremenu vratio iz Švajcarske.

Putujući brodom susrela sam pravnika, po prezimenu Štajn, koji se vraćao iz Aušvica, gde je bio odveden zajedno sa mojim roditeljima. On je bio jedan od retkih koji je, posle dve i po godine boravka u Aušvicu, ostao živ i vratio se. Po njemu, kada su stigli u Aušvic, 30. avgusta 1942. godine, moja majka je stavljena u grupu koja je odmah poslata u gasnu komoru. Pričajući o tome, dodao je da sigurno ne bi preživela strahote koje su se tamo događale. Za mog oca je rekao da je živeo još tri meseca i da je umro prirodnom smrću. Ta prirodna smrt je bila smrt od gladi.

Kada sam doputovala u Osijek, s obzirom na to da nisam imala dokumenta, morala sam da dokazujem vlastima ko sam, odakle sam i zašto sam došla. Za dobijanje lične karte i sređivanje drugih dokumenata bila mi je potrebna pomoć ljudi koji su poznavali mene i moje roditelje, što nije predstavljalo problem. Od onoga što su moji roditelji ostavili ništa nisam našla, ali me to nije brinulo: Našla sam svog brata Zdenka. Susret sa njim bio je jedan od najradosnijih trenutaka u mom životu – ali istovremeno i tužan zbog izgubljenih roditelja i rodbine.

V

U OKUPIRANOJ SRBIJI

Benjamin VINTER

DEČAK SKRIVEN U BEOGRADU

Benjamin Vinter, zvani Benja, rodio se 1934. godine u Beogradu od oca Samuela i majke Jozefine (zване Finka) Vinterštajn. Otac Samuel Vinter rodio se 1897. godine u Bijeljini, a stradao je u novembru 1941. u logoru Topovske šupe u Beogradu. Majka Jozefina rodila se u Šapcu (Srbija), a stradala je u maju 1942. u logoru Sajmište kraj Beograda.

Posle rata, godine 1946, ujak Pavle Vinterštajn iz izbeglištva u Švajcarskoj, uspeo je da dovede Benju k sebi. Za Vinterštajnovima je Benja 1950. godine prešao u Njujork. Sam se izdržavajući završio je srednju školu i studije matematike. Posle odbrane doktorata, sa potpunim znanjem engleskog i francuskog jezika, dobio je mesto nastavnika na Univerzitetu u Otavi, glavnom gradu Kanade. U penziju se povukao 1995. godine u zvanju redovnog profesora. Iz prvog braka ima dve kćerke i sina.

Očevi preci i porodica

Roditelji moga oca bili su Vilim Vinter i Regina, rođena Alkalaj. Njihovi preživeli potomci vrlo malo znaju o njima. Čini se da se Vilim rodio i da je odrastao u Slovačkoj; da je tamo bio isključen sa medicinskog fakulteta, jer je polagao ispit za drugog studenta; pa da se nekako skrasio u Bijeljini, na drugom kraju Austro-ugarske monarhije. Čini se isto tako da se u Regininoj porodici govorio žudeo-espanjol i da su stare sefardske romanse bile sastavni deo njene kulture. Gajili su prija-

teljske veze sa muslimanskim porodicama i na neki način su bili pod uticajem kulture iz njihovog okruženja.

Vilim je u Bijeljini bio privrednik. U toku mnogih godina bavio se nakupom živine od domaćih zemljoradnika. Živinu je preradivao u razne specijalitete radi uspešnog izvoza u Beč. Njegov najmlađi sin ga se sećao kao visokog i vitkog muškarca sa belom bradom, ljubaznog i dobrušnog ponašanja, sa znanjem četiri ili više jezika. Imao je oko 75 godina kad je umro, verovatno 1931. godine.

Vilim i Regina su imali dvanaestoro dece. Četvoro je umrlo u ranoj detinjstvu. Ostali, pet dečaka i tri devojčice su odrasli u Bijeljini. Posle Vilimove smrti, godine 1932. porodica se preselila u Zagreb. Posle izvesnog vremena neki su prešli u Beograd; drugi su ostali u Zagrebu.

Godine 1942. svoju baku Reginu su uhvatile ustaše – hrvatski fašisti – i zajedno sa drugim Jevrejima ugurali u kamion. Odvezli su ih u nepoznatom pravcu i nikad se nisu vratili. Evo šta se dogodilo sa njenom decom.

Najmlađi, Gabor (1917–2002) otpremljen je u koncentracioni logor Jasenovac, u maju 1942. godine. Odande je uspeo da pobegne i da se priključi partizanima. Bio je ranjen u borbi, ali je preživio. Oženio se Verom Barišić. U ovom braku su se rodila dva sina, Goran i Darko.

Berta (?–1955) se priključila partizanima i preživela.

Reza (1914–1996) je izbegla iz Zagreba u deo Jugoslavije koji je pripao Mađarskoj. Kad su Nemci 1944. godine preuzeli vlast u ovoj zemlji, otpremljena je u neke koncentracione logore, među njima i Terezin, ali je ostala živa. Udala se za Đorđa Zelmanovića sa kojim je dobila dva sina, Đurđa i Andriju.

Izidor (?–1942) je odveden jednovremeno sa svojom majkom.

Laza (? – verovatno 1943) je živeo u Beogradu, gde se prijavio kao Jevrejin kad su to Nemci naredili. Docnije je nabavio lažne isprave i promenio svoje prezime u Zimić. Posle nekog vremena je nestao, verovatno zbog izdaje i smrtne kazne.

Laura (1908–2000) se pre rata udala za Lea Polaka. Posle napada na nekog ustašu, veća grupa talaca je streljana. Među njima je bio i Leo, uhapšen zbog veze sa komunistima. Ubrzo posle toga Laura je donela Vesnu na svet. Ona je Vesnu dala na čuvanje jednoj katoličkoj porodici, a sama se priključila partizanima. Preživela je i preuzela Vesnu pošto se vratila u Zagreb.

Žak (?–1955) je dopao u ratno zarobljeništvo. Preživio je rat, ali mu je zdravlje toliko bilo narušeno da nije dugo živeo posle povratka u Beograd.

Samuel (1897–1941) je bio najstariji, ali on nije preživio.

Iz porodičnog albuma – REGINA VINTER sa decom 1934. Sleva nadesno: stoje GABOR, LAZA, BERTA, IZIDOR, ŽAK; sede LAURA, REGINA, REZA i SAMUEL

Porodica moje majke

Roditelji moje majke su bili Ignjat Vinterštajn (?–1938) i Irena, rođena Štuks (1869–1942), iz Slovačke. Dugo godina su živeli u Budimpešti. Ignjat je imao uspešno preduzeće, radeći na šljivarskim preradevinama iz Srbije, koje je kao specijalitete izvezio u zapadnu Evropu. Ignjat se 1898. godine sa porodicom preselio u Šabac, kako bi se približio izvoru svoje delatnosti. Posle Prvog svetskog rata preselio se u Beograd.

Ignjat i Irena su imali troje dece: mog ujaka Pavla (1891–1960), svoju tetku Ružu (1892 – 1976) i svoju majku Jozefinu (1901–1942), s nadimkom Finka. Ignjat je umro pre Drugog svetskog rata. Pavle je sa porodicom izbegao iz okupirane Jugoslavije i preživio rat. Moja sestra od ujaka Nada Nojman opisala je svoje spasenje u knjizi „Mi smo preživeli 2“. Irena i Finka nisu preživele, ali Ruža jeste.

Pre rata

Sam i Finka su se venčali u Beogradu 1932. godine. Ja sam se rođio februara 1934. godine u Beogradu, kao njihov jedinac. Dobio sam ime Benja, koje sam nosio kao dete, a sad se zovem Ben.

Dok je Finka bila mlada, radila je u banci, a zatim u turističkoj agenciji. Pošto je tečno govorila nekoliko jezika, na radiju je objavljivala obaveštenja na stranim jezicima. Sam je bio vlasnik veletrgovačke firme „Jugopapir“. Uporno radeći, razvio je posao. Išlo mu je tako dobro da su Sam i Finka kupili lepu kuću s velikom baštom u ulici Osmana Đikića. U stanu je bilo puno knjiga i klavir. Pošao sam u školu, a francuski jezik sam učio kod kuće. Palile su se subotnje sveće i obeležavani su praznici, iako porodica nije bila naročito religiozna, pa se nije održavao kašrut. Bila je to prijatna i kulturna građanska porodica u kojoj se živelo mirno i imućno.

SAMUEL I JOZEFINA VINTER, otac i majka BENJINI, 1932, i BENJA 1938.

Godine 1941–1942.

Iako su svi bili zabrinuti posle događaja na kraju marta 1941, kada je Jugoslavija raskinula pakt sa Nemačkom, nenajavljeno bombardovanje 6. aprila bilo je iznenađenje i šok. Sklonili smo se u podrum, pored gomile uglja. Jedna bomba je pala blizu naše kuće napravivši krater čija je ivica dodirivala našu baštu, ali niko nije bio povređen. Preživeli smo.

Kada je proglašena mobilizacija jugoslovenske vojske 1941. godine, Sam se u činu rezervnog poručnika javio na dužnost. Kad se Jugoslavija srušila, Sam je pao u zarobljeništvo. Posle nekog vremena – verovatno mesec ili dva – otpušten je i vratio se kući. Tada nismo slutili kakva je to nesreća bila. Da je ostao kao ratni zarobljenik, po svoj prilici bi preživeo rat.

Ali Sam nije preživio. Uskoro posle povratka iz zarobljeništva, izvršio je isto ono što su svi jevrejski muškarci po naređenju trebalo da učine. U određeni dan, otišao je na određeno mesto. Odatle su ih nemački okupatori odveli u koncentracioni logor i koristili kao prisilne radnike. U pismu iz 1959. godine Jevrejska opština u Beogradu izveštava o njegovoj sudbini: „Gestapo je odveo Sama u koncentracioni logor Topovske šupe u prvoj polovini oktobra 1941, i odande u novembru iste godine u nepoznatom pravcu. Istorijaska istraživanja su pokazala da je streljački vod „Vermahta“ ubijao muškarce iz ovog logora krajem oktobra i početkom novembra 1941. godine“. (Prema „Sudbonosnim mesecima“ (Fateful Months) od Kristofera Brauninga (Christopher Browning) obnovljeno izdanje, 1991, str. 48–55.)

Mutno se sećam prilike kad smo majka i ja kratko videli Sama na prisilnom radu – mislim da je grupa istovarala neke rečne brodove – i drugog slučaja kad smo majka i ja bili u kratkoj poseti kod njega u logoru. Ne mogu da opišem užas, strah, bol i tugu koju osećam kad uzaludno pokušavam sebi da predstavim šta su Sam i Finka mislili i osećali u onim vremenima.

Finka nije preživela. Spomenuto pismo Jevrejske opštine opisuje suve činjenice: „Gestapo je Jozefinu odveo u koncentracioni logor na Sajmištu 10. decembra 1941, a odande u maju 1942, zajedno sa drugim jevrejskim ženama u nepoznatom pravcu“. Kad su nemački okupatori naredili da jevrejske žene, deca i stare osobe određenog dana treba da se jave na određenom mestu, moja majka Finka i njena majka Irena su poslušale. Prema nemačkom naređenju i ja sam morao da budem sa njima – ali nisam bio. One su poginule, a ja sam preživio.

Moja tetka Ruža udala se 1920. godine za Radišu Jovanovića i prešla u pravoslavlje. Radiša je umro 1928. godine. Njihove ćerke, Vera i Ivanka rodile su se 1921. i 1922. godine. Po svemu sudeći, prema merilima koja su Nemci primenjivali u Srbiji, Vera i Ivanka – „polujevrejke“ samo sa dva jevrejska pretka u drugom kolenu – nisu morale da se prijave kao Jevrejke. Ruža, međutim, jeste morala. Sa četiri jevrejska pretka u drugom kolenu smatrala se čistom Jevrejkom, uprkos verske konverzije.

Međutim, pošto im otac nije bio živ, Vera i Ivanka bi kao maloletnice ostale bez ijednog roditelja ukoliko bi se neko zlo dogodilo njihovoj majci. Zbog toga Ružino ime nije bilo upisano u spisak onih koje su morale da se pojave na zbornom mestu, odakle su odvedene na Sajmište.

Iako niko nije mogao da zamisli predstojeći užas, bilo je jasno da su vremena bila opasna i da su brutalni postupci prema Jevrejima lako mogli da se dodatno pogoršaju. Svi su bili nespokojni i zabrinuti. Finka je bila teško opterećena. Strah od nesreće neprestano ju je pritiskivao. Supruga više nije bilo. Novčana sredstva su se topila. Njena majka Irena – izuzetno slabih živaca i u mirno doba – živela je sa Finkom u zajedničkom domaćinstvu. A tu sam bio i ja, sasvim nemoguće dete koje ju je dovodilo do ludila. Da bi se barem donekle olakšao njen teret, Finka i Ruža su odlučile da za neko vreme predem kod Ruže. Tako se dogodilo da, kad su Finka i Irena odvedene na Sajmište, mene nije bilo sa njima. Bio sam u Ružinoj kući, gde sam ostao do 1946. godine.

Godine 1942–1943.

Finka je poginula 10. maja 1942. godine. Irena je umrla ili je bila ubijena ranije.

U svojim sećanjima pisanim mnogo vremena posle rata, Ruža opisuje dva susreta koji su joj doneli vesti iz logora na Sajmištu. Neka stara i bolesna žena, oslobođena februara 1942. donela je vesti koje Ruža opisuje sledećim rečima: „Bez obzira na logorski užas, Irena se držala dobro... Otpuštena zatočenica je govorila o Finki s velikim divljenjem kako je organizovala svoju radnu grupu, podučila ih da održavaju strogu ličnu higijenu, i kako je, kad god je mogla, ukrala za njih nekoliko krompira ili glavica luka.“ Drugi susret takođe prikazuje: „Dvanaestog maja posetila me je mlada Rumunka. Tog dana je kao poslednja zatočenica puštena iz logora, jer se najzad ispostavilo da je pogrešno uhapšena... Desetog maja su sve žene sa svojim stvarima ugrane u kamione i odvezene neznano kuda.“

Istorijska istraživanja su pokazala da su žene i deca ugušeni u dušegupki, specijalnom kamionu s hermetički zatvorenom tovarnom komorom u koju su uvođeni dimni gasovi iz motora. Na ovaj način su žrtve usmrćene za vreme vožnje do krajnjeg odredišta. Žrtvama bi se reklo da se sele u drugi logor. Nemci bi pri tome žrtvama naredili da svoje stvari pre ulaska u dušegupku stave u drugi kamion, kako bi laž ličila na istinu. Dušegupka je obavila mnoge vožnje od Sajmišta, kroz središte Beograda do proplanka u šumi blizu Avale. Po dolasku na stratište, ugušene žrtve bi se bacale u masovne grobnice. Poslednja vožnja je bila 10. maja 1942. godine. U okviru sistematskog uništavanja masovnih grobnica u Rusiji i drugim zemljama, posmrtni ostaci zatočenika su ekshumirani i spaljivani u decembru 1943. godine. (Vidi str. 70–83 navedene monografije Kristofera Brauninga.)

Da su Nemci otkrili kako Ruža, Vera i Ivanka kriju jevrejskog dečaka, sve tri bi verovatno bile streljane. A one su morale znati da bi bez mene u svom domu skoro sigurno preživele okupaciju. Međutim, one su me primile u svoju kuću bez oklevanja. U svojim sećanjima, pisanim za ćerke, Ruža navodi: „Srećom je Benja još bio kod nas kad su Irena i Finka bile odvedene. Kad je objavljena smrtna kazna za svakog ko prikriva Jevrejina, moja odgovornost prema vama nije me dugo mučila. To sam smatrala kao najmanje što mogu da učinim, i srećom vi ste se s time saglasile.“

*BENJA sa VEROM,
RUŽOM i IVANKOM
(s leva nadesno),
1944. godine*

Porodica Jovanović živel je na trećem spratu elegantne kuće u Krunskoj ulici br. 26, neposredno preko puta nemačkog poslanstva. Na prvom i drugom spratu stanovao je Aleksandar Cincar-Marković. On je, u svojstvu ministra inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, u martu 1941. godine potpisao pakt koji je zemlju učinio zavisnom od nacista. Zajedno sa drugim članovima kraljevske vlade smatrao je da Jugoslavija ima da bira između dve mogućnosti: ili da potpiše pakt, ili da se suoči s porazom u ratu sa nacističkom Nemačkom. Na žalost, bio je u pravu.

Cincar-Marković je, sve vreme okupacije, živeo u tom stanu. Ne znam zašto, stalno je tu bio i policajac. Sasvim sigurno znali su za moje prisustvo. Ivanka mi je čak rekla da su znali ko sam i šta sam. Rekli nisu nikome. Preživeo sam.

U početku sam iz stana izlazio samo u veliku baštu iza kuće. Oko bašte je bio visok zid i u nju se sa ulice nije videlo. Vremenom, bilo mi je dozvoljeno da izlazim iz kuće, da idem u grad u posete prijateljima

porodice, da stojim u redu za hleb, da čak provodim vreme sa grupom dece koja su se okupljala u susednoj ulici. Zvali su me Bane, što je obično ime među Srbima i za koje se smatralo da je bezopasnije nego Benja. U školu nisam išao i, legalno, nisam postojao. Čudnovato je ali ipak tačno da niko nije postavljao pitanje: ko je ovo dete, ko su mu roditelji, odakle je došlo, kako to da ne ide u školu? Opasnost da budem otkriven bila je ogromna, ali ništa se nije desilo. Preživio sam.

Ruža mi je davala časove klavira. Vera i Ivanka su me podučavale u školskim predmetima. Podelile su posao. Na primer, jedna mi je bila učiteljica za srpski jezik i istoriju, a druga za matematiku i zemljopis. Dobro su obavile svoj zadatak. Ubrzo posle oslobođenja, kad je trebalo da budem u četvrtom razredu, vratio sam se u školu u kojoj sam bio dak prvog razreda, kad je počeo rat. Našao sam svoju učiteljicu iz prvog razreda i objasnio joj svoj položaj. Ona mi je postavila nekoliko ispitnih pitanja pa, zadovoljna mojim odgovorima, ispostavila mi svedočanstvo da sam stvarno položio četvrti razred. Posle toga sam nastavio normalno školovanje.

Za vreme rata, dok su Vera i Ivanka bile moje učiteljice, bio sam dobar dak. Ali nisam bio dobro dete. U stvari bio sam strašno derište. Lagao sam i krao i upuštao se u razne glupe i loše podvige. Ne, neću vam govoriti o pojedinostima. Ruža i njene ćerke su sebe dovodile u opasnost da bi zaštitile pravo čudovište! Kako sam rastao, moji glupi i loši postupci su se razredili i postali manje upadljivi. Ipak, trebalo je mnogo vremena dok sam se uljudio.

Hrana, odeća i igračke zahtevali su improvizovana rešenja. Već je nalaženje hrane bilo teško, ali Ruža i njene ćerke uvek bi pronalazile rešenje. Čak im je uspevalo da sprema kolače i slatkiše za praznike, pa i koljivo za porodičnu slavu, Svetog Tomu, 19. oktobra. Odeća su se prepravljala; novi džemperi bi se pleli od vune parane iz starih. Stare igračke, odavno odložene na tavanu, bi se izvadile i preradile u nove. Na primer – voleo sam sve u

Klupa, u stvari sanduk na kojem je moglo da se sedi, slična ovoj na fotografiji, Vinteru je spasila život

vezi s likovima Volta Diznija i likovne slagalice. Tako mi je Ivanka pripremila izvanredan rođendanski poklon: na komadu šperploče nacrtala je i obojila prizor sa Diznijevim likovima, pa ga je testericom isekla u male komade koje je trebalo složiti u razumljivu celinu.

Nameštaj u Ružinom stanu bio je, pored ostalog, s lepim dekoracijama u srpskom – ili možda u crnogorskom – tradicionalnom narodnom stilu. Između ostalog, tu se nalazila klupa nalik na onu koju prikazuje slika. Ona u stanu bila je mnogo lepša, sa rezbarijama u tamnom drvetu i sa velikim sandukom za smeštaj mekog pokućstva ispod sedišta. U dva navrata Gestapo je noću dolazio u Ružin stan i pretresao svaku sobu. Dok su bili u stanu, ja sam bio u sanduku, a Vera u noćnoj košulji, trudeći se da izgleda bezbrižno i mirno. Sedela je na klupi. Gestapo je otišao. Mi smo preživeli.

Godina 1944.

U proleće 1944. godine bilo je čestih vazdušnih napada. Sirene su zavijale, a američki ili britanski bombarderi su doletali i nastavljali svojim putem, ne napadajući Beograd. Uglavnom se smatralo da lete za Rumuniju radi bombardovanja naftnih polja kod Ploestija. Na uskršnji ponedeljak, o lepom sunčanom vremenu, sirene su se oglasile, bombarderi su došli, ali ovog puta nisu zaobišli Beograd. Sa velike visine obavili su tepih bombardovanje, izazivajući veliku štetu i velik broj ljudskih žrtava, ranjenih i poginulih. Kuća do naše bila je pogođena, ali naša nije. Preživeo sam.

Savezničko bombardovanje Beograda se nastavilo. Bilo je glasina da će se bombardovanje uskoro pojačati. Narod se uplašio i krenuo u izbeglištvo. Ruža, njene ćerke i ja stigli smo u Jajince, selo na putu za Avalu. Nas četvoro, sa još nekim ljudima, spavali smo na zemljanom podu u podrumu seoske kuće. Vera ili Ivanka povremeno su biciklom odlazile u Beograd, da donesu neke potrepštine iz kuće. Kad je bombardovanje prestalo krajem leta i kad su stigle glasine da su Rusi blizu, vratili smo se u grad.

Jedne noći, sredinom oktobra, oko tri ili četiri izjutra, probudili smo se od neobične buke, i – obavijeni gustim oblakom crvene prašine. Brzo smo shvatili da nam je kuća pogođena artiljerijskom granatom ili raketom iz ruske „kaćuše“. Crvena prašina je poticala od razmrvljenih opeka. Pogodak je bio neposredno iznad sobe u kojoj smo spavali, ali je

smer eksplozije bio naviše i raznešen je deo krova. Međutim, nije bilo štete ispod tavana. Mi smo preživeli i smesta se spustili u podrum.

Posle nekoliko dana partizani i Sovjeti su ušli u Beograd, potiskujući Nemce koji su se žestoko branili i polako povlačili. Naše susedstvo je oslobođeno 19. oktobra, na dan slave porodice Jovanović. Sledećeg dana izašao sam na ulicu ispred kuće, zajedno sa nekoliko građana i vojnika. Naša i okolne ulice su bile slobodne, ali Nemci su se još uvek držali u kraljevom dvoru, nekoliko blokova na drugom kraju Krunske ulice. Iznenada se začu zvižduk i partizan pored mene pade na zemlju. Zrno je došlo odnekuda, verovatno ispaljeno od Nemaca u dvoru. Uz malo skretanje sa putanje moglo je mene da pogodi. Ali nije. Partizan je poginuo. Ja sam preživeo.

Posle rata

Na neki način, koristeći svoje dobre veze, moj ujak Pavle u Ženevi i Ruža u Beogradu, uspeli su da mi pribave pasoš i dozvolu izlaska iz zemlje, kao i švajcarsku vizu za tromesečnu posetu. Kao dvanaestogodišnjak, u septembru 1946, otputovao sam železnicom iz Beograda, kroz okupiranu Austriju, za Švajcarsku. Posle nekoliko meseci, sa Pavlovom porodicom, napustio sam Ženevu radi nastavka školovanja, prvo u nemačkom delu Švajcarske, a posle toga u Montreu i Lozani. Dozvola boravka u Švajcarskoj mi se nekoliko puta produžavala, a neka dobrotvorna organizacija pokrivala mi je troškove boravka u internatima gde sam živeo dok sam pohađao državne škole. Bio sam suviše mlad da bih mogao da razumem šta se događa sa mnom. Sve su sredi-vali odrasli oko mene.

Bar-micva sam obeležio u sinagogi u Ženevi.

Pavle i njegova porodica su 1948. godine emigrirali za Njujork. Tražili su useljeničku vizu i za mene. Dobio sam je posle dve godine, pa sam se i ja u oktobru 1950. godine iskrcao u Njujorku. Po danu sam bio zaposlen, a uveče sam pohađao gimnaziju i započeo studije. Godine 1952. prešao sam na Univerzitet Kalifornije, u Berkliju, gde sam uporedno radio i studirao.

Živeo sam u raznim američkim gradovima, stalno radeći kako bih izdržavao porodicu, i vanredno pohađajući univerzitetske studije. Od 1972. godine, pošto sam stekao doktorat matematičkih nauka, predavao sam na engleskom i francuskom jeziku, i bavio se istraživačkim radom u Kanadi, na Univerzitetu u Otavi. Život je u akademskoj džungli pone-

kad bio vrlo težak – ali preživeo sam. Otišao sam u penziju 1995. godine u zvanju redovnog profesora.

Oženio sam se 1956. godine sa Frensis Solnit, ćerkom jevrejskog useljenika iz Rusije. Iako ni ona ni ja nismo bili religiozni, činjenica da smo bili Jevreji igrala je važnu ulogu u našem životu. Zbog toga smo se odlučili na venčanje pred rabinom. Rodilo nam se troje dece: Kler Jozefina, Anton Samuel i Džesika Lorejn. Sina smo zvali Toni, a on sada sebe zove Tristan. Brak se raspao posle dvanaest godina. Porodični razlaz me je mnogo boleo – ali preživeo sam.

*BENJA 1966. godine sa svojom decom
KLER, TONIJE i DŽESIKOM*

Oženio sam se ponovo 1972. godine sa Meridi Alen, agnostičnom humanistkinjom sa engleskim i irskim precima. Dece nemamo, ali se Meridi iskazala kao izvanredno dobra maćeha za moju decu iz prvog braka. Sada živimo u Viktoriji, jedinoj kanadskoj pokrajini u kojoj zime nisu tako hladne, ni leta tako žarka kao u Beogradu.

Kler živi u Kaliforniji. Džesika sa moje dve unuke je u Škotskoj, a Tristan takođe u Evropi, boreći se za afirmaciju i sticanje ugleda dobrog slikara.

Iako gajimo jasna i snažna osećanja kao Jevreji, ni ja a ni Tristan ne gajimo jevrejske tradicije ili verske običaje. Međutim, moje ćerke, pomalo neformalno, obeležavaju neke jevrejske praznike. Moje škotske unuke će verovatno isto da čine.

Neke porodične uspomene su se sačuvale za celo vreme rata. Među njima je i očevo talit. Poslužio je kao hupa za Džesikino venčanje. Držali su ga Tristan i tri rođaka s majčine strane.

Olga ADAM

SPASILI IH DOBRI LJUDI

Rodena je 25. maja 1925. godine u Banatskom Arandelovu, od oca Marcela i majke Margite, rođene Blau. Otac Marcel Ungar, rođen 1897. u Banatskom Arandelovu, trgovac, ubijen je u Beogradu, oktobra 1941, dok je majka Margita, rođena 1905, umrla 1971. godine. U Holokaustu je, osim oca, stradalo još devet članova njene uže i šire porodice. Ima brata Tihomira Ungara, magistra matematike.

Posle rata završila je Državnu glumačku školu u klasi poznatog pedagoga Jurija Rakitina. Radila je kao spiker na srpskom jeziku Radio Novog Sada, zatim kao glumica Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu i kao član glumačkog ansambla Radio Novog Sada.

Udata je za Tibora Adama. Ima sina Mirka i unuka Davida.

April 1941. godine. Stanovali smo u Novom Kneževcu, pored glavnog puta. Noć. Čuje se bat vojničkih koraka, tandrču kola, bruje motori kamiona. Jugoslovenska vojska se povlačila. Šesnaest godina sam imala, ali bila sam svesna tragedije koja nas čeka. Plakala sam i ceo idući dan. Neke komšije su mi to veoma zamerile. Oni su očekivali mađarsku vojsku. Podigli su čak i slavluk na kome je je pisalo "Isten hozott!" (Bog vas doveo). Da su Mađari došli, nešto bolje bismo prošli, ali ušli su Nemci; 16. aprila. To je bio početak našeg kraja. Iz Kikinde i

okolnih mesta nagrnule su u Novi Kneževac lokalne Švabe, članovi Kulturbunda. Počeo je teror. Obilazili su jevrejske kuće i odnosili sve što im se svidelo.

U međuvremenu pojavili su se oglasi sa naredbom da se predaju radioaparati i oružje. Moj otac je bio lovac i imao je lovačku pušku. Kad smo ja i devojka koja je radila kod nas odneli tu pušku u opštinu, u tatinim očima videla sam suze. Uskoro je uveden policijski čas. Jevreji su smeli da izlaze od 5 do 18 časova. Već prvih dana po okupaciji, obeleženi smo žutom trakom i morali smo da odlazimo na prinudni rad. Ja sam prala podove u Sokolskom domu koji je bio pretvoren u kasarnu, a čupala sam i travu na teniskom igralištu. Naši roditelji, a i manje više svi odrasli, teško su podnosili to što su obeleženi, poniženi. Ja se nisam stidela žute trake, čak sam i Nemcima rekla da se ne stidim što sam Jevrejka. To stanje trajalo je do 14. avgusta. Tog dana, oko 19 časova, dotrčala je komšinica i rekla da na glavnoj ulici kupe Jevreje. Znali smo šta nas čeka. Počeli smo da pakujemo najnužnije stvari. Oko 22 časa došao je kod nas jedan kulturbundovac. Spadao je među dobronamernije. Znala sam ga još od ranije sa prinudnog rada. Nije se derao na mene, nije me vređao kao većina njih. Odveo nas je u jednu zgradu pored sinagoge. Većina Jevreja iz mesta već je bila tamo.

U ponoć odveli su nas na železničku stanicu. Ukrcali su nas u voz i odveli u Novi Bečej. U isto vreme stigao je voz iz Kikinde sa tamošnjim Jevrejima. Onda smo tek shvatili da smo do tada imali sreću. To što smo videli bilo je strašno. Iz voza su izlazili ne ljudi nego nakaze. Pretučeni, puni modrica i otekline, neke su čak i nosili jer nisu mogli da stanu na noge. Kikindske Jevreje su lokalne Švabe, njihovi sugrađani, zverski tukli i mučili. U Novom Kneževcu, na našu sreću, nije bilo Švaba. Sa železničke stanice odveli su nas u dvorište sinagoge. Leto je bilo, vrućina, a mi u dvorištu bez hlada. I to je bio način mučenja. Među Kikindanima bio je i jedan umobolnik koji je ceo dan urlao. To je veoma loše delovalo na izmučene, prestrašene ljude. Bili smo demoralisani. Hranu nismo dobili. Neki su ponešto imali, ali velika većina je bila veoma gladna. Pao je mrak. Šta će biti sa nama? Niko nam ništa nije govorio. Većina je plegala na zemlju. Jedan hromi starac, koga su uhvatili da nešto nekome dodaje preko ograde, kažnjen je da sto puta oprtrči sinagogu i da stalno govori Kadiš. Taj događaj nas je teško pogodio. Naši mučitelji su dobro znali kako ljude treba dotući.

Okolo 23 sata došao je komandant logora sa vojnicima. Odveli su nas u jednu školu. Tamo smo plegali na goli patos. Umorni, izmučeni

i gladni, zaspali smo. Ali, ta neljudska banda nije imala nameru da nas pusti da se odmorimo. Svakog sata su nas budili životinjskom drekom: „Na pišanje!“ U toalet sami nismo smeli. Bio je to perfidan način mučenja ljudi osuđenih na smrt. Ujutro u 6 sati ponovo su nas probudili i vratili u dvorište sinagoge da se tamo ceo dan pečemo na suncu. Tako je trajalo oko nedelju dana. Kakvi su to bili ljudi? Otkud tolika mržnja, šta smo im mi skrivili? Prvih dana su mi još navirale takve misli, a kasnije sam postala apatična. Sve sam radila mahinalno. Možda je bila srećna okolnost da su nas odvodili na razne radove. Inače bi mnogi stradali od sunčanice.

Muškarci su radili zemljane radove, a žene i devojke su u kasarnama spremale, prale podove i slično. Krajem avgusta dani su još bili topli, ali noći su postale hladne. Premešteni smo u neki veliki magacin. Noćima smo se smrzavali. Veoma slabo hranjeni, uvek gladni, bilo nam je teško. Dolazio je načelnik sreza iz Kneževca. Ispitivao je sve nas, ali najviše imućnije muškarce o tome gde su sakrili svoj novac. Tog načelnika, Nemca, lično sam poznavala. Karolj Vagner, moj dobar poznanik, iako nemačkog porekla, nije voleo naciste. Još nismo bili odvedeni iz Kneževca kad mu je bio rođendan. Priredio je tim povodom veliku proslavu i pozvao sve svoje prijatelje. U Kneževcu su u istom društvu bili i Srbi, i Mađari, i Nemci, i Jevreji. Takvog sastava bilo je i društvo koje je pozvao Vagner. Proslava je počela u ranim popodnevnim časovima, da bi Jevreji što duže mogli da ostanu. Policijski čas za njih počinjao je u 18 časova. Proslava je bila šamar nemačkom načelniku. Bio je prinuđen da sedi za istim stolom sa Jevrejima. Taj načelnik me je, naravno, prepoznao. Prišao mi je, prisionio mi pištolj uz čelo i zapretio da će me ubiti ako ne kažem gde je moj imućni stric sklonio svoj novac. Niti sam ja to znala, niti bih rekla da sam znala. Neverovatno je, ali ja se onda ničega nisam bojala. Bila sam mlada i verovatno nedovoljno svesna opasnosti.

Dvadeset trećeg septembra opet selidba. Odvezli su nas na Tisu i ukrcali u jedan mali brod. Valjda su se nadali da će, pod teretom, brodić potonuti. Bilo nas je oko 700 osoba. Vernici, a bilo ih je dosta među nama, rekli su da nas je Bog sačuvao. Ali, na žalost, njegova brigada za nas nije dugo trajala. U ranim jutarnjim časovima brodić je pristao u Beogradskom pristaništu. Tamo su muškarce, starije od 14 godina, izdvojili iz grupe. Imali smo jedan veći hleb koji smo nabavili u Bečeju i taj smo dali tati. Moj brat je imao 11 godina i ostao je sa mnom i sa mamom. Muškarce, doznali smo kasnije, odveli su u „Topovske šupe“.

Žene i decu koja su imala kod koga da odu u Beograd, pustili su, a ostale su odveli u sinagogu u Kosmajskoj ulici. Mama, ja i brat, zatim baka i tetka, otišle smo u Jevremovu ulicu br. 45/a kod tetke, mamine sestre koja je sa mužem nejevrejinom tamo živela. Doznale smo da četvrtkom i nedeljom možemo da posećujemo tatu. Tu smo mogućnost, naravno, koristili. Redovno smo ga posećivali i nosili mu hranu. Do policijskog časa bili smo relativno slobodni. Po gradu smo se slobodno kretali. Pored žute trake nosili smo žutu zvezdu na grudima i na leđima. U blizini stana gde smo stanovali bila je Jevrejska opština. Tamo sam često odlazila i družila se sa omladinom. Što se hrane tiče, bila je velika oskudica. Nikada nismo imali dovoljno da jedemo. U sinagogi u Kosmajskoj smestila se moja strina sa dve ćerke petnaestogodišnjom Lilikom i šestogodišnjom Marikom. Strinina sestra živela je u Subotici i poručila joj je da će doći jedna žena koja će prvo odvesti Mariku, a sledeći put će doći po Liliku i nju. Žena je došla i odvela Mariku (ona je preživela Holokaust i sada živi u Čikagu), ali po strinu i Liliku nikad nije došla, tako da su one život izgubile na Sajmištu.

Polovinom oktobra, prilikom jedne posete tati, rekao je da ih vode na rad i da će njegove stvari odneti u Opštinu. Kad danas razmislim neverovatno je kako nismo mogli sagledati stvarnu situaciju, kako nismo mogli poverovati da će ljude poubijati bez ikakve krivice, samo zato što su Jevreji. A trebalo je da se pitamo da, ako ljudi idu na rad, zašto im oduzimaju stvari. Iz čega će da jedu ako im ni porcije ne ostave? Imala sam neki loš predosećaj. Dugo sam stajala i gledala oca koji mi je sa prozora mahao. Otišla sam tek kad me je vojnik udario kundakom. Tatu nikada više nisam videla. Ubijen je ili u Jajincima ili u Jabuci. Tamo su mi pored oca Marcela, ubijeni stric Eugen Ungar, teča Josip Vajs i brat od tetke Franja Vajs, koji je onda imao 20 godina.

Početak decembra počeli su da stižu pozivi ženama da se jave u „policiju za Jevreje“, kod Botaničke bašte. Mi takav poziv nismo dobile. Međutim, pojavile su se plakate na kojima su pozivani svi koji nisu dobili pozive da se bezuslovno jave; u protivnom čeka ih smrtna kazna. Taj poziv se odnosio i na nas.

Tih dana pozvonio je na našim vratima jedan gospodin. Doneo nam je pismo od Barbare Vajs svojoj majci Irmu Vajs, sestri moje mame. Gospodin koji je doneo pismo zvao se Dragoljub Trajković. Bio je železnički službenik i mogao je putovati preko Segedina u Kanjižu. Njegova žena, Jevrejka, pobegla je iz Beograda u Kanjižu i on ju je iz Beograda, gde je radio, posećivao. Kad je gospodin Trajković predao

pismo okrenuo se i pošao. Ja sam ga zadržala i pozvala da nam priča kako je u Kanjiži. Sprijateljili smo se. Sam je živeo u Beogradu i bio je željan razgovora, društva. Često nam je dolazio. Krajnji rok za Jevrejke da se jave u Nemačku policiju bio je 12. decembar. Prva grupa je otišla već 8. decembra. I mi smo već bili spremni.

U međuvremenu upoznala sam se sa komšijom Miletom Stavrićem. On mi je rekao da poznaje jednog čoveka koji bi za 10.000 Nedićevih dinara nabavio nama prave izbegličke legitimacije sa lažnim imenima. To je bilo 11. decembra, znači dan uoči obaveznog odlaska u policiju, tj. u logor. Ušla sam u kuću da kažem mami šta sam čula, kakav sam predlog dobila. Tamo su bili i gospodin Trajković i Čepika Štajner koja je zakasnila i nije mogla otići u Kosmajsku pre početka policijskog časa. Da sam bila pobožna, rekla bih da nam je sam Bog poslao Trajkovića. Naime, kad je čuo za mogućnost nabavke izbegličke legitimacije, predložio je da se preselimo u njegovu kuću u Limskoj ulici 15. Pošto je to zasebna kuća, tu bismo mogli da se sklonimo. Mi smo se već bile spakovale, spremne za logor; ali, prihvativši Trajkovićev predlog, sutradan u 5 ujutro, kad je prestao policijski čas, uz njegovu pratnju krenuli smo u njegovu kuću. Da ne kažem da celu noć mama i ja nismo spavale. Bilo je veoma teško odlučiti se na beg i dozvoliti da baka, tetka, strina i sestra od strica odu u logor. Odlučile smo da i mi odemo u logor sa ostalima. Ali gospodin Trajković je bio uporan. Prosto nas je naterao da pođemo sa njim.

Mati, ja i moj mali brat krenuli smo pešice preko Slavije i Autokomande do Limske 15. Pozamašan put, a zima i mi natovarene. Ali, stigli smo. Velika avantura je počela. Smestili smo se u kuću, ali nismo

OLGA sa majkom MARGITOM i DRAGOLJUBOM TRAJKOVIĆEM, čovekom koji im je spasio život, u ugodnoj šetnji odmah posle rata

smeli da ložimo jer je gospodin Trajković išao u kancelariju pa, prema tome, u kući nije smelo da bude nikoga. Dim iz odžaka bi nas odao. Zima je bila oštra i mi smo se smrzavali do njegovog povratka. Posle nekoliko dana, Mile Stavrić je doveo Vladu Katanića. Sa njim smo izmislili sledeću priču: naša je porodica živela u Bitolju. Moj otac, nazvali smo ga Dušan Urošević, bio je mašinski inženjer. Otišao je u vojsku i više ga nismo videli ni išta čuli o njemu. Moja starija sestra je bila udata za Vladu Katanića i živeli su u Prištini. Mi smo otišli kod njih. Pošto je mama loše govorila srpski, rekli smo da je Slovenka. Iz Prištine smo sa Katanićevima došli u Beograd. Na granici su nam Šiptari uzeli dokumenta. Naravno, promenili smo imena. Mama je postala Marija, ja sam ostala Olga, a brat je od Tibora postao Tihomir. Novo prezime nam je bilo Urošević. Stalno smo vežbali potpise da bismo to u policiji izveli što prirodnije. U policiju smo ja i mama otišle 23. decembra 1941. Bratu smo rekli da, ako se do podneva ne vratimo, neka nas potraži na nekoj banderi na Terazijama.

Uprava grada Beograda je bila u Kosmajskoj ulici. Sa Voždovca smo išle pešice. Smrzle smo se. U policiji, odnosno u Upravi grada, Dragoljub Trajković i Vlada Katanić su svojim potpisima potvrdili da nas poznaju od pre rata. Bio je to veliki rizik za njih jer su, da je otkriveno da smo Jevrejke, to mogli da plate glavama. Naša priča je prošla. Predale smo slike i dobile legitimacije, prave legitimacije sa lažnim imenima. Bratu nije trebala legitimacija jer je bio maloletan. Sa ovim legitimacijama otišle smo u Komesarijat za izbeglice, u ulicu Kneza Miloša. Tamo smo dobile izbegličke legitimacije. Tako smo bile snabdevene dokumentima i osećale smo se mnogo sigurnije. Vratile smo se kući i brat je bio presrećan. Strepeo je za nas. Sad smo već i preko dana smele da naložimo vatru i da se konačno ogrejemo. Potpuno se ipak nismo smele opustiti. Bile smo stalno na oprezu i to ne bez razloga.

Došlo je leto. Jevreja u Beogradu više nije bilo, sem nekih u dubokoj ilegali, kao što smo i mi. Iz Kanjiže se vratila gospođa Trajković. Jednog dana mama je s njom pošla u grad i tamo su se srele sa jednom našom bivšom služavkom, Švabicom. Ona je prepoznala mamu i počela da viče: „Šta ova Jevrejka još traži u Beogradu?“ Srećom, u gradu je bilo mnogo sveta i one su se izgubile u gužvi. Naravno, sada smo već poznavali komšiluk, a i jednu ženu sa sela, koja je donosila i prodavala mlečne proizvode. Bila je iz Grabovca. Pitale smo je da li bismo mogli da odemo kod nje. Nismo više smeli da ostanemo u Beogradu jer je postojala opasnost da nas neko prepozna, kao što nas je prepoznala i ona

bivša služavka. Žena je pristala da odemo kod nje i mi smo 4. jula, preko Svilajнца, otišli u Grabovac.

Banatske Jevrejke u srbijanskom selu. Bio je to novi svet za nas. Kuća u koju smo došli bila je velika. Njeni vlasnici su godinama živeli u Americi i bili su prilično imućni. Stigli smo u subotu predveče. Sutradan ujutro probudilo nas je glasno naricanje, i to čitavog hora. Naravno, uplašile smo se. Nismo mogle da zamislimo šta se dešava. Tek smo kasnije doznale da je u selima običaj da žene u kući, gde je neko umro, godinu dana svake nedelje izlaze u šljivik, uhvate se za drvo i nariču. To je bilo naše prvo iskustvo. Od silnog uzbuđenja bilo mi je muka. Legla sam u bašti, a deca su se okupila oko mene. Bilo im je čudno da neko po danu leži. No uspela sam da se sprijateljim sa njima. Pričala sam im priče. Bojala sam se da će mi se desiti ono što mi se desilo pre dve godine. Tada sam četiri dana povraćala. Morala sam da odem u sanatorijum. Srećom, ovog puta mučnina je prošla.

Posle izvesnog vremena preselili smo se u drugu kuću. Tamo sam upoznala vršnjakinju Jovanku. Sa njom sam išla da čuvam ovce. Naučila me je da predem. Postepeno sam se prilagodila pravom seoskom životu, i to u srbijanskom selu, sasvim različitom od banatskog. Veliki problem za nas bili su verski običaji o kojima jedva da smo nešto znali. Kad smo došli, bio je veliki Gospojinski post. O tome ništa nismo znali. Čudilo nas je da meštani, sem pasulja kivanog u vodi, drugo ne jedu. I mi smo silom prilika postili. Gospodin Trajković je dolazio svakog meseca i donosio nešto malo novca i hrane od tetke.

ЛЕГИТИМАЦИЈА ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ
FLÜCHTLINGS AUSWEIS

№ 244342

Пород. и крштено име: *Urošević Olga*
Vor- und Zuname:

Земља: *данција*
Bevul:

Датум и место рођења: *25-8-1925 Натица*
Datum und Geburtsort:

Датум и место прелаза у Србију: *6-10-1941 Београд*
Datum und Grenzübergangsort:

Место настањености: *Београд*
Wohnungsort:

Ова легитимација важи до опозива.
Gültig bis auf Widerruf

112 1942

№ 12-VIII-41

Датум и место издања
Ausgabedatum und -ort

Промена станишта
Wohnungsänderungen:

Насиљанова у Београду
30. 11. 1943
Београд
Часни надлежни

Својеручно потпис
Eigenhändige Unterschrift

Olga Urošević

Izbeglička legitimacija OLGE ADAM na ime
Olge Urošević iz 1942. godine

Bilo mu je teško jer je od Svilajнца do Grabovca morao da pešači, vučući dosta težak paket. I mi smo svakog petka odlazili u Svilajnac, naravno pešice na pijacu. Mama i brat su odlazili u okolna sela na pijacu. Prodavali su ponešto jer smo bili veoma siromašni. U septembru smo se preselili u Svilajnac. Zimu nismo smeli da dočekamo u Grabovcu, jer gospodin Trajković, po snegu i mećavi, ne bi mogao pešice dolaziti. Stan smo našli kod opančara Duška, kome je posao cvetao pošto cipela nije bilo. U istoj ulici stanovala je jedna žena sa ćerkom. Bile su Jevrejke i niko se nije našao da ih prijavi iako su svi znali ko su. Nisam sigurna da bi u našem rodnom selu preživele rat. Neko bi ih sigurno prijavio, a u Svilajncu su doživele oslobođenje.

Moj brat je odlazio u radionicu opančara i učio zanat. U Svilajncu je bilo mnogo izbeglica iz Bosne. Meštani se nisu družili ni sa njima ni sa nama. Osećali smo se kao ljudi drugog reda. Ali, bar smo se osećali relativno sigurni. Navikli smo se na taj način života, na neku vrstu izopštenosti. Ipak, bilo je nešto drugo na šta se nikako nismo mogli naviknuti. To je bila permanentna neuhranjenost, da ne kažem glad.

Za doručak delili smo pola litre mleka sa malo kačamaka, za nas troje. Za ručak malo supe, neko varivo i proja, a za večeru parče proje i malo masti. Mesa tako reći nikada nismo jeli.

Upoznale smo se sa tim Jevrejka. Nismo im rekli šta smo, ali one su osetile da smo im bliske. Poreklom su bile Banaćanke, iz Bečke-reka. Sa njima nam je bilo vrlo prijatno. Pre rata mama se uopšte nije zanimala za politiku, a tada je pomno pratila šta se dešava u Evropi. Čak je nabavila i neku mapu i beležila stanje na frontovima. U Svilajncu je bilo još nekih Vojvodana. Gospođa Isaković, od koje smo donosili mleko, bila je iz Sremskih Karlovaca, a bila je sestra Pavla Beljanskog. Sprijateljila se sa mojom mamom i pozivala ju je da joj pomaže u spravljanju kolača za sina koji je bio u zarobljeništvu. Ta je porodica doživela veliku tragediju. Kada je Beograd 1944. godine žestoko bombardovan, kod gospođe Isaković su došli njeni sestrići. Na Svilajnac je pala jedna jedina bomba, verovatno slučajno. I ta je bomba pogodila kuću Isakovićevih. Njih šestoro je tu poginulo, zajedno sa gospođom Isaković.

U okolini Svilajнца vlast su držali četnici Draže Mihajlovića. Jednom prilikom dobili smo poziv od četničke komande da im se javimo. Ja sam otišla jer se mama plašila, a nije ni najbolje govorila srpski. Ni meni nije bilo svejedno da odem u komandu prilično ozloglašene paravojske. Međutim, primili su me vrlo učtivo. Pitali su me da li mi je

mama Slovenka prešla u pravoslavnu veru kad se udala za mog oca. Odgovorila sam da je otac ne bi ni oženio da nije prešla u pravoslavlje. Otpustili su me uz izvinjenje što su nas, eto, uznemirili. To je bilo sve, ali i ovakve sitnice su ozbiljno poremetile naš mir. U međuvremenu preselili smo se kod tih Jevrejki. U Svilajncu su se pojavili neki nepoznati odrpanci. Bili su to Jevreji iz Madarske, pobjegli iz Borskog rudnika gde su bili na prinudnom radu. Četnici su ih hranili i postupali sa njima vrlo dobro. U stvari bili su tu slobodni. Čuli su za Jevrejke i došli su kod njih. Razgovarali su sa njima madarski. Mi smo se pravili da ništa ne razumemo. U leto 1944. došla je u Svilajnac Rahela Ferari sa mužem. I ona je došla kod Jevrejki. Jednog prepodneva došla je i razgovarala sa Eržikom – tako se zvala kćerka.

Sedele su u kuhinji. Ja sam sekla luk, pripremajući ručak. Tek će Rahela na madarskom: „Ova devojka i luk seče kao Jevrejka“. Nisam izdržala, nasmejala sam se i rekla da je pogodila. Jevreji smo svo troje. Rahela je bila trudna. U okolini su se već vodile borbe. Čule su se eksplozije i mitraljeski rafali. Verovatno zbog straha, došlo je do komplikacija pa su begunci iz Bora preneli Rahelu u selo Kušiljevo, gde ju je jedan seljak porodio.

Oslobodenje je bilo blizu. Počeli smo da verujemo da ćemo preživeti. Jer iako smo živeli relativno mirno, strah nas je stalno pratio. Živeli smo u teškoj oskudici. Mesno stanovništvo se nije družilo sa nama izbeglicama. Trpeli su nas, a nisu nas voleli tako da nisam mnogo ni izlazila. Eventualno, u kraću šetnju sa mamom. Da bih skratila vreme, puno sam čitala. Te Jevrejke kod kojih smo stanovali imale su mnogo knjiga. Mislim da je i mom

OLGA ADAM kao gospoda Parnel u Molijerovom „Tartifu“ u diplomskoj predstavi Pozorišne škole u Novom Sadu 1949. godine

malom bratu bilo teško. Išao je sa decom da čuva svinje i igrao se sa njima - ali nikada nije bio potpuno prihvaćen. Ponekad smo išli na Resavu i pecali. Leti smo se i kupali. Dani su prolazili bez nekih uzbudljivih događaja. Uzbudivale su nas samo vesti sa frontova i bliže okoline. Neverovatno je kako su se vesti brzo širile. Znali smo sve što se događa iako nismo imali radio. Posle Staljingrada počeli smo se nadati da će ratu brzo doći kraj. U jednoj kafani javno se slušao program Radio-Londona.

Početak oktobra, bez borbe, ušli su vojnici Crvene armije. Teško je opisati šta smo tada osećali. Tek tada osetili smo pod kakvim smo pritiskom živeli svih tih godina.

Po oslobodenju Svilajna, ja sam otišla u Lapovo, odakle je već bio uspostavljen železnički saobraćaj sa Beogradom. U Beograd sam stigla prvim vozom po oslobodenju. Otišla sam kod tetke. Sad je trebalo povratiti svoj pravi identitet. Otišla sam u Jevrejsku opštinu i tamo dobila dokument kojim se potvrđuje da je Olga Urošević zapravo Olga Ungar. Vratila sam se u život.

Posle nekoliko nedelja došli su u Beograd mama i brat.

Krajem novembra vratili smo se u zavičaj, u Novi Kneževac, koji više nije bio onakav kakvog smo ga ostavili. Nas troje smo preživeli Holokaust, ali našeg oca i devet članova porodice više nije bilo.

VREME PROLAZI, LJUDI NESTAJU

Roden je 1927. godine u Kikindi, od Roca Arnolda Kemenjija i majke Etelke, rođene Haas. Po zvanju inženjer hemijske tehnologije. Započeo studije u Beogradu a završio u Haifi. Dve godine je radio u Izraelu a potom, sve do penzije, u Nemačkoj. Oženjen Verom, rođenom Fuhr. Živi u Frankfurtu.

Moj deda Samuel Kohn, očev otac, bio je siromašan seljak, ratar u seocetu Kvasovu u Moravskoj, koje i dan-danas nema više od tri do četiri stotine stanovnika. Sa bakom Julijom, po kojoj sam dobio ime, imao je petoro dece: tri sina i dve kćerke. Sinovi su bili Arnold, moj otac, Ignac i Ede, a kćerke Melita i Irma. Deda Samuel je rođen 1855, a baka Julija, rođena Politzer, 1862. Jedan od bakinih rođaka je otišao u Ameriku i postao slavan izdavač; po njemu se danas najboljim novinarima dodeljuje Pulicerova nagrada. Ova sirota ratarska porodica je učinila sve da sinovi odu u velike gradove, Beč i Peštu, da studiraju. Obe kćerke su uz mali miraz udali u Pešti i Bratislavi, sve u pravcu većih gradova. Da bi lakše bili primljeni na visoke škole, dečaci su mađarizirali prezime Kohn na Kemenj. Arnold je u Beču završio trgovačku akademiju, Ignac je u Pešti postao mašinski inženjer, posle je radio u mađarskim železnicama, dok je Ede u Pešti postao veterinar. Sve se to

dešavalo na prelazu iz 19. u 20. vek. Govorni jezik porodice moga dede bio je nemački, a deca, koja su otišla u Peštu na studije, naučila su mađarski.

Kod mog dede sa mamine strane, dr Jakoba Haasa, rodenog 1858, već je potpuno druga slika. Oženio se sa bakom Emiliom Herzka, rodenom 1866. Živeli su u Puhovu, nad Vahom, negde na granici Moravske i Slovačke. Deda Jakob je bio među prvim Jevrejima tih krajeva Austro-ugarske, koji su završili studije i postali uspešni i bogati lekari. Imali su tri kćerke, Irenu, Etelku – moju mamu – i Melaniju, i sina Artura, koji je u Pešti postao pravnik. Kćerke su, sa dobrim mirazom, udali za vredne mlade ljude. I ova porodica se kod kuće služila samo nemačkim jezikom, a deca koja su otišla u svet tamo su naučila mađarski, slovački, srpski...

Moji roditelji, tek nekoliko nedelja u novom kraju, u Kikindi doživljavaju početak Prvog svetskog rata tako da otac odmah biva mobilisan kao oficir u austrougarskoj vojsci. Njegova braća, u Pešti, odlaze pravo na front. Mama ostaje u Kikindi očekujući rođenje svog prvog deteta, sina, koji će doći na svet 1915. i dobiti ime Aleksandar. Otac je na italijanskom frontu kod reke Soče, gde je nekoliko puta ranjavan, ali se posle četiri godine ratovanja vraća u činu kapetana vojske koja više ne postoji, kući u Kikindu, u zemlju koju je napustio kao AustrougarSKU, a koja je sada nova država – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Moji roditelji počinju novi život, uče novi jezik, a komuniciraju na mađarskom, srpskom i nemačkom jeziku. Otac otvara radnju poljoprivrednih mašina, što će u ravnom i bogatom Banatu dovesti do uspeha. Razvijajući poslove i struku, otac je bio među prvima u Vojvodini koji je uveo mehanizaciju i automatizaciju u poljoprivredu.

U međuvremenu se, 1920. godine, rađa drugo dete, sin Paja, dok prvi sin Aleksandar umire 1921. od šarlaha. Sedam godina kasnije, 1927, došao sam ja na svet. Teška kriza 1929. pogada moje roditelje, kao i sve ostale. Otac oprašta dugove velikom broju seljaka tako da stiže skoro do bankrotstva. Iznenada umire 3. marta 1938. godine.

Posle tatine naprasne smrti, mama preuzima vođenje radnje i, videvši da se sprema rat, pokušava da napuni radnju mašinama i vrednijim stvarima. Neposredno pre početka rata u Jugoslaviji, u decembru 1940. godine, mama se udaje za Srbina Dragomira Gašića.

Nedelja, 6. april 1941. Ujutro otvaramo radio – čujemo u vestima da Beograd upravo bombarduju, tj. da rat počinje bez objave. Moj brat Paja, koji je sa posla u tekstilnoj fabrici u Novom Sadu došao kući da

provede nedelju sa nama, seda na motocikl i odmah kreće ka Novom Sadu da se tamo prijavi u vojsku. To je poslednji put da smo ga videli. Do Novog Sada stiže, ali u sveukupnoj zbrci koja nastaje, ne uspeva da bude primljen u vojsku, kroz koju bi kao ratni zarobljenik možda mogao da bude spasen.

Gledamo kako nemačka vojska 14. i 15. aprila mirno ulazi i maršira kroz Kikindu, bučno pozdravljena od naših komšija, koji su odjednom odeveni u crne uniforme. Ne shvatamo šta to znači. U našu kuću se odmah uselila grupa oficira. Kad nam je njihov vojni kuvar praznio ostave i podrume spremajući kajganu od 30-40 jaja, rekao je: „Bežite što brže i što dalje možete, jer će vam ovi doći glave!“ U tom času nismo ga razumeli.

Grozna istina ubrzo se potvrđuje. Već idućeg dana upadaju oficiri, praćeni domaćim petokolonašima, kamionima odnose nameštaj i sve što im stigne pod ruke. Traže sakriveno oružje. Mi ga nismo imali. Mama se ipak priseća da je otac, kada se vratio iz Prvog svetskog rata, poneo svoj stari revolver. Na sreću, Nemci ga ne nalaze, već ga mi, pošto smo ga pronašli u nekom ormanu sa starim vešom, odmah bacamo u septičku jamu. Moj očuh Dragomir Gašić biva, kao „četnik“, odveden u zatvor. Tukli su ga nekoliko dana. Bio je mučen zajedno sa Jevrejnom Belom Štajnerom, koji je pre rata u „Lojd klubu“, gde su kartali, izjavio da će dati milion dinara onome ko ubije Hitlera. To mu Nemci nisu oprostili.

Prvih dana po ulasku, Nemci me odvođe u „kuriju“, odnosno sud. Tamo odmah zatvaraju ljude, ali ja imam prednost pošto treba ljuštiti vagon krompira. To je, u poređenju sa poslom kojeg moramo da obavljamo posle, dobar posao. Uskoro će svi Jevreji i Jevrejke, bez razlike na godine, sa bundama ili bez njih, morati ujutro da odmarširaju do tričetiri kilometra udaljene kasarne, gde će golim rukama nositi ostatke konjskih balega iz štala na otpad, a odande dalje na drugi otpad. Kao dete u grupi sa drugom decom, dobijam naređenje da čistim kasarnske klozete. Tu, zbog neprijatnog zadaha, Nemci ne vole da ulaze, pa smo nešto mirniji.

Moj očuh Dragomir, pošto se delimično oporavio od prebijanja, biva odveden na prvo stratište. Nemci ubijaju petoro domaćih ljudi, navodeći da je reč o obračunu sa komunistima. Čika Dragomir se vraća izbezumljen. Pred njim su ubili ljude a on je morao da kopa rake i golim rukama sahranjuje ubijene. Posle toga zatvaraju ga i tuku kao četnika. Nakon ponovnog puštanja iz zatvora, nosimo ga u sanatorijum. Pošto

su mu nagovestili da će ga uskoro i dalje prebijati, beži noću i uspeva da se dokopa Beograda.

Kako su nam svakodnevno upadali u kuću i odnosili sve šta su mogli, i pošto smo preko jevrejske opštine plaćali ogroman danak, ubrzo smo videli da je ovaj prljavi posao u kasarni dosta fina rabota u poređenju sa ostalim nedaćama. U mislima često ponavljamo upozorenje onog nemačkog vojnika, dato prvih dana okupacije.

Jednog dana, u leto 1941, dobijamo zapovest: sa nešto stvari koje možemo da nosimo, treba da odemo u našu sinagogu. Ubrzo uvidamo da tu nismo sami nego da su tu i svi naši sunarodnici iz mesta. Tu je i masa nama čak dosta poznatih folksdojčera koji počinju na nama da traže zlato i druge vrednosti. Krvavo tuku i batinaju ljude, a pogotovo žene. Iz sinagoge se čuju vika i plač, kuknjava. Kasno noću, svi ti do krajnosti izmučeni i iznureni ljudi dobijaju zapovest da pešice krenu do 3–4 kilometra udaljene železničke stanice, gde će biti utrpani u teretne vagona. Ovu žalosnu povorku, koja prolazi kroz zamračenu Kikindu, skoro niko od sugradana ne primećuje.

U zatvorenim vagonima stojimo, pošto nema mesta za sedenje. Kada je voz najzad krenuo, razmišljamo glasno kuda ćemo i kada stići. No, voz se uskoro zaustavlja. Teraju nas napolje. Opet povorka. Još uvek je noć. Na stanici čitamo da smo stigli u Novi Bečej.

Žalosna povorka kreće kroz selo da bismo, na kraju, stigli do jednog napuštenog mlina. Ulazimo umorni i pokušavamo da se rasporedimo po starim daskama, da imamo neko mesto za spavanje. Leto je. Nemamo pokrivače. Mlin je čuvao jedan stari vojnik, verovatno iz redova domaćih Nemaca, pored kojeg može da se slobodno izlazi i kupuje na pijaci, a može se poručiti i hrana iz seoskih kafana – naravno, ako se ima još novca. Deca se igraju u prostranom dvorištu mlina. Stariji, pošto je toplo, sede napolju, da bi se za noć ugrijali. Ima i bolesnih, pa i ludih među nama. Sećam se sirotog ludog dr Irica koji stalno viče: „Gandi a majom“ (Gandi je majmun), što decu dovodi do smeha a starije na razmišljanje šta će biti idućeg dana. Jednog dana čujemo da sa druge strane Tise, tj. u Bačkoj, gde Mađari vladaju, ljudi dozivaju. Idemo na Tisu. Moj brat je preko vode, u Starom Bečeju. To je poslednji put da brata vidim. Decembra 1944. ‘njilaši’ ga skidaju na ulici i, ustanovivši da je Jevrejin, na mestu ubijaju. Mi se sporazumevamo vičući.

Tako je iz dana u dan. Razgovara se o mogućnostima za izlazak iz ove teške situacije. Pored ostalog, govori se da će partneri u mešovitim

brakovima biti pušteni na slobodu, što se i dešava. Mama misli da će to možda i sa njom da se desi. Ali, šta će onda biti sa mnom?

Posle nekoliko nedelja, dolazi čika Dragomir i donosi jednu cedulju koja je napisana u Gestapou u Beogradu, na osnovu koje treba pustiti njegovu ženu, moju mamu iz logora, zajedno sa njihovim zajedničkim četiri godine starim sinom Đordem – to treba da budem ja. Kako je došao do takve cedulje? On je odlazio u Gestapo, plakao i molio: „Moja Etelka, moja Etelka, oslobodite je!“ Dobija tu famoznu cedulju. Tek kasnije postajemo svesni da smo tako – bar za neko vreme – spaseni. On dodaje jednu jedinicu, pa postajem 14-godišnjak, što u stvari i jesam. Procedura je veoma jednostavna. Izlazimo iz mlina na slobodu i krećemo ka stanici, odakle odlazimo vozom za Beograd. Nekoliko dana posle našeg odlaska, „stanovnici“ mlina bivaju šlepovima odvezeni takođe u Beograd.

Dočekani smo od brata čika Dragomira, Dragoga, koji živi u „Ciganskoj mali“, u ulici Franše d’Eperea, sa porodicom, u jednoj čergi. Usko, prljavo, ali smo živi i srdačno primljeni. Ubrzo se upoznajemo sa životom u prisustvu stenica, vašaka i sličnih životinja. Druga „prednost“ života u Beogradu je glad. Ni naši domaćini ni mi nemamo para za hranu, koje ima sve manje. Dobijamo neke markice – ja naravno ne, jer sam ilegalan – sa kojima se pred zimu može u radnjama dobiti nešto tvrde marmelade od šljiva, koja se kupuje sečena i izmerena na par grama. Nalazimo se u blizini logora Topovske šupe i znamo da su tamo muškarci iz Banata. Ja sam svakog dana u blizini kapije. Vidim da žene, koje su u gradu još slobodne, donose hranu i tople stvari svojim muževima i sinovima. Nemam kome a kamoli šta da donesem. Međutim, mašem kada nekoga prepoznam. Posle nekoliko dana vidim da odvođe ljude natovarene u kamione. Mašu mi. Oni odmah a mi kasnije saznajemo da ih put vodi pravo u smrt.

Uskoro pozivaju sve jevrejske žene i decu, koji su raspoređeni po gradu kod poznanika, da dođu u ulicu Džordža Vašingtona, odakle ih odvođe na Sajmište, u logor, preko Savskog mosta.

Krajem 1941. godine Nemci, posle upada u Sovjetski Savez, stižu blizu Moskve, što samo povećava pesimizam. Gubi se nada da će ikada biti bolje. Zima je jaka pa žene i deca, u logoru na Sajmištu, umiru bez direktnog učešća njihovih mučitelja. Oni koji još žive, bivaju ubijeni u dušegupki, kamionu u kojem ih guše otpadnim gasovima.

Zimi dobijamo mogućnost „stanovanja“ u vešernici, kod dobrih ljudi u Gornjačkoj ulici, nedaleko od fudbalskog stadiona. Tu ćemo,

gladujući i smrzavajući se, preživeti tešku zimu. Čika Dragomir je našao posla kao „dezinfektor“, što je u stvari dezinsektor. Smem da idem sa njim, da nosim kante sa cijankalijem i kiselinama i konzerve sa „ciklonom“. Posle rata smo saznali da su Nemci tim gasom ubijali Jevreje. Radim na lepljenju prozora, rupa i vrata u stanovima gde se, za uništenje stenica, pušta taj otrovni gas. Kasnije otvaram te stanove i provetavam ih. Dobijam bakšise i, što je mnogo važnije, nešto hrane. Jednog dana, firma u kojoj radimo dobija nalog da se u centrali Gestapoa moraju neke sobe čistiti od stenica. Niko od odraslih radnika nije spreman niti sme tamo da ode, pa mene šalju, a ja, naravno, ne mogu da kažem da neću. Uzimam kante sa otrovima, prolazim pored SS-straže i radim par dana na lepljenju i pripremama. Stojeći na lestvama, razgovaram sa SS-oficirima koji pitaju odakle govorim tako dobar nemački. Odgovaram da se to ovde, u školi, uči. Vreme prolazi a milioni ginu i umiru.

JULIJE KEMELJ (drugi sleva u gornjem redu) sa drugovima na fotografiji iz 1943. godine

Doznajem da su roditelji mog bliskog školskog druga, porodica doktora Pejića, uspeali da se kao Srbi iz Kikinde presele u Beograd, gde pored Đerma, u ulici Vojvode Anđelka 2, imaju kuću. Uspostavljamo kontakt. Aca i Seka, sin i ćerka, pružaju mi toplu prijateljsku ruku a rodi-

telji čine sve da mi olakšaju život. U stanju gladi u kojem neprekidno živim, dele zalogaje sa mnom. U stanu imaju nemačkog oficira, pred kojim me uvek predstavljaju kao sina. Kad dolaze policijske kontrole, takođe.

Sa Acom, koji ide u gimnaziju, kod kuće učim odgovarajuće štivo. Čitamo zajedno. Učimo engleski jezik. Upoznajem njegove školske drugove sa kojima sam se veoma zbližio. To su Srbi koji su uskoro saznali da sam Jevrejin, ali ni jedan od njih nije u toku rata jednu reč o tome zucnuo. Zahvalnost porodici Pejić i svim tim prijateljima ne može se iskazati običnim rečima. Zaboraviti te olakšane dane rata, ni to se ne može... Zahvalnost sam pokušao da delimično izrazim, ukoliko se to uopšte može, sadenjem maslinovog drveta u Šumi pravednika u Jerusallimu, drveta zahvalnosti u Jad Vašem.

Moj očuh, čika Dragomir, sigurno je onaj koji mi je na početku stvarno spasio život, ali sa njim smo, zbog njegovog pijanstva, često imali veoma velikih problema. Dolazio je kasno, posle policijskog časa, te nismo znali da li je uhapšen ili ne. Uvek bi doveo još nekog Nemca, vojnika iz poslednje kafane, naravno pijanog, kome je govorio da mu je žena Jevrejka, što oni u pijanstvu nisu uzimali za ozbiljno. Neki od tih Nemaca, koji su razumeli ko smo, dolazili su posle trezni i donosili nam, u doba najteže gladi, hleba. Posle rata sam tražio te Nemce koji su nam dali svoje adrese, ali nisu preživeli rat.

Živim ilegalno. To znači da nemam isprave, pa me bilo koja kontrola može odvesti na Banjicu, u smrt. Znam da izdaleka prepoznam kontrole pa se, poznavajući kuće sa duplim ulazom, sklanjam. Čika Dragomir, posle dolaska u Beograd, uspeva da dobije izbegličku legitimaciju, pošto je rodom iz Travnika. Na početku i ja dobijam izbegličku legitimaciju na ime Đorđe Gašić, ali 1942. nisam mogao da je produžim. Stara izbeglička legitimacija mi pomaže da ponekad, u izbegličkoj kuhinji, dobijem porciju pasulja sa kupusom ili porciju kupusa sa pasuljem.

Društvo u kojem sam se kretao, prijatelji koji su me u vreme kontrole policije spasavali, bili su manje-više pobornici Draže Mihajlovića, u kojeg se onda verovalo da će uz pomoć zapadnih sila doneti narodu slobodu. Negde sredinom 1942. godine, srećemo kikindske poznanike, porodicu Palinkasev, koji nam nude mogućnost da stanujemo sa njima – u njihovoj kuhinji, u Vladetinoj 12. Sećam se da su nam jednom, došavši sa sela, doneli kesu pasulja koji nas je nekoliko dana hranio. Njihov sin je lekar, koji mi je pružio lekarsku negu kad je bila potrebna. Nešto kasnije dobijamo dvosobni stan kod limara Antonija Andelića, u Kraljice Marije 5 (danas 27. marta). Tamo se skrivam u šupi. Danas je

tamo izgrađena višespratnica, no u dvorištu je još uvek ostala moja šupa za ugalj, moje ratno skrovište.

Vreme prolazi u neizvesnosti, u strahu, gladi i bedi. Ali, posle Staljingrada počinje nada da nismo daleko od kraja. Uskrs 1944. Plavo nebo. Čujemo grmljavinu aviona i protivavionskih topova. Vidimo nad nama mnogo aviona, već padaju bombe na Beograd. Palilula je zahvaćena panikom. Ljudi beže u svim pravcima van grada, noseći razne stvari sa sobom.

JULIJE KEMENJ sa supružnicima PEJIĆ kraj zasadenog maslinovog drveta u Šumi pravednika u Jerusalimu, drveta zahvalnosti u Jad Vašem, za sve što je za njega učinjeno u teškim ratnim godinama

I mi bežimo do nekih dalekih poznanika u Mali mokri lug, gde preživljavamo u šatorima. Sledeće bombardovanje je baš u kraju u kojem smo se sklonili. I to preživljavamo. Ima puno mrtvih. Pomažemo prijateljima da iskopamo nešto stvari iz njihovih bombama porušenih zgrada. Vraćamo se opet u Kraljice Marije 5, što je manje-više u centru grada.

Posle 6. juna 1944, kada Amerikanci otvaraju zapadni front, uvidamo da balkanskog fronta neće biti. Nemci sa juga prolaze kroz Beograd i povlače se preko Savskog mosta. Znamo da je ranjena zver veoma opasna, pa još više pazimo na ono što se oko nas dešava. Tih dana situacija se u Beogradu toliko popravlja da ima nekih pekara u kojima se opet, posle gotovo tri godine, može kupiti hleb. Vesti iz Londona govore da nam se front brzo i sigurno približava.

Crvena armija prelazi Rumuniju. Iz daljine se čuje topovska paljba. Sklanjamo se kod prijatelja u podrum. To je ona ista vila u Džordža Vašingtona, gde su sada privatni stanovi. Paljba se pojačava iz pravca istočne Srbije i Banata. Ujutro, 15. oktobra, vidimo na raskrsnici pred našim stanom Nemce spremne za borbu.

Pucnjava je sve glasnija. Odjednom se čuju motori teških mašina i vika ljudi. To su ruski tenkovi, koji dolaze od Dunava, načičkani ljudima i zastavama. Iako je krajnje opasno, izlazimo iz podruma i trčimo ka raskrsnici, gde vidimo ubijene Nemce, koji su tog jutra još davali neki otpor. Razumemo šta je ta buka. Pored nas prolaze ruski tenkovi, nastavlajući u pravcu Tehničkog fakulteta.

Došlo je nešto čemu smo se godinama nadali posle svih godina hitlerizma, neizvesnosti, stalne životne opasnosti, gladi, nešto što se samo u snu doživeti može, došlo je oslobođenje! To je nešto što u tom trenutku nismo mogli da shvatimo. Posle toliko godina strahota i poniženja, odjednom čovek opet postaje čovek, ravnopravan, jednak sa drugima i slobodan!

U dvorište naše „vile“ dolazi ruska komanda, sa kamionima prepunim mleka, sira i druge godinama nevidene hrane. Dobijamo konzerve i po pola litra mleka, koje je čudno providno. Ispostavlja se da je to votka. Svakog jutra, pre polaska u boj, ratnici dobijaju sličnu količinu „mleka“. Uveče se mali broj njih vraća. Vode se borbe oko savskog mosta. Kod Tehničkog fakulteta vidimo masu izgorelih nemačkih bornih kola i vojnika.

Grad je oslobođen 20. oktobra. Pored Rusa vidimo nejednako obučene borce i decu. To su prvi partizani. Preuzimaju političko vodstvo grada. Među prvim aktima pozivaju se omladinci Beograda, rođeni 1926. i stariji da stupe u partizanske jedinice, sa kojima će veliki broj neobučenih i nespremnih za ratovanje protiv jakog neprijatelja, stradati na Sremskom frontu.

U Palilulskoj policiji, koja se tada zove milicija, i ne samo tamo, hapse ljude i odvođe ih na stratišta, gde nestaju. Među prvima, našeg čika Dragomira hapse kao „kolaboranta“, jer su ga ljudi često vidali sa Nemcima – naravno, izlazeći iz kafane mrtvog-pijanog. Posle mnogo moljakanja, umešnosti i plača uspevamo da ga izvučemo i spasimo od skoro sigurne smrti. Pošto nemamo nikakvih hartija, teško možemo da dokažemo ko smo i šta smo. Na kraju nam to uspeva pa, posle 2–3 nedelje, dobijamo dozvole da se vratimo našem rodnom gradu, kome je i nadalje ime Kikinda.

Vraćamo se u našu kuću, koja je totalno opljačkana. U njoj je, do na dan pre oslobođenja, 5. oktobra, stanovao komesar Nemač. Na gomili stare hartije nalazimo kao pozdrave povratnicima knjigu „Schuss im leeren Haus“ (Pucanj u praznoj kući)!

Pošto sam 1927. godište, ne moram u partizane, pa nastavljam sa učenjem. Istovremeno sam osmatrač sa vrha gradske kuće i javljam o približavanju neprijateljskih aviona, beležim pojedinosti meteorološke vrste. Sa velikim je teškoćama skopčano vraćanje dela nameštaja, koji je po raznim magacinima i omladinskim domovima. U kući su smešteni ruski oficiri na prolazu kroz grad. Mi smemo da se smestimo u dve sobe naše kuće.

Za sledeće dve godine uspevam, na tečajevima za ratom ometene učenike, da završim gimnaziju, a 1947. i veliku maturu. Uviđam da ovaj novi politički sistem nije za mene. Nemam namere da pristupim vodećoj partiji. Čak me zovu reakcijom. Pošto sam za vreme rata trpeo i bio protiv Hitlera, ne hapse me.

Uspeva mi da 1947. upišem Tehnički fakultet, smer tehnologije. Politička situacija je veoma nestabilna i uskoro nastaje razlaz Tita i Staljina. Na Bliskom istoku se, posle odlaska Engleza, vode borbe između cionista i Arapa. Tito dozvoljava maloj šaci preživelih Jevreja iseljenje u tada već stvorenu novu državu.

Na kraju 4. semestra dobijam dozvolu za iseljenje. Početkom jula 1949. godine, na Rijeci, pre ulaska na brod „Radnik“, primorani smo da potpišemo izjavu kojom predajemo sve svoje nekretnine i vraćamo državljanstvo državi. Posle nekoliko dana stižemo u Izrael.

Rahela LEVI

DA NIJE BILO ČIKA SAVE...

Rahela Levi, rođena Ruben, rodila se 26. februara 1924. godine u Beogradu, od oca Rahamima-Rake, rođenog u Prištini 1903, i majke Flore Ruben, rođene Koen u Sarajevu 1904. Imala je sestru Buenu – Bojanu, mladu tri godine. Porodica majke Flore nije bila religiozna, deda Leon Koen je radio kao kino operater, a baka Rehela je bila domaćica. Porodica po ocu je bila religiozna, deda Hajim je bio rabin u Prištini a baka se zvala Bono-

za. Išli su u sinagogu u Cara Uroša – Bet Izrael.

Školovala se u Beogradu gde je završila trgovačku akademiju. Posle rata bila je šef računovodstva u Direkciji za izgradnju autoputa „Bratstvo i jedinstvo“. Do penzionisanja, ranih 1970-ih, radila je kao knjigovoda u raznim firmama u Beogradu.

Njen otac Rahamim Raka Ruben poginuo je u avionskoj nesreći 1950. godine kod Zagreba.

Iz braka sa Hajimom Levijem, diplomiranim inženjerom elektrotehnike iz Sarajeva, ima sina Raku Levija, doktora elektrotehničkih nauka i unuku, Miu.

Rahela Levi je umrla 14 decembra 2004. godine.

Aprila 1941, stanovali smo u ulici Gundulićev venac 23 u Beogradu. Prvog dana rata, 6. aprila, bomba je pogodila kuću u kojoj smo stanovali u dvosobnom stanu. Ostali smo bez ičega. Posle bombardovanja moja mama Flora, sestra Buena i ja pobeogle smo u sela oko Beograda.

Bežale smo do sela Žarkovo. Do tamo smo išle volovskim kolima sa ostalim izbeglicama koje su bežale iz Beograda. Noć smo provele u školskoj zgradi gde smo prespavale na klupama. Pred zoru su došli seljaci sa sekirama u rukama. Hteli su da nas oteraju jer ćemo im doneti nesreću – doći će Nemci zbog nas Jevreja i pobiti celo selo. Uplašile smo se i odlučile da se vratimo u Beograd. Kada smo se vratile i prijavile policiji, 19. aprila, dobile smo žute trake i morale da idemo na prinudni rad.

Moj otac Rahamim-Raka Ruben, tada saradnik „Politike“, bio je 6. aprila mobilisan u Drinskoj diviziji i poslat u pravcu Šapca, gde je i zarobljen. Ja sam tih dana, odmah posle kapitulacije Jugoslavije, išla na vakcinaciju protiv tifusa. U ulici Vuka Karadžića, sasvim slučajno, nalletela sam na kolonu zarobljenih srpskih vojnika, među kojima je bio i moj otac. Mojoj radosti nije bilo kraja. Kad sam došla kući i počela da pričam da sam videla tatu, on se pojavio na vratima u nekom kaputu i odeći koja mu je bila bar nekoliko brojeva manja. Tada nam je ispričao kako je uspeo da pobjegne iz voda zarobljenika.

Porodica RUBEN: BOJANA (sestra RAHELINA), FLORA (majka), RAHELA i RAKA RUBEN (otac), fotoreporter „Politike“

Posle zarobljavanja, Nemci su ih sprovođili kroz Beograd. Na putu za Pančevo, trebalo je da pređu preko pančevačkog mosta, ali nemački oficir koji ih je sprovođio nije znao put prema mostu pa je nekoliko

puta proveo kolonu ukруг, ulicom 29. novembra, tada ulicom kneza Pavla. Narod je izašao da gleda tu čudnu kolonu. Među njima je bio i tipograf „Politike“, kolega i tatin poznanik, kome se ne sećam imena. Stajao je pred kapijom svoje kuće. Kad je video da kolona ponovo prolazi, doviknuo je tati: „Beži, Rako, u moju kuću“. Pošto je tata oklevao, sami vojnici zarobljenici su ga nagovorili; zaklonili su nemačkom vojniku vidik svojim telima i omogućili tati da utrči u kolegino dvorište. Tamo mu je kolega dao svoje radničko odelo. Pošto mu je odelo bilo malo, budući da je moj tata bio mnogo krupniji, ogrnuo ga je zimskim kaputom da pokrije pantalone, bluzu i košulju, koja nije mogla da se zakopča.

Živeli smo jedno vreme u Molerovoj ulici, na mansardi, zbijeni kao sardine, jer je bomba uništila kuće više članova naše familije. Tu sam sačekala kraj školske godine. Bila sam učenica drugog razreda državne trgovačke akademije – ekonomske srednje škole.

Deda Leon Juda Koen, mamin otac, streljan je 27. jula 1941. godine. Držao je trafik u Beogradu. Deda Leon je obilazio rodake i svima govorio da se kriju i ne prijavljuju policiji kad budu pozivani jer Nemci deportuju i ubijaju, ali je ubijen među prvima posle diverzije u Beogradu. Streljan je, zajedno sa prvih stotinu talaca, na Tašmajdanu. Naš teča Isak preselio se u Prištinu, a mi smo terani na prinudni rad tokom juna, jula i avgusta. Tata je bio na raščišćavanju ruševina posle bombardovanja. Ja sam čistila kuće u kojima su se nalazile nemačke ustanove i komande. Jednog dana muškarci su odvedeni u logor Topovske šupe.

Oktobra 1941. sakupljaju preostale muškarce. Tata odlazi u Ortopedsku bolnicu, kod doktora Đorđa Marinkovića, velikog porodičnog prijatelja, koji mu stavlja gips na zdravu nogu i zadržava ga na „lečenju“. Tada vadimo lažne legitimacije, kao izbeglice iz Prištine, u čemu nam pomaže doktorova žena Stanka Marinković. Ona ih je dobila u kafani „Suvi đeram“, u Sarajevskoj ulici, preko prijatelja. Otac postaje Radovan Rosić (isti inicijali kao Rahamim Ruben), mama Flora je Ljubica, sestra Buena postaje Bojana, a ja – Rahel (Ela) postajem Jelena (Jela) Rosić.

Novembra 1941. počeli su da sakupljaju muškarce iz bolnica. Moj tata beži sa Stankinim ocem, Milošem Grčićem, u radnju mog strica Isaka. Tamo se 13. novembra skriva ceje noći, a izjutra, 14. novembra, odlazi fijakerom na stanicu sa gipsom na nozi, koji mu Stanka skida u vozu. Mi žene smo, rano izjutra, za vreme policijskog časa, predvođene Stankom, došle kradomice do železničke stanice, po velikom snegu

i nevremenu. Zbog nevremena je na stanici, na ulazu, stajao samo jedan Nemaac. Provukli smo se kroz prolaz između pošte i stanice. Svi se ukravamo na voz za Prištinu da idemo kod strica. U vagonu u mraku tata je kresnuo šibicu i ugledao gomilu poznatih lica: – Pa ljudi, ovaj je vagon pun Jevreja – rekao je.

Lažna
legitimacija
RAHELE LEVI
na ime
Jelene Rosić

Stigli smo do Kuršumlije i ne možemo dalje jer su Šiptari zatvorili granicu na Prepolcu. U Kuršumliji ima puno Jevreja, negde oko četrdeset. Na stanici nas je sačekao Mika Altarac Smederevac, koji je to radio svakog dana. Mika je bio sa ženom, ćerkom i svastikom. Tu je bio i Dača Koen, sa ženom Lenkom, bratom Simčetom (sekretar hora „Braća Baruh“), sestrom Elzom, tetkom Rejnom i njenim mužem, vlasnikom fotografske radnje u Sarajevskoj ulici. Tu je bio i gospodin Pesah, vlasnik bioskopa „Takovo“, sa sinom, Jaša Bejosif, izvesni Pinto, porodica Pijade i drugi.

Odseli smo u hotelu „Evropa“, čiji je vlasnik bio g. Živorad Arsenjević, kafedžija. Pored svih Jevreja tamo su bili i Radivoje Uvalić i V. Stojanović, koje je kasnije sakrio Raša Nikolić iz Konjuve. Zatim smo iznajmili sobu u jednoj krovinjari na stočnoj pijaci, odakle je trebalo da predemo u Prištinu. Pošto je 1942. godine zima bila veoma hladna, odložili smo put.

Te zime vodile su se velike borbe između četnika i partizana. Gde god da su partizani nakratko bili na vlasti, Nemci su dolazili u kaznene ekspedicije. Posle svake nemačke kaznene ekspedicije, išli smo dalje. Jedni uz Toplicu u Merces, a mi prema Blacu, gde smo se zaustavili u

Dankovićima, na oko četiri kilometra od Kuršumlije. Tu nas je bilo oko trideset izbeglica u kući domaćina Predraga Vasića. Bilo je to 20. februara 1942. Ostali smo tu mesec dana.

U mestu Preskoca proveli smo sledećih šest meseci. Raša Nikolić je radio u Beogradu, kod narodnog bazara – jevrejske trgovine na Terazijama, pa je stoga pomagao nama Jevrejima. Iznajmili smo kuću Ljube Nikolića na pijaci. Mi sa jednom Slovenkom, tumačem, bežimo u Grgure noću. Odatle u Kaljaju 10. septembra, kod meštana koji se zvao Živadin. Tu ostajemo oko tri meseca, zbog mamine sestre Olge Koen, udate Bogdanović, koja je kasnije streljana u logoru u Nišu, na Crvenom krstu. Ostajemo do 20. decembra. Posle Kaljaje prelazimo da se ponovo krijemo u Preskocu, gde provodimo skoro celu 1943. godinu.

Leta 1943. dolaze Bugari, hapse nas 7. jula i vode u zatvor u Kuršumliju. Tatu nisu našli pa smo samo nas tri žene bile u zatvoru. Živorad i Živka Arsenijević ponovo pomažu. Živko odlazi kod bugarskih oficira Divčeva i Bakalova, koji su kod njega svraćali u kafanu svakog

jutra, i moli ih da nas puste. Rekao im je: „Mi Srbi imamo staru izreku – dobro čini, dobrom ti se vraća, čini zlo, zlo će ti se vratiti“. Bugari su nas pustili iz zatvora posle sedam dana. Bežimo iz Preskoce 14. oktobra 1943. Pešačimo osam kilometara do sela Grgure, kod čika Save Bradića. U Grguru provodimo zimu. U malo selo Muadere bežimo ispred Nemaca i krijemo se od 20. marta do 20. aprila 1944. Posle se vraćamo kod čika Save u Grgure i ostajemo do oslobođenja Beograda, 20. oktobra. Tada krećemo nazad, preko Barbatovca, gde ostajemo do 31. oktobra. Odatle, preko Prijepolja i Niša, stižemo do oslobođenog Beograda 7. novembra 1944. godine.

Životi su sačuvani: seljak SAVA BRADIĆ i RAKA RUBEN (u sredini) sa sveštenikom i seoskim učiteljem (desno)

Evo i priče o skrivanju kod čika Save.

Sakrivali smo se u selu Grguru, opština Blace, kod čika Save Brađića. On je tata napravio, a bio je tesar, savršenu mračnu komoru od drveta, na koju je tata stavljao objektiv fotoaparata i na prozoru, na sunčevoj svetlosti, eksponirao papir da bi noću, dok smo mi deca spavali, razvijao fotografije. Sećam se kako smo po nekoliko kilometara išli da donosimo vodu sa izvora da bi on ispirao fotografije. Svaku fotografiju, a bilo je tu slika za lažne i prave legitimacije, sa venčanja, slava i sahrana, on je naplaćivao u žitu – jedna šajkača žita za jednu sliku.

Ne bih želela da se zaboravi na plemenitost saradnika lista „Politika“, naročito čika Diše Stevanovića, njegovog sina Mire, snaje Vide, Jurija Isakovskog i drugih, koji su mojoj mami, kada je dolazila krišom u Beograd, u „Politiku“, sa lažnim dokumentima, prerusena u srpsku seljanku, davali fotomaterijal koji je tata koristio za izradu slika koje su nas prehranile za vreme rata. Mama je dolazila u Beograd i odseđala kod Stankine majke, redovno se prijavljivala policiji, a ovi su dolazili noću u rutinsku proveru stana. Sve su to oni zajednički pregrmeli i odstrepeli, ali jednom izgleda da je neko prijavio (mislimo da je to uradio jedan šofer „Politike“ koji je prepoznao mamu). Izdata je poternica i cela željeznička stanica je bila oblepljena njenim slikama. Stankina susedka, koja je radila na željezničkoj stanici, došla je i rekla Stani da skloni mamu. Mama se ubrzo vratila u selo, ukrcavši se na voz na Topčiderskoj stanici.

Želim da ovim putem odam dužnu pažnju i izrazim svoju zahvalnost čika Savi za taj herojski gest koji je najverovatnije skrenuo tok događaja oko našeg bežanja i skrivanja, a vrlo verovatno odlučio da naša porodica ne bude odvedena u logor gde su stradali mnogobrojni članovi naše šire porodice.

Najdraži trenuci – RAHELA sa unukom MIOM

Kada je Gestapo došao blizu, negde početkom 1944, da odvodi komuniste i Jevreje, moj je otac odlučio da treba ponovo da se pakujemo, bežimo u šumu i pokušamo da nađemo novo skrovište. Na to je čika Sava stao ispred njega i rekao: „Rako, vi nigde nećete ići, u ovoj kući ste sigurni i bezbedni! Prvo će morati mene i moje devetoro dece da ubiju pa onda vas!“ Kad su četnici insistirali da smo partizanski simpatizeri, da će da nas odvedu, čika Sava im je rekao: „To možete samo preko mene mrtvog, ovo je jedna poštena porodica koju smo mi primili kao najrođenije i spremni smo po svaku cenu da ih zaštitimo od svakoga, pa i od vas...“ Nije čika Sava znao da smo Bojana i ja šile rublje od padobrana za partizanku Drinku Pavlović iz sela Spanca, koja je došla po preporuci do nas. Ovu čuvenu partizanku su ubili na mučki način u logoru na Banjici 1943. godine.

Tata i mama su odlučili da ostanemo do kraja rata sa porodicom Bradić. Živeli smo kao jedna porodica. Nas četvoro smo kod njih delili jedan krevet, ali nam je uvek bilo dobro i što je najvažnije – sigurno. Naše porodice su se okumile, čika Sava je bio kum na venčanju moje sestre Buene (Bojane), a moja mama je kumovala na venčanju Milanu, kao i mlađem bratu Tomislavu, a Milanovoj ćerki na rođenju dala ime Olga, po sestri koja je streljana u logoru na Crvenom krstu. Niko nas iz hrabrog i patriotskog sela Grgura nije nijednom, za vreme rata, odao, iako su sva deca znala da se jedna jevrejska porodica krije i živi među njima.

Za naše spasenje, orden Pravednika među narodima dobili su: Sava i Jovana Bradić, Predrag Vasić, Đorđe i Stanka Marinković.

Aleksandar NAHMAN

DETE U RATU

Roden je 1933. godine u Beču, kao prvo dete bogatog trgovca koji potiče iz stare beogradske sefardske porodice. Otac Marsel (Moša) diplomirao je na Građevinskom fakultetu u Beču, gde je i upoznao majku Leopoldinu, rođenu Černi (Czerny), poreklom iz Čehoslovačke. Majka je prilikom udaje u Beogradu, 1924. godine, prešla u jevrejsku veru.

Posle Drugog svetskog rata Aleksandar je maturirao u Šestoj muškoj gimnaziji u Beogradu, završio Vojno-tehničku akademiju u Zagrebu 1959, a 1969. završio studij strojarstva, takođe u Zagrebu. Kao vojno lice radio je u Bosni i Hercegovini, Sloveniji i Hrvatskoj. Penzionisan je 1991. godine u činu potpukovnika.

Od uže familije u Holokaustu je stradala očeva sestra Pakita.

Oženjen je Anom Nahman, rođenom Ljepović.

Majka Leopoldina je umrla 1988. godine u Beogradu u 92. godini života.

Aleksandar Nahman, diplomirani inženjer, je u penziji i živi u Zagrebu, dok njegov tri godine mlađi brat, prof. dr sci Jovan Nahman, diplomirani inženjer, takođe je penzioner i živi u Beogradu.

Otac mi je ispunjavao i najmanje želje. Sećam se njegovog ponosa kada me je prvi put vodio u školu i na obrede u sinagogu. Sećam se zvuka šofara u sinagogi, paljenja sveća i blagoslova na Erev Šabat, paljenja sveća za „Hanuka“. Sećam se da me je rabin hvalio da lepo pišem i čitam hebrejska slova.

Stanovali smo u vlastitoj kući u centru Beograda. Živo se sećam demonstracija 27. marta 1941, mase ljudi i zastava. Još mi u ušima zvuče povici „bolje rat nego pakt“ i „bolje grob nego rob“.

Sećam se majčinih suza i plača dok me je silom odvlačila sa balkona, da ne gledam na ulicu. Nakon par dana prekinuta je nastava u školi. Mi, deca puna radosti, nismo znala šta nas čeka!

Otac je majku, moga brata i mene poslao u Arandelovac i smestio kod porodice svog poslovođe.

Kuća i stan su rekvirirani. Deo nameštaja (očev radni kabinet) je odnesen za potrebe komandanta grada Nojhauzera (Neuhausner), a otac se smestio kod našeg kuma (sandak) Samuela Daviča. Nakon diverzije Emila Almozlina u Beogradu sakupljeni su Jevreji na Tašmajdanu. Njih oko 120 je odabrano i 28. jula 1941. streljano u Jajincima, blizu Beograda.

Sakupljanje talaca odvijalo se na način da su svi Jevreji proglasom bili „obavezani“ da se jave u određeno vreme. Moj otac, pedantan i tačan, nije sačekao kuma da zajedno idu već je sam otišao, kako bi stigao „na vreme!“. Kum je kasnio kao i mnogi drugi, a Nemci su već imali dovoljno talaca. Kum je sa porodicom otišao u Kanadu i preživeo. Pedantni otac je takođe na vreme obezbedio pasoše za sve nas i novac u Kanadi, ali sudbina je odredila drugačije!

Majka se sa nama dvojicom krila u Arandelovcu i povremeno u selu Misača. Iz tog sela čuli smo tutnjavu i videli požar na horizontu, uveče 6. aprila, kada je Beograd bombardovan. Dan-dva nakon toga poslednji put smo videli oca koji je došao da nas obiđe i vrati u Beograd. Tako smo, krijući se, živeli sve dok nas jedan komšija nije obavestio da će Gestapo doći rano ujutro da uhvati i odvede jevrejsku decu koja se kriju. Sećam se noći kada smo, bunovni, bežali kroz polja kukuruza dok nas je jedan meštalin vodio. Uspeli smo da se nekako provučemo vozom do Beograda. Smestili smo se kod rodake Jelene Ozerović, supruge Manfreda Ozerovića, na Kotež Neimaru. Pored nas dvojice, majka je prihvatila i dvoje dece rodake Demajo, koja je radila u Jevrejskoj bolnici. Pokušala je i njih da spase, ali je njihova majka zahtevala da joj dovede decu, iako je znala da se bolnica ukida i da će biti odvedeni u logor na Sajmištu, gde su kasnije svi ubijeni. I danas se živo sećam lika Alme, tada nešto starije od mene, bledog lica, crnih očiju i bujnih uvojava crne kose.

Da bi se preživelo, majka je bila prinudena da povremeno prelazi „preko“, kako se nazivao odlazak u Zemun (pripadao je Nezavisnoj

Državi Hrvatskoj), gde su vojvodanski seljaci prodavali mesne proizvode za zlato i nakit. Jednog dana, skupa sa jednom rođakom, tetkom Eme, kako smo je zvali, vraćali smo se kasno naveče, a počeo je policijski sat. Iznenada, već blizu mesta stanovanja, naišli smo na nemačku patrolu! Uz viku i pretnje pokušali su da uzmu od mame torbu sa namirnicama. Majka je tada ispoljila izuzetnu hrabrost i drskost, povišenim glasom je zahtevala (na nemačkom jeziku) da nas vode u komandanturu i da će tamo oni čuti čija je ona „supruga!“ Drskost se isplatila i patrola nas je pustila da prodemo! Jadna tetka Eme je od straha skočila u ulični sanduk za dubre, čim je ugledala patrolu. Kada je opasnost minula, izvukla se uprljana i smrdljiva ali – živa!

Porodica NAHMAN u danima sreće: majka LEOPOLDINA sa sinovima JOVANOM (levo) i starijim ALEKSANDROM i otac MARSEL (MOŠA)

Možda je još veću hrabrost naša majka ispoljila kada je otišla u Jevrejsku opštinu i iskoristila priliku da je stražar bio Austrijanac, te ju je pustio da uđe – tada je iz arhiva „ukrala“ kartone nas dvojice i rođaka Josifa Mevoraha, tako da nismo više bili u evidenciji.

Od 1942. godine našli smo konačni smeštaj u kojem smo boravili do kraja rata i kasnije.

Da bi nas „trajnije“ zaštitila, majka nas je pokrstila na rimokatoličku veru, pod njenim devojačkim prezimenom Černi. U susednoj ulici stanovala je gospoda Mevorah sa sinom i sestrom, koji su bili jedini Jevreji u bližoj okolini. Na šta je majka morala misliti, pokazuje savet meni i bratu, da pazimo kada mokrimo napolju u nekom čošku, da nas ostali ne vide i uoče karakterističnu razliku, što bi otkrilo naše poreklo. Okolina je bila takva da nismo nikada imali neugodnosti. Jedine neugodnosti kojih se sećam, naročito 1943. i 1944. godine bile su sve češće

noćne racije i pretresi stanova. Posebno gruba bila je specijalna policija, dok su Nemci bili malo blaži, valjda zato što im je mama odgovarala na nemačkom jeziku.

Za vreme rata sam pohađao drugi razred osnovne škole u Arandelovcu, a dopunu za drugi, pa treći i četvrti, privatno u Beogradu. Po oslobođenju Beograda polagao sam poseban ispit i nastavio redovno školovanje u Šestoj muškoj gimnaziji.

Nakon oslobođenja ponovo smo povratili prezime Nahman i vratili se u članstvo Jevrejske opštine.

Majka je umrla 1988. godine u Beogradu u 92. godini života.

NISU ZNALI DA JE RAT ZAVRŠEN

Rodena je u Negotinu, 27. marta 1935. godine. Otac, inženjer Imre-Miroslav Šomlo bio je šef Tehničkog odeljka, a majka, Budimka Smederevac-Šomlo, profesor srpskog jezika u negotinskoj gimnaziji. Njena starija sestra, Milana-Beba Šomlo išla je u treći razred osnovne škole, a Ana u prvi kada je rat počeo.

Majka je bila Srпкиnja, rođena u Vršcu, 7. decembra 1907. godine. Otac je rođen u Budimpešti 18. decembra 1899. godine. Njegova porodica preselila se u Vršac, gde je Anin deda, Samuel, bio prvi veterinar, a otac je ostao do završetka studija u Mađarskoj.

Diplomirala je Orijentalnu filologiju na Filološkom fakultetu u Beogradu. Boravila je dve godine u Jerusalimu, na postdiplomskim studijama. Kao novinar radila je desetak godina u Informativno-političkom programu Televizije Beograd. Objavljivala je tekstove u više listova i časopisa. Bila je urednik časopisa „RTV teorija i praksa“. Napisala je više romana i kratkih priča. Prevodi sa hebrejskog. Živi i radi u Izraelu.

Nas su ubrzo, kada su Nemci ušli u Negotin, izbacili iz kuće. Na ulici su nam prilazili mnogi susedi i prijatelji, pozivali nas u svoje kuće, donosili hranu. Tatin kolega, inženjer Mita Pantić primio nas je u svoju baštensku kućicu u kojoj nije bilo ni vode ni struje. Sledećeg

jutra moja sestra Beba je izašla sa kantom na ulicu da sa česme uzme vodu. Ubrzo se vratila uplakana. Ispričala je da su joj neki dečaci pro-suli vodu i vredali je, dobacujući: „Jevrejka, Jevrejka!“

Uzela sam kofu iz njene ruke, otišla do česme, gde su još uvek stajali dečaci. Držala sam u ruci kamen i, kada mi je jedan od njih prišao, gađala sam ga. Zgrabila sam kofu, dopola punu vode, i polila ih. Dovik-nula sam im: „Vi ste Jevreji, a ne mi!“ Oni su se zbunili i pustili su me da uzmem vodu. Vratila sam se u dvorište vrlo ponosna i ispričala kako sam polila dečake. Mama mi je tada rekla: „Ana, ti jesi Jevrejka, tvoj tata je Jevrejin, ali ti ne treba toga da se stidiš, jer Jevreji su divan, stari i pametan narod i ti možeš da budeš ponosna zbog toga“.

Nekoliko dana nakon toga, moja učiteljica Ljubica Krstić potraži-la je mamu i dobronamerno je upozorila da mi kaže da se ne hvalim time što sam Jevrejka i pričam u školi da sam zato ponosna, jer bismo mogli da imamo neprijatnosti. Mama mi je odmah rekla da moram da pazim šta i gde govorim. Nisam mogla da shvatim. S jedne strane mi je objasnila da treba da budem ponosna, da potičem iz starog, pametnog naroda, a s druge strane da moram da ćutim jer je opasno govoriti o tome.

Bilo mi je neobično što je tata stalno kod kuće. Do tada je obično bio na terenu, tamo gde se gradio neki put ili most, a sada je, zamišljen, sedeo po ceo dan u kući. On je, inače, bio veoma ozbiljan i ćutljiv čovek. Jednom je, sećam se, još pre rata, iznenada došao sa puta kući, da bi odmah zatim otišao u kancelariju. Kada se mama vratila iz škole i pitala – šta ima novo, rekla sam joj: „Bio je tata“. Znajući da je on na terenu, pitala je: „Koji tata?“ „Pa, onaj gospodin u crnom šeširu što svakog dana dolazi kod nas“, odgovorila sam. Tako je tata ostao kod nas u porodici i među prijateljima – gospodin u crnom šeširu što svakog dana dolazi kod nas.

Jednog su dana dva nemačka vojnika upala u našu kućicu da ga uhapse. Tata je uzeo svoj koferčić koji je obično nosio na put i počeo da pakuje svoj pribor za brijanje, pižamu i peškire. Zatim se sagao, podi-gao nogu na stoličicu i obrisao prašinu sa cipele. Nemac je viknuo na njega i udario ga nogom. Tata se malo zateturao, stao, pogledao ga, a onda je podigao drugu nogu, obrisao cipelu i rekao mi da mu polijem ruke vodom, da bi ih oprao. Nemac ga je pogledao zapanjeno. Izgleda da ga je tatina mirnoća zbunila.

Mama je bila očajna. Ubrzo je saznala da je tata odveden u logor u Zaječar, jedini za Cigane i Jevreje u Srbiji. Odmah je otputovala, po dubokom snegu, da ga traži. Sestri i meni je rekla da se snademo, da

odemo prijateljima, doktoru Mitroviću, gde smo ostale dok se ona nije vratila. U to vreme nije bilo telefona. Nismo znale ni gde je mama ni kada će se vratiti. Na svu sreću, upravnik logora bio je jedan folksdojčer iz Vršca, njen bivši učenik, koji joj je dozvolio da posećuje tatu i donosi mu hranu i čisto rublje. Ona je i kasnije često putovala k njemu. Mislim da je ostao nešto više od godinu dana u logoru. Jednom, kada sam se vraćala iz škole, ugledala sam sedog čoveka u iscepanom odelu. Kada mi je prišao, htela sam da pobegnem, nisam ga prepoznala, toliko se izmenio. Tek kada se osmehnuo, shvatila sam da je to on i poletela mu u zagrljaj. Strašno je ostario i smršao. Mogu da mislim kako mu je bilo teško. On je uvek bio veoma elegantan. I kod kuće je sedeo u crnim prugastim pantalonama i finim cipelama, nikada u papučama. Sada je bedno izgledao. Mama mu je kazala da mora odmah da beži kod prijatelja u selo jer ga je njen učenik pustio samo na dva dana, ali tata o tome nije hteo ni da razgovara. Čitao je po ceo dan novine. Dolazili su prijatelji da ga posete, nagovarali ga da ode iz Negotina, ali on nije pristao. Posle nekoliko dana ponovo su ga odveli.

Ubrzo nakon toga pojavio se mamin brat, Milan Smederevac. On i mama odlučili su da nas povedu u Vršac, gde se lakše živelo a, činilo se, bilo i manje opasno za nas. Naše prezime bilo je mađarsko, mamina porodica je bila srpska, a sve Jevreje u Banatu su već bili odveli u logor pa su se nadali da ćemo mi proći nezapaženo. Sestra i ja smo tako nastavile da idemo u školu. Majkica i deda su se brinuli o nama, ali smo mi patile za roditeljima. Beba se vratila na kraju školske godine kući, bilo je to 1942. godine, a ja sam pošla u drugi razred osnovne škole u Vršcu. Međutim, počela sam da patim, plačem noću, tako da sam se i ja vratila u Negotin. Mama je uspela da se preseli u neki stan koji nije bio lep kao naša kuća, ali smo, ipak, mogli bolje da se sredimo nego u baštenskoj kućici. Tatu su opet pustili iz logora, s tim da se skloni. Noću su dolazili doktor Mitrović i sudija Sofronijević, njegovi prijatelji. Naša susedka, baba Polka opomenula je mamu da nije lepo što noću, posle policijskog časa, prima muškarce u stan. Ona je, ipak, profesorka, šta će daci da misle o njoj, a i komšiluk je ogovara. Niko, sem najbližih prijatelja, nije smeo da zna da gosti dolaze kod tate a ne kod mame. Međutim, kako tata ni ovog puta nije hteo da se skloni van grada, ponovo su ga odveli. Mama je odlazila kod njega u Zaječar, a Beba i ja smo spavale kod doktora Mitrovića. Njegovi sinovi, Srdan, Aca, Ika i Žil bili su divni dečaci. Sankali su nas, igrali se sa nama i ja sam ih obožavala, kao i njihovu mamu, teta Micu. Ponekad smo bile i kod sudije Sofronijevića

i njegove supruge, Grkinje Fane, koja nas je veoma volela. Tako nam je mama, iznenada jednog jutra saopštila da se snademo kako znamo, jer ona hitno mora da otputuje u Zaječar, s obzirom da će tamošnji logor biti likvidiran.

Ovog puta je nije primio upravnik logora, njen negdašnji učenik, već su joj saopštili da svi logoraši odlaze za Beograd. Neko joj je došapnuo da će ih tamo sve ubiti. Mama je uspela da uđe u voz kojim su oni putovali. Sedela je kraj tate i stalno mu govorila da iskoči iz voza i pobegne. Međutim, on nije obraćao pažnju na njene reči. Putovalo se tada dva dana do Beograda. Tamo su ih sproveli do nemačke komandanture. Mama je sedela u čekaonici, potpuno izbezumljena, a zatvorenike su prozivali i uvodili u kancelariju, odakle se nisu vraćali. Prozvali su i tatu i ona je sedela, ukočena, ne znajući šta da radi. Tata se iznenada pojavio i pozvao je da pođu. „Kuda?“, pitala je. „Kako, kuda? Pa, slobodan sam. Ja sam samo ušao po dokumenta. Komandant logora u Zaječaru, tvoj učenik, rekao mi je da moram zbog dokumenata da putujem u Beograd, a da ću onda biti pušten“. Mama nije mogla da veruje, da to čuje svojim ušima. „Pa, zar ti nisi to znala?“, čudio se. „Zato sam mislio, što me teraš da iskačem iz voza kada ću biti slobodan. Nisam ni pomislio da ne znaš da ću biti pušten“.

Tako su se oboje vratili u Negotin. Od svih logoraša u Zaječaru jedino su tata i inženjer Levi ostali u životu. Sve ostale su već sledećeg dana streljali. Tata je najzad shvatio da mora da se skriva. Otišao je u Štubik, kod svojih prijatelja, seljaka koji su povremeno radili na izgradnji puteva. Porodica Mite Todorovića primila ga je i brinula se o njemu. Njihova kuća bila je na dubravi, par kilometara udaljena od sela. Žika, Mitin sin, dolazio je povremeno u Negotin i donosio nam u opanku pisma od tate, a njemu odnosio rublje.

Jedne je noći došla kod nas mamina koleginica Siba Đorđević. Već je bio prošao policijski čas i nije smelo da se izlazi na ulicu, ali ona je saznala da će sledećeg dana doći po mene i moju sestru, jer su po novom zakonu i deca iz mešanih brakova odvođena u logor. Mama nas je na brzinu spremila i u zoru smo, još uvek po mraku, otišli na kraj grada, u mehanu, gde su se skupljali seljaci koji su dolazili iz okolnih sela na pijacu i tu čekali da svane. Mama je tražila nekog ko bi nas odveo u Štubik, ali nije uspela, već je dojavila Žiki da ga čekamo. Tako je on došao čezama po nas. Odmah smo krenuli. Kada smo prošli brdo Bukovo, iz šume su se pojavili bradati četnici i zaustavili naša kola. Hteli su da nam uzmu stvari. Pitali su ko smo. Kada je Žika rekao da smo deca

profesorke Budimke, pustili su nas i nisu nam ništa uzeli. Jedan od njih bio je, kako je kazao, nekadašnji mamin učenik. Užasno sam se uplašila.

U kući Todorovićevih su nas veoma lepo primili. Tamo je bila baba Kruna, deda Mitina žena, Rada, snaja i dvoje dece, Dragan od tri godine i Čeda, još uvek beba. Nikada ranije nisam bila u seljačkoj kući. Ljudi su spavali na ponjavama. Bio je samo jedan gvozdeni krevet koji su nama ustupili. Nije bilo gotovo nikakvog nameštaja. Odela su držali u kovčezima. Ali, bili su jako dobri i pažljivi prema nama. Rada je imala sedamnaest godina, a već je bila majka dvoje dece. Na toj dubravi živele su još dve porodice i mi smo se igrali sa njihovom decom.

Alle Juden haben sich am 19 April d. J. um 8 Uhr morgens bei der Städtischen Schutzpolizei (im Feuerwehrkommando am Taš-Majdan) zu melden.

Juden die dieser Meldepflicht nicht nachkommen, werden erschossen.

Belegbild 16-17-1941

Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des S. D.

Сви Јевреји морају да се пријаве 19 априла т. г. у 8 час. у јутро градској полицији (у згради Пожарне команде на Ташмајдану).

Јевреји који се не одазову овом позиву биће стрељани.

Belegbild 16-17-1941 1008

Шеф групе полиције

Jedan od brojnih plakata i nemačkih naredbi koje su za Jevreje značile poziv za slanje na gubilišta i sigurnu smrt

put. Mogli su da shvate da nije seljak već da je Jevrejin i da ga ubiju. Međutim, oni su mu samo skinuli kožni kaput i pustili ga.

Shvatili smo da ne možemo dugo da ostanemo u školi i krenuli smo u planinu. Ne znam da li je to bio Miroč ili Deli Jovan, ali sklonili smo se u jednu pećinu. Hranili smo se divljim groždem i kukuruzom

Jedne noći probudila nas je vika i svetlost požara u kući nedaleko od nas. Nemci su zapalili štalu. Brzo smo se obukli u mraku. Ja sam u pižami i dve različite cipele navukla samo kaputić i sa ostalima se spustila u isušeno korito potoka, nedaleko od kuće, gde smo dočekali zoru. Nismo smeli da se vratimo u kuću, već smo krenuli kroz šumu u susedno, vlaško selo Malajnicu. Tamo nas je primio učitelj. Sa ostalim izbeglicama prespavali smo sledeću noć u učionici. Tokom noći upali su Nemci. Tražili su nekog i zagledali nas sa baterijskom lampom. Tata je ustao i počeo da im objašnjava nešto na nemačkom. Svi smo premrli od straha. Izveli su ga napolje. On im je objašnjavao gde je

koji je ostao na nekim njivama. Bili smo užasno izgladneli. Lutali smo tako šumom. Jednom nas je neki pastir primio u svoju kućicu i izneo na sofru činiju sa mlekom i pogaču. Jedino što smo od higijenskog pribora imali bile su male makazice. Ni sapun ni češalj nismo imali. Ja sam, u jednom trenutku, prosekla postavu na džepovima mog kaputića i strpala neopaženo u postavu nekoliko parčeta pogače. Kada smo kasnije odmakli od kolibe našeg domaćina, ponosno sam izvadila svoj plen da se pohvalim. Tata me je ošamario, tada, jedini put u životu. Međutim, kako je već počela jesen, dogodilo se da tri dana nismo ništa jeli i ja sam sa sestrom podelila pogaču. Tata nije hteo da uzme. Sreli smo još neke ljude koji su tražili sklonište, pa smo zajedno sa njima krenuli u potragu za hranom. Prelazili smo preko reke Zamne koja je bila uska da se na drugu stranu obale moglo preći preko jednog balvana. Svi smo puzili preko njega, samo je moja sestra išla uspravno, raširenih ruku, kao u cirkusu. Gledala sam je sa divljenjem, a onda je upala u reku duboko u kanjonu ispod nas. Brzo je isplivala; bila je potpuno mokra. Tata je skinuo svoj flanelni kaputić i ostao samo u košulji. Kiša je rominjala i plašili smo se da će nalezpsti.

ANA ŠOMLO na jednoj od promocija u Tanjugovom Pres centru u Beogradu

Čudno je da se niko od nas nije prehladio te jeseni. Sestra i ja smo bile osetljive i nežne. U vreme prelaza jeseni u zimu obično bismo preležale bronhitis, a tada u teškim uslovima, nismo ni kijavicu dobile.

Naokolo se pucalo. Išli smo stazom kroz šumu. U jednom trenutku top je opalio nad našim glavama i od pritiska svi smo popadali. Jedan učitelj koji je bio pred mojom sestrom, zakačio ju je cokulom dok je padao. Ona je sa zemlje doviknula: „Tata, udario me je top!“ „Ćuti!“, doviknuo joj je tata. „Da te je udario ne bi više bila živa!“ Tata se brinuo o nama, ali nije umeo da bude nežan. Jednom sam, tako, spustila glavu na njegovo rame, dok je spavao kraj mene u pećini. Taman sam se lepo stisnula uz njega da mi bude toplije i sigurnije sam se osećala, kada mi je on spustio glavu na ponjavu. „Zbog vašaka“, objasnio mi je i ja sam ga shvatila.

Sklonili smo se opet u pećinu. Sada više ništa nije moglo da se jede. Sneg je padao u krupnim pahuljicama. Bili smo užasno izgladneli. U jednom sam trenutku čula blejanje ovaca i skrenula pažnju tati. Izašao je iz pećine. Čula sam kako je oslovio pastira koji se sa svojim stadom vraćao u selo. Zamolio ga je da nam da bilo šta za jelo. Rekao mu je da mu devojčice nisu već nekoliko dana ništa okusile.

„Šta radite vi tu, čoveče?“, upitao je tatu. On mu je objasnio da se krijemo od Nemaca. „Od kakvih Nemaca?“, pitao je seljak. „Rusi su prešli još pre dva meseca Dunav kod Prahova. Rat je završen. Negotin je već davno oslobođen“.

Nismo mogli da poverujemo jer se stalno čula pucnjava, ali on nam je rekao da se to partizani i četnici tuku međusobno i da mi slobodno možemo da se vratimo u Negotin. Dao nam je nešto da prezalogajimo. Krenuli smo pešice u pravcu Negotina. Usput smo nailazili na prevrnutu kola, mrtve konje sa nogama podignutim uvis. U jednom smo trenutku naišli na neku decu čiju je baku raznela mina, pa su pokušavali da je sakupe. Zaustavili smo se da im pomognemo u tome. „Evo ruke!“, doviknuo je neko. „Ovde je i desna noga!“, dodao je neko drugi. Baba je bila sakupljena u veš-korpu. Sve je ličilo na neku morbidnu igru koje nismo bili svesni. Jedino osećanje koje smo imali bila je glad. Iz nemačkih dvokolica bile su ispale konzerve i neka druga hrana, ali nam tata nije dozvoljavao da bilo šta uzmemo, plašeći se podmetnutih mina. Ne sećam se koliko nam je trebalo da stignemo do kuće, ali znam da je bilo predveče i ja sam se popela na kvaku da provirim unutra, kroz prozorče na vratima. Ugledala sam mamu kako leži i plače. Zadrhtala sam i viknula: „Mama!“ Ona se preнула, ali je pomislila da je zadremala i sanjala da je neko doziva, pa je još jače zaplakala. „Mama!“, viknula sam i ona je skočila i naglo otvorila vrata. Pala sam sa kvake i utrčala u kuću. Mama nas je gledala zapanjeno:

„Zaboga!“, kriknula je. „Zar ste vi živi?“, grlila nas je. Okrenula se tati: „Čula sam da su vas videli obešene! Izgubila sam svaku nadu da ste živi. Pa, gde ste do sada?“

Tata joj je objasnio da nismo znali da je rat završen, da je Negotin oslobođen. Ona nije mogla to da shvati: „Kako su svi znali, samo ti nisi?“, počela je da viče na njega i da ga grdi. Povukla mi je ruku preko čela i rekla: „Dete moje, na šta ličiš, kako si prljava!“ Utešila sam je da nisam prljava, već da su to vaške. Ona se trgla, nije mogla da poveruje i ja sam joj pokazala, skinuvši ih sa čela, kako mile. Uši su mi bile pojele, na njima nije bilo kože, već samo hrskavice. Mama je odmah stavila vodu na šporet da se greje, kako bi nas okupala. Raširila je novine na sto gde smo tresle vaške koje su se razmилele po sobi. Mama mi je namazala gasom glavu, od čega sam dobila „slatke rane“, kako su se nazivali zagnojeni čirevi. Trebalo je dosta vremena da se oslobodimo gamadi. Ali, sve to nije bilo strašno – samo kada smo bili pod krovom i kada smo mogli da se najedemo. Bili smo presrećni, ali ne zadugo.

Počele su da stižu vesti o tome koga više nema iz porodice. Stradao je moj stric Pišta sa strinom Piri i decom Verom i Jančijem. Tek smo kasnije saznali da je i najmlađi tatin brat Aca stradao u Jasenovcu, sa decom i ženom. Rešili smo da se preselimo u Vršac. Jednog smo dana, ruskim kamionom, krenuli u Banat. Prvo smo se smestili kod dede, u Vršcu, a godinu dana kasnije, u Pančevu, gde su moji roditelji dobili službu. Bilo je veliko iznenađenje i radost kada se moja tetka Olga sa mužem Endreom vratila u Suboticu. Sa njima je bila i Ildi u Bergen-Belzenu i Mauthauzenu, kao i moja omama, Gizela Šomlo, dok smo za Ivana izgubili nadu. Ali, jednog dana i on je stigao. Preživio je Aušvic, sam, kao dečak. Tek mnogo godina kasnije naden je spisak streljanih na Sajmištu, gde su bila zabeležena i imena njihovih roditelja, Ide i Ferija Ivanjija.

Baka, nekada krupna žena, imala je tridesetak kilograma kada se vratila iz logora. Uskoro se jako razbolela. Buncala je, dozivala svoju decu. Ali, preživela je i oporavila se fizički. Kada god bi čula zvono na vratima, mislila je da se neko od njene dece ili unuka vratio. Unosila se ljudima u lice, pitala ih kako se zovu. Najzad je shvatila da se niko više neće vratiti i duboko je patila, ali je bila veoma pribrana, pratila je političke događaje, slušala radio i čitala štampu. Rodila je trinaestoro dece, a samo ju je dvoje njih nadživelo.

Kada sam 1957. došla u Izrael, na studije, napisala mi je adrese svojih rođaka i prijatelja. Znala ih je napamet. Dopisivala se sa njima. Nakon dve godine, prilikom mog povratka, tražila je da joj u detalje ispričam kako je tamo, u Izraelu. Dve godine kasnije, umrla je u svojoj 91. godini.

U Jad Vašemu zabeležila sam imena i podatke naših rođaka stradalih u Holokaustu. Medalje pravednika za Mitu Todorovića i njegovu suprugu Krunu primili su njihov sin Žika i snaja Rada, sa kojima smo ostali u velikom prijateljstvu do današnjih dana.

Breda KALEF

ZAHVALNA SAM MUZICI...

Breda Kalef je rođena 7. decembra 1930. godine u Beogradu. Poznata operna primadona debitovala je u Beogradskoj operi 1960. godine i bila njen redovni član do završetka karijere. Nosila je sve glavne mecosopranske uloge i postigla internacionalnu karijeru. Sem Australije, gostovala je na svim kontinentima i u gotovo svim evropskim zemljama. Sa Placidom Domingom debitovala je u Tel-Avivskoj operi, u ulozi Karmen. Jedna je od osnivača hora Jevrejske opštine u Beogradu „Braća Baruh“, sa kojim je tri puta

učestvovala u Izraelu na manifestaciji „Zimrija“, zatim na turneji po gradovima SAD i gradovima mnogih evropskih zemalja.

U Holokaustu je izgubila 26 članova svoje porodice. Aktivno se bavila sportom i bila prvakinja Beograda i Srbije u stonom tenisu.

Rodena sam u porodici koja je tradiciju jevrejske vere i življenja strogo poštovala. Moja velika porodica se okupljala za vreme svih verskih praznika. Detinjstvo mi je proteklo u radosti, slozi i ljubavi.

Pored redovne osnovne škole, pohađala sam jevrejsko zabavište i časove veronauke u školi u kojoj sam učila da čitam i pišem hebrejsko pismo, jevrejsku istoriju, recitovanje verskih i nacionalnih pesama. Tada je i počela moja „umetnička“ karijera jer sam učestvovala na gotovo svim priredbama koje su održavane u velikoj sali Jevrejske opštine.

Nažalost, 1941. godine, kada sam imala deset godina, tamni oblaci nadvili su se nad mojom porodicom. Svi sposobni muškarci, odmah po ulasku okupatora u Beograd, pokupljeni su u takozvane „radne brigade“ za Jevreje. Prvoformirana brigada, u kojoj su bili svi moji, do poslednjeg je streljana. Ostale su žene i deca, nezaštićeni i kao takvi lak plen okupatora.

Moj otac i baka su smešteni u Jevrejskoj bolnici jer mi je otac bio u invalidskim kolicima a baka već u poodmaklim godinama. Iz ove bolnice su odvedeni specijalnim vozilima sa gasnim komorama i od tada im se gubi trag za sva vremena. Kuću su nam okupatori zapečatili sa svim stvarima tako da smo ostali na ulici bez ičega, naravno i bez sredstava za život.

*Radnja KALEFOVIĆ
u Kolarčevoj ulici
u Beogradu*

Sestra i ja sklonjene smo na periferiju Beograda. U prvo vreme smo se krile u Košutnjaku da bi nas kasnije prihvatile časne sestre Katoličkog manastira na Banovom brdu. Našu sudbinu su ispričale svom starešini, župniku manastira Andreji Tumpeju, jednom predivnom, plemenitom čoveku koji nas je prihvatio, nabavio lažna dokumenta i na taj način spasio. Zahvaljujući ovim dokumentima mogle smo da se upišemo u školu i uključimo u normalan život jer nas tamo niko nije poznao.

Tada se nisam zvala Breda Kalef. Moje pravo ime bilo je Rahel Kalef, a sa lažnim dokumentima postala sam Breda Ograjenšek, nezakonito dete, izbeglica iz Slovenije. Pod ovim imenom sam upisana u redovnu školu na Banovom brdu, čime mi je omogućeno da pratim redovnu nastavu kao i sva ostala deca. U početku pohađanja škole dolazilo je do mučnih momenata kada se, u trenutku, nisam odazivala na

svoje novo ime kad bi me nastavnik prozvao. Mirno sam sedela sve dok me neka od drugarica ne bi opomenula, misleći da sam zaspala.

Mama je otišla u susedno selo i radila kod porodice od koje je prihvaćena. Za rad je dobijala naknadu u krompiru i kukuruznom brašnu. Bez materijalnih sredstava za život, bila sam primorana da po dubokom snegu odlazim u šumu po drva kako bismo se bar malo ogrejale. Ovo sam uvek činila sa strahom da me čuvar šume ne primeti. Za hranu sam brala koprive koje su nam, uz kukuruzno brašno, bile glavna hrana.

Kako nam je boravište na tavanu bilo blizu čukaričke železničke stanice, noću sam odlazila da kradem ugalj iz vagona, uprkos tome što su ih čuvali naoružani nemački vojnici. Ove svoje hrabre, gotovo sultude poduhvate desetogodišnje devojčice, godinama sam povremeno sanjala, pa i do dana današnjeg, i u košmaru se sećala svojih bežanja kada sam, čvrsto držeći ugljem napunjenu torbu, trčala pod rafalima nemačkih stražara.

Odlazila sam i čamcem preko Save, na Adu Ciganliju, da skupljam suvo granje za ogrev. Na reci sam bila svedok jezivih prizora, jer su niz vodu plovili unakaženi leševi. I, koje li ironije, ja sam ih brojala, ne pomišljajući da se među njima nalazio i neko od mojih najbližih.

U susedstvu je stanovao jedan majstor koji je u gradu imao tašnersku radionicu sa prodavnicom. Jednog dana sam se usudila da ga posetim i zamolim da me primi na zanat kako bih mogla da nešto zaradim.

BREDINA baka MAZAL u jevrejskoj i deda JAKOV i baka MAZAL u srpskoj nošnji

Odmeravao me je od glave do pete, gledao detinje ručice, tanke mršave noge, nešto se mrgodio, vrteo glavom i na kraju me ipak primio. Od tada, moj dan je izgledao ovako: rano ustajanje kako bih mogla da zauzmem red za sledovanje proje, zatim pešačenje prugom uskog koloseka, koja je išla od Čukarice prema gradu, do lokala u kome sam učila zanat i radila; po završetku posla, hitro natrag, kako bih mogla da stignem na popodnevnu školsku nastavu.

Strašna sudbina je zadesila Čukaricu za vreme savezničkog bombardovanja. Bačene su „tepih bombe“ koje su srušile zgrade u delu iznad hipodroma. Sestra i ja smo u poslednjem trenutku utrčale u jedan rov koji je, nakon pada bombe, bio delimično zatrpan tako da smo uspele da se izvučemo sa lakšim povredama.

Naš „golubarnik“, kako smo zvali svoje prebivalište na tavanu jedne kuće, bio je znatno oštećen. Kada smo uspele nekako da pridemo, zatekle smo bombama raskomadana ljudska tela.

*Susret sa starim prijateljem i partnerom na mnogim operskim scenama:
BREDA i PLACIDO DOMINGO, u Torontu 1999. godine*

Okupacija je bila duga i teška. Sa nestrpljenjem smo čekale oslobođenje koje je, posle godina patnje i sveopštih stradanja, ipak bilo na pragu. Dok su trajale borbe nemačkih i ruskih vojnika, sklonile smo se sa susedima u neki podrum. Jednog jutra, dok su meci fijukali na sve strane a bombe sve pretvarale u plamen i gelerima kosile uokolo, u naše skrovište utrčali su ruski vojnici, koji su očevidno bili pod dejstvom

alkohola, govoreći da jure nemačke vojnike. U jednom trenutku čak su posumnjali da ih skrivamo i u besu naredili da se svi postrojimo, s namerom da nas streljaju. U tom momentu odjeknula je eksplozija ispred ulaza u naše skrovište. Ruski vojnici su istrčali u poteru za Nemcima, ostavljajući nas u šoku. Ova eksplozija, očigledno, bila je naš spasilac. Tako je otpočelo naše dugo očekivano oslobođenje.

Kada je Beograd konačno oslobođen, vratile smo se u našu praznu kuću koju su Nemci opljačkali. Od čitave kuće dobile smo dve prostorije na korišćenje. I dalje smo živele teško. Nikakvih prihoda ni pomoći nije bilo. U Jevrejskoj opštini je počela da radi kuhinja-menza pa sam odlazila i kao dete dobijala porciju hrane za sebe – ali sam je odnosila kući da bih je podelila sa mamom i sestrom.

Sve navedene užase sam preživela i ubedena sam da su me oni ojačali i osposobili za život koji me je čekao.

Da se oslobodim preživljenog i delimično zaboravim okupacijski vihor koji mi je uzeo gotovo sve, pomogla mi je muzika kojoj sam se svim bićem posvetila i kojoj sam beskrajno zahvalna što sam ostala normalna.

Na kraju, napominjem: pokrenula sam pitanje u „Jad Vašemu“, potkrepljeno odgovarajućom raspoloživom dokumentacijom, da se dodeli „Medalja pravednika“ župniku Andreji Tumpeju. Moja molba je prihvaćena i dodeljena medalja posmrtno je uručena njegovim rođacima.

Na Jevrejskom groblju u Beogradu postavila sam mermernu ploču na kojoj su ispisana imena svih ubijenih iz moje porodice, želeći da ih na ovaj način okupim na jednom mestu, budući da do današnjeg dana nije pronađen ni jedan grob. Ovim sam ispunila zavet koji sam sebi postavila.

ZAUVEK JE OSTAO STRAH

Rodena je 1933. Porodica njenog oca bila je brojna i imućna. Deda David i baka Veza, rođena Finci, imali su šestoro dece. Svi su rođeni i živeli u Beogradu.

Dva očeva rođena brata, otac, majka i dve sestre sa decom stradali su 1941. godine, u Beogradu. Samo je jedan brat, Sima preživio jer je kao jugoslovenski oficir zarobljen i odveden u logor za ratne zarobljenike u Osnabriku, gde je bio zaštićen Ženevskom konvencijom.

Roditelji, inž. Isak Karaoglanović i Anka, rođena Ninković, imali su dvoje dece: Miroljuba, rođenog 1931. godine i Veru. Otac je imao štampariju „Zaštita“, koja je bila jedini izvor prihoda i koju je kao komunista često koristio za štampanje partijskih materijala. Zbog svog komunističkog opredeljenja, pre rata, suđen je i hapšen 1935. godine. Tako je, zbog ilegalnog štampanja „Studenta“, uhapšen 1939. godine, a nešto kasnije i odveden u zloglasni zatvor u Bileći, gde je robijao sa Mošom Pijade, Rodoljubom Čolakovićem i drugima. Kad je zatvor raspušten, aprila 1941. godine priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu, ali je istog meseca uhvaćen, na dostavu policije, i streljan u Skeli, kod Obrenovca.

Majka je u Zemunu imala veliku porodicu. Sa decom prešla je u Zemun, kod svojih, krajem 1940. godine.

Posle rata završila je srednjotehničku školu „Nikola Tesla“ i već 1952. godine zaposlila se u Institutu „Boris Kidrič“ u Vinči. Kasnije je to odeljenje prešlo u Institut „Mihailo Pupin“ u Beogradu, gde je radi-

la do penzije. Ima dvoje dece, Gordanu i Milana. Gordana sa suprugom Pavlom Leblom i dva sina živi u Torontu. Milan je neoženjen i živi u Zemunu. Udovica je već pet godina.

Šestog aprila se sećam po zbunjenosti odraslih i svom ogromnom strahu. Avioni su nadletali, bombe su padale, a ljudi su govorili da je to vojna vežba.

Već tog prvog dana pala je bomba u neposrednoj blizini našeg stana, posred ulice. Na tom mestu ostao je ogroman krater. Naravno, bombe su padale po čitavom gradu, ali je za mene taj krater bio i ostao simbol moći koji mi je trajno usadio strah i nesigurnost.

Tih dana mama se videla sa tatinim najstarijim bratom Jakovom (Žaletom). Predlagala je da se i ostali spakuju i da ih ona, preko svojih poznanika, prebaci preko Dunava u Crvenku. Međutim, stric Žale nije hteo ni da čuje. Smatrao je da Žaletu Karaoglanoviću ne može ništa da se dogodi.

Mama je u Zemunu imala veliku porodicu i prijatelje preko kojih je uspela da nam pribavi dokumenta sa svojim devojačkim prezimeom. Tako smo u vreme okupacije bili donekle zaštićeni. Samo jednom tražili su Jevreje u dvorištu u kome smo stanovali, verovatno po nečijoj dojavu, ali je tada komšinica, inače folksdojčerka, pomogla. Izašla je iz kuće i na nemačkom objasnila da je to greška. Znala je našu situaciju, jer je mamu poznavala od pre rata. Posle tog događaja osećali smo se sigurnije. Ipak, nismo znali da li je spremna da, već sledećom prilikom, porekne tu izjavu. Srećom, više nas nisu tražili.

Za vreme okupacije nismo mogli da koristimo tatinu štampariju. Okupator je razneo inventar, a imovinu porodice, koja nije bila mala, uzaprio kao jevrejsku. Naša majka je tako ostala bez sredstava za život. Jedno vreme radila je u štampariji na glavnoj ulici u Zemunu. Vlasnik je bio njen poznanik iz detinjstva. Pomagala je baki sa kojom smo živeli. Odlazila je u okolna sela i donosila namirnice, koje je delom prodavala a deo je ostavljala za nas. Moj brat, koji je tada imao samo deset godina, donosio je ogrev. Išao je sa babom pešice do Banovaca, Surduka i drugih sela da bi pomogao da se donese nešto drva i hrane.

Naša komšinica, folksdojčerka, bila je časna osoba. Pomagala je koliko je mogla. Ponekad je brata i mene stavljala za sto pa smo zajedno ručali. Svoju decu nije imala. Ponekad bi donela nešto i za mamu.

Posle rata je ostala u Zemunu, a mi smo je i kad smo imali svoje porodice, poštovali i obilazili.

U vreme rata, brat i ja smo završili osnovnu školu u Zemunu, sa čestim prekidima i bez lepih uspomena.

Ono što je zauvek ostalo u meni su strah, zvuk sirene, štuke koje pikiraju, fijuk granata, tresak bombi, glad i zima. Takvo je bilo moje detinjstvo od osme do dvanaeste godine.

Jedno vreme, mama i brat su noću sačekivali duboka zaprežna kola puna leševa, koji su voženi sa Sajmišta prema groblju. Ja sam slutila, šaputalo se po kući o tome, ali nikad nisam pitala, ne znam iz kojih razloga – o čemu se tačno radi. Kasnije sam, kad je rat završen, čula da su to bili Jevreji, možda i naši najbliži.

Po oslobođenju, na našu veliku radost, vraća se iz zarobljeništva tatin najmlađi brat Sima i nalazi nam se u ulozi oca, staratelja. Prvo nam vraća porodično prezime, pa brata šalje u Čehoslovačku na školovanje, a ja se upisujem u Zemunsku gimnaziju. Naš dragi Sima brine o nama sve do punoletstva a i kasnije.

Zahvaljujući Jevrejskoj opštini, već u osnovnoj školi bila sam pristojno obučena. A sa nepunih 18 godina postala sam član hora „Braća Baruh“, gde sam provela lepši deo života.

VI

U ALBANIJI

POD ISTIM KROVOM SA NEMCIMA

Roden je 21. decembra 1934. godine u Sarajevu, od oca dr Haima Baruhovića i majke Side, Simhe, rođene Izrael. Ima sestru Rašelu, udatu Malina, koja živi u Izraelu. Članovi njegove uže porodice preživeli su Holokaust.

Do rata 1941. porodica je živela u Zagrebu gde je otac bio na službi kao aktivni oficir i vojni lekar. Pred sam rat, porodica se seli u Sarajevo, a otac ostaje u Zagrebu u službi. Aprilski rat, kapitulacija Jugoslavije i ulazak nemačkih trupa u Sarajevo, doživeo je u Sarajevu. Otada počinje bežanje: Mostar, Priština, Skadar, Tirana i, na kraju, Beograd. Od 1945. do 1953. godine živio je u Prištini. Elektrotehnički fakultet u Beogradu upisao je 1953, gde je diplomirao 1959, a 1986. završio postdiplomske studije. Kao inženjer, radio je u beogradskom preduzeću „Elektrosrbija-Minel“, a zatim u Hemijskoj industriji u Pančevu sve do penzionisanja 2002.

U Jevrejskoj opštini Beograd bio je aktivan u periodu 1960–1985, kao član Opštinskog veća.

Do 1941, tj. do samog početka aprilskog rata živeli smo u Zagrebu u dobrostojećoj oficirskoj porodici. Imali smo posilnog – vojnika i kućnu pomoćnicu. Otac je bio vojni lekar, kapetan prve klase i trebalo je uskoro da dobije čin majora. Godine 1939. porodica se uvećala za još jednog člana. Rodila se moja sestra Rašela. Bili smo više sekularna nego

pobožna jevrejska porodica. Povremeno su me vodili u sinagogu, što je za mene bilo vrlo privlačno jer sam tamo nailazio na svoje vršnjake.

Prvi nagoveštaji rata došli su sa jevrejskim izbeglicama iz Austrije i Nemačke. U naš stan doselili su se jednog dana dvoje starih ljudi, bračni par. Primili smo ih na stan i hranu. Mama je dobro znala nemački i sa njima je provodila duge razgovore u noćnim satima. Njihova poruka bila je: bežite, bežite! Majka je to stalno ponavljala ocu. Otac je smatrao da smo domaći, državljani Jugoslavije i da nama ne pretila nikakva opasnost. Ali, ipak, rešeno je da se sklonimo u Sarajevo. Tamo je živela mamina rodbina a prema pričanjima tatinih prijatelja oficira, Sarajevo koje je okruženo brdima biće u slučaju rata dobro branjeno.

JOZEF potiče iz jevrejske sefardske porodice iz južne Srbije; na snimku iz 1937. godine otac dr HAIM BARUHOVIĆ je u uniformi, do njega majka SIDA (SIMHA); mali JOZEF sedi u prvom redu

Otac je sve češće odlazio na manevre i ostajao po nekoliko dana, a mi smo otputovali u Sarajevo. Još neko vreme živeli smo mirno. A onda, jednog dana, majka me je iznenada probudila, probudila je i moju sestru, uzela nas u naručje i ubrzo smo, svo troje, sišli u podrum. Počelo je bombardovanje. Tada smo živeli u prostranom i lepom stanu maminog brata na Obali. Napolju su odjekivale detonacije. Čim se oglasila sirena za prestanak opasnosti, majka je skupila nešto najnužnijih stvari, napravili smo zavežljaje i izašli na ulicu. Napolju se već kretala reka ljudi koji su nekuda bežali. Mi smo se uputili kod porodice Prica. Sestra

Ognjena Price bila je dobra drugarica moje majke iz školskih dana. Stanovali su u skromnoj kući izvan Sarajeva. Kada smo stigli kod njih, kuća je već bila puna izbeglica. Smestili smo se u jedan ugao sobe. Tu smo doživeli drugo bombardovanje. U toku bombardovanja, u jednom trenutku, odjeknula je strašna detonacija i svi smo popadali na pod. Soba se uskoro ispunila dimom i prašinom. Čim se oglasila sirena za prestanak vazdušnog napada, izleteli smo iz kuće na ulicu i krenuli u brda. Pored same kuće, gde smo se sklonili, zjapila je velika rupa od bombe koja je tu pala.

U brdima smo proveli još nekoliko dana a onda se proneo glas da je rat završen. Sišli smo u Sarajevo i uputili se u naš stan. Po ulicama su se kretali nemački vojnici i nemačka motorizovana vozila, sa razapetim zastavama sa kukastim krstovima. Prvi kontakt sa Nemicima doživeli smo kada su došli u naš stan i uzeli dve kožne fotelje. Bio im je potreban nameštaj za Komandu koja se smestila blizu stana. Uzimali su i nameštaj iz susednih stanova. Posle nekoliko dana vratili su te dve fotelje. Uskoro su počele mere protiv Jevreja. Sa balkona stana posmatrali smo kako pljačkaši skidaju bakarnu pokrivku sa hrama „Kal Grande“. Stupio je na snagu i policijski čas za Jevreje, a majka je morala da nosi žutu zvezdu. U naš stan se uskoro uselio „komesar“ i mi smo morali da napustimo lepi stan na Obali. Uselili smo se u garsonjeru druge mamine sestre Esperance, u Petrarkinoj 1. Uskoro su počela hapšenja, odvođenja u logore, streljanja i vešanja. Streljali su Ognjena Pricu, kao starog komunistu, i još nekoliko viđenijih Jevreja. Počelo je i odvođenje Jevreja u logore. Crna „marica“, kamion pretvoren u autobus bez prozora, crno ofarban, svake noći odvodio je desetine Jevreja u logore. U početku se nije znalo gde ih odvođe. Kada se saznalo i pod kakvim uslovima žive, preostale porodice počele su da šalju pakete sa hranom ali se uskoro proneo glas da ne treba slati pakete jer se ne zna ni da li su živi, a pakete ustaše otvaraju, uzimaju hranu i stavljaju kamenje. Zatim se proneo glas da se treba pokrstiti i preći u katoličku veru. To pokrštavanje trebalo je i platiti. Ali ni pokrštavanje nije pomoglo. I one pokrštene i one nepokrštene odvodili su u logore. Ja sam za sve te događaje saznavao iz maminih razgovora sa sestrom Esperancom. Pod utiskom priča o stalnim streljanjima i vešanjima, pokušao sam i da se vešam. Vezao sam oko vrata užu od zastora sa prozora i skočio sa kreveta. Jako me je zbolelo, počeo sam da se gušim. Majka je pritrčala i skinula mi užu sa vrata. Dosta dugo imao sam ožiljke.

Jednog dana pošli smo u komandanturu. Majka je saznala da se očev prijatelj – oficir iz Zagreba nalazi u Sarajevu, mislim da se zvao Nardeli, i da je postao domobranski pukovnik. Htela je po svaku cenu da se izvučemo iz Sarajeva. Otišla je kod njega da ga zamoli da dobijemo propusnice. Primio nas je i rekao da sačekamo. Otišao je u susednu kancelariju. Uskoro se odatle čula vika na nemačkom. Mati me je brzo uhvatila za ruku i mi smo pobjegli iz njegove kancelarije. Nemački oficir vikao je na domobranskog pukovnika kako sebi dopušta da se angažuje oko jedne Jevrejke.

Posle ovog događaja kao da spasa više nije bilo. Imali smo spremnjene zavežljaje na stolu i očekivali svake noći da nas „marica“ pokupi. Ipak, uskoro se na našim vratima pojavio Ante, Hrvat, katolik, službenik kod muža mamine druge sestre Erne, iz Mostara. Uzeo me je za ruku, poveo na železničku stanicu i doveo u Mostar. Nekoliko dana kasnije stigla je i moja majka sa mojom sestrom Rašelom, koja je tada imala jedva dve godine. Mamina sestra Erna i njen muž David uspeli su da potplate domobranskog oficira. U iznajmljenim putničkim kolima, prebacili su moju majku i sestru u Mostar. Na isti način prebacili su još nekoliko članova mamine uže porodice.

Nažalost, treća mamina sestra Esperanca i njen brat Moric nisu uspeli da se spasu. Završili su u Jasenovcu.

Posle nekoliko dana boravka u Mostaru, odveli su nas u policiju. Zaključali su nas u jednoj prizemnoj zgradi, što je valjda trebalo da predstavlja zatvor. Pošto je zgrada bila prizemna, ja sam otvorio prozor, iskočio i počeo da bežim. Ali, na ulazu, stražar me je čvrsto zgrabio i vratio u „zatvor“. Tu su nas držali dva-tri dana a onda pustili.

Život u Mostaru, pod italijanskom vlašću bio je relativno bezbedan. Upisali su me u školu jer nisam znao ni da čitam ni da pišem. To školovanje je bilo kratkog veka. Moj čika David, kao pobožan čovek, angažovao je jednog rabina koji mi je držao časove iz judaizma.

Zima 1941. bila je neobično hladna. Voda se ledila u slavinama a mi smo spavali u hladnim sobama. Vladala je velika oskudica u hrani. Trebalo je opet bežati. Čuli smo da Italijani u Hercegovini treba da vlast predaju ustašama. To je značilo logor i sigurnu smrt. Majka je odlučila da se sklonimo u Prištinu, rodni grad moga oca. Od Italijana smo dobili propusnicu. Ni to nije bilo besplatno. Moj dobri čika David, muž druge mamine sestre Erne, dao je vrednu kolekciju poštanskih maraka italijanskom komesaru, za tu propusnicu.

Ponovo smo krenuli na put. Preko Dubrovnika, Drača i Prizrena stigli smo u Prištinu. Tamo je pod italijanskom vlašću živela očeva porodica. U Prištini smo se zadržali nekoliko meseci. Majka je prodala našu kuću i, sa dobijenim parama, uputili smo se dalje na jug u nepoznato. Stigli smo u Skadar. U hotel gde smo odseli, došao je albanski policajac i ispitivao majku odakle je i zašto smo došli. Pustili su nas. Uskoro smo našli stan kod udovice jednog oficira. Zvali smo je „Nana Roz“.

Godine 1943. kapitulirala je fašistička Italija. Za kratko vreme Nemci su okupirali celu Albaniju. Svoje dojučerašnje saveznike Italijane zarobili su i poslali u zarobljeničke logore.

JOZEF iz dečaćkih dana, 1945.

Krili smo se pod lažnim imenima i bez ikakvih dokumenata. Moj otac je u to vreme bio u nemačkom zarobljeništvu kao oficir i vojni lekar Jugoslovenske vojske. Moja sestra Rašela je tada imala četiri godine, a ja osam. Albaniju i Skadar – grad u kojem smo se krili – uskoro su preplavile nemačke trupe... Moja mati, poučena iskustvom sa Nemcima i ustašama još iz Sarajeva, odakle smo jedva izbegli deportaciju u Jasenovac, zaključila je da je opasno da i dalje ostanemo u stanu u kojem smo do tada živeli. Rešila je da ponovo promenimo mesto boravka. To nije bilo lako. Posle dosta muka i lutanja, našla je jednu sobicu u muslimanskom kraju grada. Tako smo se iz hrišćansko-katoličkog kraja uskoro preselili u muslimanski deo grada.

Hrišćanski i muslimanski kraj bili su udaljeni jedan od drugog nekoliko kilometara. Ali, po načinu života i običajima kao da su ih razdvajali vekovi. Sada je trebalo da se prilagodimo novom okruženju i prihvatimo novi način života. Najteže je bilo stvoriti prihvatljivu priču za naše nove i radoznale susede. Njih je jako interesovalo ko smo mi i zašto smo došli tu da živimo. Moja mati je izmislila priču koja se i nije baš mnogo razlikovala od našeg stvarnog života. Samo je prećutala da smo Jevreji. Mi smo tako postali muslimani, izbeglice iz Jugoslavije – „jabandžije“. Promenili smo ponovo imena. Moja mati Simha je postala Zaida, ja sam od Josipa postao Jusuf, a moja sestra Rašela se zvala Ajša.

Izgledalo je da ćemo kraj rata dočekati u relativnoj sigurnosti u muslimanskom kraju, sakriveni iza visokih zidova muslimanskih avlija i kuća, zajedno sa gazdinom porodicom. Mati me je čak i zaposlila. Kao vredna Jevrejka, nije mogla da podnese da po ceo dan lutam besposlen po ulicama. Zaposlila me je kod jednog zubara. Njegova ordinacija bila je nedaleko od stana gde smo stanovali. Moja mati bila je jako ponosna i zadovoljna što neću više lutati ulicama, a moja skromna zarada sada je postala značajna za naš umanjeni kućni budžet. Uštedovina od prodate kuće, od koje smo živeli, brzo se topila i već nam je nestalo novaca za život. Kod svog gazde zubara radio sam samo »crne poslove«. Bio sam najmlađi šegrt i još nekvalifikovan. Čistio sam sve: i zubarske instrumente, i ordinaciju, i čekaonicu, i ostale prostorije; prazio zubarsku pljuvaonicu.

Ali ovaj period relativno mirnog života nije dugo trajao. Sudbina kao da je rešila da se još poigrava sa nama.

Sve je počelo jednog dana kada se na vratima naše sobe pojavio gazda. Svečanim glasom saopštio nam je da se njegov sin ženi i da mu je potrebna ta soba za njegovog sina. Dao nam je rok od nekoliko dana da se iselimo i da nađemo drugi smeštaj.

Da li se sin stvarno ženio ili nije, ili je to bio samo izgovor da nas iseli, to više nije bilo važno. Mati je morala da za tri do četiri dana nađe novi smeštaj. Ponovo je započelo mučno traganje i lutanje po nepoznatom gradu, u potrazi za krovom. Mene je vodila stalno sa sobom za ruku. Ja sam služio kao neka vrsta dokaza da smo stvarno izbeglice i dobri i poštenu ljudi. U ratno vreme u toj sredini bilo je neshvatljivo da jedna žena sama traži smeštaj. U potrazi za stanom, išli smo od ulice do ulice, prvo u našem kraju, a onda sve dalje i dalje do drugih delova grada. Obijali smo mnoge pragove. Mati je molila i preklinjala, spremna da prihvati bilo kakav smeštaj, bilo kakvu sobicu, čak i šupu! Ali, sve je bilo uzalud. Nije pomogla ni priča da smo izbeglice, da smo mi dobra i mirna deca, ni obećanja da će mati redovno plaćati najamninu... Ljudi, i sami zaplašeni ratom i nesigurnim vremenima, nisu hteli nove stanare. Kroz poluotvorene kapije jedva bi nas i saslušali i odgovarali uvek isto – nema ni sobe ni smeštaja. Majku je obuzimalo očajanje, a ja nisam mogao da joj pomognem...

Najzad, posle brojnih bezuspešnih pokušaja, pojavio se tračak nade. Na samoj periferiji grada, bezmalo u divljem naselju, na nekoliko desetina metara od nemačke kasarne, izdavala se mala prizemna kućica. Kućica se sastojala od dve prostorije – sobe i pomoćne prostorije

smeštene u malom i prljavom dvorištu, bez ijednog drveta. Sa prednje strane kućice nalazio se bunar. To je bio jedini izvor vode za piće, kuvanje i ostale potrebe.

Presrećna da je našla i takav smeštaj, mati je prihvatila sve gazdine uslove. Gazda, visok i krupan Šiptar sa belim kečetom na glavi, zahtevao je da dobro čuvamo njegovu kućicu i imovinu, da sestra i ja ništa ne oštetimo, da redovno plaćamo kiriju, tj. da redovno odvajamo novac za kiriju i, kada on ideo sa planine, da mu predamo novac. I na kraju, da dobro čuvamo od raznih štetočina pet džakova sa žitom koje je on ostavio u našoj sobi. On je to žito doneo da proda. Ali kako nije uspeo da ga proda, ostavio ga je u našoj sobi. Gazda je otišao u planine i mi smo ostali sami, u nepoznatom kraju, na periferiji grada, uz žičanu ogradu nemačke kasarne. Ali nismo dugo ostali sami.

U to vreme nemačke trupe su se već povlačile – govorilo se, iz Grčke. To više nije bila ona pobednička armada koja je pokorila celu Evropu, ali još uvek su bili vrlo jaki, dobro organizovani, dobro naoružani i mogli su u gubitničkom grču da učine još dosta zla.

Nemačka organizacija TODT trebalo je da obezbedi smeštaj za ove trupe. Uskoro su svi slobodni stanovi i zgrade u okolini kasarne bili rekvirirani za potrebe nemačke vojske. Mnogi Albanci iz naselja, predosećajući nadolazeću opasnost, sami su se povukli i napustili svoje domove. Sklanjali su se po drugim delovima grada ili su odlazili na selo. Nemačka komisija za pregledanje stanova došla je i kod nas. Pregledali su kućicu i rekvirirali malu praznu sobu preko puta naše sobe. Od te sobe razdvajao nas je uski hodnik, ne širi od jednog metra. Zapečatili su sobu i otišli. Uskoro su se pojavila četiri nemačka vojnika. Skinuli su pečat i uselili se. Sada je trebalo živeti u skoro direktnom fizičkom kontaktu sa Nemcima. Bili smo sa njima pod istim krovom i delili, takoreći, zajednički stan – jedna izbeglička jevrejska porodica i četiri vojnika Vermahta! Za moju majku je bilo posebno teško da odluči kako da se ponaša prema ovim vojnicima jer je dobro znala nemački...

Još kao mlada devojka, majka je provela u Beču tri godine. Tamo je učila pevanje i dobro naučila nemački, sa „bečkim naglaskom“... Sada, pod ovakvim okolnostima, nije znala da li je znanje nemačkog jezika moglo da bude spasonosno ili pogubno za nas. Trebalo je doneti odluku da li da stupi odmah u razgovor sa vojnicima i pokaže da zna nemački ili da se ponaša kao da ništa ne razume. A šta ako se zaboravi i nesvesno oda nekim gestom ili pokretom, da razume šta oni razgovaraju?! I šta ako posumnjaju da prisluškuje njihove razgovore... Rešila je

ipak da progovori. Kada je progovorila, iznenađenju nije bilo kraja. Odakle je? Kako to ona zna nemački? Gde je naučila nemački? Kako je zalutala ovde? Vojnici su je obasipali pitanjima. Tu, na periferiji jednog malog albanskog grada, žena koja dobro govori nemački i to sa „bečkim naglaskom“!? Uskoro se ispostavilo da su i vojnici Bečlije koji su proklinjali Hitlera i želeli da mu „krv procuri iz očiju“. Narednih dana uspostavljen je kontakt, stvorena je neka vrsta suživota... Mati je prala njihovo grubo vojničko rublje i kabanice i ruke su joj krvarile. Ona koja je pre rata bila žena kraljevskog oficira i koja je imala služavku i posilnog, sada je prala rublje nemačkim vojnicima! Ponekad bi im ispekla i po neki kolač i pitu, a oni su nam zauzvrat davali mesne konzerve i raznu konzerviranu hranu iz svog vojničkog sledovanja. Naša uštedovina je skoro sva bila potrošena. Trebalo se snalaziti na sve moguće načine.

Mi i deca iz komšiluka, dečaci od 9 do 10 godina, živeli smo tih dana dosta bezbrižno. Lutali smo po okolnim šumama i proplancima i skupljali puževe, kornjače i drva za ogrev. U školu nismo išli. Bili smo jedva pismeni. Poseban izazov za nas bilo je „trgovanje“ sa ruskim zarobljenicima. Najhrabriji među nama bavili smo se „razmenom dobara“, preko žice kasarne, sa zarobljenicima...

To su bili Rusi koji su se priključili nemačkim trupama kao pomoćno radno osoblje. Prihvatili su da rade za Nemce, uživali su izvesnu slobodu kretanja, ali nisu mogli da napuštaju kasarnu. Mi smo za njih kupovali vino i druga alkoholna pića iz susednih gostionica. Od njih smo dobijali konzerviranu hranu iz njihovih sledovanja, odeću i kancelarijski materijal. Razmena se odvijala na zadnjoj strani kasarne, između razmaknutih bodljikavih žica. Nemački stražar se ponekad pravio da nas ne vidi, a kada bi preterali, viknuo bi na nas i mi bismo se razbežali. Kancelarijski materijal smo prodavali knjižarama u gradu, a hranu i odeću zadržavali za sebe.

Ponekad bi tišinu proplanka narušila huka motora iz daljine, koja se pojačavala. Znali smo, to je nailazila nemačka motorizovana kolona. Tada bismo se sjurili niz proplanak i oprezno počeli da se približavamo. Kolona se obično zaustavljala ispred nemačke kasarne. Iako u povlačenju, ta silna motorizacija ulivala nam je strah i istovremeno radoznalost i želju da ih izbliza pogledamo. Čelične grdosije bile su pokrivene prašinom i iz njih se širio miris benzina i toplog mašinskog ulja.

Posmatrali smo ih sa pristojnog rastojanja, a iz tenkovskih kupola motornih vozila posmatrali su nas nemo bez ikakvog izraza na licu

nemački tenkisti... Posle kraćeg odmora kolona je nastavljala put za Jugoslaviju.

Prolazak nemačkih motorizovanih kolona nije mogao da ostane nezapažen od savezničkih lovaca. Sve češće su ih napadali. Britanski lovci dolazili su iz svojih baza iz Italije, preletali su Jadransko more i u brišućem letu sasuli bi kišu svetlećih projektila na nemačke kolone. Mitraljirali su i kasarnu pored koje smo živeli. Za nas decu bilo je vrlo zanimljivo da to posmatramo. Za trenutak bi se nebo iznad naših glava osulo kišom svetlećih projektila. Lovci su mitraljirali nemačke kolone i položaje na zemlji, a Nemci su žestoko odgovarali iz svojih protivavionskih mitraljeza sa četiri cevi. Projektili su prolazili pored krila i trupova lovaca. Nismo ni pomišljali da bi neki engleski pilot mogao da pogreši i da smrtonosnu kišu projektila saspe na nas.

JOZEF OF otac, HAIM, bio je u ratnom zarobljeništvu, u logoru Biberah; na snimku iz 1942. on je u beloj oficirskoj bluzi u prom redu

Povremeno, vrlo visoko na nebu, u strogom poretku, prolazili su uz potmulu grmljavinu i američke bombarderske eskadrile – leteće tvrđave. Za sobom su ostavljale dugačke bele tragove. Mi smo pokušavali da izbrojimo avione. Bilo ih je na stotine i išli su u pravcu Rumunije i Nemačke. Tamo su istresali svoj smrtonosni teret i ponovo se vraćali istim putem nazad. Nemci nisu ni pokušavali da ih u tome spreče.

Jednog dana na našim vratima pojavio se visoki nemački oficir. Bio je vrlo ozbiljan. Na užetu je vodio velikog rideg psa. Mene i sestru izbacio je iz sobe i ostao sam sa mojom majkom. Uskoro se iz sobe čuo oštri nemački grleni glas i plačljiv glas moje majke.

Posle pola sata vike i plača, oficir sa psom je izašao iz sobe, a za njim naša mati, bleđa kao krpa. Šta se desilo? Do ušiju nemačkog oficira – obaveštajca stigao je glas da u blizini kasarne živi žena koja govori tečno nemački, sa „bečkim naglaskom“. Ona živi u istoj kući gde su smešteni nemački vojnici. U zemlji orlova, toj balkanskoj nedodiji, takav splet okolnosti svakako je bio vrlo sumnjiv... Posebno u tom osetljivom trenutku, kada su se Nemci povlačili. Trebalo je da se izvuku iz Grčke, provuku kroz albanske gudure, prođu kroz Jugoslaviju i dokopaju se Austrije i Nemačke sa što manje žrtava. Trebalo je puteve i vreme povlačenja i prolaska držati u što većoj tajnosti. Oficir je hteo da sazna ko je ta žena i šta ona radi tako blizu nemačke kasarne i trupa... Majčina prisebnost i očeva pisma iz zarobljeništva, napisana na posebnom obrascu za nemačke ratne zarobljenike, overena pečatom logora, verovatno su nam još jednom spasili život. Oficiru je bilo jasno da ispred sebe ima ženu ratnog zarobljenika Jevrejina, jer ime je nedvosmisleno ukazivalo da se radi o Jevrejину. A ona, možda je arijevka, a možda i nije. Ali to više nije bilo važno. Imao je važnijih poslova i otišao je.

Svi događaji oko nas ukazivali su da se bliži kraj rata. Nemačke motorizovane kolone prolazile su gotovo svakodnevno, vrlo kratko se zadržavale i odmah nastavlјale dalje. Na pojedinim džinovskim kamionima, na prednjim staklima, videle su se bušotine od mitraljeskih metaka. U kasarni i okolnim zgradama, nemački vojnici spalјivali su dokumenta, papire, nameštaj i sve ono što im je izgledalo nepotrebno. Mi deca smo bez straha ulazili u kasarnu i okolne zgrade. Uzimali smo šta god nam je izgledalo korisno i potrebno. Rusi su pili sve veće količine alkohola. I mi smo stalno trčkarali između obližnje gostionice i kasarne. Naši stanari su se pakovali i očekivali nalog za pokret.

Mojoj majci, nežnoj i osetljivoj ženi, bilo je suđeno da još jednom pokaže hrabrost i prisebnost. Još jednom nas je posetio nemački oficir, ali sada drugi. Sa sobom je vodio mladu preplašenu ženu. Mene i sestru su opet izbacili napolje, a iz sobe su se uskoro začuli prodoran plač moje majke i grubi muški glas oficira. Posle kraćeg razgovora, oficir i mlada žena napustili su sobu. Šta se desilo? Mlada žena služila je Nemcima za zabavu i sada, pošto su se povlačili, postala je teret kojeg je trebalo da se otarase. Želeli su da je ostave kod nas, kod žene koja

zna nemački. Ali mati se tome žestoko suprotstavila. Za njena moralna shvatanja bilo je nedopustivo da ta žena ostane kod nas, makar i za trenutak, iako ta jadnica ne bi mogla mnogo da izmeni naš dotadašnji život. Oficir i žena pokupili su se i otišli.

Najzad je osvanuo dan oslobođenja. Cele noći se pucalo, odjekivale su detonacije. Nismo znali ni ko puca ni zašto puca... Narednog dana bilo je potpuno mirno. Nikakvo oduševljenje, nikakvo dočekivanje oslobodilaca. Potpuni mir! Narod iz zemlje orlova kao da nije navikao da javno iskazuje svoja osećanja, a nije znao ni šta ga sada čeka sa novom vlašću. Bio je na oprezu. U toku dana očekivalo nas je još jedno neprijatno iznenađenje! Iz daljine čule su se oštre nemačke komande. Mati je pretrnula. „Šta, zar su se opet vratili?“, bilo je njeno prvo pitanje.

Kasnije smo saznali da je partizanska vojska angažovala nemačkog oficira zarobljenika da podučava partizanske jedinice osnovnim vojničkim veštinama. Bili smo srećni da smo sve ovo preživeli i sada je trebalo razmišljati kako da se vratimo kući. Bili smo bez sredstava za život i ja sam morao da nastavim obilazak kasarni i skupljam stvari koje bismo možda mogli unovčiti. Sada su vlasnici bili drugi ljudi. U jednom takvom obilasku, kada sam pokušao da prikupim nešto uglja za ogrev, mene i mog druga ščepao je za ruku partizanski stražar. Strpao nas je u zatvor. Posle nekoliko sati provedenih u „partizanskom zatvoru“, pustio nas je uz naše iskreno kajanje i obećanje da takve stvari više nećemo raditi. Uskoro smo sa partizanskom propusnicom doputovali u Tiranu, a zatim se sa velikom kolonom jugoslovenskih kamiona vratili u Jugoslaviju.

GLEDALA SAM UBIJANJE NAJBLIŽIH

Rukula Bencion rođena je 1925. godine u Prištini, od oca Gavriela i majke Estere Navon. Na samom početku rata stradali su joj deda i baba, sa kojima je živela u istom domaćinstvu.

Posle rata je radila u Privrednom savetu FNRJ koji je kasnije promenio ime u Savet za privredno planiranje SFRJ, sve do penzionisanja u decembru 1982. godine.

Bila je udata za Jakova Bencionu.

Bila sam devojka od svojih 16 godina, u nižem razredu gimnazije, kada sam doživela prve nesreće. Dok sam išla u školu, ništa nisam znala o Holokaustu. Samo sam vidala tužna i zabrinuta lica mojih roditelja u stalnom strahu da će se nešto dogoditi i u pripremanju ranaca za bežanje, što je meni tada bilo čudno jer su sva događanja iz tog vremena od mene bila skrivana.

A onda sam, početkom 1941. godine, kada su jevrejske porodice i pojedinci Jevreji iz drugih zemalja i okupirane Srbije počele da stižu u Prištinu i u druge gradove Kosova i Metohije, počela da shvatam istinu o zabrinutosti moje porodice i opasnostima koje nas očekuju.

Jevreji su, bežeći od smrti, sa namerom da se nekako sklone u Palestinu, bili u Prištini raspoređeni po jevrejskim porodicama, jer su bili

bez dokumenata. Nadali su se da je to privremeno rešenje dok na neki način ne pribave dokumenta pomoću kojih bi nastavili put prema jugu.

Jevrejska opština u Prištini formirala je grupu omladinaca sa zadatkom da pomaže u smeštaju, ishrani, nabavci lekova, odeće i obuće za stare i bolesne Jevreje izbeglice. Tu grupu su predvodili tadašnji rabin Josif Levi i moj brat Nisim Navon. Pored toga grupa je imala zadatak i da podmićivanjem od pojedinaca iz tadašnje vlasti pribavlja lažna dokumenta za Jevreje izbeglice za nastavak putovanja prema jugu.

Smrtna opasnost za sve nas ubrzo je stigla. Nemci su ušli u Prištinu u aprilu 1941. godine. Odmah su preduzete mere protiv Jevreja. Naređeno nam je nošenje žutih traka sa natpisom „Jude“. Postali smo bespravni građani koje je mogao svako da ubije a da nikom ne odgovara.

Muškarcima je određen prinudni rad na kamenolomu od 6 do 18 časova, pod stražom, a mene su ubacili u grupu Jevrejki za čišćenje javnih okupatorskih prostorija i čišćenje ulica, takođe od 6 do 18 časova. Imala sam samo 16 godina. Bila sam najmlađa u grupi. Kao i sve ostale u grupi, bila sam izložena poniženjima i uvredama, a često i šamaranju od stražara policajaca ili meštana.

U međuvremenu je Gestapo sa četiri kamiona izvršio pljačku celokupne imovine mojih roditelja iz kuće i magacina punog robe, iz robne kuće mog oca. Prilikom pljačke gestapovci su nas poređali u hodniku, zatim ubili dedu i babu, oca su prebili puškama, a majku, mene i brata su udarali drškom pištolja i korbačem, po glavi i ledima. Od ubijenog dede uzeli su pojas oko stomaka gde su bili ušiveni zlato i porodični nakit više generacija, ogromne vrednosti. Odneli su i metalnu kasu, punu novca i raznih hartija od vrednosti.

To je bio jedan od najtežih dana u mom životu, pun tuge i straha. Prvi put u životu gledala sam mrtve i prebijene meni najmilije ljude. Bilo je krvi na podu i tu sliku ni danas, u starosti, ne mogu da zaboravim.

Posle sahrane gestapovci su nas oterali da spavamo u odeći, na betonu, u podrumu. Bratu su ruke bile krvave od čekića za lomljenje kamena, a meni od metle za čišćenje ulica. Vezivala sam šake krpama jer nisam imala ni zavoja ni lekova. Bolest i glad bez lekova uzeli su svoj danak. To je trajalo sve do maja 1941. i predaje ove teritorije italijanskoj vlasti.

Februara 1942. godine, zajedno sa ocem i majkom deportovali su me, pod policijskom stražom, u Elbasan (Albanija) u geto. Tamo je bilo još šest jevrejskih porodica iz Prištine a ostale su odvedene u Berat (Albanija). O mom bratu tada ništa nismo znali. Kasnije smo saznali da

su ga sa kamenoloma odveli na streljanje, pa ga nisu streljali već poslali u zatvor u Prištinu, pa u Tiranu, i najzad je, februara 1942, i on odveden u Elbasan, u muški deo zatvora – geta „Kasa dei prigioneri“. Posle dugog vremena moji roditelji i ja, koji ništa nismo znali o njemu, saznali smo da je i on doveden.

U getu smo, uz svakodnevni fizički rad, podnoseći glad, bolest i zimu, boravili od februara 1942. do kraja avgusta 1943. godine, odnosno do pred kapitulaciju Italije (9. septembra 1943) kada su Nemci ponovo okupirali čitavu Albaniju, sve zatvore, logore i javne ustanove. Osećajući smrtnu opasnost mi smo, gledajući kako i italijanski vojnici beže u šumu ispred Nemaca da ih ne bi zarobili, rešili da pobegnemo. Pošto više nije bilo stražara ni policije, uz pomoć jednog kamiona koji smo platili, pobjegli smo u šumu. Zatim smo na seoskim konjima i mazgama otišli duboko u planinu, u selo Šen Đerd, gde su nas seljaci smestili po kućama, nas šest porodica, i to na tavane njihovih štala sa drvenim krovovima i kamenim zidovima. Imali smo lažna imena.

Spavali smo na paprati, pokrivali se ovčijim kožama, mesto jastuka imali smo drvene trupce. Bili smo bez hrane, odeće, bez lekova, bili smo bolesni i bez vode. Umesto vode topili smo sneg jer smo bili na visini od 1.200 metara. Izlazili smo samo noću jer su gore, iznad sela, krstarile nemačke motorizovane kolone u poteri za partizanima. Hranili smo se travama, surutkom, projom kada smo je dobijali od gazde kuće ili od čobanina Đafera. Seoski učitelj Elmaz Mema krišom nam je donosio po neku šaku pasulja. On je pretpostavljao da smo Jevreji iako smo svi imali lažna muslimanska imena. Gazda kuće se zvao Kaplan Bala, a njegov sin Destan Bala. Živeli smo u strahu da nas neko ne oda Nemcima, uvek gladni i bolesni. Majka i ja prepolovile smo se. Obolele, nismo imali lekova za druge bolesti koje su nas pratile sve vreme boravka u štali. Borili smo se da sačuvamo žive glave. Tako je trajalo do kraja aprila 1945. godine kada smo konačno, zapregama i pešice, stigli u svoju praznu i opljačkanu kuću.

Majka i ja smo hitno morale da odemo na lečenje. Brat se razboleo od upale pluća i procesa na desnom vrhu plućnog krila. Otac je od posledica batina i operacije na grlu umro u svojoj 53. godini.

Mila KARAOGLANOVIĆ

SPASILA NAS BOŽIJA RUKA

Rodena je 1. aprila 1922. godine u Beogradu, od oca Isaka Koena i majke Sarine, rodene Aladžem. Živi u Sao Paulu u Brazilu.

Rat je počeo 6. aprila, a moja sestra Sojka i njen muž Riko, juna meseca pobjegli su u Skoplje, gde je živela Rikova sestra koja je još pre rata bila udata za lekara dr Simu Amodaja. On je bio čuven i voljen u Skoplju jer je sirotinju lečio besplatno. Pre nego što je buknuo rat, poništen je ugovor Jugoslavija-Nemačka, pa je 27. marta narod izašao na velike protestne manifestacije na ulicama Beograda. Omladina je izvikivala „Bolje rat nego pakt – bolje grob nego rob!“. Tome su se Nemci brzo osvetili bombardovanjem Beograda i okupacijom zemlje.

Avgusta 1941. Gestapo je mog oca odveo u zatvor, zbog toga što nije hteo da nosi žutu traku sa natpisom „Jude“. Očito, neko ga je pokazao. Posle deset dana bio je streljan sa još 99 zatočenika koje su izvukli iz zatvora. Za svakog ubijenog nemačkog vojnika oni su, kao što je poznato, streljali 100 ljudi.

Ostale smo nas dve, tetka (sestra moje pokojne majke) i ja. Sa Sojkom i Rikom nismo imale nikakav kontakt jer je Skoplje, posle komandanja zemlje, pripalo Bugarskoj, pošto je bugarski kralj Boris dozvolio prolaz nemačkim trupama da bi napali Rumuniju. Živele smo u strahu, a i hrane je počelo da nedostaje. Muškarci su radili na putevima a mi žene kao služavke. I ja sam radila u nemačkom konzulatu. Prala sam sudove, stepenice i klozete. Tamo sam dobijala ručak.

Nemačke okupacione vlasti naredile su 29. jula 1941. da se svi muškarci Jevreji prijave policiji i dođu na Tašmajdan. Izdvojili su 100 muškaraca, utovarili ih u kamione i – nikada ih više nismo videli. Širio se glas da će pokupiti sve muškarce i poterati ih u logor. To se i desilo, koliko se sećam, u septembru. Takođe, proneo se glas da će pokupiti sve žene i decu.

Moja tetka je imala radnju u Sremskoj ulici, blizu Terazija. Nemci su joj oduzeli radnju odmah po dolasku. Tetka se razletela da nabavi lažna dokumenta sa našim slikama. Pošto se mnogo godina bavila trgovinom, imala je dobre veze. Za velike pare nabavila je dokumente. Tada još nismo znale šta da radimo sa njima i kuda ćemo krenuti. Čekale smo da vidimo kako će se stvari dalje razvijati. To se dešavalo početkom novembra 1941. godine. Ja sam tada imala 19, a moja tetka 42 godine. Jednog dana kažem mojoj tetki – šta mi čekamo? Ako nas Nemci odvedu u logor, to je sigurna smrt! Zašto ne probamo da pobegnemo? Potom smo napravile plan. Tetka je imala prijatelje Jevreje koji su živeli u Rakovici, sa kojima smo se dogovorili da narednog dana krenemo vozom u neko mesto u Srbiji. Nismo smele da krenemo sa glavne železničke stanice u Beogradu.

Sutradan u zoru, skromno obučene sa maramom na glavi, ukrcale smo se u voz za Leskovac. Prošle su nemačke kontrole i naši dokumenti su položili ispit. U Leskovac smo stigle sa malim koferčedom. Za svaki slučaj izdavale smo se za pogorelce iz Beograda. Bomba je pala na našu kuću i sve smo izgubile. Uzele smo prvu sobu koju smo našle. Jedan krevet, jedan astal. Soba je bila vlažna, a zima ljuta. Kupile smo najnužnije i jedan električni rešo.

Najveći deo dana provodile smo u krevetu. Jednog dana, kada smo izišle da kupimo nešto za jelo (to je bilo početkom februara), ugledale smo kamion pun Jevreja i Cigana. Saznale smo da su ih vodili na streljanje. Taj prizor za nas je bio toliko potresan da smo rešile da odmah odemo iz Leskovca. Na jedan mali kamion stavile smo naše prnje i otišle u Niš.

U Nišu smo iznajmili sobu sa malo nameštaja. Po gradu su Nemci stalno organizovali racije i pregledali dokumenta. Svaka od nas bi ponela po parče hleba i zembilj, a naš dogovor je bio da, ako jednu od nas uhvate, druga beži. Ali kuda? U martu je tetka bar jednom išla na nišku železničku stanicu s namerom da se sprijatelji sa železničarima. Niko nije mogao da se ukrca da ide za Skoplje, ali su železničari dolazili do Niša da prave reviziju svojih vagona. Kada je tetka upoznala jednog od železničara, rodom iz Skoplja, i kada ga je pitala da li poznaje dr Simu Amodaja, on se nasmejao i rekao: „Pa, on je spasio život mojoj ženi!” Tako je pukim slučajem veza bila uspostavljena.

Napisale smo opširno pismo Sojki i Riku na ime dr Sime Amodaja. Kad je Sojka pročitala pismo i saznala da smo žive, plakala je od sreće i sa pismom u ruci otrčala da nađe Riku. Trebalo je nabaviti i poslati nam dokumente kao da smo Bugarke. Valjalo je sve proračunati. Sa naše strane, morale smo da imamo neku sigurnu vezu koja bi nas iz Srbije, odnosno Niša, prebacila u Predejane, prvo mesto na teritoriji pod bugarskom okupacijom. Hodale smo cele noći po mraku sa našim vodičima, po terenu punom rupa i obraslom gustom šumom. Tetka je jedva hodala i ja sam je gotovo vukla. Imale smo sreću sa vodičima koje smo dobro platile i koji su mogli da nas ubiju znajući da imamo novac a da niko ništa ne bi znao. U zoru smo stigle u Predejane i tu su nas vodiči predali njihovoj vezi, koja nas je odvela kod njih da se odmorimo i nešto pojedemo. Rano ujutro domaćin je natovario volovska kola sa drvima i krenuo na pijacu da ih proda, a mi smo išle iza njega obučene kao seljanke. Na železničkoj stanici, ostao je do dolaska voza. Bilo nas je dvadesetak. Jedan bugarski vojnik pregledao je dokumenta. Kad je došao do nas poklonio se i vratio dokumenta. Nismo razumele taj gest ali sam tetki rekla da je to, verovatno, u znak poštovanja prema jednoj starijoj osobi. Po dokumentima, mi smo bile Bugarke i zato nam se poklonio.

Voz je bio pun bugarskih vojnika. Pravila sam se da spavam. Stigle smo u ponoć na skopsku stanicu, uzele fijaker i otišle na naznačenu adresu. Grad je bio pust, čula su se samo konjska kopita. Sojka je predosećala da ćemo te noći stići. Kada je fijaker stao pred kućom, izletela je na ulicu i plakanju i grljenju nije bilo kraja. Da ne bismo privukle pažnju, brzo smo uletele u kuću. To je bilo aprila 1942. godine.

U Skoplju je situacija svakim danom bila sve opasnija po Jevreje. Osećao se pritisak Nemaca, iako ih nije bilo u Skoplju. Jevreji su morali da nose žute trake, na vratima stanova u kojima su stanovali Jevreji pisalo je ‘Jev žilište’. Bilo nam je jasno da je trebalo pripremiti bekstvo.

Kako je dr Amodaj, muž Rikove sestre, uživao veliki ugled, našao nam je jednog Albanca koji bi za dobre pare pristao da nas prebaci u Albaniju. Kad je Sojka sa mužem krenula da beži u Skoplje, moj tata joj je dao 100 funti. Albanac, rođen u Albaniji a živeo je u Skoplju, poznavao je sve staze i bogaze. Dao je svoju časnu reč dr Amodaju da nam se ništa neće desiti.

Riko se bojao i oklevao je da krene, ali Sojka je bila uporna da spas treba tražiti u bekstvu. Albanac ju je obukao kao muslimanku. Išao je napred a njegov prijatelj pozadi. Kretali su se tokom noći, po gustom mraku, preko nepristupačnih planina, gazeći po vodi i kamenju, a da niko ni jednu reč nije izustio. U zoru su stigli u Uroševac, koji je već pripadao Albaniji. Odmah su ih prebacili u kvesturu. Kvestor je sve znao i kada se Sojka malo odmorila, prebacio ih je u kuću neke familije.

Rifat se vratio u Skoplje sa Sojkinim pismom i tako smo u velikoj tajnosti počeli da organizujemo drugu grupu za prebacivanje i spasavanje. To je moglo biti u novembru 1942. godine. Međutim, u martu 1943. Nemci su pokupili sve Jevreje koji su se zatekli u Skoplju i nikad ih niko više nije video. U toj grupi bila je Šukica i još neki moji drugovi iz Hašomer hacaira.

U našoj drugoj grupi, koju je Rifat preuzeo, bilo nas je petoro, sa dva vodiča. Izašli smo iz Skoplja. Na periferiji grada bacili smo naše trake a Rifat nam je dao muslimanske nošnje i feredže. Tetka je jedva hodala. Pomagali smo joj i praktično je vukli da ne posustane. U zoru smo stigli do Uroševca. Tu nas je dočekala albanska policija i odvela u kvesturu. Rifat i njegov prijatelj su se izgubili. Najvažnije je bilo da je kvestor bio pripremljen, jer se Sojka sprijateljila s njim. Kada su nas predstavili kvestoru, rekao je da je sve u redu, da će nas smestiti kod neke familije.

Susret sa Sojkom je bio dirljiv. Iako su prošle samo dve nedelje, bilo je veoma opasno kako za nju tako i za nas jer nismo znali do koje mere možemo da se uzdamo u reči kvestora. Važno je bilo da nas ne vrata Nemcima, što je on i obećao.

Posle kratkog vremena prebacio nas je u Prištinu, gde su boravile još neke jevrejske familije, takođe izbeglice. Tu smo ostali neko vreme. Kada se skupilo pedesetak Jevreja, ukrcani smo u jedan autobus i prebačeni u Kavaju.

U Kavaji smo bili u statusu „konfino libero“. Svi su morali da se svakog dana prijave u karabinjeriji i upišu u evidencione knjige. Tamo smo iznajmili jednu albansku kuću i počele da šijemo. Tetka se snalazila

za hranu i kuvala, a Riko je nešto radio. Bilo je dovoljno da se prehranimo. Poput Italijana, i Albanci su se korektno odnosili prema nama. U Kavaji je bilo petnaestak jevrejskih porodica, takođe izbeglica. Nede-
ljom smo se mi mladi skupljali, pevali i veselili se. Tako je bilo do sep-
tembra meseca 1943. godine, kada je kapitulirala Italija. Italijani iz
karabinjerije su nam rekli: „Sada ste slobodni. Mi ćemo da uništimo sve
dokumente, a vi se sami snadite jer ovde dolaze Nemci“.

*Na snimku iz 1939. MILA, u crnini zbog
smrti majke, u šetnji sa EMILOM KOENOM,
prijateljem iz mladosti*

kuću i došli smo tu da oprobamo sreću. Tu smo bili relativno mirni dok jednog dana dva gestapovca nisu upala u naše dvorište i počela da viču. Sojka ih je videla i brzo se strpala u krevet. Grubo su nas poku-
pili i odveli u Gestapo, pod sumnjom da smo Jevreji. Neverovatnom
srećom smo pušteni, sama Božja ruka nas je spasila! Inače, meni nije
poznato da je neko dospao u Gestapo pod sumnjom da je Jevrejin i da je
odatle živ izašao?!

Pobegli smo u planine, mada je i tamo bilo opasno. Osim toga, Riko je oboleo od malarije i morali smo da se vratimo u sredinu u kojoj bi mogao da se leči. Izvukli smo naše lažne dokumente sa kojima smo se krili u Ju-
goslaviji i pobegli u Skadar. Iznajmili smo sobu sa kuhinjom u jednoj prizemnoj kući, u kojoj su prozori gledali na dvorište. Ponovo smo počeli da šijemo. Riko je sa jednim prijateljem počeo da radi aktn-tašne. Nije bilo teškoća da bi se nabavila koža, a te tašne radnje su rado kupovale. Za našu ga-
zdaricu, kao i za sve sa kojima smo došli u kontakt, bili smo pogorelci iz Beograda. Navodno, sve smo izgubili, jer je bomba pala na našu

Šefkija Albanac saradivao je sa Nemcima i on nas je potkazao, ali je bio pozvan u Tiranu i to nas je spasilo. Svakog od nas su posebno ispitivali. Tražili smo tumača iako smo nešto znali nemački da bismo se pripremili šta da odgovorimo. U jednom momentu jedan od vojnika je pričao glavnom šefu kako Riko radi divne aktne tašne od kože. On se za to veoma zainteresovao i rekao je da će doći da kupi tašnu. To ih je ubedilo da nismo Jevreji jer Jevreji nisu zanatlije, Jevreji su trgovci, bankari ili se bave drugim poslovima.

Kada smo se vratili kući Sojka je rekla: „Da se niste vratili, ja bih se ubila!“ Nismo smeli da odmah pobegnemo, morali smo da sačekamo da onaj šef dođe i da kupi tašnu. Naravno, došao je, dobio ju je za poklon i tako se sve dobro svršilo. Sutradan, pokupili smo ono što je najvažnije. Ni od gazdarice se nismo oprostili već smo odmah otišli na drugi kraj Skadra. Sojka i Riko su iznajmili sobu, a tetka i ja drugu sobu, daleko od njih. Takoreći, nismo izlazili na ulicu.

U proleće 1944. godine, bilo je sve manje Nemaca u Skadru, dok nisu potpuno nestali. Tu smo dočekali oslobođenje. Uspostavili smo kontakt sa dr Amodajem u Skoplju. Njega i familiju fašisti su poštedeli jer su im lekari bili potrebni. Oni ništa nisu znali o nama. Nisu mogli da veruju da smo se spasili.

Čim je Beograd bio oslobođen, oktobra 1944. godine, mi smo se vratili iz Skoplja. U Beogradu smo doznali da je moj otac streljan u grupi od 100 ljudi koje su izvukli iz zatvora, avgusta 1941. godine.

Tamara ALONI

PREKO PLANINA U ALBANIJU

Rodena je 1936. godine u Banjaluci od majke Rašele, rođene Vajnštajn i oca Alfreda Abrahama Turnauera. U braku sa Davidom Alonijem ima tri sina. Avik je završio geografiju i turističku školu, radi u autobuskom preduzeću „Eged“; Doron je mašinski inženjer i oficir izraelske mornarice, a najmlađi Gil završio je trgovačku školu.

Tamara je nakon Drugog svetskog rata u Haifi završila školu za vaspitačice za decu do dve godine. Živi u Haifi.

Odmah nakon rođenja mene i moje sestre bliznakinje Zlate, moji otac i majka su se rastali. Ostavši sama sa dvoje dece, moja baka je smatrala da majka mora da se vrati u Skoplje kako bi ona prihvatila da nas čuva a majka da počne da radi jer je bila krojačica. U Skoplju smo živele sve dok nije buknuo rat 1941. godine.

Majčina sestra Tamara družila se sa Srbinom Savom Poleksićem. Kad je Savo video šta se dešava Jevrejima u Beogradu, odlučio je da spase Tamaru. Odveo ju je u selo u banatski deo Rumunije kod svoje majke i tako je sklonio od očiju okupatora. Tamo se Tamara preko dana krila u zemunici, a samo je noću izlazila napolje. Niko sem Savine majke i njene sestre nije znao o Tamarinom boravku u zemunici. Istovremeno je Savo poslao poruku Tamarinom porodici u Skoplje. Poruka je glasila da se svi što pre sklone iz grada i da smesta beže prema Albaniji

da ih ne bi sačekala sudbina beogradskih Jevreja koji su svi nestali i o kojima se ništa ne zna.

TAMARA sa suprugom, snahom i sinom, danas

Majka je to upozorenje veoma ozbiljno shvatila i odmah odlučila da bežimo. Bila je to veoma hrabra odluka da sa dvoje dece krene u potpuno nepoznatom pravcu. Ne sećam se jer sam imala svega šest godina, a od majke nisam čula, kojim smo putevima bežali. Znam da smo išli preko planina i da je majka plaćala ljudima koji su nas prevodili preko granica. Tako smo stigli u Albaniju, u jedno mesto na moru. Ne sećam se imena grada ali se sećam da smo sestra i ja išle na obalu mora da skupljamo drva koje je more izbacivalo kako bismo obezbedili gorivo za grejanje i kuvanje.

U tom gradu na obali mora stanovali smo u jednoj sobi. Ne znam od čega smo živeli, ali pretpostavljam da je majka šivala i time nas izdržavala.

Sećam se samo da smo sestra i ja išle u školu. Čini mi se da smo tamo pohađale dva razreda osnovne škole. Još i sad mi je pred očima naša učiteljica koja je preko lica nosila feredžu (crni veo) i svakog nas jutro obavezno tukla lenjirom po prstima.

Vrlo često smo se selili i menjali mesta dok konačno nismo stigli, ne znam kako, u Bari u Italiji. Iz Barija smo došli u Santa Čezareju. U to vreme završio se rat.

Tada smo prebačeni u Milano gde nas je prihvatio JOINT, nahranio i obukao i smestio u nekakve prostorije gde su stigli madrihim (omladinski rukovodioci) koje je poslao Sohnut. Oni su imali zadatak da okupljaju napuštenu jevrejsku decu bez roditelja i da ih odvede u mandatnu Palestinu. Majka je pristala da odemo u Palestinu pa smo zato bili odvedeni u Firencu, u vila Podolini, gde je bio oformljen centar u kome su deca čekala priliku da pođu u Palestinu. Centar se zvao: Alijat Hanoar Hadati (Omladinska alija pobožnih). Tamo smo bili godinu ili godinu i po, učili ivrit, Tanah i Toru i bili pripremani za odlazak u Palestinu.

U oktobru 1947. godine, ladom „Transilvanija” pošli smo u Palestinu sa porodicom Fuks, kao njihova deca. Oni su, naime, imali pasoš i sertifikat vlasti da se mogu sa porodicom useliti u mandatnu Palestinu.

Ostvaren život: TAMARINI unuci i unuke

Po dolasku u Palestinu, smešteni smo u Kfar Hanoar Hadati – Kfar Hasidim (Omladinsko selo pobožnih – selo ortodoksa). To je bilo poljoprivredno selo čiji su osnivači bili hasidi (ortodoksi). Odmah smo pošle

u školu, ali smo bile obavezne da svakodnevno, posle škole, dva sata obavljamo poljoprivredne poslove.

Posle pola godine stigla je naša majka sa svojim drugim mužem i preuzela nas iz Kfar Hanoar. Tako je počeo naš normalni život, sa našim očuhom, koji je za nas bio drugi dobar otac i sa kojim je naša majka rodila našeg brata Heskijela. Nastanili smo se u Haifi gde ja i danas živim.

Na završetku ovog mog nepotpuno ispričanog životnog puta o najvećoj tragediji koja nas je zadesila, zameram sebi što nisam svoju majku ispitivala o našem skrivanju i potucanju. Imam osećanje da mi nedostaje deo života za koji smatram da bi bilo veoma važno da ga prenesem svojoj deci u nasleđe.

VII

U SARAJEVSKOM ZATVORU

„BRAT SI TI NAMA MIO...“

Jozef Hajim Kabiljo je svoje zadržljive i precizno i jednostavno svjedočenje o tome kako je preživio vrijeme Holokasta napisao u svojoj osamdeset sedmoj godini. Poslao ga je Savezu jevrejskih opština Jugoslavije 1984. godine iz Izraela, gdje je do kraja svog života živio.

Iz njegove priče se vidi da je oslobođenje dočekaio među domobranima na Palama. Iz ustaškog zatvora je sa manjom grupom Jevreja zanatlija, kao potrebna radna snaga, pod stražom predat domobranima.

Zašto tu prestaje njegova priča vidi se na kraju teksta iz citiranih reči domobranskog kapetana.

Kad je nemačka vojska nemilosrdno rušila Beograd i 14. aprila 1941. godine ranom zorom bombardovala Sarajevo, ja sa ženom i dvoje djece sklonio sam se u obližnje selo. Predveče, i na našu veliku nesreću, kapitulirala je Jugoslavija.

Na povratku kući, našli smo totalno porušen stan. Sjeli smo i plakali. Moji dobri prijatelji bili su Mustafa i Izetaga Hardaga, ujedno i vlasnici iznajmljenih prostorija u kojima sam vodio instalatersku radnju i proizvodnju olovnih cijevi. Imali su veliku bosanski građenu kuću, na samom čošku jevrejske osnovne škole, preko puta sefardskog hrama i Gajretove palate, sa osam dućana i, na spratu, stan braće Hardaga.

Mustafa je prodavao perzijske ćilime a Izetaga je imao dućan do Husretbegove džamije u čaršiji i prodavao je 'od moderne cipele do nanule'. Žene su im se zvale Zejneba i Bahrija. Bile su pobožne, patrijarhalne i išle su u zaru.

Ti iskreni prijatelji, čuvši da je na raskrsnici Mejtaš palo mnogo mrtvih i da su sve kuće porušene, svi kao bez daha potrčali su da vide šta je sa nama i jesmo li živi.

Njih četvoro su prihvatili nas četvoro i odveli nas pravo njihovoj kući bez razgovora. Ništa spasili nismo, sa naprtnjačom smo ušli u kuću zajednice Hardaga i kao u roditeljskoj kući bili primljeni i više nego dobro pogošćeni, da smo se zaboravili ne misleći na veliku nesreću koja se oko nas zbiva.

Iz banke „Melaha“ dignem sve pare da u tempu adaptiram stan, iako su me savjetovala braća Hardaga riječima: „Ne napuštaj našu kuću dok se rat ne svrši“, i povedoše me za ruku, u podrum da mi pokažu da oni para imaju. Zagrliše me i rekoše: „Brat si ti nama mio pa ma koje vjere bio“.

Psihoza rata se iz dana u dan mijenja, a po nas Jevreje sve je groznije. Van zakona smo. Ima mnogo razbojništava i otimačina. Tržište za ishranu je za nas zabranjeno. Odvođenje u logore smrti je počelo. U radnji mi postavili dvojicu povjerenika koji obećavaju brda i doline, a i od Uprave policije isposlovali mi neku žutu legitimaciju da sam zaštićen kao potreban za NDH i traže od mene da s povjerenikom saradujem, u protivnom ću u logor. Na zidu Hardagine kuće je velika objava ispisana masnim slovima. Prijete smrću svakom koji bude krio i pomagao Jevrejima. Tu objavu je Hardaga noću istrgao sa zida.

Ogorčeni, posmatramo iza zastora naše sobe kako naočigled ustaške straže najgori ološ sarajevski razbija naš hram i pljačka sve ono što vojska nije mogla dinamitom da poruši. Taj novi sefardski hram je po ljepoti i veličini bakarne kupole bio jedinstven u svijetu.

Zejnebin otac, trgovac mješovitom robom u Pazariću, često obilazi porodicu Hardaga kao dio tijela svoga i vrećama im donosi hrane. On nam otkri tajnu da i on u svojoj kući krije porodicu Izidora H. Papa, ženu i dvoje djece. Papo je u Sarajevu imao tvornicu konca u ulici Kračule. Sa Ahmedom Sadikom Šarlopom, Zejnebinim ocem, bio je usko povezan trgovačkim poslom. Uspio je da tu porodicu Papo prebaci u Italiju. Krvoloci ustaše doznaju za to, uhapsu ga i bace u Sarajevu u hapsanu „Hasan kule“. Poslije toga Sadika sa još četrdeset sarajevskih hapšenika prebace u zloglasni logor smrti „Jasenovac“. Ispred

same ulazne kapije logora, po Luburićevom naredjenju, handžarima sve pokolju.

Srdačan i nadasve ljubazan je odnos Hardaga prema nama, ali pogled sa prozora naše sobe kazuje da se u krugu od samo 200 metara nalazila kancelarija Gestapoa, ustaška policija, zajednička Sefardska i Aškenaska općina i gombaona Bar-Kobhe. Ona je služila za primanje i odašiljanje paketa zatočenicima u logorima i zatvorima. Omanji „Kal di Kapon“ služio je kao mjesto okupljanja za odlazak na prisilni rad. U ostalim prostorijama smještali su se bespomoćni, nikom poželjni, a bilo je i sabiralište staraca za logor. U tom krugu je i moja radnja. U tom krugu sretao sam svoje sunarodnjake uz mnogo njihovih jadikovki i očajničkih protesta i čuđenja kako to da se ja još slobodno krećem i kako da sam sa porodicom.

Za kratko bješe da me je to čudo žute legitimacije spasavalo, iako sam mojim povjerenicima pokorno obavljao posao. Da su živci od čelika, već bi dotrajali.

Suznih očiju, našim domaćinima pravdamo želju za naš povratak u nedovršeni stan i nemamo dovoljno riječi da im blagodarimo.

Jednoga jutra dočekuju me pred vratima radnje povjerenici Stipo Stjepanović i Bruno Eterle, oštrim upitom: da li mi je poznato ko je upropastio mašineriju za proizvodnju olovnih cijevi? Poslije kratkog razgovora, otišli su povjerenici u upravu policije da prijave tu dosta nezgodnu stvar.

Radnici koji su rukovodili mašinama tog dana nisu došli na posao, a za nas je taj događaj postao riskantan. Treba odmah bježati.

Vlado Zubović, oficir, oženio je Srpkinju, a da izbjegne zarobljeničtvo, prešao je domobranima. Ali, sa njim se može govoriti. Prvi mi je susjed. Od njega tražimo savjet kako izaći iz te teške situacije.

Vlado dobija domobransku putnicu za sebe, ženu i dvoje djece za Trebinje i da tamo punici ostavi svoju ženu i djecu.

Major Radović, šef hemijskog laboratorijuma vojne domobranske bolnice, moj je prijatelj sa skijanja na Jahorini. Ispovijedim se njemu u četiri oka a on me uzme za ruku i pravo sa mnom, odvede me u zatvor bolnice i učini da dobijem sve što mi slijedi. Presvučem se i legnem u krevet. Dr Leon Pinto je u bolnici na prisilnom radu, po dužnosti ljekar, u domobranskoj uniformi sa crvenim križom oko ruke. Pregledava bolesnike i zapanjen stade do mene. Ja mu nečujno ispričam kako sam dospio u zatvorsku bolnicu, a on privjesi tablu sa dijagnozom na moj krevet, pritisne mi ruku i reče: „Mi se ne poznajemo“. Skoro mjesec dana

kako ležim. Kutnjak me strahovito zaboli, javim se i dobijem uputu za zubnog ljekara.

Folksdojčer mi izvadi kutnjak i strogo pogleda. U jedan sat noću, dežurni bolnice, sa stražarom uprave policije, potpišu stražaru zatvora da me policija preuzima. Preveden sam u karaulu kvarta Marijin dvor. Tu mi uzmu generalije, stražar opaše revolver i sa mnom pravo obalom Miljacke, do Hasan kule, u zatvor Beledije.

Vratar hapsane upusti nas i stražaru potpiše primopredajni list, dovikne ključara i naredi mu da me u četvorku baci. Bez ma kakvog razgovora za mnom su škljocnula željezna vrata.

U ćeliji – tmina, samo tračak male žarulje u hodniku dozvoli mi da nazrem i opipam dignuti drveni ležaj sa dvadesetak zatočenika, stisnutih ka sredini i u dubokom snu. Napipam sebi mali kutak na klupi i čujem tiho šaptanje na španskom jeziku. Primičem uho i razabiram da optužuju kafedžiju koji ih je pokazao. Ne obaziru se na moje prisustvo, ali ja prihvatim za ruku onog koji je šaptao i obratim mu se riječima: „Ken sos tu?“ (Ko si?) „Pobjegao sam iz beogradskog pakla gdje više nema Jevreja i od sela do sela stigao konačno u Sarajevo mom rodaku. Zovem se Jozef Kabiljo“. Trgoh se ali ga ne prekidam. „Rođeni sam Sarajlija. Prije dvije decenije otac je imao trgovinu muških odijela do katoličke katedrale. Odselio je u Beograd. Rodak mi je akademski slikar Danijel Kabiljo Danilus. Osnovnu školu završio sam u maldarim. Učitelj mi bijaše Avram Altarac“. Objeručke ga pritisnem k sebi i perem lice od tolikih suza. Sad nastavim ja: „Sjećam te se dobro, školski si mi drug, davao si mi pola tvog doručka da ti nacrtam majmuna, i stalno samo majmuna. Dodijalo đacima i prozvaše te „el majmuniko“. Do njega je krupan, mladolik, okrugla lica, sin povrtara Katana, velike porodice u Velikoj Avliji do starog velikog hrama. Svi su odvedeni u Jasenovac i svi pobijeni. „Ja sam ti imenjaka – Jozef Kabiljo“, rekoh i u tom trenutku otvoriše se vrata i ključar prekide razgovor. Hajdučki budi sviju od reda i viče na sav glas: „Ko se razumije oko vodovoda neka sa mnom pođe“. Ja prvi stadoh do njega, zatim onaj mladoliki, moj šegrt Brozović postavi se do mene i poljubi me u ruku.

Jurimo niz stepenice i pravo u veliku magazu. Tamo je vatrogasni uređaj. Sva su svjetla otvorena. Ne htijući, zagazim u vodu, a stražar grubo zaviče: „Uza zid!“ Sva četiri zida zauzeta gorštacima sa okolnih sela Trebević planine. Svi u tren oka digoše ruke i dlanovima se zidu priljubiše.

Odmah uočim da se radi o pitkoj vodi. Tražim hidrante, ventile zatvarače i sat za potrošak vode. Sve pronađene ventile zatvorim i pridem crpljenju vode. Svakom dadnem ceradnu kofu i lančano ispraznismo veliku količinu. Mnogi seljaci sa Trebevića i Jahorine me prepoznadoše. Pitam ih prikriveno: „Kako vi, gorštaci, upadoste u klopku?“ „Na prevaru, ali sad je kasno, sada nam nema više života“.

Sviće dan i upravnik zatvora se pomoli ali ne htjede da pogleda tu veliku ljudsku nesreću. Stražar me povede k njemu u kancelariju da mu sve objasnim. Stražar mu reče da su svi do koljena mokri. On odbrusi: „Neka svi crknu!“, kako je to u ustaškom rječniku poznato, a mene pita: „Jesi li ti ćifut?“ „Jesam“. „Vrati se u ćifutsku ćeliju“.

Ključar dugog hodnika na prvom spratu me prosto strpa u ćifutsku ćeliju staraca. Prvi pogled je više nego strašan. Ni jedan ne može da se ispruži. Svi sjede prekrštenih nogu i svi su poodmaklih godina. Do samih vrata čuču limarski pomoćnik Maestro, u najtežem stadijumu svraba, kojeg su partizani sa Crijepoljskog poslali u Sarajevo na liječenje. Tu ga je neko pokazao.

Mene je dopalo jedino mjesto do ćelijskog klozeta (ćenifa). Na jedvite jade sam uspio da uvjerim stražara o pravom stanju u ćeliji. Ujutro policijski ljekar otvori malo četvorouglasto prozorče pred kojim se postavi Maestro sa svojim od jakog svraba krvavim tijelom i prsima.

Istog dana pred večer zatvorenici „osmice“ su obavješteni da spreme svaki svoje stvari i da sele u bolji zatvor stare uprave policije, na Obali Vojvode Stepe. Pred odlazak, stražar izvede nas trojicu i dadne svakom po kantu i staru vreću da oribamo dugi zatvorski hodnik. Radi-mo vješto i žurno kao pravi profesionalci.

Približavamo se nastavku stepenica koje vode na drugi sprat u „kancelariju“ za ispitivanje hapšenika, kroz koju su defilovali mnogi komunisti rodoljubi i iz nje nisu živi izašli, pa niti Benjamin Finci-Binjo, koji je izdahnuo poslije svirepog mučenja. Bačen je kroz prozor zatvorske ćelije na drugom spratu, na betonirano dvorište hapsane. Na isti način podlegao je i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, Marijan Braun i njegov četrnaestogodišnji brat Antun.

Nebrojeno je komunista i naprednih rodoljuba ležalo u zatvoru za vrijeme izbora komunističkih prvaka Đure Đakovića i dr Jokanovića.

S pranjem hodnika dotjerali smo do stepenica za drugi sprat u nesretni čas: ugledam kako stražari iznose nosila starom dekom pokrivena, a iz nje izmileda glava žuta kao vosak. Lijevom pesnicom čovjek se drži za nosila. Prepoznao sam svog dobrog druga, Fohta. Susret kojeg

nikad u životu zaboraviti ne mogu. Bio je čestiti rodoljub koji nije išao stopama folksdojčera. Bio je projektant za centralna grijanja. Oženio je sestru Danijela Ozma, nastavnika crtanja gimnazije u Sarajevu, sina roditelja koji su imali osmoro djece. Pripadao je grupi slikara Romana Petrovića. Odveden je u Jasenovac 1941. godine, a 1942. je streljan. Sestra mu Hana Ozmo, sekretar Benevolencije, također je streljana u Jasenovcu.

Noću, u dugoj koloni staraca, nemoćnih i sakatih, po nezapamćenoj zimi i mećavi gazimo visoki snijeg i pravimo prtinu. Padamo i jedino stražari imaju snage da nas silom ili batinom dižu. Pod miškom teglim iznemoglog Danona, trgovca brašnom. Kolona gmizi i mukom smo se dokopali velike kapije dvorišta zatvora stare Uprave policije na obali.

I veliko dvorište zatvora zameteno snijegom. Starci ne mogu ni sjesti nit stajati, a ka određenoj sobi na prvom spratu se ne može jer se voda iz smrznutih cijevi i fekalije iz klozeta razlile niz stepenice. Ja sam se sa stražarom na jedvice izverao na sprat. Stražar budi cimerkomandanta Altarca Čizmara, a ja u drugoj sobi zateknem sudiju Papa sa pet zatvorenika, koji leže na golom vlažnom parketnom podu i bez pokrivača. Nas nešto jačih odozgor, vučemo starce po ledu lančano, a starješine ih slažu u sobu kao sardine. Teško je i zamisliti takvu nesreću. Tu smo se, nas dva dobra druga i dobar mi komšija, u nesreći našli. Tužno se pogledamo i on prošaputa: „Tu ćemo zajedno spavati“.

„Kako si uspio slamaricu u zatvor da uneseš?“, pitam ga.

„Evo kako: kada je, pred sami Drugi svjetski rat, mladi kralj Petar neoficijelno posjetio Sarajevo, ispred Husret-begove džamije, teroristi hrvatskog ustaškog pokreta pucali su na kralja. Stvar se zataška, ali omladinci teroristi bili su suđeni, a mene službeno postave da ih branim. Mojim napornim pravdanjem spasim im glave.“

Od dana proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, stalno me progone. Novembra mjeseca su me uhapsili i tražili da im predam stan i, odmah zatim, bacili me u zatvor. Supruga ode predsjedniku suda da traži milost. On obeća i priznade mi ovu zaslugu za hrvatski pokret i donese rješenje da mi se smiju nositi hrana i krevetnina. Zapovjednik zatvora Lerec dozvoli sinu da unese hranu i stvari, ali mu ne da izaći iz zatvora. Sinu uspije da pobjegne iz zatvora. Već četiri dana kako nemam glasa ni o sinu ni o ženi. Manjak sina nisam Lerecu najavio niti sam dobio ma kakvog rješenja. Znači, okopni li snijeg ja sam u Jasenovcu.“

Upravnik zatvora Jozo Lerec, visok, sušičavog lica, maltretira sve od stražara do najočajnijeg starca. Judaći Koena, limara, tukao je korbačem zato što je imao smjelosti da ga umoli ženu u bolnici da posjeti, koja je, u šoku, sa visokog prozora skočila. U velikom podrumu zatvora, dvoje djece od osam godina je pronašao, preobučene u ženska odijela. Otjerao ih je u muški logor.

Jedno od te dvoje djece, jedinac je i mjezimče hazana hrama na Bjelavama, Josefa Koena, znamenitog kao posjednika „Sarajevske hagade“ koja je putovala od Barselone do Sarajeva i o kojoj su mnogi pisci svjetskog glasa pisali.

Stražar se pokorava neobičnom nalogu. Prima ih za ruke i sa njima, od sobe do sobe zatočenika pita čija su to djeca. Koenovo dijete čvrsto stišće molitvenik u ruci. Odmah to pobožno dijete prepoznaju. Hramsko je to dijete koje počesto dječji Sefer Tora nosi. Upute ga u sobu Čizmara Altarca.

Dijete bistro i odmah sa vrata prepozna svog oca gdje na golom podu leži, grli ga i ljubi. Reče mu da ga je majka poslala da mu pomogne. Otac bunca u temperaturi i počesto ga pita: „Čije si ti, dobro dijete?“ Sjedne do očeve glave i čita pasuse iz molitvenika koje je od oca naučio, za dobro očevo zdravlje.

Do njih na vlažnom parketu, još jedan teški bolesnik – Levi „Kanja“, najstariji staretinar Sarajeva, sa periferije grada. Na nosilima ga prenijeli u zatvor. To je poznata velika zajednica sa kućom ispod Tabije, do Smrtne stijene. Koen, u visokoj temperaturi, sa Bogom razgovara: „Svevišnji, smiluj se na nas koji te priznajemo, svagdašnje hvalimo rad tvoje dobrote, a kazni satanu koji ti zlo nanosi, ne porad nas već porad naše nevine djece“. Natopljenom krpom dijete oca osvježava.

Na jedvice su ga sklonili da očevo hroptanje ne čuje.

Ujutro porano „Konkordijina“ mrtvačka kola su došla. Sudija Papo Altarac Čizmar i ja smo ga do njih u tabut drveni iznijeli i u kola ga ubacili. Papo me gura da ga do groblja otpratimo, ali Lerec me otjera. Samo dva dana kasnije, i Levija staretinara smo do mrtvačkih kola iznijeli.

Drugo umiljato dijete sa krila na krilo skače i svak već znade da je to dijete Monija Altarca, vedrog i uvijek veselog taksi šofera i vlasnika mehaničke radione. To je mnogočlana porodica sa desetero djece dundera Avrama Altarca, zvanog „la kultura“, kojeg inteligencija počesto poziva u „Šadrvan“ kavanu da veselo veče provedu.

Moni je ženio Glaserovu kćer, poslovode tvornice „Šik“, vlasništvo Pinto. Moni je na glasu sa svojom autogaražom i mehaničarskom

radionom, i kao takav ustašama nužno potreban. Dolaskom zloglasnog Luburića u Sarajevo, on bude sa radionom i kolima kompletno prebačen u Jasenovac i stavljen na raspolaganje koljaču Ljubi Milošu. Bio je umjetnik u ophođenju sa razbojnikom.

Poslije pet mjeseci, Moni nađe sina svog u logoru smrti i milošću koljača Miloša oni izdržaše četiri godine. Po oslobođenju sin sa izučenim auto mehaničarskim zanatom u Jasenovcu, preseli se u Izrael i u Haifi sada sretan i zadovoljan vodi svoju vlastitu mehaničku radionu.

Na slamarici sobnog starješine sudije Papa, ja i Lindo Altarac planiramo kako se slobode dokopati dok još to ledeno doba traje i dok su svi vozovi od Broda do Sarajeva snijegom zatrpani.

Dobro znamo da nam Jasenovac samo smrt nudi. Oko šezdeset staraca u sobi od gladi drijemaju ili spavaju, sva im kućna čeljad odvedena a oni se sudbini prepustili i ni za šta ne mare niti međusobno razgovaraju.

Lindo veli „odveli mi ženu, dvoje djece i dva auto teretnjaka koji su mi porodicu hranili“. Čaršija je Linda mostarskom lijom u šali nazivala i čude se svi da sebi spasa nije našao.

Prvi predlog mu je bio – provaliti u bivšu ambulantu dr Ezre Kajona, policijskog ljekara, i na Obalu izaći. To je propalo.

Drugi mu je predlog bio, potkrovlja se dokopati. Mučno smo uspjeli na tavan izaći. Otkrili smo crijepove i uočili da je neizvedivo, a vratiti se u sobu riskantno. Sklonili smo se u veliki drveni sanduk, koliko soba. Tu je bila odložena arhiva nevažna za NDH. Tu nadosmo jedan od najvećih omota, svežanj sa desetak debelih fascikala na kojima je krupnim slovima pisalo „Dr M. Zon“, što je tada značilo kao dobar policijski klijent.

Gladnima i premrzlima, tek predvečer pružila nam se prilika da se u sobu vratimo, za vrijeme smjene straže.

Papo sudija, iznenađen našim dugim odsustvom hrabri nas da ne klonemo i nastavimo. Javi nam za smrt Levija staretinara i da će on nas odrediti da lješinu snesemo do „Konkordijinih“ mrtvačkih kola i ponovo pokušamo s kolima na groblje, pa i on da nas prati. Ali, Lerecu ništa očima ne izmiče i zaprijeti Papu riječima: „Pazi da i tebe ta kola ne izvezu“.

Stražari se ranom zorom uznemirili i čuju se u dvorištu. Probiraju od sobe do sobe mlade i zdrave ljude, kojih je malo, za rad na čišćenju nedovršenog dijela zgrade, onog do same stare Koševske bolnice. Krenusmo u dvoredove.

Ta velika nedovršena zgrada, namijenjena bolnici, pretvorena je u ustašku kasarnu. Iz te kasarne, povremeno, prave za regrute koji su svršili šestomjesečnu obuku, manevarsko krštenje. Jedna jedinica ide do vodopada Skakavac, a druga do Crijepoljskih šuma, da boj bije sa partizanima. Putem su pobili mirne pravoslavne seljake pred kućama, a žene i ostalu čeljad potjerali u kasarnu.

Ustaša, domaćin kasarne, počinje sa trećeg sprata da nas uvodi u posao. Otvori vrata velike sale. Grozan zadah a još groznije gledati na podu fekalije i velike lokve krvi, pa čak i zidove poprskane krvlju. Vjerovatno je tu dovršena gozba krštenja mladih ustaša. Neki pritisli rubac na nos a neki na oči.

Ustaša nas ljutito pogleda i povika: „Ne tratite vrijeme uzaludno, fatajte se posla“, i dade nam neke grube stare krpe i mali broj kanti za vodu. Svjedoci te grozote vele: „Pa, naš Lerec je blag prema ovom zločinstvu“.

Nas gladne i premrzle vraćaju preko Štamparske ulice, Sokolskog doma i zgrade Benevolencije, pred kojom stražari čuvaju zatočenike ženskog logora. Mrtva tišina, kao ispred Koševskog groblja. Tu su naše žene i djeca. Približujemo se porušenom velikom hramu, nekad našem ponosu. Sirotinja iz njega iznaša teška orahova vrata i štokove da premrzlu djecu otkrave.

Bacim pogled na kuću mojih dobrih štićenika Mustafe i Izetage Hardaga i ugledam, ispred samih vrata, sestru Zejnebe, lijepu Nađu u dimijama. Dignem ruku da me prepozna u toj nesrećnoj koloni. Ugleda me. Kao šokom pogođena, zrakom se prolama njen vrisak a da niko ne zna zašto. Samo Lindo do mene zna da je nešto sa mnom povezano.

Nadin otac, Ahmed Sadik nadimkom Šaralop, rođen je 1884. u Solunu, u Grčkoj, i među Jevrejima u Bitolju odrastao. U Sarajevo se doselio 1913. a od 1930. je u Pazariću živio. Poslovanje je u Sarajevu najrađe obavljao sa jevrejskim trgovinama i robu za mješovitu radnju kupovao. Često je posjećivao djecu svoju u kući gdje smo dobrotom čestite porodice bili za duže vrijeme zaštićeni, i tu smo upoznali Ahmed Sadika, čovjeka punog dobrote i istinske vjere koju je on u srcu svom nosio. Porodicu Isidora H. Papa je spasio, ženu i dvoje djece, od očite smrti, a zločinci, ustaše ga u Jasenovcu ubili.

Za slučaj takvog jednog spasioca „Jad Vašem“ se zainteresovao i u Jerusalimu je proglašen „Pravednikom među narodima“. U okolini „Jad Vašema“, u dolini uništenih jevrejskih zajednica, u lijepo zasađenom parku, postojaće za vječnost ime Ahmeda Sadika i porodice Hardaga.

„Spomen park Vrace“, dovršen u novembru 1981. godine, jedinstven je u Evropi. Podignut je u Sarajevu na brdu gdje su streljani narodni heroji, borci i žrtve fašističkog terora. U kamenu uklesani su, na umjetnički ogradenim zidinama, nekada stratištima, imena žrtava. I tu je obilježeno za vječnost ime Ahmeda Sadika.

Spomen groblje Vrace u Sarajevu: na ploči su ispisana imena stradalih Jevreja i drugih žrtava fašističkog terora

Neočekivani susret sa Nadom mene je teško i do suza potresao. U dvorištu zatvora čeka nas Alhalel sa kazanom tople nemasne juhe a napore i ugodna slamarica, u zatvorskoj sobi.

Sudiji Papu ispričamo veliku nesreću pravoslavnih seljaka iz okoline Skakavca i Crijepoljskog i da nam se i za sutra sprema taj ogavan rad. Lindo je ipak poneo neka saznanja iz nedovršene bolnice. Pronašao je put kako je iz labirinta te bolnice lahko pobjeći preko šljivika, kraticom pa na željezničku stanicu. Tu je on kao u kući svojoj. On je bio „kralj“ rastovarivanja voća i povrća, koje je prispjevalo iz Mostara, i tovario je prazne sepete u otvorene vagone. Sepete niko do Mostara ne kontroliše, a kad tamo stignemo i ako nas italijanska straža uhvati, viknuće nam „ben venuto“.

Meni se ta priča toliko svidjela da sam odmah pokazao „bunker“ sa 16 hiljada dinara sakrivenih para, i dadnem ih Lindi da on sa parama lakše sve izvede, pa odosmo spavati.

Salamon Altarac Čizmar, sobni starješina, upita Linda gdje se on zadržao tako pokasno, a on mu ponovi ono što i nama.

Lindo poranio u našu sobu i nastavismo pričanje. Odjednom dva detektiva i jedan stražar pitaju ko je Lindo, a on otresito: „Ja“. U tren oka nabili su mu lisice na ruke.

U kancelariji ga dočeka uvijek zlovoljni Lerec, pita i mlati. Kratko zatim oni isti upadoše opet u sobu i pitaju: „Ko je Kabiljo instalater?“ Rekoh: „Ja“. „U kancelariju sa nama“. I mene Lerec čvrsto zgrabi za revere kaputa i pita: „Zašto sam Lindi dao četiri hiljade dinara?“ „Da mi kupi malo hrane“. „Odakle tebi pare?“ „Kad sam ušao u zatvor, nisu me premetali ni oduzeli pare“. „A jesi li ti do ćifutske škole sa radnjom?“ „Jesam“. „Marš u sobu!“ Ja, sretan i presretan, trčim strošku svom, i Papi ispričam o sebi. Lindo ostade u ćošku kancelarije, sav okrvavljen.

Dugo sam se pitao zašto sam baš ja tako jeftino prošao kod tog zločinca. Sjetih se da je prije dvije godine, vlasnik štamparije Bosanske pošte, Josip Bretler izabran za predsjednika ribarskog udruženja i da je, u roku od dva mjeseca, morao da mladicu nahvata i da im priredi sijelo.

Poslije isplate radnika, ponovno kontrolišem i ugledam da se Josip mnogo vrzma u visokim gumenim čizmama sa još nekim meni nepoznatim. Toga je parali Josip dobro nagradio i gazdinski su se taksi autom do Foče odvezli, da mu pokaže taj vrsni ribar gdje mladica leži. Turska kava koju su tada u mojoj radnji popili sada mi je dobro došla.

Na moju zamolbu, Papo, starješina sobe zamjeni me i preda u dužnost da dvorište zatvora temeljito očistim i promatram kako sa kapije agenti dovode dvije žene. Priskočim u pomoć da teške kožne kofere, dobro nabite, u kancelariju prenesem. Ugledam suprugu Morica Sternberga, poznatog u Sarajevu kao akordanta raznih gradskih radova većeg smjera, sa kćerkom Lolom, suprugom dr Oskara Grofa, koji je u ratnom zarobljeništvu. Ona je imala mogućnosti da bježi, ali je ostala da čuva staru majku, o kojoj sam uvijek govorio sa dubokim poštovanjem. Imao sam ugodna sjećanja na česta sijela: njen brat, Jakov je svirao violinu a drugi brat Karlo čelo. Njima bi se pridružio i čelista Jakov Buki Bahar i sačinjavali su ugodan trio.

U kancelariji zatvora traže od njih generalije. Hvatam se za kofer a Lerec me pogleda i naredi da ih najprije u žensko odjeljenje smjestim. Pričam o zatvoru, ništa ne uveličavajući.

Iz zatvorskog dvorišta provalili u podrum druge kuće. Dugačak i taman red malih prozora. Vidim i prepoznajem svakog onog koji je do ulaznih vrata. Broj djece i žena je nepoznat. Na španskom, proklinju mi i živo i mrtvo, misleći da sam ja jedan od detektiva...

Do samih ulaznih vrata, okrugli stol i na njemu dvoje djece. Majka ih tijelom pokriva, brani od svježeg zraka. Kad je digla glavu, prepoznao sam je – supruga Kamhija, šustera iz Krekove. Suprug je u zarobljeništvu. Gledamo se, ali se ne pozdravljamo.

Iz tamnog kuta baci se na mene, svom težinom i jadikujući na sav glas sa puno eksplozivnih riječi, majka Bukija Bahar, tija Blanka. Prosto je izludila. Sada tek prepozna Šternbergove, i pada ponovno u histerični plač.

Sabrana i dobroćudna mlada žena stješnjava svoj životni prostor i ustupa dva kvadratna metra novodošlim pačenicama. Prostre im deku na kojoj su se stisle kao dve sirotice. Suzama joj se zahvaljuju. To su bili za mene više nego strašni momenti. Morao sam da se vratim i odmah ispričam očajan život starica, žena i djece. Bespomoćno lomimo ruke. Ipak, u upravi odluče da intervenišu jer pjegavac uzima maha u ženskom i muškom zatvoru.

Lerec bez predomišljanja skupi nas dvadesetoricu, sa nekoliko stražara, napiše par riječi povjerenicima Bujasu i Milakoviću i uputi nas na kupanje u ranijoj aškenaskoj opštini.

Grupu predvodimo Papo sudija i ja, da toplovodnu spravu stavim u pokret. Otvaramo vrata povjerenika i – za nas veliko iznenađenje: tu je more Jakov Maestro koji je otišao dobrovoljno u ženski logor u Đakovo sa juristom Teodorom Pinto, koji je kasnije prešao partizanima u Slavoniji. Savjetuje se sa Srećkom Bujasom, predstojnikom kotarskog suda u Sarajevu, i sudijom Milakovićem. Kolegi svom Maestru govori odsječno i glasno: „Obavljam nezahvalnu funkciju, u doba zvjerskog divljanja i bezakonja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Mi povjerenici, ja i Milaković, ulažemo maksimalno napora da bar ublažimo vaše patnje, ali ne uspijevamo. Taj divljak Lerec šalje vas na kupanje, kupatilo i tuševi više ne postoje, pa i same cijevi su počupane kao jevrejska imovina“.

Sudija Papo plačnim glasom moli Bujasa, kome su poznate njegove zasluge, da se za njega zauzme. Ne obećaje ništa i samo kao da ramenima odgovara. I more Maestro žalošno promatra svog daljnjeg rođaka i spominje imena umrlih, najbliže rodbine, u logoru Đakovo. Bujas prekida svaki razgovor i njegove su zadnje riječi: „Bježite kako znate! Inkvizitori su više nego strašni“. Mi, tri javna radnika, skupa smo

rješavali narodne probleme, sada smo nemoćni vlastite da rješavamo. Izljubili smo se, sa saznanjem da se nikad više vidjeti nećemo.

Neokupani vraćamo se u zatvor, ali srećni za uštedeni dan prisilnog rada. Pet vještih omladinaca iskoristili su priliku dok su stražari čuvali frontalno ograđenu stranu, zagazili plitku i tromu Miljacku iza hrama i općinske zgrade, uzverali se na ćupriju i pravo na Mjedenicu i Trebević planinu pobjegli. U dvorištu poimenice poredaše nas desetoricu; sedam omladinaca i trojicu starijih. Svi se znamo, samo jednog u upeglanom odijelu i sa mašnom i bogatim kuferima preda se, ne poznamo. Na prozivu se odazvao kao prof. Fred Novačić Najfeld. Stražari dobiju naređenje za pokret a Novačić pita: „Gospodine nadzorniče, a moji kuferi?“ „Oni će za vama na stanicu!“ Žurno prelazimo Ćumuriju, ćupriju i hvatamo se Bistrika. Uspon je jak a stražari nas gone da na voz ne zakasnimo. Niko ništa uza se ne nosi, samo stari Judaći Koen nosi vreću, nešto bakarnog suda i dve Tanah knjige.

Zadihani, na bistričku stanicu smo stigli. Nikog na peronu nema, jedino salepcija Arnautin nudi „salep vruć“. Ja naredim svima pa i stražarima po salep.

Iza nas, četiri čarkara ustaše stigoše i preuzeše papir i nas izbroje. Malo zatim, još jedan sa čarkarima, nešto progovori i iz udaljenosti nas promatra. Stiže voz i nas utjeraju u rezervisani kupe. Sjedimo i svi šutimo. Poslije desetak minuta pojedinačno nas pita poručnik šta ko radi: Levi staklar, Levi i Finci tišleri, Koen i Maestro limari, Kabiljo instalater, Atias moler, Papo krojač, Finci poslovođa Rubičevog magacina, Novačić profesor. Niti sat vožnje do Pala, a poručnik se vrati k meni i pita ponovo da li sam ja elektroinstalater ili što drugo. Potvrдно ponavljam; instalater vodovoda, kanalizacije, plina i centralnog grijanja. Da provjeri, pita me do u sitnice, i napokon se izjasni da je i on iz iste branše i poslovođa je kod Viktora Penza, u Osijeku. Kondukter javlja: „Stanica Pale“ i mi iskačemo iz voza.

Po uputi seljaka i šefa stanice zahvatimo kraticu do doma dječjeg oporavilišta, ali čarkari pametni, četiri muslimana iz okolice Foče i Rogatice puste nas desetoricu da gazimo duboki snijeg i njima, ustašama prtinu pravimo.

Neobično premoreni, posle tri četvrt sata napornog hoda, ugledasmo oporavilište i domobrana do stražarnice. Skinuo šinjel da mu vide čin ustaški. Dozvolio poručniku da uđe u stražarnicu sa dvanaest vojnika i jednim stražarem. U četiri oka se sporazumješe da nam ustupi

portirnicu sa radionom. Osjećamo da smo na granici ali ne znamo da li na četničkoj ili partizanskoj.

Šutim i niko da progovori. Ja se oslobodih i pitam poručnika, kolegu po profesiji: „Molim Vas, šta ćemo mi tu u šumi raditi?“ Pogleda me i glasno odgovori: „Pukne li prva puška partizanska, neko će od vas na direktno visjeti“. Čudo jedno, svi su to tako hladno primili kao da se to ne tiče nas.

„Narednikova je želja da si iskopate jamu i napravite latrinu da ne zagadite okolinu“. Gladni, mokri i promrzli, kopamo. Čarkari, gladni traže poručnika da se sporazumeju za hranu. Njega nema pa narednik podijeli čarkarima nešto od svoje hrane. Svi legosmo u radionu da spavamo pa se ne zna ko koga čuva. Ujutro jedan od čarkara uputi se u Pale po uputi narednika, koji mu reče da je, do katoličke crkve, sedlar tabornik ustaški i „sa njim se sporazumi kako znaš“.

Tabornik paljanski sporazume se s pukovnikom Rajmanom da hrani ova četiri čarkara do definitivnog rješenja. O nama se niko ne brine. Do naše portirnice, preko žice, je Dom časnih sestara, izgorio i još se puši. A mi gladni, ko krtice kopamo i iznalazimo ponešto životnih namirnica, sat kuhinjski i poluizgorelih deka. Snabdijevamo se, a stari Koen čita pasuse iz debele knjige Tanaha i ponavlja: „Vidite, djeco, kako ima Boga“.

Do naše portirnice, radiona postala je soba za primanje, a mi umorni, hoćemo da se peremo i bištemo. I gosta imamo; opštinski stražar došao da izvidi ko su ti komunisti što su se u šumi, u domu ugnjezdili. Naoružan je revolverom i dve mu ručne bombe na kajišu vise. On hoće da sve zna ko smo i šta smo. Mora Hadžaliću, predsjedniku opštine koji i pilanu svoju ima, da referiše. Hadžalić počesto sluša tabornikove razgovore sa njegovog telefona.

Sada i domobranski narednik najavi posjet pukovnika Rajmana. Profesor Fred Novačić navlači mašnu. Njemu prepuštamo da on, učo, ugladenije progovori koju. Rajmana ugledamo na konju kako jaše uz serpentine. Mi ostali se povukosmo a narednik ga čeka da mu konja pridrži. Profesor Novačić se predstavi a on mu skrenu razgovor i pita koji su to profesionalci: „Imate li limara? Dajte mi ga. Imam halat i lim da mi skuje i sletuje lijes koji mora hitno u Osijek da se pošalje“. Sijedi Judaći Koen izade pred njim i prve riječi su mu da je on austrijsku vojku služio.

„A znate li limeni lijes skrojiti i sletovati?“ „Svakako, pa ja sam daleko teže poslove izvršavao“. Zakratko, u našoj radioni je donešen

lješ nekog domobrana. Vjerovatno dugo je pod snijegom bio i naduvan je neobično. Novačić pruži Judaćiu njegovo geometrijsko znanje, ja mu nabavim komad traverse na čemu će lim šfalcovati a tišleri se sletili pa daske nabavili u pilani Hadžalića. Isti dan narednik sa vojnog telefona javi da je lijes gotov i dobro izveden. Judaći nam spasi reputaciju do tolike mjere da je pukovnik Rajman tražio od ustaša da se deset profesionalaca domobranima stave na raspolaganje, koji će doprinijeti poboljšanju higijenske službe rad tifusa što se u Palama mnogo raširio.

Četiri čarkara prevedu nas pred komandu domobrana, dobiju putne isprave, hranu i revers za desetoricu. Od radosti samo što se nismo ljubili sa čarkarima.

Pukovnik Rajman pristupi k nama riječima: „Vi, od danas, pripadate nama domobranima, na radu, hrani i odijevanju. Budite pametni, radni, ne bježite, jer ćete stradati. Na ovom brežuljku je žandarmerijska kasarna i naši magacini. Što ustrebate, uzmite. Na istom mjestu, za danas, dobićete hranu sa vojničkog kazana“. Narednik nas izvede i izda pukovnikovo naređenje magacioneru i mi bacamo drolje i oblačimo se. Dobijemo porcije i nadu da možemo da sačekamo kazane sa hranom.

Na platou pred kasarnom, kazani hrane donešeni i vojska sa položaja granice prema četnicima i partizanima se sliježe. Kapetan pristupi k nama, pita nas i priča da je osamnaest godina služio Židova u Osijeku, u radnji mješovite robe...

„Pred nekoliko godina, gazda reče:

– Dosta ste me služili – i u istoj ulici mi dadne radnju i robu za prvi početak. To su Židovi koje sada proganjamo. Idite prvi na kazan, i ako vam nije dosta, ponovno dobićete“.

Vraćamo se domu oporavilišta i sređujemo halat za radove koji su već naglašeni.

Prekidam sa mojim daljnjim pisanjem. Prionuo sam da pišem skromno i jednostavno, onako kako znam, iako manje pozvan kao manualni radnik i u poodmaklim godinama (87), jer se osjećam moralno zadužen od ubijenih žrtava da na papir bacim sva zločinstva.

VIII

NONANTOLA

Ideja o spasavanju jevrejske omladine i dece od nacističkih pogroma pokrenuta je kao ogranak delovanja cionističke organizacije u nacističkoj Nemačkoj. Idejni tvorac omladinskog useljavanja u Palestinu (Alyat hanoar) bila je Reha Frajer (Recha Freyer) iz Berlina. Zahvaljujući tome je za vreme Ddrugog svetskog rata iz okupiranih evropskih zemalja spaseno preko petnaest hiljada dece i mladih. Neki od njih su već bili ostali bez roditelja, dok su druge roditelji, i sami u životnoj opasnosti, požrtvovano gurnuli na put spasenja, u nadi da će bar ona preživeti užase Holokausta.

Nekoliko stotina tih omladinskih useljenika prokrijumčareno je do aprila 1941. godine u Jugoslaviju i već za vreme okupacije nastavilo put za Italiju, do Nonantole. Njima se 1943. godine priključila grupa dece iz Splita.

SPASENJE – PRAVAC LINIJA FRONTA!

Roden je u Sarajevu, 5. januara 1926. godine od oca Mordehaja i majke Hane-Anite Papo, rodene Salom. Tu je živio do 1935. kada se porodica preselila u Zagreb. U Zagrebu je do rata završio peti razred gimnazije.

Brat Zadik – Cezo i otac Mordehaj odvedeni su u koncentracioni logor Jasenovac, gde su zverski ubijeni. Majka Anita priključila se partizanima, ali je 1944. godine u borbi sa Nemcima zarobljena, odvedena u zatvor Sanzaba, kraj Trsta, a odatle u Aušvic.

Posle nekoliko pokušaja izbegavanja hapšenja, Jozef Ben-Cion (Đuzepe Papo) uspeva da se prebaci u italijansku okupacionu zonu. Iz Splita je 1943, sa još oko tridesetoro dece, prebačen u gradić Nisantolu, u Italiji, uz pomoć organizacije DELASEM. Posle kapitulacije Italije, sa prijateljem Kurtom Šnajderom, prelazi liniju fronta i pridružuje se saveznicima.

U Palestinu dolazi 6. juna 1944. godine.

Posle rata, radio je do penzionisanja kao inspektor civilne avijacije u izraelskom Ministarstvu saobraćaja. Od tada do danas bavi se radom na kompjuterskim projektima.

Odmah po njemačkoj okupaciji započeo je progon Jevreja. Morali smo da nosimo žute trake. Jevreji su bili odvođeni na prisilni rad, mnogi su bili otpremljeni u logore smrti. Tog aprila ustaše su odvele mog

oca, Mordehaja Papa, i mog starijeg brata, Zadika (Cezi) Papa u Jase-
novac, gdje su oboje stradali.

Naša radnja građevinskog materijala, koja se nalazila u Ozaljskoj
ulici br. 64, i stan koji smo posjedovali u Marovskoj ulici br. 29, oduze-
le su ustaše. Moja majka, Anita Papo (rođena Salom) i ja smo se neko-
liko mjeseci krili kod katoličke familije Vlahović, koja je za uzvrat do-
bila od nas novac i dragocjenosti. Pošto je bilo opasno da nastave da nas
oboje kriju i brinu se o nama, morao sam da ih napustim. Otputovao
sam u jedno malo selo u blizini Varaždina, gdje sam stanovao kod mje-
štana, koji su bili familija naše kućne pomoćnice, a primili su me kao
svog rođaka – uz naplatu za uzvrat. U julu sam bio primoran da ih na-
pustim. Vratio sam se u Zagreb, kod majke. Tamo su me uhvatili i po-
slali u Otočac u Lici, u radni logor kojeg su vodile ustaše. U oktobru, uz
pomoć muslimanskog kapetana Ešrefa Kurjakovića, bivšeg stanara u
našem domu, bio sam oslobođen iz radnog logora i, zajedno sa njim,
kao njegov „sin“, putovao natrag u Zagreb, kod majke. Neko vrijeme
poslije toga poslala nam je familija iz Dalmacije lažne propusnice da
bismo otputovali u Solin, u blizini Splita. U januaru 1942. napustili smo
Zagreb i, poslije mukotrpnog putovanja, stigli u Makarsku.

Oko dva mjeseca sakrivali smo se po raznim mjestima koja su se
nalazila pod italijanskom okupacijom, dok su nas konačno deportirali
na otok Brač, u selo Sumartin, gdje se nalazio sabirni logor za Jevreje,
pod talijanskom komandom. Tamo sam ostao do aprila 1943.

Na tom području vodile su se žestoke bitke između partizana i fa-
šističkog okupatora. Bilo je opasno ostati tamo. Sa još 30 djece preve-
den sam putem DELASEM-a iz Splita u grad Nonantolu, gdje je ta gru-
pa, poznata kao „Djeca Vile Eme“ (I Ragazzi di Villa Emma), našla
sklonište. Neko vrijeme poslije toga moja majka je pristupila partizani-
ma. Godine 1944, za vrijeme borbe sa njemačkim trupama, Nijemci su
je zarobili i stigla je u zatvor Senzeva, u blizini Trsta, a odatle deporto-
vana u Aušvic.

U Vili Ema, u Nonantoli, bilo nas je oko stotinu djece iz Njemač-
ke, Austrije i Jugoslavije. To je bila ogromna zgrada koja je pripadala
Jevrejima po imenu Grassi di Milano, a nalazila se pod upravom DELA-
SEM-a. Bilo je u njoj i nekoliko starijih izbjeglica. Nama je bilo zabra-
njeno da napustimo grad. Starija djeca radila su kod seljaka, na njihovim
poljima i u radionicama, da bi nabavili nešto životnih namirnica koje su
nam bile potrebne. Mještani su bili veoma uviđavni prema nama i po-
magali su nas kako god da su mogli i umjeli, naročito sveštenik don

Arrigo Beccari i liječnik Giuseppe Moreali. Ja sam radio u magacinu za pakovanje paketa odjeće koju je DELASEM slao raznim koncentracijskim logorima u Italiji. Život u komuni bio je podnošljiv, ali smo živjeli u neprestanom strahovanju da nas fašisti ili nacisti mogu deportirati u koncentracijske logore.

U jesen 1943. pao je Mussolini i njemačka vojska je ušla u Italiju. Sva djeca Vile Eme napustila su zgradu u noći 8. septembra 1943. Većina njih bili su se sakrili u lokalni manastir, pod nadzorom Don Beccaria. Sutradan smo ja i moj prijatelj Kurt Šnajder odlučili da bježimo prema jugu Italije, da presiječemo front i stignemo do savezničkih snaga.

Fotografija iz jula 1943. načinjena ispred Vile Ema posle jedne sportske manifestacije: JAKOV MAESTRO (levo), ARMANDO MORENO i JOZEF PAPO (leži).

Tokom avgusta i početkom septembra 1943. godine, saveznici su nastavili da snažno bombarduju sjeverne italijanske gradove, a iskricali su se već u Kalabriji i u oblasti Salerno. Tada sam počeo da razmišljam kako bih mogao da prođem kroz liniju fronta i da se oslobodim njemačke pretnje po moj život. Navečer, 8. septembra, naši rukovodioci su nam saopštili da su Njemci započeli invaziju Italije i da smo mi u opasnosti da padnemo u njihove ruke. Oni su zahtjevali da hitno evakuišemo Vilu Ema i poneseimo samo nešto toplih stvari i nužne higijenske potrepštine. Pošto sam radio u našem magacinu, imao sam prednost da izaberem dobru odeću, pogodnu za dugo putovanje. Te noći sam odlučio da krenem prema južnoj Italiji, da stignem do linije fronta i da je pređem.

U zoru je znatan broj nas mladih premješten do jedne senare, kraj žitnog magacina u blizini Nonantole, po prilici pola sata hoda daleko. Tamo sam spavao nekoliko sati na kamenj klupi. Rano ujutro sreću sam svog prijatelja Kurta Šnajdera, pa smo razmijenili mišljenja o našoj situaciji. Zaključak razgovora bio je da moramo što pre da odemo iz

mjesta u kojem smo se skrivali, pre nego što Njemci stignu u Nonantolu. Plan bjekstva bio je sljedeći: prvo moramo da nađemo naše rukovodioce Joška i Marka, da im saopštimo našu odluku i dobijemo nešto novca za putne troškove. Drugo: planirali smo da iz radnje za bicikle iznajmimo dva bicikla i da ih vozimo do željezničke stanice u Modeni. Iz Modene bi poštom vratili bicikle vlasniku i odatle išli vozom do Riminija. Treće: u Riminiju bismo tražili bilo čamac, bilo lađu koja ide duž jadranske obale ka jugu, da bismo stigli što bliže liniji fronta. Oni su se saglasili sa našom odlukom i dali nam blagoslov da bježimo i da se spasavamo. Svaki od nas dobio je po 3000 lira i lažnu ličnu kartu. Lične karte smo dobili od jednog svećenika.

Kasno ujutro nabavili smo bicikle i obećali vlasniku da ćemo ih vratiti sljedećeg jutra. Kad smo stigli na željezničku stanicu u Modeni, saznali smo da je voz otišao prije pola sata i da tog dana više nema vozova u tom pravcu. Nakon dugog oklijevanja odlučili smo da idemo biciklima do Bolonje. Međutim, poslije pola sata vožnje, ugledali smo voz koji se kretao u istom pravcu kao i mi, pun njemačkih vojnih vozila i naoružanih vojnika. Kad smo stigli do jedne raskrsnice, njemački vojnici su nas skrenuli sa glavnog drumu, tako da smo se našli na sporednom putu ka jugu, prema Apeninskim planinama. Kasno uveče stigli smo u selo Zoka (Zocca) i našli prenoćište. Vlasnik je bio veoma radoznao da sazna ko smo i odakle smo, pošto smo govorili dobro italijanski i znali o aktuelnim događajima. Bio je to prijateljski razgovor. Predstavili smo se kao studenti iz Modene, čiji roditelji žive u području Molice. Zbog invazije VIII armije, izgubili smo svaki kontakt sa njima i zato se vraćamo našim porodicama. Dobro smo večerali i dobili lijepo namještenu sobu za spavanje. Te noći smo odlučili da vozimo prema Firenci, povežemo se sa tamošnjom jevrejskom opštinom i tražimo od njih savjet kako da idemo prema jugu.

Idućeg dana, rano ujutro, nastavili smo putovanje kroz Apeninske planine. Nakon nekoliko sati postalo je suviše teško voziti bicikle uzbrdo. Više sati smo hodali gurajući bicikle dok smo stigli do vrha. Vozeci nizbrdo velikom brzinom, stigli smo nadomak grada Pistoje (Pistoia). Tu smo čuli sporadičnu pucnjavu iz pušaka i mitraljeza. Približavajući se jednoj vojničkoj postaji, sreli smo italijanske vojnike, koji su nam rekli da odmah napustimo to mjesto jer se tu vode borbe između njih i crnokošuljaša (camicie nere). Zaobilazeći Pistoju, našli smo neki sporedni put do Firence. Kasno uveče stigli smo u Firencu, našli jevrejski opštinski centar i sinagogu.

Pošto smo poznavali neke članove opštine koji su nas posjećivali u Vili Emi, čuvar centra je bio siguran da smo mi neki od tih omladinaca „I ragazzi di Villa Emma“ (djeca iz Vile Eme). Odveo nas je u neku kancelariju, dao nam nešto da jedemo i pijemo i tu smo prespavali. Ujutro smo sreli nekog službenika i nekoliko članova opštine. Rekli smo im šta se desilo u Vili Emi. Odlučili su da ostanemo u Firenci, dok situacija ne postane jasnija. Svaki od nas dobio je adrese porodica koje su bile spremne da o nama brinu. Bili smo umorni i prljavi od puta i željeli smo udoban smještaj. Ipak, nisam htio da se rastanemo. Kurt je bio provjeren i iskren prijatelj, mudar i pametan, sa mnogo životnog iskustva. Nemati ga ili izgubiti ga, značilo je za mene promašaj našeg planiranog cilja. Mene su odveli u jednu jevrejsku porodicu čije sam ime zaboravio: činili su je otac sa oko 48 godina, invalid u nogu, advokat po zanimanju, i njegova 23-godišnja ćerka. Dočekan sam srdačno. Sve pogodnosti u stanu bile su mi na raspolaganju, kao da sam njihov rod. Pričao sam im o mom životu od djetinjstva, o porodici u Jugoslaviji. Oni su slušali. Nakon toga smo nadugačko raspravljali o čitavoj situaciji, o tome šta bi bilo pravilno uraditi, kako uraditi, gdje ići. Taj mi je dan bio kao da sam bio u sopstvenoj porodici. Osjećao sam da su mi bili naklonjeni u svakom pogledu. Savjetovali su me da ostanem s njima dok se prilike ne poboljšaju ili bar dok situacija ne postane jasnija. Po njihovom mišljenju, ići prema frontu i prijeći liniju fronta bilo je opasno, bolje je držati se što dalje. Teško mi je bilo da se složim sa njima jer, znajući Nijemce koji su tako uspješno iskorjenjivali Jevreje u okupiranim dijelovima Jugoslavije, i tu gdje sam se našao uradiće isto. Moje najdublje ubjedenje bilo je: bježati od Nijemaca i priključiti se savezničkim snagama.

Sljedećeg jutra, 12. septembra, pozvao me je Kurt telefonom, tražeći da se neodložno sastanemo na željezničkoj stanici i ispitamo ima li vozova prema Rimu i prema jugu. Odlučili smo i da vratimo bicikle vlasniku u Nonantoli. Prvo smo obavili sve potrebne poslove da bicikle pošaljemo vozom. Lično smo ih utovarili u voz i nakon toga savjest nam je bila čista. U stanici su vladali nered i zbunjenost. Na hiljade italijanskih vojnika, povučenih iz južne Francuske, skupili su se u stanici pokušavajući da uđu u vozove i odu svojim kućama. Kad smo to vidjeli, odlučili smo da sutradan krenemo ka jugu. Tražeći informacije o sutrašnjim vozovima, saznali smo da će u 14 časova krenuti specijalni voz za Rim i da se mogu kupiti karte. Kupili smo dvije karte prvog reda sa rezervacijama i ugovorili da se sastanemo u 13 časova, preko

puta stanice. Odmah sam otišao da obavijestim moje domaćine o ovoj odluci i da sredim stvari za odlazak. Kod kuće sam našao samo kćerku. Kad sam joj rekao da odlazimo, ostala je bez riječi. Oboje smo bili tužni. Javila je ocu da dode kući i da razgovara sa mnom. Naveče smo sjedjeli oko stola, svi bez riječi i jeli pastašutu sa parmezanom. Završivši večeru, otac iznenada upita: „Đuzepe, poznaješ li nekog u Rimu?“ Kratko sam odgovorio: ne. Odjednom, on nastavi da govori: „U redu, daću ti dva pisma sa punim adresama, u slučaju da ti treba pomoć“. Jedna adresa je bila za njegovog prijatelja – nadržabina Rima, a druga za njegovog bliskog rodaka koji živi u Rimu.

Idućeg jutra, pričali smo i planirali moj put od Rima do fronta. Na mapi mi je pokazao put i mjesta koja treba da prodem. Dao mi je jednu kovertu sa malom mapom Italije i detaljnim uputstvima na poledini, dva pisma i mnogo novca. Njegova kćerka mi je pripremila ranac sa potrebnom odjevnom robom, hranom i napisanim blagoslovom za srećan put. Naš rastanak je bio tužan i praćen sa samo nekoliko poljubaca. Bio sam srećan kad sam na stanici sreo Kurta. Išli smo da nademo voz koji je bio postavljen na prvom peronu. To je bila kompozicija od 32 vagona i dvije lokomotive, jedna naprijed a druga pozadi. Voz je već bio popunjen italijanskim vojnicima. Išli smo duž perona da nademo prvi razred. Kad smo se popeli na stepenice vagona, smjesta smo zastavljeni. Vagon je bio pun italijanskih oficira i nekoliko civila. Oni su već satima stajali. Iz nepoznatih razloga, odlazak voza pomjeren je za jedan sat. Još uvijek je veliki broj vojnika i drugih putnika pokušavao da uđe, ali su našli mjesto samo između vagona, na stepenicama. Mnogi su se popeli i na krov. Odjednom, voz se zatresao. Čulo se škripanje kada je krenuo. Nakon nekog vremena je usporio i ustalio brzinu. Stajao je dugo u velikim stanicama. Konačno, stigao je u ponoć u Rim.

Na peronima stanica, ležale su hiljade zaspalih italijanskih vojnika. Putnici su sporo izlazili preskačući preko tjelesa i tražili mjesta da privilegnu. Kurt i ja smo vidjeli grupu vojnika koji su išli prema izlazu iz stanice, pa smo pošli za njima. Nakon nekog vremena i mi smo se našli van stanice i hodali za njima ulicama Rima. Uskoro je svaki od njih ušao sa ključem u neku kuću. Mi smo se ubrzo našli sami u jednoj ulici koja je imala mnogo natpisa „albergo“. Svi su ulazi bili zatvoreni, pa smo zvonili i kucali na vrata, ali niko nije htio da otvori. Povremeno smo čuli glasove koji viču, udaljeni od glavnih vrata, i pitaju: ko smo. Kad smo rekli da smo putnici i da želimo da prenoćimo, nije bilo odgovora. Bez nade nastavili smo da tražimo smještaj u drugim ulicama.

Bila je tiha i mirna, ali beživotna noć. Iznenada smo čuli buku vozila. Vozilo se zaustavilo blizu nas. Dva vojnika su skočila prema nama i viknula: „Stoj! Znete li da je vojske uvela policijski čas?“ Odgovorili smo da smo putnici iz Firenze, da nastojimo da nađemo smještaj i da ne znamo da je u Rimu uveden policijski čas. Zahtijevali su da uđemo u njihova kola. Odveli nas u vojnu baraku, jedno ogromno zdanje puno naoružanih vojnika. Kad smo se popeli na drugi sprat, vidjeli smo da su na svim prozorima postavljeni mitraljezi. Konačno su nas uveli u jednu dvoranu zastrtu slamom po podu, a najviše uz zidove. Sjeli smo u jedan ćošak pokriven slamom i u strahu čekali šta će se desiti. Ona dva vojnika su rekla da se preko dana vode ulične borbe sa Nijemcima. Jedan od vojnika pozvao je dežurnog oficira koji je počeo da nas ispituje. Rekli smo mu punu istinu. Njegove oči izražavale su saosjećanje. Odgovorio nam je: „Više niste civilni zatvorenici, već jevrejske izbjeglice i sutra ću vas, po vašoj želji, predati jevrejskom opštinskom centru.“

Ujutro je do nas došao oficir sa jednim vojnikom i rekao da će nas taj vojnik dopratiti do autobuske stanice. Nakon 15 minuta vožnje, autobus će stići i stati baš kod opštinske zgrade. Vojnik će upozoriti vozača da nam kaže gdje da sidemo. Pitao nas je da li imamo novca da platimo karte. Potvrdili smo da imamo i zahvalili na pomoći i ljubaznosti. Onda smo, nakon po prilici 10 minuta, stigli do autobuske stanice. Poslije kratkog vremena stiglo je vozilo. Mi smo ušli, a vojnik je dao vozaču obavještenje o nama. Pošto sam dao veliku novčanicu, čekao sam da mi vizač vrati kusur i držao novčanik u ruci. Nakon nekoliko stanica, dobio sam kusur koji sam metnuo u džep. Na stanici vozač nam je pokazao kako da stignemo do opštinskog centra.

Kad smo stigli i predstavili se službenicima, zapazio sam da nemam novčanik. Osjećao sam se jadno. Sve je izgubljeno: moja lična karta, porodične slike, mapa Italije i sav novac. Jedan službenik mi je obećao da će se pobrinuti da ga nađe. Pozvao je službu za informacije i pitao da li je nađen novčanik u trolejbusu broj 18. Rečeno nam je da je vozač još u službi i da je najbolje da ga sačekamo na stanici. Odmah smo otišli do stanice i čekali oko četvrt sata dok trolejbus nije stigao. Prepoznao sam vozača i rekao mu šta sam izgubio. Moj novčanik je bio u njegovoj ruci, a on spreman da ga vrati. Svi smo bili srećni, a najviše ja. U opštini smo razgovarali sa nekolicinom članova o tome šta se dešava u Rimu i situaciji na frontu. Pričali smo o djeci iz Vile Eme u Nonantoli.

Cijele večeri tog dana, Kurt i ja smo planirali naše sjutrašnje putovanje u svjetlu situacije na frontu. Već smo znali da je VIII armija uspješno napredovala ka jugu, da je grad Potenza (Potenza) pao u njihove ruke i da su se Nijemci povlačili na tom dijelu fronta. No, na frontu kod Salerno, Nijemci su uspješno zaustavili napredovanje savezničke armije. Odlučili smo da idemo prema južnom frontu. Putovali bismo iz Rima prema istoku do Abruca (Abruzzo) i onda ka jugu, u predio Molise.

Otputovali smo iz Rima 15. septembra, u 11 sati, vozom prema Sulmoni. Putovanje je bilo sa mnogo stajanja, pa smo stigli kasno popodne. Spavali smo u holu željezničke stanice, pune italijanskih vojnika. Rano ujutro probudila nas je buka voza koji je dolazio sa sjevera. Išao je za Benevento. Stajao je svega pola sata. Bio je prepun i mnogi su ljudi silazili da kupe nešto za jelo i piće. U toj zbruci ušli smo u hodnik vagona, tik do nužnika iz kojeg je dopirao užasan smrad. Vojnici su se međusobno svadali oko mjesta, tako da smo ostali gdje smo. Mnogi pridošli vojnici su bezuspješno pokušavali da uđu, a mnogi su se popeli na krov. Voz je napustio stanicu nakon mnogih povika i zvižduka. Išao je sporo i bučno i, poslije četiri sata putovanja, stao u ravnici blizu vrta s jabukama. Većina putnika je izašla i potrčala prema vrtu. Pošto smo bili u hodniku blizu vrata, bili smo prosto izgurani iz vagona i pridružili se gomili. Nakon 20 minuta nije više bilo jabuka u vrtu. Vraćajući se, guran od gomile, nisam vidio Kurta i promašio sam vagon, a nisam mogao ni da uđem. Trčao sam od vrata do vrata, ali je svuda bilo prepuno. Očajan, smjestio sam se između vagona, na mjestu gdje se vagoni sastavljaju. U panici, držao sam se rukama za neke kablove. Moje su se muke završile kad je voz opet zastao na otvorenom. Bilo je oko dva sata popodne, blizu grada Beneventa. Službenici voza su saopštili da je grad bombardovan, da su stanica i šine uništeni i da će za sada voz tu stajati.

U međuvremenu sam našao Kurta i bio srećan što smo opet zajedno, ali sam izgubio ranac sa svim stvarima. Odlučili smo da idemo pješice do Beneventa. Putem smo naišli na voće i jeli, većinom smokve i grožđe. Na jednom brdu sreli smo sveštenika koji je prije dva sata izbjegao iz grada, prije nego što su saveznici bombardovali grad. On nas je uputio kako da prodemo grad sa sjevera prema jugu kako bismo stigli na „autostradu od dva mora“ (autostrada de due mari).

Grad Benevento je bio potpuno razoren, nije bilo živih, samo smo nailazili na leševe. Bilo je opasno prolaziti ulicama, jer su stalno padali veliki djelovi razrušenih građevina. Jednom se čitava kuća srušila pred

nama. Isto tako bilo je opasno hodati sredinom ulice, zbog mnogih jaruga i otvora sa dubokim rupama punim vode, nastalih od snažnih eksplozija. Kad smo izašli iz grada, zapazili smo dva njemačka vojnika kako izlaze iz kola i ulaze u kuću. Zastali smo za trenutak da razmislimo šta da radimo, ali su se oni opet pojavili. Jedan od njih je nosio veliki radio. Ušli su u kola i otišli. Napustio sam grad sa mučnim osjećanjima. Cijelim putem kasnije, vraćala mi se slika mrtvih tjelesa, otečenih, bez nogu i ruku.

Putanja kretanja i spasavanja Jevreja koji su boravili u Nonantoli, krećući se od Modene prema jugu i gradu Salernu

Preko polja smo se brzo kretali ka jugu, ne znajući gdje ćemo prenoćiti. Na istoku se već smrkavalo. Tražili smo neko sklonište, ali u tom ravničarskom predjelu nigdje sela na vidiku. U sred polja, zapazismo jednu mali drvenu nadstrešnicu. Otišli smo tamo da izvidimo da li bismo mogli da prenoćimo. Bilo je to grubo napravljeno pastirsko sklonište,

svega dva puta dva metra, sa slamom prostrtom po zemlji i sa tri grane po vrhu, kao krov. Već je nestalo dnevnog svijetla i našli smo se u mraku. Skinuli smo cipele i legli. Bili smo gladni i iscrpljeni. Slušali smo zvuke prirode. Noć je bila tiha, sa plavim nebom i mnogo zvijezda.

Nakon nekog vremena, Kurt prekide tišinu i reče da treba da promijenimo prvobitni plan. Po njegovom mišljenju južni front je od nas udaljen više od 100 kilometara i van je naših moći da idemo tako daleko. Ali front kod Salerno je udaljen manje od 20 kilometara, sa boljim mogućnostima da do njega stignemo. Moje mišljenje je bilo da je njemački protivnapad sprečio saveznički upad u Salerno i da je blokiran cijeli predeo. Probiti se tamo kroz liniju fronta bilo bi suviše opasno. Dugo smo o tome razgovarali i nismo se složili. Pali smo u dubok san, bez dogovora kako da nastavimo sjutrašnje putovanje. Nakon tri sata, probudio sam se i počeo da češem po cijelom tijelu. Osjećao sam kako mi buve skaču po vratu. Izišao sam napolje da se pomokrim i seo na zemlju mrtav umoran, sa teškim mislima o tome šta će biti sutra.

Počelo je da sviće kada smo bili na putu prema „autostradi od dva mora“. Usput smo nabrali smokve i sjeli pod jedno drvo da ih pojedemo. Nije dolazilo u obzir da se rastanemo, ali smo nekako bili u sukobu. Konačno smo stigli do autoputa i vidjeli konvoje njemačkih naoružanih vozila i vojnika koji se kreću prema zapadu. To znači – prema frontu kod Salerno. Obojica smo bili uplašeni i bez riječi. Na raskrsnici, Kurt reče da on ide prema Salerno. Nastavio je u tom pravcu. Ja sam stajao mirno, zbunjen, gledajući kako odlazi i ne znajući šta da radim. Pogledao sam oko sebe kuda da idem, pa se ipak uputio za njim koji je već daleko odmakao. Mnogo sam ga volio i bio tužan da ga izgubim. Odjednom mi je postalo jasno da biti zajedno znači i veću šansu da se spasimo. Tako sam pošao za njim. Obojica smo bili zadovoljni.

Išli smo duž autoputa. Često su pored nas prolazili njemački konvoji. Odlučili smo da napustimo autoput i da drugim putem podemo prema gradu Avelinu (Avellino). Cio predeo bio je pun njemačkih položaja, sa tenkovima i teškim naoružanjem. Opet smo krenuli na drugi put, koji nas je doveo do sela Baronisi (Baronissi). Tu sam odbacio sve preostale lične stvari. Kad smo se približili selu, vidjeli smo znak upozorenja: „Ovdje je predeo fronta, bespravno prelaženje se kažnjava.“ Kad smo prošli selo Baronisi, sreli smo jednog seljanina i pitali koliko je daleko Salerno i kojim putem da stignemo do njega. Rekao nam je da je on krijumčar i da je nekoliko puta išao u Salerno da krijumčari robu kroz liniju fronta. Pokazao nam je put i sela kroz koja treba da prodemo a da ne dođemo u opasnost da sretnemo Nijemce.

Ispred fronta čulo se sporadično pucanje i grmljavina vazdušnih borbi. Prolazeći nekom dolinom između planina, vidjeli smo logor dezertera iz italijanske armije, koji su čekali da se Nijemci povuku. Dobili smo dalja uputstva kako da stignemo do Salerna. Samo su nas dvije planine dijelile od grada. Već je bilo popodne, malo smo se odmorili u podnožju prve planine, jedući malo jabuka i smokava. Odmorni, počeli smo da se uspinjemo. Nakon dva sata penjanja, skoro blizu vrha, začuli smo zveket lanaca. Jedna njemačka patrola sa puškama, mitraljezima i lancima kuršuma oko vrata presrela nas je. „Halt!“, povikali su. Zastali smo. Pažljivo su nas zagledali i onda, zamuckujući na njemačkom i italijanskom, pitali za selo upirući prstom u mapu. Odgovorili smo na italijanskom da je to selo na putu ka našem rodnom selu. Postavili su nas ispred sebe da ih vodimo do njihovog odredišta. Kad smo prešli planinski greben i počeli da silazimo, zapazili smo jednu visoravan i na njoj kolibu i konja. Neko je brzo došao i odveo konja iza kolibe. Narednik patrola izdao je naredjenje vojnicima da se postroje za napad i nešto rekao vojniku koji je bio pored njega. Kurt je razumio šta je narednik rekao. Kad su krenuli prema kolibi, Kurt mi je odjednom dao znak rukom da dođem i počeo da bježi u stranu, u grmlje. Moja trenutna reakcija je bila da ga slijedim. Tako smo bježali kroz bodljikavo trnje, drhteći u strahu da će njemačka patrola pucati za nama. Trčeći tako desetak minuta niz padinu, kroz gustu šumu, nestali smo iz njihovog vidokruga i tako izmakli. Bili smo bez daha, raskrvavljeni, poderane odjeće i s bolom češali ruke o bodljikavo grmlje. Kurt mi je rekao da su Nijemci namjeravali da nas pobiju čim počne pucnjava sa čovjekom iz kolibe.

Poslije, kad smo došli u podnožje planine, ugledali smo jedno seoce u ravnici. Brzo smo krenuli da nađemo nekoga da nam pomogne. Na ulazu u seoce čuli smo žubor potoka. Bila je to tekuća voda koja je izlazila iz jedne česme, široke oko dva centimetra i koja je virila iz jednog stuba. Pili smo i oprali se od krvi i znoja. Kada smo se obazreli unakolo, vidjeli smo da su seoske kuće bile prazne. Iza nas je dolazio čovjek na magarcu, natovarenom sa dvije velike kante za vodu. Pozdravili smo ga smiješkom i postavljali mu brojna pitanja. On je bio stanovnik seoceta, a svi stanovnici su napustili selo. Za sada su svi u manastiru, i on nam rukom pokaza bijelu fasadu zgrade blizu vrha planine. Došao je da za njih napuni kante sa vodom. On nam je i rekao da se nešto dalje od sela nalaze njemački odbrambeni položaji – kilometar-dva udaljeni od savezničkih vatrenih položaja. Odlučili smo da pređemo liniju fronta. Prošli smo kroz selo i nismo nikog sreli. Tek kad smo se pri-

bližili jednoj izdvojenoj plavoj kući, posljednjoj u selu, jedan njemački vojnik povika: „Halt! Halt!“ Iskočio je s puškom uperenom u nas. Počeli smo da govorimo italijanski. Naredio nam je da uđemo u kuću. Ušli smo u jednu veliku prostoriju punu sanduka sa oružjem. Po vrhu su sjedjeli njemački oficiri i vojnici, igrajući karte i pijujući pivo. Dežurni oficir nas je, mucajući na italijanskom, pitao ko smo. Rekli smo da smo pastiri i da je naše selo nekoliko kilometara zapadnije. Odgovorio je: „Inglese vedere Italianos, sparare“ („Kada Englezi budu vidjeli Italijane, pucaće“). Mi smo insistirali na našoj namjeri i rekli da idemo na sopstveni rizik. Taj mu je zahtjev bio sumnjiv pa oštro reče: „Ne! Heraus! (napolje) Fuori! (napolje). Bojažljivo smo napustili mjesto i vratili se kroz selo. U sred sela, sjeli smo pod jedno veliko drvo da se odmorimo i isplaniramo kako dalje. Seoce je bilo mirno a nebo vedro. Dok sam jeo jabuku, odjednom – stotine i stotine kuršuma iz pušaka, mitraljeza i drugih oružja, mnoštvo granata... letjelo je iznad naših glava, a neke su i pale blizu nas. Pakao na zemlji! Nakon deset minuta, sve je utihnulo. Odlučili smo da se priključimo seljanima u manastiru.

Kad smo napuštali selo, iza jedne kamene ograde naišli smo na njemačkog vojnika sa ručnom granatom u ruci, spremnog da je baci. Pošto smo ga iznenadili, bio je ljut. Povikao je: „Marš!“ Mimoišli smo ga postepeno, sa osjećanjem da će baciti bombu na nas. Konačno smo stigli do česme, napili se i opet umili kako bismo bili spremni da se uspnemo do vrha planine. Na putu do manastira, sreli smo seljaka sa magarcem natovarenim kantama sa vodom. Nastavili smo sa njim. On je znao najkraći put do manastira. Na kraju, stigli smo u manastir.

Prošavši kroz velika vrata na pročelju zgrade, našli smo se u velikoj pećini. Mnoštvo sveta, bez ikakvog reda, ležalo je ili sjedjelo na zemlji. Između njih su trčkarala djeca. Ljutito su tražili pomoć. Lica sa izrazom straha, bola, žalosti i uzbuđenja. Odmah su nas upoznali sa seoskim starešinom i sveštenikom. Bili su veoma zainteresovani za situaciju u zemlji i za posljednje vijesti sa fronta. Rekli smo im šta smo znali, a oni su nam dali nekoliko kuvanih krompira. Nakon toga su nam ponudili jedno neobično mjesto da prenoćimo. Pomoću merdevina, popeli smo se na najviši nivo ovog prostora, koji je bio u uglu pećine. Bila je to kao neka uska „terasa“ uzduž fasade, sa pogledom prema van. Donijeli su nam dvije drvene klupe da na njih legnemo. Pošto je bilo još dnevnog svjetla, uz zalazak sunca gledali smo okolinu. Posmatrali smo dolinu i poznato nam seoce, a u daljini zaliv Salerno. Na moru je bilo na stotine bojnih brodova i čamaca, a na kopnu smo zapazili savezničku

artiljeriju, tenkove i mitraljeske položaje. Po nebu je letjelo mnogo aviona. Sporadično su gadali njemačke položaje. Nijemci su uzvraćali sa položaja iza nas, gadajući teškim oružjem brodove. Ovu bitku na frontu posmatrali smo jedan sat, kao da smo u bioskopu gledali ratni film.

Kad smo ušli, bio je mrak. U pećini su gorjele svijeće, a glavni ulaz bio je dobro zatvoren. Pošto smo bili umorni, otišli smo na mjesto koje nam je određeno za spavanje. Klupa je bila svega 30 centimetara široka, pa sam se plašio da ću u snu pasti sa nje. Ležao sam na ledima, gledao zvijezde na nebu i zaspao kao klada.

Odjednom smo se probudili od eksplozije bombe i kotrljanja kamenja sa vrha planine. Skočili smo sa klupa i prislonili se uza zid. Nekoliko manjih kamenova palo je na našu terasu. Okrznuli su me neki komadići. Bio je jedan sat po ponoći. Rekli su nam da je jedna majka sa djetetom izašla otvarajući ulazna vrata. Avion koji je leteo na istoj visini, vidio je osvijetljeno mjesto i bacio bombu. Odlučili smo da napustimo manastir i da spavamo napolju.

Pošli smo prema vrhu, gdje smo naišli na ogroman drveni krst sa figurom Isusa Hrista, postavljen na cementnom postolju. Legli smo pored krsta i zaspali. U zoru su nas probudile dvije snažne eksplozije. Ugledali smo ogromni požar u dolini gdje su bili njemački položaji. Nakon nekoliko minuta, uslijedila je još jača eksplozija, koja je potpuno razorila jedan most. Njemačke trupe su se povlačile i napustile položaje u selu.

Rano u zoru 19. septembra 1943. vratili smo se istim putem kroz selo i sa strahom približili onoj posljednjoj plavoj kući. Ovoga puta nismo sreli vojnike. Još smo malo išli i naišli na veliki četvrtasti kamen. Uz njega njemački vojnik sa mitraljezom. Sa čuđenjem smo gledali neko vrijeme: već je bio mrtav.

Nastavili smo prema zapadu, ka zalivu Salerno, gdje smo susreli dva engleska vojnika. Rekli smo da smo civilni zatočenici. Priveli su nas oficiru kome smo ispričali našu priču. On nas je istog dana odveo do štaba u Salernu. Tamo nas je ispitivala britanska obavještajna služba. Držali su nas oko dvije nedjelje, dok jedan konvoj brodova nije pošao prema Tripoliju, u Libiji. Dopremili su nas u engleski vojni logor blizu Tripolija – po imenu Tranzitni logor 155. Tamo smo bili dva mjeseca i odatle su nas prebacili u Bari, u Italiji, gdje smo se priključili savezničkoj jedinici AMGOT (saveznička vojna uprava okupiranih teritorija – Allied Military Government of Occupied Territory) kao prevodioci. Početkom juna 1944. godine, emigrirao sam u Palestinu.

Arni VAJNINGER

SPASONOSNI ODLAZAK U ŠVAJCARSKU

Roden je u Lajpcigu (Leipzig), Nemačka, od oca Salomona Vajningera i majke Rahel. Imao je dve godine mladeg brata Davida. Rano je ostao bez oca koga su nacisti uhapsili već 1938. godine i poslali ga u koncentracijski logor gde je, zajedno sa hiljadama drugih zatočenika, ubijen aprila 1940. godine.

Arni Vajninger je jedan od dečaka koji je zahvaljujući omladinskoj aliji dospao u Nonantolu i tako preživio Holokaust.

Živi u Izraelu.

Moj otac Salomon Vajninger i majka Rahel došli su u Lajpcig iz istočne Evrope, nakon Prvog svetskog rata. Nacisti su uhapsili mog oca 1. septembra 1938. godine i poslali ga u koncentracijski logor Zaksenhauzen (Sachsenhausen) gde je ubijen aprila 1940. zajedno sa hiljadama drugih zatočenika. Tada sam imao 13 godina i za mene je postojala šansa da napustim Nemačku preko „Jugendaliije“ koju je organizovala Reha Frajer (Recha Freyer). Moja porodica odlučila je da se priključim ovom dečjem transportu za Palestinu.

Napustio sam Lajpcig oktobra 1940. i sreo se u vozu sa decom iz Hamburga, Berlina i ostalih gradova. Putovali smo prema Beču. Tamo smo uspeli da nademo čoveka koji nas je krišom, preko granice, preveo u Jugoslaviju. Nakon veranja po planinama, stigli smo u Zagreb, u sigurno utočište. Na moju žalost, ja sam se razboleo i nisam mogao da nastavim put za Palestinu. Morao sam da ostanem u Zagrebu dok su

druga deca napustila Jugoslaviju i stigla do Palestine. Dok sam se u Zagrebu oporavljao, sreo sam Armanda Morena i Jošku Indiga, dvojicu madriha (rukovodilaca) u cionističkoj organizaciji.

Međutim, napadom nacista i okupacijom Jugoslavije 1941. godine svi putevi da se pobegne iz zemlje bili su zatvoreni. Armando Moreno je skupio grupu dece i poveo ih u Beograd nekoliko dana pre početka rata, dok je Joška Indig ostao u Zagrebu. Obojica su pokušali da smisle način kako da nas spasu. Uspostavljanjem veze sa italijanskom jevrejskom zajednicom uspelo nam je da napustimo Zagreb, već tada pod vlašću ustaša, i da krenemo ka Ljubljani. Tamo smo se smestili u jednom lovačkom zamku, tada zauzetom od italijanske vojske. Pošto su na toj teritoriji ubrzo izbile borbe, morali smo da napustimo to mesto.

U saradnji sa organizacijom DELASEM (Delegazione assistenza agli emigranti) italijanske jevrejske zajednice bilo nam je omogućeno da dođemo u Nonantolu, mesto u provinciji Modena, u srednjoj Italiji. Smešteni smo u „Vilu Ema“ (Emma). To je bila jedna velika kuća, ranije vlasništvo jednog italijanskog Jevrejina, a tada nenastanjena. U Nonantoli smo se sprijateljili sa mesnim stanovništvom, koje je prema nama bilo blagonaklono i pomagalo nam. Armando Moreno, tada veoma angažovan na spasavanju dece, okupio je još jednu grupu dece iz Jugoslavije, tako da smo napravili hahšaru.

Septembra 1943. Italija je kapitulirala. Nacisti su ubrzo okupirali severnu Italiju uključujući i Nonantolu, dok su se saveznici iskrkali u južnu Italiju i počeli da napreduju prema Rimu.

Stanovništvo Nonantole učinilo je sve što je moglo da sakrije većinu dece. Ipak, neposredno prisustvo nacista za nas bilo znak da moramo da potražimo spas prebacivanjem na sigurnije teritorije. U tom trenutku za nas je to bila Švajcarska. Pre nego što smo mi doneli konačnu šta da činimo, jedna grupa dece bezuspešno je pokušala da pređe granicu Švajcarske i vratila se. Nekolicina nas, zajedno sa Armandom Morenom, odlučili smo da pokušamo da iz Italije predemo u Švajcarsku. I – uspeli smo! Tako smo u oktobru Armando, ja i još četvorica dečaka preko Alpa stigli u Černobio (Cernobbio), mesto na italijansko-švajcarskoj granici. Naša veza bila je sigurna. Čovek koji nas je sačekao na granici pokazao nam je put i presekao za nas bodljikavu žicu na pouzdanom mestu, tako da je grupa od nas šestoro koju je

predvodio Armando Moreno stigla na tlo Švajcarske i tu našla bezbednost. Trebalo je savladati još mnogo prepreka i iskušenja, ali je odlazak u Švajcarsku za nas bio spasonosan.

Ratne strahote su prošle i malobrojnim Jevrejima koji su preživeli ostavile tragove i posledice koje ne možemo zaboraviti dok smo živi. Kada se sve stišalo, naši putevi su se kasnije razišli. Ipak, okolnosti su udesile da se sa nekima, sa kojima smo prošli sve nedaće, posle mnogo godina sretnemo u SAD. Sa Armandom i njegovom pokojnom suprugom Hildom bili smo u stalnom kontaktu i prijateljskim odnosima.

IX

EL ŠAT

Mira ALTARAC

ŽIVOT POD ŠATORIMA

Rodena je u Zagrebu 1938. od oca Morde Marka Altarca, iz Tuzle, i majke Regine Altarac, rođene Koen, iz Sarajeva. Nakon emigracije vratila se u Zagreb, gde završava osnovnu školu i gimnaziju, a zatim se upisuje na Filozofski fakultet (Komparativna književnost i engleski). Radila je u Izdavačkom preduzeću „Mladost“ i Gradskoj knjižnici Zagreb. Boravila u Engleskoj, gde joj se rodio sin Daniel Ilan, sada inženjer fizike, oženjen sa Anom Domaš.

Nakon boravka u Splitu, gdje smo 1943. dočekali kapitulaciju Italije, mama i ja pridružile smo se na kratko vrijeme jevrejskoj koloniji na Korčuli, odnosno u Veloj Luci. Odatle smo, nakon što su Nijemci okupirali Korčulu, otišli na Vis i onda se sa zbjegom Dalmatinaca otisnuli za El-Šat, pustinju u Egiptu, blizu Sueckog kanala. Nas Jevreja bilo je tridesetak. Tata se pridružio partizanima.

Sa zebnjom se sjećam bježanja sa Korčule. Usred noći pronio se glas: dolaze Nijemci! U mrklom mraku, bez paljenja svjetla, ukrcavali smo se na trabakule. Neka dramatična zbivanja meni, djetetu od jedva pet godina činila su se smješnim: neki čovjek u kaputu, sa šeširom na glavi i aktovkom u ruci, pao je u more – trebalo ga je izvući. Vrijeme je bilo grozno: more uzburkano, trabakule su se ljuljale. Sa zidova je curila kiša, djeca su plakala, svi su povraćali.

Pamtim devetodnevno putovanje Mediteranom. No prije nego smo stigle u Port Said, imali smo usputne stanice u Italiji, u selima Santa Kroče i Santa Maria dela Salute. Smjestili su nas u prazne, napuštene vile. Prije toga saveznici su nas raskužili: majke s djecom išle su pod vruće tuševe, posipali su nas DDT-ijem. Seoske žene s dalmatinskih otoka nisu se dale lako skinuti, pa nge ići pod tuševe! Postojala je i mogućnost da budemo prebačeni negdje preko oceana, ali mama i ja nismo se dale – htjele smo se poslije rata sastati s tatom. Tako dezinficirani, očišćeni, nastavili smo putešestvije brodom. Bari, Brindizi, Taranto, pa danima ništa. Nakon trogodišnjeg bježanja i skrivanja, ovo se putovanje činilo kao idila, gotovo odmor. Uživala sam što se na brodu spavalo u mrežama, mogla sam se ljuljati, a s nama su bili pripadnici engleske armije. Sjećam se jednog mladog oficira koji nam je pokazivao svoje obiteljske slike s djevojčicom svojih godina i nudio nas slatkišima. Ipak, da se ne bi pomislilo da je sve bilo tako idilično, moram reći da smo svakodnevno imali vježbe za slučaj da brod naleti na minu – puno ih je bilo posijano u moru. Unatoč tih svakodnevnih opasnosti na obzoru, otočanima je bilo tako lijepo, vožnja im je toliko prijala da su se teška srca iskrcali u Africi!

Tako smo se nakon duge vožnje približili Port Saidu. Brod su okružili čamčiči s Arapima, poznatim po smislu za trgovinu. Svi su uporno nudili svoju robu na prodaju; očito nisu znali da smo izbjeglice iz ratom zahvaćene Jugoslavije, a ne neki dokoni turisti. Šok je uslijedio već prve noći. Smjestili su nas u jednu golemu klaonicu, gdje smo spavali na golom betonu. Doduše, i na Mosoru smo spavali na livadi, pod zvjezdama – ali ovo je ipak bilo nešto drugo. Ujutro su nas trpali u kamione i zaustavili u pustinji El-Šat, nadomak Sueckog kanala. Šatorsko naselje bilo je već podignuto. Čekali su nas veliki šatori, svaki za dvadesetak osoba. Naravno da je meni, djetetu, taj šatorski grad bio zanimljiv, ali mislim da su odrasli bili u priličnom šoku, štoviše zgroženi. Vladala je i tropska vrućina i na to nismo bili navikli.

Te prve noći niko nije čvrsto spavao. Cijele noći čuo se plač djece. Ujutro se pronio glas da su neki pripadnici zbjega već te prve noći preminuli ... djeca, starci.

Ali život se brzo normalizirao. Pod tim mislim na osnovne potrebe: izgrađene su latrine, kuhinje su počele funkcionirati: išlo se „na kazan“, s vojničkim porcijama, stajalo se u repu, ubrzo smo dobili tropske šešire kao zaštitu od vrelog sunca. Smješteni smo bili u I, II i III kampu. Kretanje je bilo slobodno, ljudi su išli prošetati do Sueckog kanala

i gledati velike brodove u prolazu, ali vratiti se i orijentirati u tom šatorskom naselju nije bilo lako, bar u početku. I s tim se problemom uskoro izašlo na kraj: formirale su se ulice, koje su dobile svoje nazive. Borili smo se i s giblijem, pustinjskim vjetrom. Tko god je bio u pustinji, zna kako je teško obraniti se od tamošnjih vjetrova.

Šator smo dijelili s tročlanom obitelji Salom, bivšim vlasnicima tvornice šibica iz Travnika, jedinama koji su svoj prostor u šatoru odijelili nekom ružičastom prozirnom tkaninom, ne bi li stvorili iluziju privatnosti. Gospodinu Salomu sam i danas zahvalna: pričao mi je priču o Ali Babi i četrdeset hajduka, jedinu koju sam čula u svom ranom djetinjstvu dok je mama puno pjevala. Osim njih, bili su tu otac i kći, stari gospodin Jungvirt (Jungwirth) i kći mu Olga, pa stara i nervozna gđa Lustig. Ona je brinula o svojoj kćeri koja je ostala u zemlji i nikako se nije mogla priviknuti na nove uslove života, neprestano prigovarajući „strašno, strašno“, pa jedna petočlana obitelj sa Brača, s jednim pridruženim članom. Poslije rata dugo smo s njima bili u vezi.

*Na vrelom pesku El Šata:
MIRA sa majkom REGINOM
1944. godine*

Ipak, ljudi su se znali opustiti, našaliti. Kad bi se tako navečer vraćali sa šetnje do Sueckog kanala, gospodin Salom, koji je ostao ‘kod kuće’, improvizirao bi: vijugajući komadom špage po pijesku, dobro bi ih prestrašio, pa bi nastala panika i uplašena cika: „Zmija, zmija!“ Snažljiviji su pokušavali uzgajati lubenice na vrućem pijesku ili skuhati na njemu jaje.

Oformila se bolnica. Ležala sam u njoj bolesna od zaušaka; svi smo vakcinirani protiv tropskih bolesti; organiziran je kulturni život: otvorena je škola, organizirana je vrlo aktivna folklorna grupa, čak je proradilo i kazalište.

Navršila sam šest godina i pošla u prvi razred osnovne škole. U početku smo sjedili na praznim kantama od benzina i pisali na pijesku, ali smo ubrzo dobili bilježnice (s jedne strane napisi na engleskom, a s druge na arapskom jeziku) i knjige. Sve sam sačuvala! Zanimljivo ih je listati, pogotovo iz aspekta današnjice: osim što u njima ima i partizana i Crvene armije, ima i različitih imena: Zlata, Mile, Cvijeta, Džafer... i različitih bogomolja: katoličkih crkava,

ali i džamija. Na jednoj tatinoj fotografiji napisala sam ponosno tek naučenim slovima: „Moj tata je partizan!“

Čak je i pošta funkcionirala. Tako je mama preko nekog, posredno, dobila vijest – poslala ju je Marica Guina iz Metkovića, koja je spasila našu Lotiku iz Sarajeva i kasnije proglašena Pravednicom, umrla je ove, 2003. godine, u stoprvoj godini – da je u sarajevskoj bolnici umrla njezina majka. Odmah poslije rata mama je išla u sarajevsku bolnicu ispitati gdje je sahranjena, ali joj ništa nisu htjeli reći.

Što se tiče osobne higijene, mogla se održavati, iako ne po mirnodopskim kriterijima. Ne sjećam se, dakle, jutarnjeg pranja, ali su postojale tuš-kabine, u koje se po želji moglo ići istuširati, uz prethodnu provjeru ima li vode. Ako su našem svijetu Arapi bili nešto poput senzacije, i njih su zanimale bijele žene, pa se znalo desiti da poneki mladi Arapin znatiželjno viri za vrijeme tuširanja. Pamtim kako su kamionima odlazili na posao i pri tome ritmično uzvikivali, uz pljesak ruku: „Aha la bibi azi ze“, što bi trebalo značiti „volim lijepu djevojku“.

Mala jevrejska zajednica obilježavala je svoje praznike, slavilo se skromno, a kasnije je kantor iz Zagreba, Leon Altarac molio za praznike i pokope.

*Detinjstvo
koje nije bilo
srećno: LEA
(druga sleva)
i MIRA ALTARAC
(treća sleva)*

U kampu je bilo puno američkih i engleskih medicinskih sestara, finih i diskretnih. Kako moja mama nije znala nikad u životu biti besposlena, kod jedne od njih, koju su svi zvali Mis B zaposlila se: spremala joj je šator. Mis B bi joj ponekad znala diskretno ostaviti neki odjevni ili toaletni predmet s ceduljom: „For you, Regina“. Još čuvamo njezinu fotografiju s posvetom mami „To Regina with puno hvala Wilhelmina Healey, Miss B“.

U kampu su počeli s radom i brojni tečajevi, pa se mama upisala na tečaj engleskog jezika. Učitelj je svoje dake vodio na izlet u Kairo, odakle sam dobila lijepe plave sandalice!

Kasnije smo se smijali maminoj priči kako je s trgovcem počela govoriti svim jezicima koje je natucala, da bi je on na kraju upitao: „Quantas linguas parla la signora?“, da bi ona odgovorila „Ninguno!“.

U našem kampu začela se i jedna ljubavna priča. Tridesetsedmogodišnja Nina Salom, lijepa punačka crnka, koja je prije rata bila udata za svog ujaka – ali taj brak, današnjim jezikom, „nije bio konzumiran“ – zaljubila se u dr Vučkovića, koji je u El-Šatu bio sa ženom i dva sina. Gđa Vučković počinila je samoubojstvo skokom u Suecki kanal, a Nina, dr Vučković i Salomovi nisu se vratili u Jugoslaviju. Čulo se da su boravili u nekom indijanskom rezervatu u Kanadi. Više niko od njih nije živ.

U proljeće 1945. godine odjeknula je vijest da je preminuo predsjednik SAD-a Frenklin Ruzvelt. Rat je bio pri kraju. Nakom petnaest mjeseci na vreloom afričkom pijesku opet dugo putovanje u domovinu.

Živo se sjećam Splita po našem dolasku: na ulicama euforija, razdragani ljudi pjevaju, maše se zastavama. Idem s mamom ulicom, ona me drži za ruku i plače. „Zašto plačeš?“, pitam. „Pa, rat je završio!“.

„Eh, završio...“, tužno je odgovorila. Još nije ni znala da se sedamdeset članova njene familije nije vratilo. U Splitu smo se sastali s tatom u partizanskoj – točnije, u savezničkoj uniformi. Trodnevno putovanje do Zagreba na otvorenom kamionu, s naoružanim partizanima. Puno puškaranja usput. U Zagreb dolazimo kasno navečer, sipi kiša, mračan grad.

I jednako, kao što smo 1941. godine otišli iz našeg stana u Derenčinovoj baš kao da idemo popiti kavu u grad, tako smo sada dobili jedan napušten trosobni ustaški stan, kompletno namješten, baš kao i naš 1941. godine, koji je imao i poneku jevrejsku stvar. Kako je tada bilo uobičajeno, stan smo dijelili s tročlanom obitelji Jakice Montilja (svi su otišli u Izrael).

Krenuo je „novi život“.

NEIZVESNO PUTOVANJE DO LUKE SPASA

Rifka-Rikica Vostrel, devojačko Altarac, rođena je 1929. godine u Sarajevu, od oca Leona Altarca i majke Roze, rođene Atijas. Ima mladu sestru Leu-Liliku.

Holokaust su preživeli svi članovi porodice Rikice Vostrel – otac, majka i sestra.

Posle završetka gimnazije radi u Splitu u Gradskom štabu za pionire, a zatim u Zagrebu, u Centralnom komitetu omladine, odeljenju za rad s pionirima.

Posle udaje posvećuje se porodici i prati

supruga na poslovima u diplomatskim predstavništvima.

Ima dva sina, dvoje unučadi i jednog praunika.

Živi u Zagrebu.

Moj put do El Šata (El Shatt) zapravo je počeo 1943. godine, u rujnu, kada je kapitulirala fašistička Italija. Do tada sam živjela u Splitu sa roditeljima, gdje sam u lipnju 1942. godine doživjela jedan od najtužnijih dana u svom životu. Bio je to dan kada su fašističke jedinice, tzv. sinovi vučice („figli de la luppe“) iznenada upale u židovski hram.

Moj tata Leon Altarac bio je službenik Židovske općine i hrama (šamas) pa je naša obitelj stanovala u zgradi same Općine, tik do hrama.

Fašisti su ušli u hram za vrijeme molitve. Mnoge vjernike su pretukli, a hram i naš stan su demolirali. Sve stvari su bacili kroz prozore i

potom ih zapalili nasred Narodnog trga. Ostali smo bez ičega; ali, što je najvažnije, ostali smo neozlijeđeni i živi. Dobri ljudi su nam pritekli u pomoć, našli nam privremeni smještaj i pomogli nam u odjeći i obući. Ipak, taj kobni dan ostavio je dubok trag u mojoj duši. To je bio razlog da sam se, kao trinaestogodišnja djevojčica, uključila u ilegalni rad Saveza mlade generacije i SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije). Gotovo sam sigurna da sam u to vrijeme bila najmlađa skojevka u Splitu.

Kad je kapitulirala Italija, znala sam da moram napustiti Split jer ne smijem dočekati Nijemce i ustaše.

Odlazim u neizvjesnost zajedno s roditeljima, malom sestrom Leom (Lilikom) i starom nonom. Odlazim u partizane. Na putu se razdvajamo. Obitelj odlazi u partizanski zbjeg a ja u jedinicu. Oko četiri i pol mjeseca boravim prvo na Mosoru, te na otocima Braču i Šolti, gdje sam bila član Kotarskog odbora USAOH-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske) za Brač i Šoltu.

No, počela je nova neprijateljska ofanziva te smo se, krajem 1943. godine, morali evakuirati s Brača. U nemiloj uspomeni ostao mi je put za otok Vis. Strpali smo se u jednu neveliku jahtu. Bilo nas je toliko da je jedno tijelo gotovo bilo preko drugog. Mislila sam da se nećemo izvući jer je bura bila tako jaka da se jahta ljuljala kao mala gondola. Ipak, sretno smo stigli na Vis.

O svojima nisam ništa znala, osim da su i oni evakuirani s Mosora, iz Srinjina, gdje su boravili u partizanskom zbjegu. Pretpostavljala sam da su evakuirani na neki otok, no na Visu nisu bili.

Na Visu je bilo partizana, ranjenika, žena i djece, bolje rečeno bila je to vojna baza i partizanski zbjeg iz svih krajeva Dalmacije. Bili su tu još i saveznički vojnici i mornari. U tom mnoštvu osjećala sam se izgubljenom i prepuštenom samoj sebi. Ali to je bio tek moj osjećaj jer sam, uz mnoge druge, bila određena da krenem u Bari (Italija) gdje su, prema sporazumu Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i savezničkih snaga na Sredozemlju, već bile brojne izbjeglice i ranjenici.

U Bariju su nas dočekali mnogi naši ljudi, među njima i poznanici mojih roditelja. Od njih sam doznala da se moji najbliži nalaze u prihvatnom logoru Karbonara (Carbonara), nedaleko Barija. Zaželjela sam odmah otići k njima, ali za to je bila potrebna posebna dozvola koju nisam mogla dobiti. No, poslala sam im kratko pisamce kojim sam ih

obavijestila da sam sa grupom partizanskog zbjega produžila dalje, a oni neka se raspitaju gdje smo i neka krenu za mnom.

Iz Barija smo premešteni u Tukuran, gdje se nalazio prihvatni logor za zbjeg i ranjenike. Logor je imao dva dijela. Jedan za prihvat, tj. karantenu (dezinfekcija, pranje itd.) i drugi tzv. čisti logor. Bila sam u karanteni, ali u „čistoj“ baraci, u grupi zaduženoj za raskuživanje djece. Jedne noći, nakon nekoliko dana u Tukuran, ležala sam na podu u „čistoj“ baraci, pokrivena tankom posuđenom dekom, i polako tonula u san. Odjednom sam čula poznate glasove i potom ugledala mamu i tatu s Lilikom u naručju. Bio je to nezaboravan trenutak. Uspjela sam ishoditi dozvolu da se pridružim obitelji. S njima sam dalje nastavila izbjeglički život.

Iz „čistog“ logora, u kome je bila moja obitelj, nastavili smo dalje zajedno. Dobili smo smještaj u napuštenim vilama u St. Maria di Kroče (St. Maria di Croce) u blizini Otranta, a druge grupe u također napuštenim vilama u St. Maria di Nardo. Tu smo čekači raspored za konvoj, za odlazak u Afriku. Iz više malih mjesta u okolici okupili smo se u Tarantu odakle je trebalo da krene konvoj. Smješteni smo u velike, hladne i neudobne hale, gdje smo nekoliko dana čekali dozvolu ili naredbu da nas ukrcaju u savezničke brodove koji će nas odvesti na daleki put. Nije nam tu bilo lijepo. Jedva smo čekali da odemo, iako nismo znali šta nas na kraju putovanja čeka. Negdje polovicom veljače 1944. godine ukrkali smo se na veliki ratni brod, jedan od tri takva u konvoju.

Brodovi su bili puni izbjeglica, najviše iz Dalmacije, i partizanskih ranjenika. O opasnosti nisam uopće razmišljala, a bilo je i te kako opasno. U moru mine, podmornice, a i opasnost od bombardiranja iz zraka. Na putu smo doživjeli jednu pravu uzbunu zbog preleta neprijateljskih aviona, ali se sve dobro završilo i stigli smo u Port Said, u Egiptu. Sjećam se da smo potom putovali nekom čudnom željeznicom i, na kraju, vojnim kamionom, kroz pustinju stigli na odredište.

Čitav put od Port Saida do El Šata djelovao je na nas poražavajuće. Pustinja, pijesak, velike vrućine, nigdje naselja, nigdje zelenila, pusto i tužno. Nije bio bolji dojam ni po dolasku u El Šat. Veliki broj šatora na ogromnom pješčanom prostoru bili su poređani tako da su činili nekakve ulice i rejone. Tu su bile i zidane zgrade u kojima su bile smještene kuhinje i blagovaonice.

Logor u koji smo došli nalazio se blizu Sueckog kanala, bio je to takozvani „Logor 2“, a postojala su još tri logora u blizini. „Logor 1“ se nalazio devet kilometara od Sueca, a „Logor 3“ dva kilometra zapadno

od „Logora 1“. Kratko vrijeme postojao je i logor u Katatbi, udaljen od El Šata oko 200 kilometara. Logori u koje smo smješteni služili su, prije našeg dolaska, za smještaj britanske armije.

Naša obitelj: majka Roza i otac Leon, nona Lea Atijas, sestra Lili-ka i ja, te moja tetka Regina Albahari i njen sin Albi, bila je smještena u rejonu B, šator 30B. Osim nas u tom su šatoru živjele još četiri obitelji i jedan samac. Bila je tu obitelj Kario iz Beograda, sa sinom, mojim vršnjakom, koga smo zvali Bubi, Jozef i Sara Klajnodštajn sa posvoje- nom nećakinjom Nadom Levi Klajnodštajn, čiji su roditelji stradali (Nada Klajnodštajn, udata Ćuk, sada živi u Zagrebu), Finika Šnitlinger s kćerkom, moj vršnjak Hari Štajner (nakon rata novinar u Beogradu) s majkom, i samac, odvjetnik Franić iz Makarske.

El Šat 1944: susret sa Jevrejima koji su bili u engleskoj vojsci; na snimku su olovkom naznačene MIRA (1), LEA (2) i RIKICA ALTARAC (3) i NADA LEVI (4)

Poljski kreveti su bili poredani jedan pored drugog s jedne i druge strane šatora. Životni su uslovi bili dosta teški s obzirom na različitu životnu dob, muškarce i žene, te djecu i starce. Nasuprot našoj porodici bio je smješten teško bolestan Jozef Klajnodštajn koji je, nažalost, tamo i umro.

Živjeli smo kao u nekoj komuni. Zvono je oglašavalo doručak, čaj, ručak, užinu i večeru. Mogli smo jesti u blagovaonici, ali i donositi hranu u šator. U malim i ozidanim prostorima, na više punktova u našem rejonu, imali smo vodu, toplu i neukusnu, tako da smo umjesto vode uglavnom pili čaj.

Hrane je bilo dovoljno, iako nije bila po našem ukusu. Moja je mama više puta i sama ponešto skuhalo. Tata je pak ponešto zaradio kao brijač pa je mogao i nešto kupiti u kantini. Naš dobar prijatelj napravio nam je malu limenu peć s pećnicom tako da je mama nekad pekla pitu (pastel). Odjeću smo dobivali od Crvenog križa, a spretne ruke su i od spavačica znale napraviti haljine, pa se može reći da smo bili pristojno odjeveni. Žene su se bavile ručnim radovima i ukrašavale su svoj dio šatora. Obično su to bili radovi na vrećama u kojima je stizala hrana.

Preko dana je bilo užasno vruće, a noći su bile hladne. Ponekad su puhali vrući i neugodni vjetrovi, a jednom smo doživjeli i pravu pustinjsku oluju koja je mnoge šatore porušila.

U El Šatu je i odeća bila primerena belini peska i vrelini: LEA, RIKICINA mlada sestra, je u naručju majke, a RIKICA je u sredini slike, u beloj haljini

Poslije nekoliko mjeseci boravka u logoru, naša je obitelj, nas sedmero, dobila zaseban smještaj u pola šatora. Drugu polovicu šatora dobila je druga obitelj, a bili smo odjeljeni platnenim zidom.

Život je u logoru bio veoma organiziran. Svi su imali nekakva zaduženja ili dežurstva. Postojali su logorski odbori, koji su bili odgovorni Centralnom odboru zbjega. Rejonski su se odbori neposredno brinuli o potrebama svog rejona, a te je potrebe koordinirao odbor logora. Osobno sam bila član logorskog, a kasnije i centralnog odbora USAOH (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske) za zbjeg. Radila sam u rejonskom prosvjetnom odjelu i išla u školu, u treći razred gim-

nazije. Za odličan uspjeh pohvaljena sam kao najbolja učenica III/a razreda i dobila knjižicu „Deklaracija II zasjedanja AVNOJ-a“ (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije).

Nakon izvjesnog vremena u logoru su osnovane razne radionice (krojačka, obućarska, brijačka...) koje su djelatnost obavljale besplatno. Koristili su se svakojaki materijali kao što su: limenke, stare krpe itd. Spretne žene su iz šatorskih konopaca vadile niti i plele razne odjevne predmete.

Kulturno-prosvjetna djelatnost se odvijala po grupama. Postojao je logorski pjevački zbor pod vodstvom maestra Josipa Hatzea, i kazališna grupa koja je, koliko se sjećam, nastupala i u Kairu. Kasnije su izdavane i razne brošure o omladini i pionirima. Kako sam već prije spomenula, tata je radio kao brijač, a najviše se angažirao kao član logorske vjerske sekcije te obavljao židovske vjerske obrede. Obredima su prisustvovali i Židovi koji su bili pripadnici britanske vojske, stacionirane negdje u blizini. Posjećivali su nas osobito za židovske blagdane. I svi drugi su upražnjavali svoje vjerske obrede i običaje.

Od Jakova Mizrahija, pripadnika engleske vojske, tata je dobio molitvenik kojim se služio u El Šatu. Na praznim stranicama upisao je imena Židova umrlih u logoru, a koji su, uz obred, tamo pokopani. Upisao je i troje židovske djece koja su tamo rođena. Jakov Mizrahi bio je iz Jerusalima.

U logoru se radalo, živjelo i umiralo. Sklapani su i brakovi ali teški uvjeti odnosili su velik broj novorođene i djece do dvije godine života, a dakako i starije osobe. U logoru je ustanovljeno i groblje na kojem je podignut spomenik. Nažalost, s vremenom groblje je devastirano i kao takvo je neprepoznatljivo. Koliko mi je poznato, poduzimaju se koraci da se to groblje obnovi.

Za završetak rata doznali smo u noći između 9. i 10. svibnja 1945. Svi smo izašli van šatora i ludo se veselili. S nestrpljenjem smo očekivali povratak u Jugoslaviju. Povratak je bio organiziran po grupama. U srpnju 1945. vratili smo se u Split.

X

U ZATVORIMA
U SRBIJI I U NEMAČKOJ

Ženi LEBL

DRUG IZ DETINJSTVA – MOJ „ZID PLAČA“

Ženi Lebl je rođena 20. juna 1927. u Aleksincu, od oca Leona i majke Ane, rođene Robiček. Od najuže porodice Holokaust su preživeli otac i stariji brat Aleksandar, dok je majka stradala. Od 1933. živela je u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i nižu gimnaziju. Uoči odvođenja jevrejskih žena i dece u logor na Sajmište pobegla je u Niš i pod lažnim imenom živela kod Jelene Glavaški. Zbog ilegalnog rada obe su uhapšene 22. februara 1943. godine. Jelena je kasnije streljana. Posthumno je proglašena za Pravednika među narodima.

Od septembra 1954. živi u Izraelu, bavi se istorijom Jevreja na tlu bivše Jugoslavije i dosad je objavila 15 knjiga, od kojih devet na srpskom jeziku. Bavi se i prevodenjem izraelskih pisaca i pesnika sa hebrejskog na srpski jezik. Dobitnik je dvadeset i tri nagrade za naučne i književne radove na konkursima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Prvog septembra 1940. godine upisala sam se, srećna i zadovoljna, u četvrti razred Prve ženske realne gimnazije u Beogradu, u Bitoljskoj ulici, u čuvenu „Plavu gimnaziju“. Imala sam tada punih 13 godina i još dva meseca i deset dana. Tih dana vratili smo se s našeg godišnjeg odmora, koji sam godinama provodila u Milićevcima, selu kraj Čačka, gde je moj otac bio upravnik rudnika magnezita. Moje najlepše uspomene

bile su vezane za taj kraj. Jedino što je, bar meni, nedostajalo bila je naša Ledi, lepa vučjak-keruša, koja je u naš dom stigla u torbici moga brata pet godina ranije, kada je ličila na klupko fine vunice. Ko bi ikad pomislio da će se iz njega razviti tako lepo, odano i plemenito veliko biće, koje je postalo deo nas, imalo svoje dvorište i svoju letnju i zimsku rezidenciju.

U Milićevcima nije bilo struje niti tekuće vode. Tako je bilo i u rudničkoj kući u kojoj smo stanovali, ali je moj otac doneo ogromni jednooki radio sa ogromnim akumulatorima, a pitanje tekuće vode rešio je dovodeći pumpanu vodu na krov, u veliko metalno bure. Na smeđu smo svakodnevno pumpali vodu iz pumpe pokraj kuće. Pošto je u kući bio uređaj za tekuću vodu, dobijao se utisak da je sve kao u Beogradu.

Imali smo divan čist potok, čiji je jedan tok otac zagradio i tako stvorio prilično veliki bazen, kroz koji je stalno proticala voda potoka. Na terasi, na kojoj smo ručavali, svile su gnezdo laste, koje su se svake godine, ko zna iz kojeg dela sveta vraćale u Milićevce da snesu jaja i izvedu na put podmladak.

S vremena na vreme imali smo i goste. Za raspust 1938/39. godine, u „našoj vili“ ugoštili smo sestre Glavaški, Jelenu i Ružu. Jelena je bila moja (kako se to tad nazivalo) zabilježila iz doba kad je moj otac bio upravnik rudnika uglja u Aleksincu, gde sam se rodila i gde sam provešla pet prvih godina života. Sećam se da je Jelena pričala kako je prešla u Niš. Ne znam zašto sam tu činjenicu registrovala, jer mi to tada uopšte nije bilo značajno.

Početak školske 1940/41. godine. Moj brat Saša, pet godina stariji od mene, očekivao je oktobra te godine upis na prvu godinu studija. Ništa nije govorilo da će se pojaviti neki problem. Zašto i bi? A onda, 5. oktobra 1940. godine u naš mirni dom uvukao se nemir, uselila strepnja, slutnja, bolje reći zloslut. Nešto se odigravalo, nešto što niko nije ni pretpostavljao da se može desiti: Saši je saopšteno da se ne može upisati na fakultet, ni on niti još neki njegovi drugovi. Ali zašto, za milog Boga? E, zato što je Jevrejin. Zato što je Jevrejin? Zar je to mogao biti razlog?

Ustanovilo se da je o tome doneta Uredba, za koju sam saznala da se zove „Numerus clausus“. Međutim, bilo je u toj Uredbi i nekih paragrafa kojima bi se možda moglo doći do „obilazjenja“ te odluke, ako ne za sve Jevreje, a ono bar za mog brata i još nekolicinu: trebalo je doka-

zati da su očevi budućih privilegovanih studenata bili zaslužni za domovinu, tj. da su u Velikom ratu 1914–18. ratovali „na pravoj strani“.

Naš dom počeo je da liči na košnicu. Otac, koji je samo jednom u dve nedelje dolazio da s porodicom provede dva-tri dana, sada je dolazio veoma često, ali je stalno bio zauzet. Videla sam da se u kući i po raznim ustanovama traže stari dokumenti. Tada sam saznala da je moja prabaka Jelena Lebl bila dobrovoljna bolničarka u Srpsko-turskom ratu 1877. godine i da je čak dobila medalju. Saznala sam da je deda Aleksa Robiček bio nosilac „Albanske spomenice“. Ali ono što me najviše napunilo ponosom bio je naš otac: ne samo što je ratovao u srpskoj vojsci, bio je ranjen i prešao Albaniju, već je od strane Saveznika dobio visoko priznanje, jer je prilikom proboja Solunskog fronta pronašao ugalj, što je Saveznicima omogućilo snabdevanje energijom. Sve mi se to ukazalo jedino zahvaljujući tom „Numerusu claususu“. I tako je moj dragi brat negde početkom marta 1941. godine lično od ministra prosvete Mihe Kreka dobio dozvolu da se upiše na prvi semestar Tehničkog fakulteta, kad je drugi semestar već bio u punom jeku.

Kratko vreme pošto je sredio upis sina na fakultet, otac je dobio poziv na jednomesečnu vojnu vežbu. Činilo mi se da mu je nekako i dobrodošlo da malo zaboravi sve napore, pa dobrim delom i poniženja koja je doživljavao poslednjih meseci. Tada nisam ni sanjala da će ta „vojna vežba“ trajati četiri godine i četiri meseca i da će to ocu spasiti glavu. Nekako tih dana odjednom je nestala Rozalija, naša dugogodišnja kućna pomoćnica. U kući smo ostali majka, brat i ja. I naša Ledi, naravno.

O početku rata čula sam 6. aprila preko Radio-Londona. Trebalo je da u 8 sati počnem kurs prve pomoći u pećini na Tašmajdanu. Bio je to „konspirativni kurs“, koji je organizovao SKOJ Prve ženske realne gimnazije, sa Ružicom Vasikić na čelu. Ružica je angažovala mene još oktobra 1940. godine da budem neka vrsta razrednog poverenika SKOJ-a, a taj kurs prve pomoći bio je moj prvi konkretni zadatak. Zamolila sam mamu da me probudi oko 6,30.

Oko 7,00 ostalo mi je da se očešljam, da ispletam pletenice. Automatski sam otvorila Radio-Beograd koji je ćutao. Bilo mi je čudno, te sam, ni sama ne znam zašto, prešla na Radio-London, koji je u to vreme imao emisiju na srpskom jeziku. I, gle čuda: Radio-London emitovao je jugoslovensku himnu „Bože pravde“! Naćulila sam uši: znala sam da tog dana nije bio neki jugo-praznik. Pa onda – kako to, zašto to? Ubrzo zatim saznala sam. Spiker je patetično počeo emisiju:

„Jutros u 5 časova Nemačka je objavila rat Jugoslaviji. Nemački bombarderi lete u pravcu Beograda...“

Sva izvan sebe, uzbuđena, uletela sam u spavaću sobu, gde je mama u krevetu čitala „Politiku“ i povikala:

„Mama, Nemci su nam objavili rat, dolaze da nas bombarduju!!!“

Mama, iznenađena, stavila je prst na usta i prošaptala:

„Smiri se, probudićeš Sašu!“ Očigledno je pomislila da sa mnom nešto nije u redu, ali ja sam nastavila istim povišenim glasom:

„Mama, počeo je rat...“

„Detē moje, ko ti je to rekao?“

„Mama, sada je to emitovao Radio-London!“

„Kako si došla do Londona?“

Videla sam da mi mama ne veruje. Izletela sam, onako s jednom pletenicom i češljem u ruci, na ulicu. Bila je pusta u to nedeljno jutro, u 7 sati. Odjednom su se iz visine začule neke sirene, kao alarmne, od kojih se ledila krv, a potom se čuo poneki prasak bombe. U ulici su susedi počeli da otvaraju prozore. Prvo su se pojavljivale glave s pogledima put neba. Odmah zatim su ljudi, u pidžamama, počeli da izlaze na ulicu uz glasno komentarisanje, kako to „naši avioni prave lupinge“, kao da su to akrobatski letovi naših avijatičara, naših vojnih pilota. Ja sam iz sve snage vikala da su to nemački bombarderi, ali me niko nije čuo. U tom trenutku se pojavila i mama i povukla me u kuću, pravo u podrum. Verovatno je i ona čula ono što je Radio-London emitovao.

Rat je zaista počeo. Beograd je bombardovan, na sve strane bile su ruševine. Nastalo je rasulo i zemlja je uskoro bila okupirana. Nemci su ušli u Beograd.

*

Moj brat Saša išao je na prinudni rad, počeo je da radi na raščišćavanju ruševina i vađenju leševa, već u stanju raspadanja. Mislim da je to više pogađalo mamu nego njega. A onda je naš mali dom počeo da se puni. Prvo je stigla baka Regina, pa tetka Šarika, pa tetka Mina, koju su izbacili iz luksuznog stana u Jovanovoj ulici. Naravno da su sve bile obeležene žutom trakom i jedina koja nije bila obavezna da je nosi bila sam ja, jer još nisam imala 14 godina. Pošto Jevreji nisu smeli da izlaze u kupovinu do 10 sati (kad više nije bilo ničeg na pijaci, čak nije bilo ni pijace), to sam ja bila – kako me je mama nazivala – „naš ministar inostranih poslova“. Ujutro, pre policijskog časa, silazila sam u

Aleksandrovu ulicu i tamo, u nekom zaklonu, očekivala otvaranje pekare. I, vidi čuda: ja koja sam bila mršava i izbirljiva, odjednom sam dobila apetit. Onako još toplu veknu dobro bih očerupala. Mama nije mogla da me ukori jer je shvatala šta je glad. A kad nismo imali šta da jedemo, bio je problem utoliti glad naše Ledi. Nekoliko puta mama je htela da Ledi ode, izvodila je na ulicu, znajući da će je svakako onako lepu i krasnu neko prihvatiti, ali se ona vraćala pre mame i čak mi se činilo da je prekorno gledala na nas, koji smo želeli da je se oslobodimo.

Porodica LEBL pre Drugog svetskog rata: majka ANA, otac LEON, brat ALEKSANDAR-SAŠA i mala ŽENI

Dva meseca posle početka rata, 4. juna 1941. godine stigla je prva karta od tate. Doduše, tamo je stajalo da je živ i zdrav i da je u zarobljeničkom logoru Oflag XIII B, kraj Nurnberga. Bilo nam je najvažnije da je živ, ali ono što je mamu dovelo do očajanja bio je njegov potpis: „*Vaš broj 6547*“. Posle nekoliko dana stigao je i obrazac, tzv. *Paketschein*, bez kojeg ne bismo mogli da mu šaljemo pakete. Na njemu je izričito stajalo da možemo slati pasulj, luk, brašno, suvo grožđe, šećer, ulje i suve šljive – sve ono što nismo imali. Međutim, mama nije dozvoljavala da tata oseti da smo u nevolji, da ona otkida od svoje dece, kako se tužila baka, samo da bi njemu bar malo olakšala težak život zarobljenika. Počela je da prodaje nakit.

A onda nam je, sredinom avgusta, „dodeljeno“ troje Banaćana, dvoje iz Vršca i jedna starija gospoda iz Pančeva. Iz Vršca je bio Aleksandar Molnar, čija je žena Nemica, odmah po izbijanju rata uzela njihovu kćer i ostavila ga, te je on to teško preživljavao. Iz istog grada bila je i Livija-Lili Kampf, čiji je muž bio Namac, ali je nije napuštao ni jednog trenutka. (Čak ju je na kraju izvukao sa Sajmišta, a posle rata su se

preselili u Izrael.) Naš „špajz“, uvek pun tegli slatkog i turšija, naglo se praznio.

Kratko vreme posle toga, Molnara su zatvorili u Topovske šupe, logor kod Autokomande, u Tabanovačkoj ulici. Mama me je nekoliko puta slala da mu odnesem pakete. Bili su to teški trenuci za mene, ali mi je najteže bilo kad su saopštili da njemu više ne treba donositi pakete...

Naša nekad divna bašta puna ruža i božura napunila se koprivama, i to namerno. Gospoda Pančevka je bila pravi umetnik. Ona je od njih spremala nešto što je imalo ukus sličan spanaću. Ja sam samo mislila na Ledine patnje i jednom sam otišla u restoran hotela „Moskva“, gde su dolazili nemački oficiri sa domaćim frajlama. Videla sam da njima nije bilo stalo do jela i da su ostavljali dosta hrane u tanjiri-ma. Odmah sam pokupila nekoliko ostavljenih komada mesa i odnela kući, da od toga gospođa Pančevka skuva supu za Ledi.

Iz tog doba dva su mi događaja ostala urezana u pamćenje. Prvi je bila tatina karta. Obratio se mami: „Budi spremna da našoj deci budeš i otac i majka.“

Drugi nezaboravan događaj bio je kad sam se, prvih okupacijskih meseci, pojavila s „obeleženom“ mamom i kad su nam prišle dve susedke i konstatovale: „Baš nam je žao što morate da patite zbog muža Jevrejina!“ Mama nije oklevala i objasnila im da ona ne pati „zbog muža“ nego da je i ona Jevrejka. „Bože, pa to se ne vidi na vama!“ Mama nije odgovorila, ali ja jesam: „A šta to treba da joj se vidi? Da ima rep, rogove?“ Žene su se našle u čudu i udaljile se, a mama mi je blago savetovala: „Nauči da je ćutanje zlato!“

Približavao se početak školske godine. Nikad nisam imala više volje da učim nego tada, kad mi je to bilo uskraćeno, zabranjeno i bez onog čuvenog „Numerus clausus“. I život je tekao dalje, škole su radile.

Baš nekako u to doba počela su hapšenja beogradskih Jevreja, koji su dotle samo išli na prinudni rad. Mama je počela da očajava i da traži način da Saši osigura lažne papire za Italiju, jer je čula da Italijani

ŽENI kao trinaestogodišnja devojčica

imaju humani odnos prema Jevrejima. Nekoliko puta mama je odnosila novac i nakit, ali pasoš nije dobila. Naravno, nije se mogla nikom žaliti. Najzad, čini mi se u poslednjem času, Saša je dobio papire na ime Đovani Marlemko i otišao u Split. U kući smo ostale mama, baka, Šarika, Mina, Lili i Pančevka. I naša Ledi.

Osmog decembra žandarmi su doneli naredbu za sve, osim za mamu i mene. Naredbu po kojoj su svi dužni da se prijave već sutradan Specijalnoj policiji za Jevreje u ulici Džordža Vašingtona 21. Sutradan smo išle da ispratimo baku. Bio je to užasan prizor. Po ciči zimi stajali su Jevreji, uglavnom žene, deca, bebe i poneki starac. Pošto su ih popisali, počeli su da ih ukrcavaju u kamione i da ih odvođe na Sajmište.

Teška srca vratile smo se kući. Mama je bila ubeđena da nas dve nisu pozvali jer je ona ipak supruga jugoslovenskog potpukovnika. Međutim, već sutradan, nas dve smo dobile poziv za 12. decembar. A onda se dogodilo nešto što je izmenilo moju sudbinu. Nemci na triciklu stigli su 11. decembra pred kuću i pitali gde je živela Regina Robiček. Došli su da zapečate njen deo stana. Dok su prolazili stazom u dvorištu, naša Ledi se zapenušala od lajanja, skakala je na ogradu, pa kad joj to nije pomoglo, uzela je zalet i preskočila ogradu, što nikad ranije nije činila. U istom trenutku, još u skoku, jedan Namac joj je opalio metak u glavu. Bilo je to prvo usmrćeno biće, koje sam neizmerno volela. I dok sam je ja onako mrtvu i krvavu grlila, mama me je molila da je ostavim. Kako da ja nju ostavim, kad ona nas u našim najtežim danima nije ostavila. „Tako će ubiti i nas!“, vikala sam mami, koja je možda već i sama u to verovala. Nisam mogla da zakopam našu vernu Ledi. Prekrila sam je slojem snega. Nisam mogla da je prežalim i stalno sam plakala.

Mama je spremila dva ranca i napunila ih najnužnijim stvarima. Na rancima i na svakoj od naših stvari izvezla je naše inicijale. Kad je predveče otišla da se oprostí od nekih naših suseda, ja sam se jednostavno obukla, uzela svoj ranac i pošla u pravcu železničke stanice. Tamo je bila neka grupa jadnih i bednih ljudi i žena. Umešala sam se među njih, i kad su oni ušli u voz, to sam učinila i ja.

Zauzela sam mesto, ako se to može nazvati mestom, u mreži za kofere. To je bilo jedino prazno mesto, između bošča i ponekog kofera mojih saputnika. Imala sam utisak da je čitav voz jedna jedina grupa. Nisam znala ni ko su niti odakle su, dok nisu počeli da pričaju, da se jadaju. Osetila sam po govoru da su „prečani“. Počeli su da pričaju o zverstvima Mađara u Bačkoj, o gradu Somboru i tu i tamo pominjali su imena porodica koje su stradale, od kojih sam zapamtila porodice Lazić

i Maširević. Posle nekoliko sati vožnje, negde pred ponoć, neko je na nekoj stanici objavio:

„Silazak!“

Nisam znala gde smo, dok nisam ugledala na staničnoj zgradi napis „Niš“. Sišli smo svi i opet sam se našla u gomili. Neko je objavio: ako neko ima rođake u gradu, biće to od pomoći Komesarijatu za izbeglice da pripremi smeštaj. Među ostalima koji su se prijavili bila sam i ja. Rekla sam da u Nišu živi moja tetka. Znala sam samo ime – Jelena Glavaški, ali nisam znala njenu adresu. To nije bio problem. U stanici su imali spiskove svih žitelja grada. Ustanovili su da živi u Hilendarskoj 12. Počeli su da mi objašnjavaju da je to „odmah pored pirotске rampe“, pa još preciznije: „u Canićevoj kući“, ali ja nisam pojma imala ni gde je ta rampa, a kamoli gde je Canićeva kuća. Bila sam sama i mala, pa se neko sažalio i odlučio da još iste večeri stignem do tetke. Pozvali su jednog policajca da me prati, ne samo zato što je dobro znao gde je ta Canićeva kuća, već i zbog toga što je to bilo mnogo posle dozvoljenog policijskog časa za kretanje ulicama grada. Policajac je pokušavao da zapodene razgovor, pitao me o svemu i svačemu, ali sam ga zamolila da me ostavi na miru, te je odustao.

Bila sam dobro obučena: zimski kaput, vuneni džemper, tople pantalone – sve je bilo tamno plavo (kao moja gimnazijska kecelja), sve osim ranca na leđima. Od glave s štrikanom kapom, ispod koje su se samo videle moje dve guste pletenice, do vunениh čarapa i toplih gojzerica, sve je trebalo da me čuva od žestoke zime. Međutim, iako sam bila dobro obučena, bilo mi je veoma hladno. Padao je sneg, ali meni je bilo hladno u duši. Bila sam i umorna, uplašena, zabrinuta: šta će biti kad stignem do „tetke“ i kad me ugleda – kako će reagovati? Pojma nisam imala o njenom političkom stavu, o njenim pogledima na svet i o njenom odnosu prema Jevrejima.

Najzad, posle dužeg hoda, stigli smo do „Canićeve kuće“, četvoro-spratnice u koju se ulazilo iz dvorišta. Pošto su obe kapije bile zatvorene, policajac je potražio zvonce. Pozvonio je i negde na vrhu zgrade, sa stepeništa, otvorilo se prozorče, pojavila se neka glava i zapitala: ko je. Policajac je odgovorio kratko da gospoda dođe i otvori. „Gospoda“ je samo zamolila za nekoliko trenutaka „da se obuče“ i nestala sa prozorskog otvora. Policajac me je zapitao da li je to bio glas moje tetke i ja sam potvrdila, iako nisam bila sigurna.

Prošlo je prilično vremena, koje se meni činilo večnošću, dok se ispred nas pojavila. Pogled joj je pao na mene. Bila je nema, te sam ja

progovorila i rekla da treba da zahvalimo „čiki“ što me je doveo. Dala sam mu ruku i on je nestao pre nego što je Jela otključala kapiju. I dalje je ćutala i, tek negde na stepenicama oko drugog sprata, progovorila:

„Samo si mi ti falila!“

Sad sam ja ostala nema. Zastala sam i prvo što sam mogla da progovorim bilo je:

„Pa ništa... Vratću se...“

Jela mi je prišla i zagrlila me:

„Objasniću ti!“

Nastavile smo uz stepenice i došle do mansarde. Odmah pri ulazu osetila sam toplotu i smrad spaljenog papira. Jela mi je rekla da joj je trebalo dosta vremena ne da se obuče, jer je bila obučena, nego da spali „kompromitujući materijal“. Objasnila mi je da sada radi u Crvenom krstu, da radi s partizanima i da su to leci, koje je trebalo da sutradan preda nekim aktivistima iz sela Lužani. Već mi je pao teret sa srca: ako Jelena radi sa partizanima, sigurno nije na strani zajedničkog neprijatelja. Pošto je sve uništila, sad sve treba ponovo napraviti. Otišla je na tavan, koji je bio u istoj ravni sa mansardom, donela pisaću mašinu i na pod stavila neku lepljivu spravu za umnožavanje, nešto što je ličilo na mušemu prekrivenu medom. Ona je kucala tekst, a ja sam umnožavala, polagala papire na tu masu i prelazila nekom oklagijom preko svakog primerka. Negde pred zoru završile smo posao.

Kratko vreme posle toga Jela je otišla na posao, a meni stavila u zadatak da razmislim kako da dođem do neke legitimacije, jer se bez toga ne može. Njen stan je bio veoma mali, ali su svi ostali bili rekvirirani, u svakom je stanovao po neki nemački oficir, a na ulazu u zgradu je bio obavezan „spisak stanara“. Trebalo je da i mene prijavi, a za to su potrebni papiri.

Počela sam da razmišljam. Setila sam se da je onim ljudima iz voza rečeno da će biti registrovani u „Komesarijatu za izbeglice“. Obukla sam se tako da mi se nije videlo ništa od lica, samo su moje teške pletenice visile niz leđa. Na ulici sam pitala prvu ženu koju sam srela gdje je taj komesarijat. Nije znala, ali se pored nje zaustavila neka druga žena, koja je ne samo znala već mi je rekla da treba da idem s tatom i mamom, jer se legitimacije dobijaju tek sa 16 godina. Najsrdačnije sam joj zahvalila na tom dragocenom obaveštenju i krenula. Pred Komesarijatom i u zgradi bilo je puno sveta. Ja sam se nekako ubacila u sredinu reda i tako stigla pred šalter, koji je bio prilično visok, te sam jedva stizala da vidim činovnika, koji me je pitao s kim sam. Ni sa kim. Koliko

mi je godina? Pa, šesnaest i po. A kako da sam tako mala? Pa zato što su mi Mađari ubili roditelje, a ja nisam imala šta da jedem. Počela sam čak i da plaćem, pa se činovnik sažalio. Pitao me je za lične podatke, a pošto sam na svim svojim stvarima imala izvezene inicijale JL, a čula u vozu o somborskoj porodici, rekla sam: Jovanka Lazić. Gde sam i kad rođena? Pa, naravno, u Somboru. A datum, naravno, u skaldu sa mojih šesnaest i po godina. Ime oca? Milorad. Ime majke? Tu mi je mozak stao. Promrmljala sam: Anka. A devojačko prezime? Opet mi je pomogao Sombor: Maširević. Suze su mi navrle na oči. Činovnik me više nije pitao. Dao mi je privremenu izbegličku legitimaciju, s tim da ću stalnu dobiti kad donesem dve fotografije. Rekao mi je da s tom legitimacijom idem u policiju i tamo dobijem privremenu ličnu kartu. Objasnio mi je kako da nadem zgradu policije. Zahvalila sam mu srdačno. U policiji se ponovila procedura i samo mi je bilo važno da ponovim sve podatke koje sam dala u Komesarijatu. Tu sam odigrala ulogu svog života, plakala u pravom trenutku i dobila privremenu ličnu kartu, s tim da ću stalnu dobiti kad donesem dve fotografije.

Srećna i zadovoljna, s dve legitimacije, doduše privremene, u džepu, krenula sam glavnom ulicom i ugledala fotografsku radnju. I samo što nisam kročila, kad sam osetila neku ruku na ramenu. Okrenula sam se i videla jednog bradatog oficira, četnika Koste Pećanca, s puškom o ramenu, u uniformi koju su krasili redenici, a na glavi šubara s mrtvačkom glavom i dve ukrštene kosti:

„Ženi, poznao sam te po kikama...“

Bio je to Rade, moj sused iz Beograda. Jedva sam ga prepoznala, jer to više nije bio onaj skromni student Rade. Sledila sam se.

„Jesu li i tvoji ovde?“

Nisam znala šta da kažem, kako da se ponašam. Samo sam izustila:

„Možeš da me prijaviš... Možeš da me predaš...“

Ćutao je i posmatrao me. Izgleda da su se očajanje i beznadežnost ogledali na mom licu. Progovorio je:

„Znaš, najbolje je i za tebe i za mene: nismo se videli, nismo se čuli! Ajd' zdravo.“

Okrenuo se i uklopio u masu sveta. A ja, ostala sam sledena, očiju širom otvorenih od straha i jedva se setila da sam pošla na slikanje. Ušla sam u radnju, fotograf mi je rekao da sednem, sela sam, ali nisam ništa osećala. Jedva sam čula kako čovek više:

„Jesi li gluva? Gotovo je“.

Bože, šta je gotovo? A, treba da dođem po slike preksutra.

Nisam bila sigurna da mi Rade nije postavio neku zamku. Možda me prate njegovi vojnici? Pošla sam u pravcu suprotnom od Jeline kuće, izgubila se u nepoznatom gradu, ulazila u kuće i, posle nekoliko trenutaka, izlazila da uništim trag ako me neko prati, celog dana tako lutala i od žedi lizala sneg. Rano je pao mrak tog zimskog decembarskog dana, a ja sam izgubila orijentaciju. Jedva sam pred policijski čas pro našla kuću. Jela je bila unezverena:

„Gde si, zaboga? Šta si radila po ovoj zimi?“

Ponosno sam joj pružila dve privremene legitimacije. Prošaputala je:

„Ovo samo jevrejski mozak može da izmisli!“

Nisam znala kako da reagujem. Možda je to bio neki kompliment, ali ja sam se osećala pogodnom. Udahnula sam duboko i ispričala joj o mom susretu s Radetom. Bila je izvan sebe:

„Pa, kako te je prepoznao?“

„Po pletenicama“, rekla sam iskreno.

Bez reči prišla je ladici, izvadila najveće makaze, prišla mi, prihvatila jednu pletenicu i počela da je seče, što je bilo prilično teško, ali je ipak uspela. Držala ju je u rukama, prišla peći i bacila je u plamen. Tako je bilo i sa drugom pletenicom. Uхватила sam se za patrljke kose, bila sam jadna i bedna, osećala sam se kao pod giljotinom, ali nisam reč progovorila.

*

Život kod Jele bio je veoma uzbudljiv. Ona više nije radila u dečjem vrtiću, već u Crvenom krstu i to po nalogu, da bi mogla da održava vezu sa zatočenicima. Mislila sam da je bila aktivni član Komunističke partije, ali ona to nije bila. Doduše, aktivna je bila, verovatno više nego svi najaktivniji članovi, ali je nikad nisam pitala da li ona to nije želela ili je oni nisu želeli u svojim redovima. Možda je trebalo „da se dokaže“. A ona se i te kako dokazivala. Pisala je letke, koje sam ja umnožavala; išla je po selima i rasturala ih. Primale smo od upravnika ludnice sanitetski materijal, po koji su nam s vremena na vreme dolazili iz partizanskog odreda. Kod nas je bilo i skladište džemperu i kapa, i rukavica pogodnih za borbe: posebno za palac i kažiprst, a posebno za tri ostala prsta. Pošto je Jela odlazila na posao, ja sam bila „oficir za vezu“, poznavala kurire i uz lozinku im otvarala vrata i predavala materijal.

Meni je Jela striktno zabranila da izlazim na ulicu. Jedino mi je dopuštala da kroz sporedne sokake idem na po par sati kod njene najbolje prijateljice iz Aleksinca, učiteljice Darinke Dinić, koja je imala sina Racka, dve godine starijeg od mene, kojeg je trebalo ubediti da sam ja – njegova najbolja drugarica iz detinjstva – mrtva. Druga njena prijateljica, Goka, bila je šnajderka, pa sam i tamo odlazila da se malo ogrejem i pomognem joj koliko znam i umem.

Racka sam videla poslednji put kad je bilo osvećenje spomen-crkve na Deligradu, podignute prilozima članica društva „Kneginja Ljubica“ u Aleksincu, gde je moja mama bila veoma aktivna i koja je i mene, tada četvorogodišnju devojčicu, angažovala da za predstave u tu svrhu recitujem „Tri hajduka“, pevam „Adio, mare“ i izvodim i neku „pinastiku“, kako sam ja tada nazivala gimnastiku. Kada je gradnja bila završena i bilo osvećenje crkve, mama i ja smo doputovale iz Beograda u Aleksinac, odakle se do Deligrada putovalo fijakerima. Nas decu su strpali u jedan fijaker, a da bismo bili mirni, kupili su svakome od nas „sviraljku“, koju je trebalo napuniti vodom da bi funkcionisala. Ja sam to i učinila, a Racko nije, pa sam mu ja prkosila dok mu nije prekipelo, te je uzeo moju sviraljku i zavitlao je takvom silinom, da sam čula kako je pukla kao granata. Otada sam ga omrzla, a baš mi je on u Nišu bio jedini prijatelj s kojim sam dolazila u kontakt. Ja sam znala ko je on, on nije znao ko sam ja. Tetka Darinka mu je pričala da su svi Jevreji ubijeni, a ja sam se trudila da govorim „prečanski“, da otežem, da dodajem ono „Ta, kasti...“, te se on tome slatko smejaao. Tako je prošlo nekoliko meseci, dok jednom nismo došle Jela i ja, puteljcima, do tetka Darinke. Jela je otišla u sobu s njom, a ja sam ostala s Rackom u kuhinji. On je predložio da pevamo i ja sam počela „Adio, mare“. Racko se prenuo i povišenim glasom rekao: „Sve, samo to ne!“ Znači, sećao se svoje drugarice iz detinjstva. Ja sam ostajala pri svome i nastavila da pevam, dok on nije lupio pesnicom o sto i rekao: „Dosta!“ Prestala sam, ali sam insistirala da mi kaže zašto mi zabranjuje da pevam baš tu oproštajnu pesmu moru. Gnjavila sam ga sve dok nije „priznao“ da ga to podseća na malu Jevrejku iz detinjstva, koje više nema. Meni se steglo grlo. U celom Nišu o meni, pravoj meni, znale su samo Jela i Darinka. Odlučila sam: ako Racko tako oseća, reskiraću i ispričaću mu. Pitala sam ga: „A šta bi rekao da ti se ona sad i ovde pojavi?“ Racko me je presekao: „Kako nemaš srca? S tim stvarima se ne šali!“ Dragi Racko, da je samo znao kako se nisam šalila! I rekla sam mu: „Ja sam ta tvoja drugarica.“ On me je zapanjeno gledao: „Ona nije bila iz Sombora!“, rekao je.

„Ni ja“. Tražio je da mu kažem kako se ona zvala, pa kad sam mu rekla, tvrdio je da sam to sigurno čula od Jele. Pitao je za ime moje sestre. Kad sam mu rekla da nisam imala sestru već brata, smatrala sam da je bio prilično ubeden, ali se onda setio i rekao da mu kažem nešto što bi trebalo da samo nas dvoje znamo. I onda sam mu ispričala našu priču o sviraljki na putu za Deligrad. Prišao mi je i bez reči čvrsto zagrlio i prošaptao: „To je naša tajna. Mama i Jela ne smeju da znaju da ja znam!“ Otada je moj život bio snošljiviji. Imala sam kome da se požalim, da mu pričam. Nikad nije reagovao, nije me tešio, ali sam znala da se njemu mogu poveriti, da je on moj „zid plača“.

*

Naš tavan, u istoj ravni sa stanom, postao je centar aktivnosti pokreta otpora. U jednom delu bio je dupli zid, gde smo sakrivali pisaću mašinu i „šapirograf“. Ostali deo tavana bio je posut peskom, koji nam je služio kao biblioteka zabranjene literature. Pamtile smo gde smo koju knjigu „zakopale“. Na tavanu su nalazili privremeno utočište i borci koji su morali da prenoće u gradu.

Jednog dana pojavio se jedan mlad čovek, ošišan do glave, i zamolio za sklonište. Odmah je našao mesto na tavanu. Saznali smo da je taj čovek ubio jednog nemačkog oficira i jedva stigao do nas. Rekao je da se zove Srba. Sutradan, kad sam sišla do ulice, videla sam da na svim kućama stoji poternica za njim. Srba je morao da ostane na našem tavanu oko nedelju dana. Ja sam mu odnosila hranu. Pored njega je uvek bio veliki revolver i granata. Pitala sam ga šta je po zanimanju. „Metalski radnik“ – odgovorio je. To je u ono vreme bilo veoma moderno zanimanje. „A ti?“ – pitao je. Šta da mu kažem? „Intelektualka“, odgovorila sam mu veselo, a da bi to i dokazala, iskopala sam iz peska Marksov „Kapital“. „Pa hajde, reci mi šta ovde piše“ – insistirao je. Nekako sam se izvukla i ostavila ga da se zabavlja „Kapitalom“. (Nekoliko godina kasnije saznala sam da je „Srba“ bio Dragi Stamenković, da je bio ubeden da smo i Jela i ja stradale i kad sam mu rekla da je „ona mala“ preživela, setio se da sam mu tada rekla da sam „intelektualka“.)

U naš stančić počeo je da dolazi neki Zoran, za koga mi je Jela rekla da je sekretar Mesnog komiteta KPJ za Niš. Neverovatno, ali taj čovek mi se od prve nije svideo. Uvek je žvakao nešto zeleno, što mu se zadevalo i među zube. Jela mi je rekla, bolje reći savetovala se sa mnom, da bi bilo poželjno da mu ispričam moju priču, jer bi možda, u

slučaju da me otkriju, on mogao da interveniše. Energično sam odbila, upotrebljavajući Jelin argument: što manje ljudi zna, to je sigurnije. Ali Zoran, on je nešto drugo. Ja sam insistirala: ne, nikako! Jednog dana Zoran je došao „s nalogom“ za mene: ja treba da odem u Beograd i odnesem nešto na neku adresu i donesem mu neko pismo. Odbila sam. Rade me je prepoznao u Nišu, a u Beogradu Bog zna šta bi me čekalo. Rekla sam mu da ne poznajem Beograd i ne želim da putujem, ali da ću mu urediti da neko tu misiju obavi. Pristao je. Obratila sam se dečaku mojih godina, našem susedu čiji je otac bio kapetan u zarobljeništvu, pa smo ga zvali Aca-kapetan. On je znao za pokret otpora i – iako nije znao detalje – u Jeli i meni gledao je uzor otpora okupatoru i bio spreman da obavi svaki zadatak koji mu se postavi. Zamolila sam ga da otputuje u Beograd i obavi posao za Zorana, ne otkrivajući mu ko je Zoran. I Aca-kapetan je to učinio. Kad je Zoran došao i primio šta je trebalo, insistirao je da mu kažem ime osobe koja je to učinila. Energično sam odbila. Jela je još imala puno poverenje u njega, ali je prihvatila moju ličnu averziju prema tom čoveku.

U subotu, 20. februara 1943. godine, Jela je otputovala u selo Lužane, kod svoje prijateljice Zage, i ponela letke. Trebalo je da se vrati u ponedeljak, pravo na posao. U ponedeljak, 22. februara izjutra, trebalo je da dođe naš stalni kurir Aca i uzme sanitetski materijal koji nam je doturio dr Jekić. Dogovoreno je bilo da posle toga mogu da odem kod Goke. I sve je bilo po dogovoru. Aca je došao s nekom mršavom torbom koja se naduvavala materijalom do te mere da sam mu primetila da će, možda, nekom biti sumnjiv, ali mi je on odgovorio da je ubeden da ga niko nije pratio. Ubedio je i mene. Aca je otišao, a ja odmah posle toga pošla do Goke. Stigla sam i odmah se zalepila za peć. Goka mi je savetovala da to ne činim, jer će mi posle biti još hladnije. Poslušala sam je i prišla prozoru. Ulica je bila blokirana, na svaka tri metra stajao je bugarski vojnik pod punom opremom, o ramenu puška sa bajonetom.

„Goka, sigurno će nekog da hapse!“, konstatovala sam i još nisam dovršila rečenicu, kad su na vrata banuli bugarski vojnici:

„Tuka li je Jovanka Lazić?“, pitali su.

„Tuka je“, odgovorila sam ne shvatajući šta se dešava.

„Oblekaj se!“, naredili su. Goka, uplašena i iznenađena, pitala je: „I ja?“

„Ne, ti ne!“

Obukla sam se, trudeći se da kragnu kaputa podignem toliko da sakrijem lice. To je bilo sve što sam imala da krijem, jer više nisam imala

one moje izdajničke pletenice. Pošli smo u čudnom sastavu: ja mala, a ispred i iza mene i sa obe moje strane po jedan ogroman vojnik. To mi je baš odgovaralo, jer se nisam ni videla. Pitala sam kuda me vode, a odgovor je bio:

„U aps!“ Kratko i jasno.

Izdaleka sam ugledala sličnu formaciju. Jedva sam videla da je između četiri bugarska vojnika niko drugi nego Jelena. Nisu nam dali da izmenimo reč, već su se samo „preformirali“: na čelu kolone – jedan bugarski vojnik, iza njega – trojica, u trećem redu: vojnik – Jela – vojnik – ja – vojnik. U četvrtom redu tri vojnika i u petom jedan.

Pošli smo u pravcu našeg stana. Dvorište ispred ulaza bilo je puno bugarskih oficira. Pričali su, ćaskali sa osobom u sredini, sa Zoranom! Kad smo se približili ulazu, Zoran se izdvojio sa jednim bugarskim oficijom, koji me je pitao:

„Poznaješ li ga?“

„Ne, nikako!“, odgovorila sam iskreno, jer ga takvog, bugarskog agenta – nisam poznavala. Zoran se smeja: „Kako da ne, ona me dobro poznaje“. O, kakva sreća što me odista nije poznao. To je sigurno u toj situaciji znala i Jela. Posle se ista scena odigrala i sa Jelom. I ona je rekla da ga ne poznaje.

Zoran, čije je pravo ime bilo Miša Obradović, ostao je sa prijateljima dole, a nas dve, u pratnji nekoliko vojnika, počele smo da se penjemo, ali nam nisu dozvolili da govorimo. Ušli smo u stan i počeo je pretres. Nisu našli ništa, jer je sve bilo na tavanu, iza duplog zida. Već sam mislila da je došao kraj i počela da skidam kaput, kad su me zaustavili i podsetili me da mi je rečeno da idemo „u aps“.

U dvorištu više nije bilo ni Zorana ni njegovih prijatelja. U istoj formaciji pošli smo ulicama Niša i stigli do zgrade na kojoj je pisalo „Upravljenije na blgarskata vojska vo Jugoslavija“. Prošli smo pored stražara i popeli se na drugi ili treći sprat. U širokom hodniku smo se zaustavili. Odelili su nas, tako što je i pored Jele i pored mene stražario po jedan vojnik. Ja sam bila ispred sobe iz koje se čula prijatna, ali dosta bučna muzika. Pomislila sam: pa, nije baš strašno. Stajale smo tako, meni se vrtelo u glavi jer sam bila gladna. Nisam ništa okusila od mršave večere prethodnog dana. To me je preokupiralo više nego strah, koji se postepeno javljao. Već su se promenile smene stražara, znači više od dva sata stajanja, a onda su se otvorila vrata „muzičke sobe“ i kroz njih su dva vojnika vukla, svaki vojnik po jednu ruku, s licem prema podu, neko krvavo telo. Jedva sam shvatila da je to Aca, koji je jutros od

mene uzeo sanitetski materijal i tvrdio da ga niko ne prati. Odvukli su ga kroz hodnik, a kroz otvorena vrata odjekivali su zvuci divne muzike. Kamuflaža ili način da se krici žrtve ne čuju. Posle oko petnaestak minuta, Aca je jedva koračao kroz hodnik, lice mu je bilo oprano i samo je uspeo da mi pokaže prstima da su mu stavljali elektrode na čelo. Ušli su u sobu i saslušavanje je nastavljeno. Već nisam osećala glad, samo sam mislila da li ću izdržati muke.

РЕВИДИРАНО
15. 12. 1942. годину
Устава
Ниш

УКРАВА ПОЛИЦИЈЕ - NIŠ
POLIZEIDIREKTION - NIŠ

Лична карта
Personenstandskarte

Лична карта
Personenstandskarte

Има 3 анн.
Frei 3 Ann. Dis.

Мр. Бр.
Reg. Nr. 30170

Приме:
Familiennam. Lazitch

Име:
Name Jovanke

Име оца:
Name des Vaters Milorad

Занимање:
Beruf Schülerin

Датум и место рођења:
Datum und Geburtsort 1926 Sombor

Брачно стање:
Familienstand

Име:
Name Lazitch M. Jovanke

Отиска до десно
Abdruck des rechten
Zerfellers

Unterschrift des Inhabers der Personenstandskarte
Lazitch M. Jovanke

Lažna legitimacija ŽENI LEBL u Nišu na ime Jovanke Lazič iz 1942. godine

Još tri smene su se smenile dok su odlučili da nema smisla da čekamo na naše saslušanje. Krenuli smo niz stepenice i stigli do podruma, do jedne ogromne prljave prostorije, gde su u dva ugla stajala, licima

prema zidu, dvojica. Prepoznala sam ih. Jedan je bio bugarski oficir koji je prenosio naše letke u koferu s duplim dnom. Još je bio u uniformi, ali bez oznaka čina. Drugi je bio jedan stari železničar. U sredini prostorije stajala su dva stražara. Jelu su stavili u jedan slobodan ugao, a mene u drugi. Trebalo je da stojimo, ledima okrenuti sobi. Ja nisam izdržala. Sela sam na pod, licem prema stražarima. Počeli su da viču na mene, ali sam ja jednostavno rekla da sam gladna i da ne mogu da stojim. Jedan od njih, neki podoficir, prišao mi je i tiho rekao da će mi doneti da nešto pojedem kad bude ponovo imao smenu. Mislila sam da je to dobra šala, ali je i to bila neka vrsta utehe. Negde oko ponoći pozvali su Jelu na saslušanje, a odmah posle toga došao je na smenu onaj podoficir, prišao mi i dao parče hleba sa pasuljem. To mi je bio prvi i za dugo jedini obrok. Sreća te je stigao na vreme, jer sam kratko vreme posle toga pozvana na saslušanje. Stigli smo pred istu „muzikalnu sobu“. S leve strane je bio veliki sto s jakom sijalicom uperenom mi u lice. Nisam videla ko je s druge strane stola i samo sam mu čula glas. Pored mene je stajao jedan visok i mršav, elegantno odeven čovek, prijatne spoljašnosti. Pitanja su dolazila s one strane stola i u početku sam mislila da sam bezbedna. Međutim, na svaki moj negativni odgovor, udarci su pljuštali od strane elegantnog civila (kasnije sam saznala da mu je ime Angel Popov). Nije bilo strašno dok su to bili samo šamari ili pesnice po glavi i telu. No onda su ga izgleda zbolele ruke, pa mi je pokazao pendrek, drvenu palicu na čijem je jednom kraju bila guma. Na onom drvenom delu stajalo je „Ja sve znam!“ (na bugarskom: Az vsičko znajem). Elegantni civil me je pitao da li razumem. Odgovorila sam negativno, ali sam odmah zatim osetila snagu pendreka, naročito kada su udarci padali po glavi, što sam smatrala vrhuncem bola. Bila sam krvava, jadna i bedna. No onda mi je elegantni civil naredio da skinem gojzerice i povalio me na dve stolice licem prema podu. Udarci pendreka padali su mi po stopalima, što je bolelo, bolelo više nego sve do tada. Na svakih nekoliko udaraca nevidljivi glas mi je postavljao pitanja, a svaki moj negativan odgovor dovodio je do novih udaraca. A muzika sa gramofona je svirala, svirala...

Nikad na saslušanjima nisam plakala, ali sam to činila uvek u podrumu, koji se ubrzo napunio. Bilo nas je sigurno više od pedesetak. Mene je hrabrio onaj stari železničar. Jelu sam videla još samo jednom, premlaćenu. Nju su posle prebacili u neki drugi podrum.

Od nas zatočenika formiran je transport. Niko nije znao kud nas to vode, ali se znalo da su sad odgovorni za nas Nemci, ne više Bugari,

koji su odigrali svoju ulogu. U furgonima su nas vozili, bili smo gladni i žedni, ali su nam naši sapatnici savetovali da, ako otvore vrata vagona u NDH, niko ne primi hranu, jer će nas ustaše otrovati. Ja sam bila toliko gladna da sam jedina iz celog vagona primila ono malo splačina i – ostala živa. Tako smo stigli u neki veliki prolazni logor, gde su nam naredili da se svučemo do gole kože. Uzeli su naše stvari, nas uveli u neke kupaonice gde smo se istuširale, a kad su nam vratili stvari, jedva smo mogli da se uvučemo u njih, jer je posle dezinsekcije sve bilo zgužvano i smanjeno. Meni su prišli neki mladi zatočenci i rekli da treba da bežim, jer sam suviše mlada za smrt. Tada sam prvi put shvatila da naš transport ide u tom pravcu. Prvi pokušaj mog prebacivanja nije uspeo, a onda su me dvojica predveče uhvatila za noge i ruke i jednostavno me prebacila preko visoke ograde od bodljikave žica – kao vreću krompira. U normalnim prilikama bih bila sva ugruvana i izubijana, ali sada sam odmah ustala i počela da jurim. Došla sam do nekog nadvožnjaka i krenula desno. Nije bilo žive duše da pitam za železničku stanicu. Posle dosta vremena srela sam nekog dečaka, otprilike mojih godina, koji je vozio konjsku zapregu sa zemljom. Obratila sam mu se, a on se unezverio i pitao me znam li gde sam. Nisam znala, te mi je on objasnio da sam u Marburgu, nekad Mariboru, koji je sada deo Rajha, i da je sada ovde zabranjeno govoriti slovenački, a kamoli srpski. Objasnio mi je gde je železnička stanica, baš u suprotnom pravcu od onoga kojim sam krenula. Po izgužvanoj odeći znao je da sam pobegla iz logora. Najzad sam stigla do stanice, videla da je puna nemačkih vojnika, a baš tada je polazio neki voz u koji sam uskočila. Bio je pun i sela sam na pod. Pogledi su bili upereni u mene, odnosno u moje izgužvano odelo, što je odavalo da sam pobegla iz nekog logora. Nešto kasnije naišla je nemačka patrola. Nisu me mnogo ispitivali. Na prvoj stanici skinuli su me s voza i odveli u neki logor, pun zatočenica iz Poljske i Sovjetskog Saveza i poneke Francuskinje. Radile su na opravkama nekih ogromnih kablova. Saznala sam da je to neki pomoćni aerodrom blizu mesta Wiener Neustadt. Tamo su popravljali ne samo avione, već i avionske delove. Sprijateljila sam se sa Francuskinjom Gabriel. Nemci su bili gotovo sigurni da Saveznici neće bombardovati taj pomoćni aerodrom, jer su znali da tamo ima puno ratnih zarobljenika i interniraca. Jednoga dana, bilo je to u vreme invazije Saveznika na Siciliju, jedan zatočenik, bivši pilot iz Poljske, pošto je popravio JU-88, ukrao je avion, ali su ga Nemci srušili posle nekoliko kilometara. Onda su Nemci tamo doveli dvanaest potpuno novih šestomotornih aviona, koje su nazivali „Gigant“.

Izgleda da je saveznička obaveštajna služba to doznala pa je, i pored „zaštitnog pojasa“ nas zatočenika, odlučila da uništi ove avione još pre nego što su uzleteli u svoju prvu misiju. U tom napadu mnogo je naših poginulo, među njima i moja Gabriel. Nas su tada podelili u grupe i poslali u razne delove Nemačke. Moja grupa se našla u Berlinu. Stanovali smo u nekom povećem stanu. Svakog jutra su nas vodili na posao u fabriku BPW. Tamo sam radila na raznim mašinama za obradivanje metalnih uređaja. Pošto sam imala malu ruku, to sam morala da se približim stroju. Jednog dana mi je kaiš (pogonski remen) uhvatio kosu i iščupao je iz korena, što je užasno bolelo. Otad smo morale da nosimo marame. Mislila sam da ću ostati ćelava čitavog veka, ali je kosa, posle izvesnog vremena, opet počela da raste. A onda su jednog dana došli nemački vojnici da pretresu naše prebivalište. Meni je to bilo više nego čudno. Ni sa kim nismo dolazili u vezu (tako sam bar mislila) i sad, eto, pretres. Nisam se držala onog maminog saveta, već sam počela da urlam na vojnike: zar im nije dovoljno što smo zatočenici, već nas i maltretiraju?! Svi ostali su ćutali. Na moju veliku „sreću“, nađeno je oružje. Zaključak je bio da sam ja svojom vikom želela da to prikrijem. A ja sam, čini se, bila jedina koja nije znala o tom oružju. Bilo je to u doba posle atentata na Hitlera. Izveli su me u tankoj haljini, koju sam nosila sve do oslobođenja. Pred kućom je stajao mali crni auto na „Holzgas“-pogon, tj. imao je neku kao furunicu na zadnjem delu. Krenuli smo, vozili se berlinskim ulicama i zaustavili se pored neke nekad monumentalne zgrade, za koju sam kasnije saznala da je bila sinagoga u Oranienburgerstrasse 30 i pored nje, u broju 31, jevrejski starački dom. Kapija se otvorila i naša kola su ušla u dvorište.

Posle procedure prijema, odveli su me hodnikom u ćeliju broj 3. Vrata ćelije bila su od teškog drveta, s velikim bravama i „špijunkama“. Na vratima je bio napisan kredom broj zatočenika u svakoj ćeliji. U mojoj, veličine dva puta tri metra, bilo je gotovo dvadesetak zatočenica. Pod je bio od betona, prozor je bio zazidan i samo je na gornjem delu bio mali otvor. Sa plafona su na nas noću padale stenice koje su nam pile krv, a izjutra su se vraćale uz zid, teške, jedva pokretne, pa smo ih lako ubijale cipelama sa drvenim donovima, što je na zidovima ostavljalo krvave mrlje. Nove zatočenice umirale su od straha, jer su mislile da je to ljudska krv, u čemu nisu grešile, ali su smatrale da je to od batina. Klozet je bio iza ćelije broj 12, a do njega umivaonica. U klozet su nas u koloni vodili samo jednom dnevno, na kratko vreme, ćeliju za ćelijom, a kolonu su čuvala po dva stražara.

Ime upravnika zatvora bilo je Artur Bernd. Bio je malog rasta i nije nosio uniformu. Stražari su bili svirepi. Mogli su se podeliti u tri kategorije: SA-muškarci, SS-žene i Rusi u nemačkim uniformama, iz Armije generala Vlasova (zvani Vlasovci).

Najsvirepije su bile SS-žene, od kojih je po zlu bila poznata „Frau Wachmeisterin Miller“. Njen je specijalitet bio da drži podignutu rampu i da je, kada smo se mi zatočenici našli ispod nje, svom snagom spušta na naše glave, što je kod nje izazivalo histeričan smeh.

Po svireposti nisu izostajali Vlasovci, a među njima je najgdniji bio neki Jurjev, čiji je specijalitet bio da udara zatočenike drškom revolvera u glavu i neretko im prospe mozak. To se zamalo dogodilo i meni. Jednog jutra sam se probudila potpuno oduzeta. Da nesreća bude još veća, ja sam u ćeliji bila najduže i kao takva morala sam da referišem koliko nas je u ćeliji. Zapamtila sam da nas je tog dana bilo 14. Zamolila sam svoju „cimerkoleginicu“ Ženju (koja je i tako služila kao prevodilac) da ona referiše Jurjevu, ali on ju je odgurnuo i urlao da mu kaže gde sam ja. Kad mu je odgovorila da sam bolesna i nepokretna, prišao mi je. Videla sam da vadi revolver i bila sigurna da će mi prosuti mozak. Zatvorila sam oči, ali udarac nije dolazio. Usudila sam se da pogledam: podlakticu Jurjeva je držala šaka jednog nemačkog oficira, koji je bio u hodniku dok nas je stražar prebrojavao. Na moju sreću – taj oficir se zainteresovao šta se dešava u ćeliji i tako mi spasio život.

Iz treće kategorije najsvirepiji je bio neki SA-stražar po imenu Nahtigal. Taj „slavuj“ je prolazio hodnikom s bičem u ruci, pa ako nije imao žrtve da ih tuče, on je tukao po svojim čizmama i vratima ćelija.

Na saslušanja se pozivalo s početka hodnika. Izvikivali su ime, a zatočenici su kroz „špijunke“ morali da objave u kojoj su ćeliji. Moje ime su obično izvikivali kao „Jofanka Lacik“. (Sećam se da je najčešće pozivan neki Zelenjin-Larski, kojeg smo mi prozvali Rimski-Korsakov.) Moj islednik se zvao Betzin, a njegovi pomoćnici (svirepiji od njega) bili su folksdojčer Adam Lang (kako sam saznala, imao je do rata – kao pokriće – radnju s pticama u Beogradu) i lepa mlada Srпкиnja Persida Lukanović. Stalno su zahtevali od mene da im otkrijem odakle oružje i u koje svrhe.

Za Novu 1945. godinu zatvor u Oranienburgerstrasse 31 bio je prepun, pa su povelili jednu poveću grupu zatočenika u privremeni zatvor Burgstrasse, u neku izbombardovanu trospratnicu, od koje su ostali samo pokvareni klozeti u prizemlju. Bilo je veoma hladno. Na nas je padao sneg. A onda su sirene objavile vazdušni napad. Videli smo

reflektore kako šaraju nebom iznad Berlina, a onda smo osetili kako se zemlja trese od bombi. U tom klozet-zatvoru ostali smo nekoliko dana, a onda smo vraćeni u Oranienburgerstrasse.

Na dan Hitlerovog rođendana, 20. aprila 1945. godine, ušao je u našu ćeliju neki civil i svakoj od nas poimenično pročitao smrtnu kaznu, koju je potpisao Himler. Pošto nas je bilo mnogo po ćelijama, deo nas je izveden. Udarali su nam na nadlanicu pečat u obliku znaka minus, postrojili su nas i pešice povelili kroz berlinske ulice u jednu od susjednih ulica, u Grosse Hamburgerstrasse. Tamo su me zatvorili u ćeliju 44, na prvom spratu. Da sam ostala u Oranienburgerstrasse, u ćeliji 3, sigurno da ne bih preživela.

U našoj ćeliji bila je jedna zatočenica koja je odlično znala ko bombarduje Berlin, Englezi ili Amerikanci i kojom vrstom aviona. Odakle je to znala, pojma nisam imala. Možda i nije znala. Što se nas tiče, mi smo veoma želele da bude što više bombardovanja, ali da bombe ne padnu na nas, koje smo bile baš u centru Rajha, u centru Berlina. Tih dana, dok je grvalo sa svih strana, naš stručnjak ostala je u nedoumici: nije znala čiji i koji avioni nas bombarduju. Tada se javila Ženja i saopštila da su to „kaćuše“. „Kaćuše?“ – pitala je stručnjakinja. „Koji su to avioni?“ Ženja je mirno odgovorila da to uopšte nisu avioni, već neka vrsta granata-minobacača. Fantastično! To je značilo da su naši oslobodioci negde blizu Berlina, da nam se bliži oslobođenje, ako ga doživimo...

Osam dana kasnije, dok su se vodile teške ulične borbe, dva stražara su nam otvorila vrata ćelija i saopštila nam da smo slobodni. Ulicom se nije moglo kretati, ali smo nekako – između leševa dečaka Hitlerjugenda, poslednje odbrane Berlina, naišle na još toplo telo ubijenog konja. Neki bivši zatočenici Italijani snašli su se, pronašli negde kasapski nož i počeli da seku konjske butine i dele nam. Neko je pronašao i doneo ogromnu konzervu mleka. Bila je to užasna kombinacija za naše izgladnele stomake. Gotovo odmah su počeli bolovi, povraćanja, prolivi. Trebalo je pronaći zgradu da se smestimo, jer su sa obe strane, sovjetske i nemačke, leteli meci i granate. Najzad smo je pronašli. Jedina zgrada u okolini, dvospratnica, sa dva ulaza u suteran. Na jedan od ulaza Francuzi su odmah napisali FRANCE, na drugi su Holandani napisali HOLLAND, ali su se oni preselili na prvi sprat, a u njihov ulaz se uselili Poljaci, pa prekrojili natpis na POLLAND. Dana, jedna od bivših zatočenica, poreklom Zemunka, i ja smo se uselile u francuski deo, te sam ja natpis prekrojila u FRANCO-SERBE. Onda smo osetili nešto kao

zemljotres. Bio je to nemački protivnapad. Jedna njihova granata pogodila je prvi sprat i ubila tek oslobođene Holandane. Posle su došli Sovjeti, isterali iz suterena sve osim Italijana i tamo formirali svoju komandu, a mi smo se rasklimatanim drvenim stepenicama preselile na drugi sprat. Nije bilo vode ni hrane, a nas dve, jadne i bedne, bolesne i vašljive, jedva smo čekale da se borbe okončaju. Ali, onda je došla napast druge vrste, koju nismo očekivale. Pijani sovjetski vojnici počeli su da nas gone. Bilo je više nego neprijatno saznanje da se treba skrivati od ljudi za koje smo mislili da su naši oslobodioci. Jedini koji nam je ostao u dobrom sećanju bio je jedan mladi sovjetski vojnik, koji je obećao da će nas čuvati, jer je i sam imao dve sestre naših godina – i obećanje održao. Kada sam ga sutradan pitala ko je i odakle je, rekao je: „Saška Cukerman, iz Vladivostoka!“

Već 1. maja 1945. Dana i ja krenule smo pešice iz Berlina – pravac jugoistok. Bile smo slabe i bolesne, ali slobodne. Hodale smo preko 80 kilometara, dok smo došle do mesta Kotbus. Tamo smo videle prvi voz, koji je čistio mine. Ono što nam je bilo važno jeste da je išao u smeru suprotnom od Berlina. Ubacile smo se i nekako stigle u mesto Lignic. Voz je stao izvan grada i tamo smo pronašli grupu vojnika, bivših zarobljenika iz Jugoslavije, uglavnom seljaka. Odmah su nas usvojili kao vođe puta. I oni su bili gladni, pa su se razmiledi i počeli da donose sve što su našli po poljima: kupus, šargarepu i slično. Negde oko ponoći, 8. maja počela je pucnjava. Bili smo unezvereni, misleći da je to nemačka kontraofanziva. Međutim, umesto da bude zamračenje grada, on je bio sav u svetlosti. Tek onda smo saznali da to Sovjeti slave kapitulaciju Rajha. Mi smo nastavili put i stigli u poljski gradić Ravič.

Pošto sam znala poljski, mene su delegirali da pronađem Crveni krst. I stvarno, žena koju sam pitala počela je da mi objašnjava, ali su se onda iza ugla pojavili moji Jugovići. Žena je shvatila da nisam Poljkinja, pa je odbila da mi dalje objašnjava. Ipak smo nekako pronašli tu humanu ustanovu i molili ih da nam daju nešto za jelo. Jasno i glasno su nam saopštili da možemo dobiti ako nešto od hrane ostane posle Poljaka. A nije ostalo. I opet su se moji pitomci razmiledi i opet smo imali sveže poljoprivredne proizvode, iako su nas često gonili lopatama i grabuljama. Opet smo se ukrcali u voz i stigli do stanice Čenstohova. Voz je produžavao za Varšavu, što nam nije odgovaralo. Nama je bio potreban voz u pravcu jugoistoka. Tako smo dospeli u mesto Sosnoviec, gde nam je saopšteno da se u susednom mestu Katowice formiraju transporti za repatrijaciju zarobljenika. Jedini pismen Jugosloven bio je neko

koga su svi zvali „profesor“ (mnogo kasnije saznala sam da mu je ime Andrija Radenić). On nas je zamolio da mu pomognemo u pisanju spisaka s imenima Jugoslovena, a ja sam to usloвила uključivanjem i „moje grupe“ u spisak povratnika. Obećao je i održao reč. Naš transport je krenuo. U teretnom vozu su po vagonima bili smešteni oslobođeni zarobljenici Česi, Francuzi, Englezi i Jugosloveni. Prva stanica bio je Krakov. Nismo dobijali hranu, pa su opet moji izvežbani pitomci bili naši spasioci. Voz je prolazio pored češke granice i ja sam bila ubedena da ćemo se uskoro rastati od češke grupe. Do toga nije došlo. Nastavili smo vožnju pa, pošto je bilo veoma sparno u vagonima, uglavnom smo se pentrali na krov. Znam samo da smo, posle prolaska kroz tunele, bili potpuno garavi, te je vozovođa otvarao na raznim stanicama za nas vodu kojom se punila i lokomotiva. Prošli smo Tarnov, Jaroslav, Pšemisl i stigli u Lavov. Moje znanje geografije mi je nešto šaputalo da Lavov nije baš u pravcu Francuske i Engleske, da su se i Česi udaljili od svoje granice, pa i da ni mi Jugosloveni nemamo mnogo dodirnih tačaka sa tim delom sveta. Te svoje sumnje iznela sam profesoru, ali me je on izgrdio da nemam poverenja u naše oslobodioce. Ipak sam ga zamolila da odemo do sovjetske komande u tom gradu i pitamo za objašnjenje i našu dalju maršrutu. Tamo nam je saopšteno da to nije greška i da nas vode u Odesu, a odande – svako svojoj kući. Gospode! Setila sam se da sam videla da su oslobođene sovjetske zarobljenike zatvarali u furgone i na njima pisali: „Ne verujte povratnicima!“ Otvoreno sam rekla profesoru da sam ubedena da nas vode u Sibir. „Ne pričaj gluposti!“, bila je njegova reakcija.

Nastavili smo put prema istoku i posle tridesetak kilometara stigli u mesto Lavočna. Ja sam sišla iz voza i pozvala „moju grupu“ da mi se pridruži, ako neće da ode u Sibir. Ceo naš vagon, svi su sišli. Jedino je ostao profesor, ali je i on iskočio kad je voz krenuo. U tom mestu ostali smo nekoliko dana, profesor i ja pregovarali smo s vlastima o našoj repatrijaciji, a onda su nas jednog dana utovarili u neki furgon, koji je krenuo preko mesta (kako sam ih ja zabeležila) Jasi, Škole, Tuhla i stigli u Debrecin, odakle su nas prebacili u Kikindu.

U Beograd sam stigla početkom juna 1945. godine, posle puta od nešto više od mesec dana od polaska iz Berlina. Dolazak u Beograd bio je traumatičan. Grad je bio slobodan preko sedam meseci, a nas dve, Dana i ja, slabe, prljave, vašljive, bez dinara u džepu, ušle smo u tramvaj. Kondukter je insistirao da sidemo ako ne platimo, dao je znak vozaču da ne kreće, ali ja sam se zainatila. Onda sam ugledala u tramvaju

još jednog povratnika iz moje ulice, za kojeg su javili roditeljima još 1941. da su on i njegov brat blizanac streljani. Nastalo je grljenje i ljubljenje, našli su se neki dobri ljudi koji su platili karte za nas i tramvaj je nastavio vožnju. Tako smo stigli do kuće Jankovića. Susret sina s majkom bio je veoma dirljiv, a onda smo Dana i ja produžile do moje kuće. Želela sam da ugledam mamu. Iza ograde sam videla da je dvorište puno voćaka, kajsija se povila pod težinom plodova, ali je Ledino dvorište bilo prazno. Zazvonila sam. Pojavila se neka žena i pitala ko je. Zamolila sam je da dođe bliže i onda objasnila ko sam. „Nemaš šta ovde da tražiš. Ovo je sad moja kuća!“, konstatovala je žena čiji je muž bio u redovima domaćih izdajnika i dobio našu kuću na poklon od svojih poslodavaca. On je u međuvremenu poginuo, ali su njegova udovica i sin nastavili da uživaju u jevrejskoj kući. No, žena se nije zadržala na tome, već je nastavila: „Da neće i tvoji da se vrate, sačuvaj Bože?“ Time je „razgovor“ bio završen. Kapija je ostala zatvorena, žena se vratila u „svoju kuću“.

Da li sam dobro čula? Gde sam to ja? Zar je moguće da je to bilo juna 1945. godine u Beogradu, sedam i po meseci posle oslobođenja grada?

U tom trenutku osetila sam da prošlost još nije prošla, ali i da je završena moja toliko očekivana bolja budućnost.

XI

PRILOZI

PRILOG 1

TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI
U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVIJEJI*

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BANAT			
Petrovgrad 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: Petrovgrad, Srpska Crnja i Jaša Tomić	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Novi Bečej 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: N. Bečej, N. Kneževac i V. Kikinda	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Pančevo 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: Pančevo	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
SRBIJA			
Kragujevac maj 1941.	sabirni – Nemci	Kragujevac	internirani muškarci, koji su streljani 19. 10. 1941. u Kragujevcu
Beograd „Topovske šupe“ početkom septembra 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	muškarci iz Banata	streljani od druge polovine septembra do kraja oktobra 1941. kod sela Jabuka
Beograd „Banjica“ 10. 7. 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	Beograd i okolna mesta u Srbiji	streljani od kraja oktobra do decembra 1941. u Jajincima i dr.
Beograd „Sajmište“ 12. 12. 1941	koncentracioni – Nemci	žene i deca iz Banata, Beograda, Niša, Kosmeta, kao i muškarci i žene iz Sandžaka, Zvornika, Crne Gore, Šapca i Splita	najveći broj stradao od januara do maja 1942. a izvestan broj odveden u Aušvic
Šabac juli 1941.	koncentracioni – Nemci	Šabac i jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke, Poljske i dr.	muškarci streljani 12. i 13. 10. 1941. u Zasavica; žene i deca odvedeni 26. 1. 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali

* Prema knjizi dr Jaše Romana „Jevreji Jugoslavije 1941–1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata“, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Niš „Crveni krst“ 15. 10. 1941.	koncentracioni - Nemci	Niš i okolna mesta	muškarci streljani 12. 2. 1942. na Bubnju; žene i deca odvedeni marta 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali
Borski rudnik	radni logor - Nemci	muškarci iz Bačke	izvestan broj stradao u Borskom rudniku i na putu do Crvenke, oktobra 1944. Preostali stradali u nacističkim logorima (preživio vrlo mali broj)
MAKEDONIJA			
Skoplje 11 3. 1943.	sabirni - Nemci	sa teritorije Makedonije	od 22. do 29. 3. 1943. odvedeni u logor u Treblinki i gotovo svi su stradali
HRVATSKA-SLOVENIJA-SREM			
Koprivnica „Danica“ 20. 4. 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, zatim neki u logor Jadovno, neki u Slano i Metajno, a neki u Jasenovac
Daruvar maja 1941.	sabirni - NDH	jevrejske izbeglice iz zapadne Evrope	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u Jasenovac - svi su stradali
Zagreb „Zajednički zbor“ jula 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u druge logore - svi su stradali
Gospić juna 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor Jadovno, Metajno, Slano, Jasenovac
Srem. Mitrovica juna 1941.	sabirni - NDH	Jevreji iz Rume i jevrejske izbeglice iz Evrope nastanjene u Rumi	Jevreji iz Rume posle nekoliko dana pušteni kućama, a izbeglice u logor St. Gradiška i Jasenovac
Vukovar avgusta 1941.	sabirni - NDH	Jevreji iz Vukovara	odvedeni 8. 11. 1941. u Jasenovac - svi su stradali
Osijek „Tenje“	sabirni - NDH	iz Osijeka i okolnih mesta	avgusta odvedeni u Jasenovac, a jedna grupa u Aušvic
Vinkovci jula 1942.	sabirni - NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	jula 1942. odvedeni delom u Jasenovac, a delom u Aušvic
Loborgrad septembra 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	avgust-oktobar 1942. odvedeni u logor u Aušvicu
Đakovo decembra 1941.	sabirni - NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka
Vinkovci jula 1942.	sabirni - ženski NDH	žene i deca iz Bosne, Hrvatske i Slavonije	od 15. 6. do 15. 7. 1941. odvedeni u Jasenovac - svi su stradali
Kerestinac maja 1941.	sabirni - NDH	članovi KPJ i simpatizeri iz Hrvatske i Bosne	jedna grupa streljana 8. 7. 1941, a ostali 17. 7. 1941.
Jadovno (Pag) juna 1941.	koncentracioni - NDH	dovedeni iz logora u Gospiću i logora „Danica“	veliki broj ubijen, a ostali odvedeni avgusta 1941. u Jasenovac
Jasenovac „Logor I“ Krapje avgusta 1941	koncentracioni - NDH (muški)	dovedeni iz logora u Metajnu	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Jasenovac „Logor II“ Bročice septembar 1941.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac „Logor III“ (Ciglana)	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne i preživeli logoraši „Logora I“ i „Logora II“	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. – manji broj uspeo da pobjegne
Jasenovac „Logor IV“ (Kožara) januara 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
„Logor V“ Stara Gradiška druga polovina 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
Lepoglava jula 1943.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i preživeli iz logora St. Gradiška	početkom 1945. odvedeni u Jasenovac i pobijeni
BOSNA I HERCEGOVINA			
Kruščica krajem avgusta 1941.	sabirni – NDH	preživeli zatočeni iz logora u Metajnu i zatočeni iz Sarajeva	5. 10. 1941. muškarci odvedeni u Jasenovac, a 6. 10. 1941. žene i deca u Lobargrad, a zatim u Aušvic
Bosanski Petrovac jula 1941.	sabirni – NDH	iz Bihaća	septembra 1941. odvedeni u Prijedor odakle je manji broj pobjegao, a ostali odvedeni u St. Gradišku i Jasenovac
ZONA I			
Rab krajem maja 1943.	sabirni – Italijani	dovedeni iz logora „dubrovačkog“, „kraljevičkog“, „bračkog“ i „hvarskog“	9. septembra 1943. zatočeni su se oslobodili vlastitim snagama
ZONA II			
Slano (Pag) juna 1941.	koncentracioni za muškarce – NDH	dovedeni iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	pobijen veliki broj, a avgusta 1941. odvedeni u Jasenovac
Metajno (Pag) juna 1941.	koncentracioni za žene	dovedene iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	veliki broj pobijen, a preživeli odvedeni avgusta 1941. u Kruščicu
Lopud, Gruž Kupari („Dubrovački logor“) novembra 1941.	sabirni – Italijani	iz Dubrovnika, Bosne i Hrvatske	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Kraljevica novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Brač novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Hvar novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BAČKA			
Bačka Topola kraj aprila 1941.	sabirni – Madari i Gestapo	iz Sombora, Novog Sada i drugih mesta u Bačkoj	29. aprila 1944. deportovani u Aušvic; logor je postojao do kraja septembra 1944. godine
Subotica početkom juna 1944.	sabirni – Madari i Gestapo	iz Subotice	16. juna 1944. odvedeni u sabirni logor u Bačalmašu
Stari Bečej 20. maja 1941.	sabirni – Madari	iz Bačke Topole	juna 1941. jedan broj pušten kućama, a ostali odvedeni u logor u Bačkoj Topoli
Begeč maja 1941.	sabirni – Madari	iz Novog Sada	jula 1941. pušteni kućama
KOSOVO I METOHIJA			
Kosovska Mitrovica avgust 1941.	sabirni – Gestapo	iz Kosovske Mitrovice	marta 1942. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen, gde su stradali
Priština početkom 1942.	sabirni – Italijani	iz Prištine – muškarci	odvedeni 1942. u logor u Beratu (Albanija)
Priština 1944.	sabirni – Gestapo		odvedeni u logor „Sajmište“ u Beogradu
CRNA GORA			
Cetinje (zatvor „Bogdanov kraj“) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen
Podgorica (zatvor) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen

JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI

I — 1940. godine

a) u Savezu jevrejskih veroispovednih opština

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Apatin*	61	Bela Šefer	Samuel Švalb
Bačka Palanka*	229	Solomon Štajf	Eugen Gros
Bačka Topola	254	Josef Vig	Jullus Goldštajn
Bajmok*	123	Ljudovít Šefer	Mavro Jakobović
Banja Luka ašk.	139	Moric Hercog	Sigmund Kon
Banja Luka sef.	244	Josef Nahmijas	Mihael Atijas
Bela Crkva*	51	Josef Gros	Evgen Kraus
Beli Manastir*	—	(u osnivanju)	
Beograd ašk.	1888	dr Fridrih Pops	Ignjat Šlang
Beograd sef.	8500	dr David Albala	dr Isak Alkalaj
Bezdan*	90	dr Nandor Poper	H. Grinberger
Bihać*	156	dr Levi	Avram Atijas
Bijeljina*	245	Zadik Baruh	Salamon Levi
Bitolj*	3146	(Povereništvo)	Avram Romano
Bjelovar	337	Dragutin Grinhut	dr D. Ginsberg
Brčko*	145	Hajim D. Salom	Leon Katan
Čakovec	404	dr Ljudevit Švarc	dr J. Grinvald
Čantavir*	66	dr Simon Lipot	Adolf Kraus
Čonoplja*	31	dr Aleks Hajdu	Makso Dajč
Čurug*	55	Šandor Lampel	V. Birnbaum
Daruvar	169	Leon Gros	
Debeljača*	148	Andor Gutman	Ignjat Rot
Derventa*	118	Moric Kablljo	Jakov Papo
Doboj	53	Josef L. Pesah	
Dolnja Lendava	134	Moric Švarc	
Donji Miholjac*	173	Urlik Libling	
Dubrovnik	87	Josip Mandl	Salamon Baruh
Đakovo*	197	Josip Frank	Aleksandar Rot
Horgoš*	24	Marko Deneš	Ižak Abraham
Karlovac*	297	Josip Rendeli	David Majzel
Koprivnica*	358	Milan Rajh	dr Izrael Kon
Kos. Mitrovica*	116	Benvenisti Koen	
Kragujevac*	85	dr Moša Eli	
Križevci*	119	Ljudevit Štraus	Lav Buksbaum
Kula*	124	dr D. Holender	S. Šlomović
Kutina*	132	Albert Singer	Mojsije Trilnik
Leskovac*	59	Bokor Mandil	
Ludbreg*	82	dr L. Šlezinger	J. L. Dajč
Ljubljana		(u osnivanju)	
Mali Idoš*	30	Šandor Kertes	Lipot Frankl

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Mostar	142	Bernhard Širc	David Perera
Murska Sobota*	711	Armin Hiršl	dr Lazar Rot
Našice*	229	Muško Vajs	Jakov Šmelcer
Niš	337	Bora H. Hazan	Albert Daniti
Nova Gradiška*	198	Jakov Kon st.	Andrija Trilnik
Novi Bečej*	204	G. Šlezinger	Emanuel Polak
Novi Kneževac*	69	Josif Šiler	Izrael Gelbman
Novi Pazar	297	Leon Bahar	Cadik Konforti
Novi Sad	4104	dr Ferdinand Lustig	dr Hinko Kiš
Novi Vrbas*	233	Aurel Rajh	Josip Klajn
Osijek gor. grad	2400	dr L. Margulies	dr H. Štekel
Osijek donji grad	184	Bela Herman	
Pakrac*	99	Josip Mautner	Izak Frajdes
Pančevo	403	Oskar Fišgrund	Majnhart Klajn
Parabuć*	73	Šamu Kelemen	Ernest Špicer
Petrovgrad	1267	Leopold Frajšberger	dr David Finci
Pirot*	96	Moša Levi	
Podrav. Slatina*	136	Artur Bauer	
Priština	385	Hajim B. David	Zaharije Levi
Rogatica*	44	mr. ph. S. Papo	Salomon Pardo
Ruma*	249	Dezider Šlezinger	Vilim Goldštajn
Sanski Most*	94	Isak Atijas	Isak Papo
Sarajevo ašk.	1060	v. d. Iso Herman	dr Hinko Urbah
Sarajevo sef.	7054	dr Samuel Pinto	dr Moric Levi
Senta	595	Armin Graf	dr A. Erenfeld
Sisak*	258	dr Emil Fleš	dr Beno Hajs
Skoplje	2816	dr Avram Nisim	Moše Behar
Slav. Požega*	123	Leo Štajner st.	Mordehaj Rikov
Slav. Brod	423	dr Milan Polak	dr L. Vajsberg
Smederevo*	70	L. Tajtacak	
Sombor	945	dr Henrik Oblat	Jakov Špaser
Split	284	inž. M. Morpurgo	Isak A. Finci
Srem. Mitrovica*	100	dr Fridrih David	Ger. Belogorski
Stanišić*	31	Bene Liht	Bela Vajs
Stara Kanjiža*	174	A. Griner	Herman Vajs
Stara Moravica*	38	Aleksandar Špajer	J. H. Frenkel
Stari Bečej	253	Rudolf Špicer	
Stari Sivac*	47	Vilim Lederer	Leo Lifsic
Subotica	4900	dr Elemir Kalmar	dr L. Geršon
Sušak	143	Velimir Švarc	Oto Dajč
Šabac*	83	dr Hajim Ruso	Nisim Adžes
Štip*	588	Menahem Levi	Meir M. Kasorla
Temerin*	63	S. Šosberger	Gerson Slovak
Titel*	80	dr Eugen Fišer	Vladimir Heršković
Travnik	261	dr Jakob Konforti	Samuel Abinun

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Tuzla	241	dr Ignjat Rozner	A. Fingerhut
Valpovo*	140	inž. L. Hupert	
Varaždin*	515	v. d. Mato Štraus	dr Rudolf Glik
Velika Kikinda	512	Maks Gutman	dr Vilim Štajner
Vinkovci*	630	dr Ignjat Lang	dr M. Frankfurter
Virovitica*	204	Edo Kajzer	Adolf Springer
Visoko*	126	Eliás Kabiljo	Maješ J. Kasorla
Višegrad*	93	Gavriel Papo	Josef Levi
Vlasenica*	61	Albert Altarac	Aron Altarac
Vršac	290	Hajim Sid	Mavro Salcman
Vukovar*	213	Hinko Štajner	dr Izrael Šer
Zagreb ašk.	8712	dr Marko Horn	dr Gavro Svarc
Zagreb sef.	625	Cezar Gaon	Isak Baruh
Zavidovići	117	J. Zonenfeld	Isak Kabiljo
Zemun ašk.	354	dr L. Brandajs	Geršon Kačka
Zemun sef.	115	Moreno Anaf	Isak Musafija
Zenica	195	H. Libling	Juda Finci
Zvornik*	78	Nahman Hajon	Nisim Montiljo
Žabalj*	100	Jakov Fišer	
Žepče*	58	Mošo J. Musafija	Isak Mevorah

b) u Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština

Ada*	350	David Hubert	David Hofman
Bačka Palanka*	50	Karl Levi	Jonaz Glauber
Bački Petrovac*	100	J. Glid	Samuel Silber
Bačko Petrovo Selo*	310	J. Sanet	
Ilok ašk. ort.*	160	Herman Štern	
Ilok ort.*	150	Lazar Štern	Hilel Štajner
Mol*	100	M. Šlezinger	
Senta sef. ort.*	850	Mozes Krajnik	Mozes Lebović
Sombor*	70	Šandor Gros	Henrik Vajs
Stara Kanjiža*	35	Bernat Menzer	Salomon Berković
Subotica*	560	J. Grosberger	Mozes Dajč
Zagreb*	130	Leon Hesel	

*) U mestima označenim zvezdicom — jevrejske opštine više ne postoje.

II — 1947. godine

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika		
1. Ada	59	21. Rijeka	99
2. Apatin	25	okolina Rijeke	75
3. Bač	2	22. Sarajevo	1557
4. Bačko Petrovo Selo	26	23. Senta	110
5. Banja Luka	46	24. Senta-ortodoksna	118
okolina Banja Luke	85	25. Skoplje	328
6. Beograd	2271	26. Sombor	145
7. Bitolj	57	okolina Sombora	56
8. Bugojno	8	27. Split	163
9. Dubrovnik	31	okolina Splita	19
okolina Dubrovnika	3	28. Sremska Mitrovica	20
10. Kikinda	37	okolina Sr. Mitrovice	13
11. Kosovska Mitrovica	33	29. Subotica ortodoksna	88
12. Mol	11	okolina Subotice	186
13. Mostar	65	30. Subotica	981
14. Niš	31	31. Šid	16
15. Novi Pazar	36	32. Tuzla	78
Prizren	4	okolina Tuzle	9
16. Novi Sad	1001	33. Vršac	31
okolina Novog Sada	220	okolina Vršca	2
17. Osijek	361	34. Zagreb	2080
okolina Osijeka	249	okolina Zagreba	434
18. Pančevo	88	35. Zavidovići	25
okolina Pančeva	13	36. Zemun	132
19. Pirot	12	37. Zenica	34
20. Priština	224	okolina Zenica	9
		38. Zrenjanin	92
		Ostala mesta	36

III — 1969. godine

Mesto	Broj članova	Ime predsednika
Bačka Topola	29	Olga Vajs
Banja Luka	47	Ašer Volah
Beograd	1602	Bencion Levi
Bjelovar	12	dr Oto Kraus
Bečež	5	Zoltan Vajnberger
Čakovec	21	Elizabeta Bartoš
Daruvar	36	Marko Flajšhaker
Doboj	27	Mihajlo Atijas
Dubrovnik	62	Emilio Tolentino
Jajce	20	Flora Klem
Kikinda	4	Jelena Kovač
Ljubljana	84	dr Aleksandar Švarc
Mostar	74	Filip Kon
NIŠ	36	Peša Gedalja
Novi Pazar	10	Aron Mentović
Novi Sad	281	Pavle Šosberger
Osijek	220	dr Mavro Vizner
Pančevo	78	dr Ladislav Erš
Priština	11	Hajim Adižes
Rijeka	160	Josip Engel
Sarajevo	1090	dr Isak Levi
Senta	58	Arnold Fridman
Skoplje	54	dr Nikola Šajber
Slavonski Brod	32	Armin Berger
Sombor	61	dr Mirko Gutman
Split	115	Slavko Zvezdić
Subotica	403	Mirko Vajcenfeld
Travnik	17	Jakov Finci
Tuzla	60	Joško Vizler
Virovitica	34	Marko Vajs
Vršac	7	Pavle Vaserman
Zagreb	1341	dr Leo Singer
Zavidovići	12	Monika Musafija
Zemun	136	Josip Frank
Zenica	30	Geza Kacur
Zrenjanin	28	Ruža Tajti
Ostala mesta	208	

PRILOG 2 – svi prilozi u ovom poglavlju uzeti su iz „Spomenice 1919–1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije“, izdate povodom pedeset godina postojanja Saveza

OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE
1947. GODINE

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika
1. Ada 59	21. Rijeka 99
2. Apatin 25	okolina Rijeke 75
3. Bač 2	22. Sarajevo 1557
4. Bačko Petrovo Selo 26	23. Senta 110
5. Banja Luka 46	24. Senta – ortodoksna 118
okolina Banja Luke 85	25. Skoplje 328
6. Beograd 2271	26. Sombor 145
7. Bitolj 57	okolina Sombora 56
8. Bugojno 8	27. Split 163
9. Dubrovnik 31	28. Sremska Mitrovica 20
okolina Dubrovnika 3	okolina Sr. Mitrovice 13
10. Kikinda 37	29. Subotica – ortodoksna 88
11. Kosovska Mitrovica 33	okolina Subotice 186
12. Mol 11	30. Subotica 981
13. Mostar 65	31. Šid 16
14. Niš 31	32. Tuzla 78
15. Novi Pazar 36	okolina Tuzle 9
Prizren 4	33. Vršac 31
16. Novi Sad 1001	okolina Vršca 2
okolina Novog Sada 220	34. Zagreb 2080
17. Osijek 361	okolina Zagreba 434
okolina Osijeka 249	35. Zavidovići 25
18. Pančevo 88	36. Zemun 36
okolina Pančeva 13	37. Zenica 34
19. Pirot 12	okolina Zenice 9
20. Priština 224	38. Zrenjanin 92
	Ostala mesta 36
Ukupno:	broj mesta 38
	broj pripadnika 11 924

REČNIK

manje poznatih reči i pojmova

- Abiturijenski kurs* – (lat.) Pripreme za prelaz iz srednje u višu školu za koju je pri upisu prethodni uslov velika matura
- Affidavit* – (engl.) pismena izjava pod zakletvom – dozvola za ulaz u SAD
- Akiba (ben Josef)* – slavni učitelj iz doba Bar Kohbinog ustanka protiv Rimljana; ili kratica umesto Agudat ha-noar haivri „Akiba“ (udruženje jevrejske omladine „Akiba“) – skautski omladinski pokret opštih cionista („Akiba“ vaspitava omladinu u nacionalnom duhu za učestvovanje u izgradnji Erec Jisraela.
- Alija* – (hebr.) uspon, penjanje. Useljenje u Palestinu, odnosno kasnije, Izrael – jer je prema tradiciji za Jevreje odlazak u Palestinu značio ‘uznošenje’. „Alija znači više od imigracije: to je glavni ideal cionizma i primarni cilj njegove realizacije. On podrazumeva lično učešće u ponovnoj izgradnji jevrejske domovine i uspon pojedinca na viši nivo samoispunjenja kao člana ponovo rođene nacije.“ (E), 1971: 633).
- Antisemitizam* – rasna, nacionalna i verska mržnja prema Jevrejima. Pojava se može pratiti od antičkog vremena do danas. Rezultat antisemitske propagande je ideja o „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Drugom svetskom ratu i uništenje 6 miliona Jevreja. Pojam je uveden oko 1880. godine.
- Appello* – (ital.) zbor, prozivka
- Appell-platz* – (nem.) sabirno mesto za prebrojavanje
- Arbeitskomando* – (nem.) radna komanda
- Aron hakodeš* – (hebr.) sveti orman, spremište u kome se čuvaju svici *Tore* u sinagogi
- Aškenazi* – pridev izveden iz zemljopisnog pojma *Aškenaz* kako se počev od srednjeg veka u hebrejskoj književnosti naziva Nemačka. Aškenazi su deo jevrejskog naroda koji govori jidiš ili nemački, pa i neki od srednjeevropskih ili istočnoevropskih jezika. Aškenazi, žitelji, nemačkog govornog područja, koji su se selidbama proširili u istočnu, a kasnije i južnu Evropu, imaju neke razlike u liturgijskom i jezičkom smislu u odnosu na Sefarde, jer na drugi način izgovaraju i neke samoglasnike i suglasnike hebrejskog pisma (navedeno prema Glosariju koji je u katalogu izložbe – *Židovi na tlu Jugoslavije*, sastavio Eugen Verber).
- Aufseherin* – (nem.) žena – SS-nadzornica, nadzornica
- Bar micva* – (doslovno – sin zakona); versko punoletstvo za jevrejskog muškaraca koji je navršio 13 godina. Obavlja se u sinagogi kada se dečak poziva pred *Toru*. Ovim činom muškarac postaje punopravni član opštine odgovoran

- za svoja dela pred Bogom. Proslavlja se veoma svečano u kućama.
- Bat micva* – uvođenje u versko punoletstvo devojčice sa navršenih 12 godina. Svečano se proslavlja u kući.
- Bersaljeri* – (ital.) brzo pokretna jedinica italijanske vojske
- Blockälteste(r)* – (nem.) zapovednica(k) barake (bloka)
- Blockesperre* – (nem.) zabrana izlaska iz bloka
- B'nai Brit, Bne Berit* – društvo koje se bavi humanitarnim i kulturno-prosvetnim radom. Po svojoj elitističkoj organizaciji i ložama veoma podseća i često se poistovećuje sa masonskim organizacijama
- Cionizam* – po brdu Cionu, gde je bio izgrađen jerusalimski hram; u prenesenom smislu označava sam Jerusolim kao verski i kulturni centar Jevreja. Nacionalno-politički pokret koji teži nacionalnom preporodu i okupljanju Jevreja na obnovljenoj nacionalnoj državi koju su naseljavali u biblijskim vremenima.
- Confino libero* – (ital.) prinudni boravak, slobodno kretanje na ograničenoj teritoriji
- Copri fuoco* – (ital.) pokrivanje vatre, prenosno: policijski čas
- Čakulati* – (dalmatinski dijalekt) čakati, brbljati
- Daidža* – (turc.) stric
- Daskalica* – (bug) učiteljica
- Dijaspora* – rasejanje, raseljavanje naroda, rasipanje; na hebrejskom: *galut* – prigonstvo
- Dreherei* – (nem.) mehaničarska radionica za obradu metala tokarenjem
- Duš-raum* – (nem.) prostorija sa tuševima
- Erec* – (hebr.) zemlja; često se koristi kao sinonim za Izrael.
- Endloesung* – (nem.) konačno rešenje – fašistički termin za uništenje Jevreja („konačno rešenje podrazumeva sistematsko biološko uništenje Jevreja...“ – Eichman).
- Feces* – (lat. faeces) izmet
- Geto* – (ital.) deo grada u kome su, po naređenju vlasti, Jevreji morali (ili želeli) da žive. Geto se noću zaključavao a zbog velike prenaseljenosti u getima je vladao nezdrav život. Pojam je uveden u Italiji.
- Hagana* – (hebr.) odbrana, ili *Hagana acmit* – samoodbrana, jevrejska odbrana u Palestini, organizovana posle prvih arapskih nereda u Jafi 1921. godine. Posle nastanka države Izrael 1948. godine postala regularna armija i ime joj je inkorporirano u naziv zvanične armije nove države – Zeva Haganah le Izrael.
- Habšara* – (hebr.) priprema za odlazak u Palestinu; omladinci su se pripremali za rad u poljoprivrednim i zanatskim delatnostima. U gradu su održavani zanatski kursevi, a na selima, na većim dobrima, kursevi iz poljoprivrede. U Jugoslaviji je bilo nekoliko *habšara*.
- Haluc, (mn – halucim)* – (hebr.) pionir koji se u galutu (rasejanju) sprema za odlazak u Erec Jisrael.
- Hamiša asar bišvat* – (hebr.) praznik poznat kao *Tubišvat, Hamišoši, Frutas* ili Nova godina drveća. Slavi se 15. dana u mesecu *Ševatu* (januar-februar).
- Hanuka* – (hebr.) praznik svetlosti, slavi se osam dana počevši od 25. dana meseca *Kisleva* (decembar-januar) u znak sećanja na oslobodilačku borbu protiv helenskih okupatora u III veku pre n.e.
- Hašomer hacair* – (hebr.) Mladi stražar, cionistička omladinska organizacija socijalistički orijentisana. Cilj joj je bio

vaspitanje omladine za izgradnju jevrejske domovine na biblijskom tlu.

Haver – (hebr.) drug; haverica – drugarica, haverim – drugovi, haverot – drugarice

Heder – (hebr.) soba. Heder je škola u kojoj se stiče prvi stepen tradicionalnog jevrejskog obrazovanja. Kod *Sefarda* ova škola se naziva *meldar*. „Ovakve obrazovne ustanove su osnovane 63. godine pre n.e. u Judeji, a inicijator je bio Rabi Jošua ben Gamla. On je uvco obavezu da se izaberu učitelji za decu od sedam godina u svakoj pokrajini i u svakom gradu. Kasnije, sve do Prvog svetskog rata, u heder su dolazila deca i mlađa od sedam godina. Nastava je trajala celi dan, od ranog jutra, do osam-devet sati uveče. Dečaci bi za tri meseca naučili hebrejsko pismo. Četvrtog meseca bi počinjali da čitaju Humaš (Toru), zatim Mišnu i Talmud.“ (Danon, 1996: 216).

Hefsta – (turc.) sedmica

Hefstling (*Häftling*) – (nem.) zatočenik

Hebaluc – (hebr.) svetska organizacija *baluca* – u nju su se učlanjivali svi *baluci* koji se pripremaju za *aliju*

Holokaust – (grč. – holos – čitav; kaustos – spaljen) stradanje Jevreja u toku Drugog svetskog rata ubijanjem u gasnim komorama i spaljivanjem njihovih leševa u krematorijumima.

Hora (*bava*) – (hebr.) jevrejske narodne igre

Hupa – (hebr.) baldahin, deo svadbene ceremonije kada mladenci staju pod baldahin

I. G. *Farbenindustrie* – *Interessengemeinschaft der Farbenindustrie* – (nem.) Interesna zajednica nemačke industrije *boja*; naziv industrijskog koncerna koji je jevrejske zatočenike upotrebljavao kao besplatnu radnu snagu.

Jad Vašem (*Yad Vashem*) – (hebr.) „Ruka i ime“ (jad – ruka, šem – ime), spomenik i arhiv u Jerusalimu o stradanju

Jevreja u toku Drugog svetskog rata stvoren odlukom *Kneseta* 1953. donošenjem posebnog Zakona o sećanju na mučenike i junake – *Jad Vašem*. „Smisao donetog zakona je da se podigne večni spomenik u svesti jevrejskog čoveka za uspomenu na milione nevinih žrtava, na borce, na neizreciva blaga jevrejskih kulturnih vrednosti koja su vekovima stvarana a koja je zločinački nacizam uništio“ (Alkalaj, 1971).

Ješiva – (hebr.) visoka verska škola u koju se ide nakon završene prve verske škole (*heder* kod Aškenaza, a *meldar* kod Sefarda). „Izraz ‘ješiva’ se u Talmudu upotrebljavao za najstariju jevrejsku ustanovu posvećenu prvenstveno proučavanju Tore, Talmuda, jevrejskih propisa i za razvijanje jevrejske misli“ (Danon, 1996: 217).

Jidiš – govorni jezik aškenaskih Jevreja iz Nemačke, srednje i istočne Evrope. „Nastao na osnovu nekih narječja srednje-visoko-njemačkog iz X v. fiksiranih na tom stupnju razvoja, kasnije leksika proširivana hebrejskim i aramejskim a dolaskom u slavenske zemlje i slavenskim (poljskim, ukrajinskim i dr.) riječima. Piše se hebrejskim pismom, posebno prilagođenim fonetici tog jezika.“ (Verber, Glosarij u katalogu *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 337).

Jom kipur – praznik, Dan pomirenja, slavi se 10. dana meseca *Tišrja*; post dug 24 sata

Jugendaliyah – (nem.) Alijat hanoar, omladinska alija

Kadiš – svet (na aramejskom, tada govornom jeziku Jevreja); molitva za pokojnike. „Kadiš je prastara molitva, nastala u Palestini, odakle je prenetu u sve zemlje galuta (rasejanja). Izuzev poslednje strofe – koja je na hebrejskom – izvorni jezik kadiša je aramejski, da bi bio razumljiv obič-

- nim ljudima koji nisu znali hebrejski. /.../ Suština Kadiša je izjava verno-
sti Bogu i prihvatanje njegovog suda,
u skladu sa načelom da je čovek du-
žan da oda hvalu i za nesreću koja ga
je zadesila, kao što odaje zahvalnost i
za dobro.“ (Danon, 1996: 179,
180–181). Molitvu kazuje sin ili naj-
bliži rođak.
- Kal* – vidi sinagoga
- Kantor* – (lat.) (hebrejski *hazan*) u jevrej-
skom bogoslužjenju – pevač molitava
- Kapo* – (ital.) glava, glavar; komandujući za-
točenik
- Kašrut, kašer, kašerut, košer* – (hebr.) pridrža-
vanje verskih propisa pri izboru i na-
činu pripremanja hrane (kašer = či-
sto, dozvoljeno).
- Kebila* – (hebr.) zajednica, opština. Oblik
organizovanja Jevreja u dijaspori.
Zajednica se brinula o svim oblastima
života svojih članova (verskom,
kulturnom, socijalnom itd.).
- Ken* – (hebr.) gnezdo, cionistička omladin-
ska grupa
- Ketuba* – (hebr.) pismeni bračni ugovor
- Kibuc* – (hebr.) poljoprivredno imanje u ko-
lektivnom vlasništvu nad zemljom,
sredstvima i proizvodima. Organi-
zacija rada je zasnovana na dogovo-
ru, dobrovoljnosti i ravnopravnosti
članova kibuca. Prvi kibuc *Degania*
osnovan je 1909. godine. Kibuci
imaju i odbrambeni karakter.
- Kibucnik* – član kibuca
- Kiduš* – „naziv za molitvu kojom se posve-
ćuje subota i praznik, a zasniva se na
biblijskoj zapovesti: „Zahor et jom
ašabat lakadešo“ („Ne zaboravi da
svetkujes Šabat“) – *II knj. Mojs.* 20:7.
„Moli se nad čašom vina, jer se vino
ponekad spominje u Bibliji kao sino-
nim radosti.“ (Danon, 1996: 11).
- Kipa* – (hebr.) mala kapa koju Jevreji nose u
sinagogi i pri molitvama, a religiozni
Jevreji kipa nose stalno.
- „Konačno rešenje“ – videti *Endloesung*.
- Kvuca* („*Mišomar*“) – (ivrit) družina, organi-
zaciona jedinica kena, grupa, mala
zajednica
- Ladino* – jevrejsko-španski jezik, ili džudeo-
espanjol, ili džudezmo. Srednjeve-
kovni španski jezik koji su Sefardi
govorili i sačuvali. Obogaćen je he-
brejskim, turskim i slovenskim reči-
ma.
- Laissez-passer* (franc.); *Lascia passare* (ital.) –
propusnica
- Lajze kontrol* – kontrola vašljivosti (Lause –
vaši)
- Luftwaffe* – (nem.) Nemačko vazduhoplov-
stvo
- Maces, maca, macot* – (hebr.) hleb bez kvasca
koji se pravi za *Pesah* kada je u toku
osam dana zabranjeno svako jelo u
kojem ima kvasca i svakog drugog
proizvoda kiselog vrenja.
- Madrib* – (hebr.) vaspitač
- Magen David* – (hebr.) Davidov štit. Šesto-
kraka zvezda, heksagram; jedan od
simbola jevrejstva; danas se nalazi i
na izraelskoj zastavi. (Upotrebljava
se i termin Solomonovo slovo.)
- Makabi* – (hebr.) čest naziv jevrejskih
sportskih društava koja su dobila ime
po Judi Makabiju, jevrejskom junaku
iz 2. veka pre n. e.
- Megila* – (hebr. = svitak) skraćeni naziv za
biblijsku knjigu o Esteri koja se čita
za *Purim*
- Menabel* – (hebr.) omladinski rukovodilac
- Menora* – (hebr.) sedmokraki svećnjak; je-
dan od simbola jevrejstva. Menora je
uzeta za grb današnjeg Izraela.
- Mezuza* – (hebr.) svitak sa odlomkom tek-
sta iz Biblije koji se pričvršćuje na
desni dovratnik kućnih vrata
- Micva* – (hebr.) verska zapovest, dobro delo
- Minjan* – (hebr.) (minjan = broj) deseterica
muškaraca starijih od 13 godina su
uslov za održanje službe u Sinagogi
- Mošava* – (hebr.) naselje; u jevrejskoj kolo-
nizaciji to je nekolektivna farma, gde

- svaki pojedinac ima svoje zemljište; u omladinskim organizacijama – logor, kamp
- Muzlman* (logorski žargon) – oznaka za čoveka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren reči verovatno potiče od nemačke reči *Muschl* (školjka) i *Mann* (čovek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja.
- Numerus clausus* – (lat.) zakonski ograničava broj za upis Jevreja na fakultete i srednje škole u određenom procentu
- Njilaši* – (mađ.) mađarski ultradesničari – fašisti „strelastih krstova“
- Ole, ola* (ž.) *olim* (mn.) – novi useljenici u Izrael.
- Omama* – (mađ.) baka
- Panjoka* – (ital.) okrugli vojnički hleb
- Pesah* – (hebr.) *pasha* – praznik koji se slavi u znak sećanja na izlazak iz Egipta. Počinje 15. dana meseca *Nisana* (mart-april) i traje osam dana. Naziva se još i *Hag aaviv* (praznik proleća) i *Hag amacot* (praznik beskvasnog hleba), jer se obavezno jede *maces*. Praznik se slavi po strogo utvrđenom ritualu.
- Pravednik* – Jedan od devet zadataka Jad Vašema, prema *Zakonu o sećanju na mučenike i junake*, donetog 19. avgusta 1953. godine u *Knesetu*, jeste da ovekoveči uspomenu „na pravednike svih naroda koji su stavljali svoje živote na kocku da bi spasavali Jevreje“. *Pravednik* je približan prevod izraza „*Hasidej umot haolam*“, dok bi bukvalni prevod glasio „pravednik sveta“.
- Prefettura* – (ital.) sresko načelstvo
- Prična* – (nem.) primitivan ležaj od drvenih letava za logorske zatočenike
- Purim* – praznik koji se slavi u znak sećanja na boravk Jevreja u Persiji i na događaje opisane u biblijskoj knjizi o Esteri. Slavi se 14. dana meseca *Adara* (februar-mart).
- Rabin* – (rav = učitelj). „Uobičajena tuđica za označavanje jevrejske svećene osobe, nastala u Zapadnoj Evropi (Rabbiner, rabbi i dr.) od riječi rabi – moj učitelj, moj majstor. Rabi nije u osnovi svećena osoba, niti svećenik, već je to jedan od učenih naslova koji se dodjeljuju nakon završene ješive. Rabini su u jevrejskim zajednicama obavljali svoje funkcije, tumačili zakone, čak i sudovali na neprofesionalnoj osnovi, kao ovlašteni stručnjaci, znalci jevrejskih znanosti. Profesija rabina, kao plaćenog službenika opštine, a u nekim društvima i državama, novijeg je datuma.“ (Verber, 1988: 339).
- Revir* – (nem.) predeo, kraj, oblast; u logoru naziv za bolnicu
- Roš* – (hebr.) glava, starešina, poglavica, vođa (*kena*, *mošave*, *kibuca*)
- Roš Hašana, Roš Ašana* – (hebr.) praznik – jevrejska Nova godina. Slavi se 1. i 2. dana meseca *Tišrja* (septembar-oktobar).
- Seder* – (hebr. *seder* = red) svećana večera – uvodni obred za slavljenje praznika Pesaha
- Sefardi* – (hebr.) potomci Jevreja proteranih sa Iberijskog poluostrva u 15. veku (*S'farad* = Španija)
- Sinagoga* – (grč.) jevrejska bogomolja; „Riječ *sinagoga* javlja se prvi put u *Septuaginti*, prijevodu *Starog zavjeta* na grčki jezik u III vijeku pr. n.e., i označava zajednicu, grupu ljudi, opštinu. Nešto kasnije riječ *sinagoga* se odnosi samo na zajednicu vjerskog karaktera, odnosno mjesto na kome se obavlja jevrejsko bogoslužjenje. Dugu istoriju ima i hebrejski naziv *bet hakeneset* (aramejski: *bet hakeništa*) – kuća okupljanja, koji se nerijetko mogao čuti u Bosni. Među bosanskohercegovačkim Jevrejima bilo je uobičajeno sinagogu zvati: *bram*, *templ* i *kal* (ovo posljednje ime kori-

- stili su samo *Sefardi*“ (Gotovac, 1987: 11).
- Sonderkommando* – (nem.) specijalna komanda; zatočenici na radu u gasnoj komori i krematorijumu prilikom eksterminacija
- Sukot* – (hebr.) praznik koliba, senica (suka = koliba, senica, šator). Jevreji su po izlasku iz egipatskog ropstva, 40 godina lutali pustinjom i pritom boravili pod šatorima. U znak sećanja na tu vrstu smeštaja Jevreji na *Sukot* borave u senicama sedam dana. Inače praznik traje devet dana. Slavi se u jesen.
- Šabat* – (hebr.) subota, sedmi dan u nedelji, dan potpunog odmora, svaki rad je zabranjen
- Šalom* (Šalom Alehem) – (hebr.) Mir, mir vama; uobičajeni pozdrav
- Škajah* – (hebr.), složenica od *Jašar i koah* = prvi put. U hramu se upotrebljava prilikom čitanja Tore tj. kod čestitanja za dobro obavljenju dužnost, u smislu ‘Svaka ti čast’ ili ‘Alal ti vera’
- Šoa* – (hebr.) hebrejska reč za *holokaust*
- Šomer* – (hebr.) stražar
- Štetl* – (jid.) gradić ili varošica u Poljskoj i Rusiji većinom nastanjen jevrejskim stanovništvom
- Talit* – (hebr.) molitveni ogrtač koji nose muškarci prilikom molitve
- Talmud* – (hebr.) učenje. To je jevrejska „postbiblijska enciklopedija osebujnog tipa, stvarana između II i IV stoljeća... To je prije svega, zbirka komentara sastavljenih na osnovu raznih tumačenja Biblije, ali sadrži i opsežnu građu o religijskim i svjetovnim običajima Židova. U njemu ima elemenata teologije, etike, agronomije, medicine, higijene, prava, povijesti, matematike, astronomije itd. /.../ Talmud je regulirao način života Židova u postbiblijskim vremenima sve do emancipacije u XIX stoljeću. /.../ Talmud je imao presudnu ulogu u čuvanju židovskog nacionalnog jedinstva u dijaspori. Zbog svoje strogosti i moralističke pedantnosti, zbog naglašenog judeocentriškog stava, oštrog opozicije protiv prozelitskog nastojanja kršćanstva, Talmud je stoljećima bio napadan, klevetan i krivotvoren unutar i izvan židovstva.“ (Baleti, 1982. 34).
- Templ* – (hebr.) hram, jevrejska bogomolja
- Tora* – (hebr.) pet knjiga Mojsijevih koje po jevrejskoj tradiciji čine osnovu jevrejske religije.
- Trumpeldor* – cionistički desničarski političar
- Vermabt* (*Wehrmacht*) – Nemačke oružane snage
- VNV* (*Vereinigung der Nazi Verfolgten*) – Udruženje progonjenih od nacista
- WIZO* – skraćenica za: Womens International Zionist Organisation – Svetski savez cionističkih žena
- Zählappell* – (nem.) prebrojavanje postrojenih zatočenika na određenom mestu

SADRŽAJ

prve knjige „Mi smo preživeli“

UVOD	7
I SA PARTIZANIMA	9
Mina Kovačević: <i>Iščekujući kraj mučenja</i>	11
Rahela Altaras: <i>Uz pomoć dobrih ljudi</i>	18
Haim Mejuhas: <i>Put u neizvesnost</i>	23
Judita Krivokuća: <i>Probuđeno zlo</i>	32
II PREŽIVELI PROBOJ IZ JASENOVCA	47
Josip Erlih: <i>Dečak u logoru</i>	49
Eduard Šajer: <i>Miris krematorijuma</i>	60
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, BIRKENAU, SAJMIŠTE, ĐAKOVO	77
Eva Timar: <i>Iz anektirane Mađarske u nemački logor</i>	79
David Perlštajn: <i>U Aušvicu pod brojem 62183</i>	89
Vera Kon Alkalaj: <i>Ožiljci na srcu i duši</i>	93
Piroška Perinović: <i>Pod rukom dr-a Mengelea</i>	102
Judita Levi: <i>Sećanje na dane užasa</i>	107
Silvio Maestro: <i>Bosi po šljunku</i>	117
Nada i Vlado Salzberger: „ <i>Leteća ekipa</i> “ <i>općine Osijek</i>	121
IV POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM	131
Josef Itai-Indig: <i>Djeca bježe</i>	133
Dr Jakov-Jakica Altaras: <i>Sa djecom preko Jadrana</i>	142
Bojana Jakovljević: <i>Kroz Kavaju i Feramonti</i>	149
Haim Mile Pinkas: <i>Što pre preko Atlantika</i>	161
Aleksandar Mošić: <i>Jevreji na Korčuli</i>	179
Albert Alkalaj: <i>Slikar izrastao u logoru</i>	192

V	POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	197
	Teodor Kovač: <i>Stražar u ulozi spasioca</i>	199
	Darko Fišer: <i>Rana sjećanja...</i>	209
	Agnesa Eremija: <i>Oradea, Novi Sad, Budimpešta</i>	216
VI	U BORSKOM RUDNIKU	223
	Pavle Šosberger: <i>Kažnjavanja uz ropски rad</i>	225
	Zoltan Biro: <i>Jevrejski lekari u borskom logoru</i>	236
VII	PREKO KOSOVA I ALBANIJE	239
	Rebeka-Beka Hara: <i>Od Prištine do Bergen-Belzena</i>	241
	Luci Petrović: <i>Izbeglice</i>	247
	Nisim Navonović: <i>Od jednog do drugog zatočeništva</i>	259
VIII	SKRIVENI U OKUPIRANOJ SRBIJI	265
	Kosta Timotijević: <i>O ratnom skrivanju dr-a Fridriha Popsa</i>	267
	Silva Uskoković: <i>U napuštenoj seoskoj staji</i>	277
	Dragutin Brandajs: <i>Preko ograde od bodljikave žice</i>	284
	Samuilo Kalderon: <i>Moji najteži dani u okupiranom Beogradu</i>	293
IX	DECA KOD PLEMENITIH LJUDI	297
	Iris Zonenšajn Frajljilj: <i>Prekinuto detinjstvo</i>	299
	Rea Živković: <i>Sećanja na rat</i>	301
X	POD ZAŠTITOM	313
	Debora Ostojić: <i>Bila sam u logoru na Sajmištu</i>	315
	Lili Tišma: <i>Pod okupacijom u Zagrebu i Vukovaru</i>	321
	Blanka Policer: <i>Sa majkom kod plemenitih ljudi</i>	327
	Vera Tomanić: <i>Jevrejka u Beogradu</i>	332
XI	LEKARI	337
	Dr Etelka Najfeld: <i>Srećno, kume Igore!</i>	339
	Dr Jelena Išah-Hidvegi: <i>Izvučena iz transporta za Treblinku</i>	351
	Dr Rafael Pijade: <i>Sa prinudnog rada do partizana</i>	356
	<i>EPILOG</i>	361
	Goran Babić: <i>O dimu poverh krematorija...</i>	363

SADRŽAJ

druge knjige „Mi smo preživeli“

PREDGOVOR	7
I DOM LAVOSLAV ŠVARC	9
Paula Hiršler: <i>U kućicama, odvojeni od sveta</i>	11
II U PARTIZANIMA	17
Silvana Mladinov: <i>Split – luka spasa i luka smrti</i>	19
Aleksandar Demajo: <i>Uvek za korak ispred smrti</i>	25
Tirca Ginzberg: <i>Mladost u godinama rata</i>	39
Lidija Vasović: <i>U partizanima, na jugu Srbije</i>	51
Lea Salcberger: <i>Stazama Rapskog bataljona</i>	57
Sara Mandelbaum: <i>Nije bilo lako biti mlad</i>	69
Sida Levi: <i>Uz teškoće, i malo sreće</i>	74
Đorđe Alpar: <i>Zavet – ne pasti Nemcima u ruke</i>	79
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, DAHAU, BUHENVALD, BERGEN-BELZEN, TENJE I DRUGE	93
Egon Štajner: <i>Doživio sam 21. vek</i>	95
Eva Levi-Jovović: <i>I oslobođenje dočekala u Aušvicu</i>	109
Vera Obradović: <i>Od Sombora do Upsale</i>	118
Suzana Cenić: <i>Blizanci i vivo eksperimenti</i>	127
Josif Vesel: <i>Aušvic – Buhenvald – Terezin</i>	137
Andrija Darvaš: <i>Godine rata</i>	144
Raul Tajtelbaum: <i>Prizrenska elegija</i>	160
Ivona Frajd: <i>Nemac mi slučajno spasio život</i>	186
Marta Staničkov: <i>Do pakla i nazad</i>	195
Alisa Francuski: „Tata, boli li kada nas streljaju?“	201
Mirko Najman: <i>Stradanje osječkih Jevreja</i>	206

IV	POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU I U ŠVAJCARSKOJ	221
	Frida Mel, dr Miša Mel, dr Eta Najfeld: <i>Životni put</i>	
	<i>Fride i Davida Mela</i>	223
	Dr Sabetaj Robert – Puba Albahari: <i>Od nemila do nedraga</i>	229
	Nada Najman: <i>To je ono čega se sećam</i>	233
	Mirjam Cajner: <i>Dobro se dobrim vraća</i>	242
V	U MAĐARSKIM ZATVORIMA	249
	Eva Čavčić: <i>Izbežumljeni od gladi</i>	251
	Tibor Adam: <i>Prezime Adam znači – čovek!</i>	262
VI	PRINUDNI RADNICI IZ BORSKOG RUDNIKA I U UKRAJINI	279
	Đorđe Fišer: <i>Marš smrti od Bora do Crvenke i dalje...</i>	281
	Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Deže Kenisberg: <i>Na prinudnom radu u Ukrajini</i>	292
VII	U OKUPIRANOJ SRBIJI	299
	Sonja Baruh: <i>Majci sam krila istinu o pogibiji dece</i>	301
	Maks Erenrajh: <i>Romansa opasna po život</i>	317
	Sava Bogdanov: <i>Kako se Lea Rozencvajg spasila 1941. godine</i>	332
	Julijana Čirić: <i>Godine skrivanja i straha</i>	345
VIII	PREKO ŠPANIJE	349
	Bonka Davičo: <i>Bili smo brži od smrti</i>	351
	Jaša Almuli: <i>Da su samo znali svu opasnost</i>	356
	Leon Davičo: <i>Od Beograda do Kanade i natrag</i>	370
IX	ŠPANSKI DRŽAVLJANI	377
	Rašela Noah-Konfino: <i>Spasilo nas špansko državljanstvo</i>	379
X	ALIJAT HANOAR	391
	Armando Moreno: <i>Spasavajući decu, spasao i sebe</i>	393
	Katriel Fuks: <i>Putovanje izbegličkog deteta</i>	406
	Miša Pas: <i>U Erec, u slobodu</i>	412

XI HILJADU RUZVELTOVIH GOSTIJU	421
Irena Danon: <i>Od Sajmišta do Fort Ontarija</i>	423
Ela Izrael – Delovska: <i>Od logora do Amerike</i>	431
XII U AUSTRIJI NA RADU	443
Vilhelm-Vili Vajs: <i>Srpska imena – ulaznica za život</i>	445
XIII U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU	449
Ivan Brandajs: <i>Bio sam ratni zarobljenik broj 6708 (KGF 6708)</i> ...	451
Emil Klajn: <i>Kako sam preživio holokaust</i>	459
Prilog 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	467
Prilog 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	471
Prilog 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE ...	475
REČNIK manje poznatih reči i pojmova	477

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-94(082)

323.12(=411.16)(497.1)“1939/1945”(093.3)

341.485(=411.16)(4)“1939/1945”

Mi smo preživeli...3 : Jevreji o Holokaustu / [odgovorni urednik Aleksandar Gaon]. – Beograd : Jevrejski istorijski muzej : Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005 (Beograd : Pressing). -*** str. : ilustr. : 24 cm

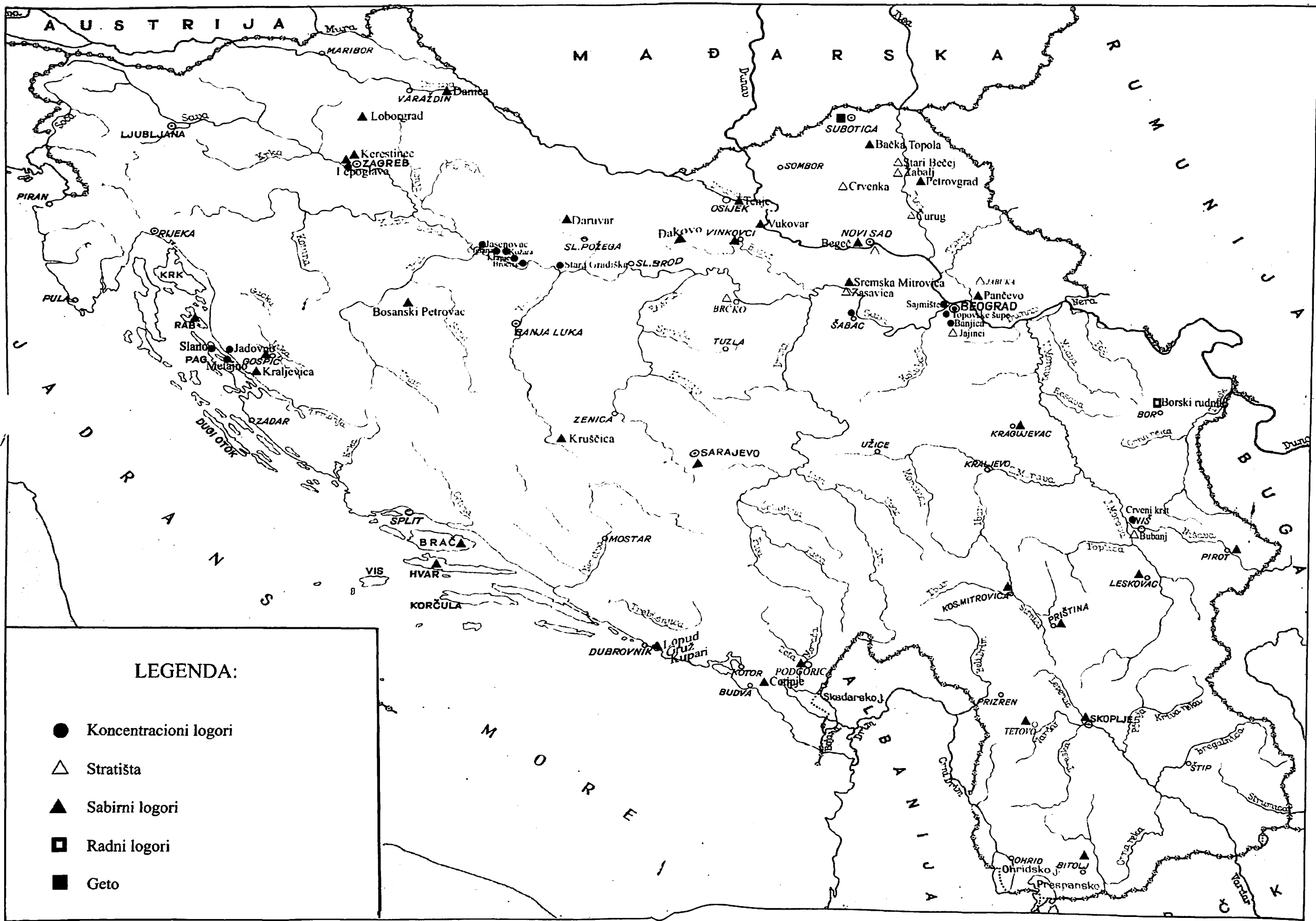
Tiraž 1.000. - Str. 11–13: Predgovor / Milinko Radević. – Rečnik manje poznatih reči i pojmova : str. 503– ***. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 86-903751-3-9

a) Јевреји – Прогони – Југославија – 1939–1945 –

У успоменама b) Холокауст

COBISS.SR-ID 125018124

LEGENDA:

- Koncentracioni logori
- △ Stratišta
- ▲ Sabirni logori
- Radni logori
- Geto

סומבור
SOMBOR

סנטה SENTA

אפאטין
APATIN

מול MOL

קיקינדה KIKINDA

אדה ADA

ורשאץ VRŠAC

באצ'קי פטרוואץ
BAČKI PETROVAC

קולה KULA

צ'אנטאויר
BAČKO PETROVO SELO

באצ'קו פטרובו סלה

בע'יי BEČEJ

נובי סאד
NOVI SAD

NOVI BEČEJ

נובי בע'יי

BAČKA PALANKA

באצ'קה פאלאנקא

ורבאס VRBAS

טמריין
TEMERIN

טמריין

ז'רנ'אני
ZRENJANI

ניק

רומה RUMA

ZVORNİK

פאנצ'עו פאנצ'עו
PANČEVO

שאבאץ ŠABAC

ז'עמון ZEMUN

סרעמסקא מיטרוויץ
SREMSKA MITROVIC

ז'עמון ז'עמון